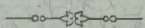

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Մ Գ Ի Ր Ք

1903

ԹԻՓԼԻՉ

ԱՐԱԿԱՏԻՊ Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ

1903

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племень
Кавказа.

Изданіе Управленія Кавказскаго Учебнаго Округа.

Цѣна выпуска 2 руб.

„ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

Цѣна съ пересылкою 5 р.

Подписка принимается въ канцеляріи Общества
(Москва, Политехнический Музей, на Любанской пло-
щади).

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ D'ANTHROPOLOGIE

in-8° mensuel Paris

Abonnement. France 12 fr. Union postale 13 fr.

Adresse. Société d'Anthropologie de Paris.

REVUE MENSUELLE DE L'ÉCOLE D'ANTHROPO- LOGIE DE PARIS.

13 année, 1904

Abonnement. France et Etranger, 10 fr. Le Numero 1 fr.

REVUE DES

TRADITIONS POPULAIRES

Abon. France 15 fr. Union postale 17 fr.

Adresse M. P. Sébillot, 80 Boul. Saint—Marsel. Paris.

ZEITSCHRIFT FÜR

ETHNOLOGIE

Redactions-Commission.

V. Bastian, A. Voss.

Preis 23 mark.

Adresse. Bureau der Cesellschaft Sw. Königgrätzer-
strasse. 120 im Kgl Museum für Völkerkunde. Berlin.

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Մ Գ Ի Ր Զ

1903

Թ Ի Փ Լ Ի Զ
ԱՐԱԳԱՏԻՊ Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՑԻ
1903

Дозволено цензорою 1903 г. 3-го декабря Тифлисъ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

- ԳՈՇԱՅ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ՆՈՐ-ԳԵՏԻԿ Ի.** Յարութիւնեանի. 5—38.
 Պատմական 5. Նկարագրական 17. գաւիթ 18. սր.
 Աստուածածնի եկեղեցին 21. Ս. Գրիգոր 29. Փոքր
 մատուռներ և խաչքարեր 33. Գրատուն և զանգա-
 կատուն 34. Ս. Գէորգ 36. Գոշ Մխիթարի դամ-
 բարանը 37.
- ԱՇՈՒՂՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ—ՔՆՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵԱՑՔ**
 Գ. Լեւոնեանի. 39—93.
 Ներածութիւն 40. Աշուղը պատմական շրջաննե-
 րում ա. Օտար աղբերի մէջ 43. բ. Հայոց մէջ 56.
 Աշուղների նշանակութիւնը՝ աշուղն արտիստ, ա.
 որպէս բանաստեղծ 76. բ. որպէս երաժիշտ 83.
 գ. որպէս երգիչ 87. դ. որպէս դերասան—գեկլա-
 մագէտ 89.
- ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԱՆՅԱՅՏ ԵՐԳԵՐԻՑ Գ.** Աստուածա-
 տրեանի. 94—111.
- ԲՈՐՉԱԼՈՒԻ ԳԱԻԱՌ Ե.** Լալայեանի. 112—268.
 Սերունդ և տոհմ 112. Նահապետական գերդաս-
 տան 119. Ընտանիք 130. Մաքրասիրութիւն 137.
 Կերակուր և խմիչք 141. Բուսեղէն 141. Ձուեղէն
 147. Կաթնեղէն 148. Մսեղէն 149. Ձկնեղէն
 150. Ժողովրդի առողջապահիկ դրութիւնը 151.
 Ժողովրդական դեղեր 156. Մահ, թաղումն և մե-
 ռելոց 167. Հաւատք՝ լեռների և քարերի պաշ-
 տամունք 181. Ջրի պաշտամունք 183. Կրակի
 պաշտամունք 183. Ծառերի պաշտամունք 185.
 Կենդանիների պաշտամունք 189. Ոգիների պաշ-
 տամունք ա. բարի ոգիներ 203. բ. Չար ոգիներ
 205. գ. Ցաւեր 211. Սրբեր 215. Օհան Օձնեցի
 217. Աւելորդ պատեր և տօներ 222. Ուխտագնա-
 ցութիւն 225. Կախարդութիւն 229. Մնտրիապաշ-
 տութիւններ 246. Նշանաւոր տօներ 249.
- ԱՐԵԱՆ ՎՐԷԺ ԵՒ ՓՐԿԱՆՔ Խ.** Սամուէլեանի. 269—303.
ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵՒԱՆՈՍ. Ե. Լ. 304—308.
ԴԱԻԹ ԱՆՅԱՂԹ. Ե. Լ. 309—312.

Գոչ Մխիթարի վանքը. Լալկան կանանց ողբը. Վախ չափել.
Նևա դնել. Հիւրի ոտը լուանալը. Զեջիմ գործելը. Աշղ Զիւանի:

AZGAGRAKAN HANDESS

(Ethnographie)

Livre X

SOMMAIRE

- 1) Le Monastère de Mechithar-Goch par Arouthunéan
 - 2) Etude historico-critique sur les Bardes arméniens.
(Achoukhs)-Introduction, les Bardes aux périodes historiques
chez les autres peuples—chez les Arméniens. Rôle des a-
choukhs. Le Barde comme artiste—poète, chanteur, acteur et
déclamateur, 1-e article. par Lévonian.
 - 3) Les chants inédits du Barde Sajat-Nova par Asdouatsatourian.
 - 4) Le district de Bortchalou.—Gens et tribus arméniennes.
La famille patriarcale.—La famille—Nourriture, boisson—
Hygiène et médecine populaire—Rites funébres—Mythologie
populaire—Culte des montagnes, des pierres, de l'eau, de
feu, des arbres, des animaux, des serpents, des esprits (bons
et mauvais esprits, maladies)—Les Saints—Jeûnes et fêtes non
mentionnées dans le calendrier—Pélérinages—Magie populaire.
—Superstitions—Fêtes. par Lalayan.
 - 5) Vengeances par le sang et rançons. Étude de droit coutu-
mier arménien. par Samouélian.
 - 6) Les légendes d'Alexandre le grand chez les arméniens par E. L.
 - 7) La légende de David Invincible par E. L.
- Adresse de la Rédaction. E. Lalayan. Tiflis (Caucase).

Գ Ո Շ Ա Յ Վ Ա Ն Ք

Ա Ա Մ

Ն Ո Ր Գ Ե Տ Ի Կ

(Ի Ս Ս Ն Ս Կ Յ Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ե Ն Ս Ն Ի)

Ա

Պ Ե Տ Մ Ը Կ Ը Ն

Տասերկու և տասերեքերորդ դարերում, երբ Հայաստանը թաթարների ձեռքով աւերւում և ազգաբնակչութիւնը թշնամիներից կողոպտւում ու չարաչար հալածանքի էր ենթարկւում, ուսման և քաղաքակրթութեան ջանք համարեալ թէ բոլորովին մարել էր հայ ժողովրդի մէջ՝ Ուրիշ կերպ էր էլ կարող լինել. իւրաքանչիւր ժողովրդի քաղաքակրթութեան առաջադիմութիւնը պայմանաւորւում է կեանքի խաղաղ և անդորր զարգացմամբ։ Երբ մի ժողովուրդ ոտիպւում է ամեն վայրկեան յարձակման երկիւղի մէջ լինել և իւր գոյութիւնը պահպանելու համար՝ հարկադրուած է շարունակ պաշտպանուելու մասին մտածել կամ թէ անհաւասար ուժի առաջ տեղի տալով՝ փախուստի դիմել, հարկաւ չի կարող ուսմամբ, արուեստով կամ գեղարուեստով զբաղուել։

Երկիւղը դիւրութեամբ երկիւղածութեան զգացմունք է առաջացնում. թշնամիներից հալածուած և տնտեսապէս աղքատացած ժողովուրդը հոգու փրկութեան մասին է մտածում և փառաւոր վանքեր կառուցանում։ Թէև մեր պատմագրութիւնը վանքերի չինութիւնը միշտ իշխաններին և ականաւոր հոգևորականներին է վերագրում, սակայն մեր կարծիքով՝ ժողովրդի հոգեկան տրամադրութիւնն էլ պէտք է մեծապէս նպաստած լինի այդ գործին։

Մեր նշանաւոր վանքերից շատերն այս ժամանակաշրջանումն են կառուցուել, կամ վերանորոգուել ու փառալէն դարձել: Սակայն բարեբաղդաբար այդ վանքերը միայն իրենց մէջ խմբուած հարիւրաւոր կուսակիցներին ստամոքսը պարարտացնելու գործով չեն սահմանափակուել, այլ որոշ քաղաքակրթական դեր են խաղացել: Դրանցից շատերը մէկ-մէկ յայտնի դպրոցներ են եղել, որոնց մէջ ղեկավարող են հանդիսացել ժամանակի ուսումնական-նութեամբ օժտուած և տաղանդաւոր ինքի տէր մարդիկ. դոքա իրենց գաղափարներն ուսուցանելով վանքերում՝ հետևողներ են պատրաստել և այդպիսով որոշ ուղղութեամբ ղեկավարել մտքերը: Երբեմն այդ ուսուցանող հոգևորականների ազդեցութիւնն այնքան սեւ է եղել ժողովրդի վրայ, որ երկրի իշխանները քաջուել, երկիւղ են կրել դրանցից կամ դրանց օգնութեանը դիմել կարևոր գէպքերում: Ժողովուրդը յարգում և պաատում էր միշտ վանականներին, որովհետև վանականները կամ կուսակիցն հոգևորականութիւնը միշտ ժողովրդի շահերն էր պաշտպանում և նրա հետ էր՝ թէ ուրախութեան, թէ տխրութեան միջոցին և թէ թշուառութեան ու հալածանքի ժամանակ: Վանքերի դռներն էլ միշտ բաց էին հալածուածների ու յուսահատուածների առաջ:

Եթէ վանականների և ժողովրդի մէջ փոխադարձ յարգանքի ու սիրոյ յարաբերութիւն չլիներ, դժուար թէ մեր վանքերից շատերն այն հոչակն ունենային անցեալում և այնպիսի գործօն դեր կատարէին ազգային քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ:

Ահա այսպիսի պատմական-քաղաքակրթական դեր խաղացող վանքերից մէկն է և այժմ խուլ ու համարեւս ամայի անտառների մէջ թաքնուած Գոշայ վանքը: Վանքն այս անունը ստացել է տաղանդաւոր և իւր ժամանակի հոգևորականների մէջ ամենահեղինակաւոր Մխիթար վարդապետից: Մխիթարը գոշ կամ քօռա յինելով, այդ մականունն է ստացել և այնուհետև միշտ կոչուել է Գոշ Մխիթար կամ Մխիթար Գոշ: Մխիթար Գոշն այնպիսի անգնահատելի ծառայութիւն է արել հայ ազգի քաղաքակրթական սուպորիզում, որ նրա անունը միշտ անմոռաց կմնայ: Այս քրտնաջան վարդապետի աշխատութիւնն է հայոց միակ ղափառապետական(ըրբը*), որ վերջը օտար երկիրներ գաղթած հայերի համար իբրև օրէնսգիրք ծառայեց և ընդունուեց օտար պետութիւններից:

*) Գոշ Մխիթարի գաղափարաբանութիւնն առաջին անգամ հրատարակեց, ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ, սր. Էջմիածնի միաբան և իրաւաբան Բաղատմեանց Վահան Ժ. վարդապետը:—Մխիթարայ Գոշի գաղափարաբանութիւնը Հայոց. 1880 թ. Վաղարշապատ:

Տասերեքերորդ դարի մեր պատմագիրներից մէկի—Կիրակոս Գանձակեցու—վկայութեամբ՝ «Հոչակաւորն այն եւ մեծիմաստ գիտութեամբ» վարդապետը ծնունդ է Գանձակ քաղաքում։ Ծնողները քրիստոնէական ոգւով լցուած լինելով Մխիթարին փոքր հասակումն իսկ տալիս են «յուսումնս գրոց սրբոց»։ Երբ հասակն աճնում է՝ ձեռնադրել են տալիս կուսակրօն քահանայ կամ վարդապետ։ Մխիթարն, ինչպէս երևում է, բնութիւնից օժտուած լինելով ձիրքերով, չէ բաւականանում իւր ստացած չնչին ուսումով, ցանկանում է աւելի խորը թափանցել սուրբ գրքի գիտութեան մէջ և բաղդի բերմամբ պատահում է Յովհաննէս Տաւուշեցի վարդապետին, որ այն ժամանակ յայտնի գիտնականներից մէկն էր համարւում։ Տաւուշեցին հաստատուն դպրոց չէ ունենում, այլ գաւառից-գաւառ շրջելով՝ քարոզում և ուսուցանում է։ Մխիթարն էլ ընկերակցելով նրան՝ շրջում է և միեւնոյն ժամանակ ուսանում։ Որ Տաւուշեցին որոշ հեղինակութիւն է ունեցել իւր ժամանակակիցների համար, ապացուցանում է պատմագրի առաջ բերած հետեւեալ փաստը. այն ժամանակ մեծ պատի միջոցին չատ տեղ՝ չաբաթ և կիրակի օրերը ուտիք են համարել և պատ չեն պահելիս եղել։ Տաւուշեցին կարգադրել է, որ չաբաթ և կիրակի օրերն էլ պէտք է պատ պահուի, այս կարգադրութիւնն ընդունուել և իրագործուել է։—Կիրակոս Գանձակեցի։

Մխիթարը Տաւուշեցուց ստացած ուսումով էլ չբաւականաւորւով, գնում է «Սերմուտա կոյս յաշխարհն, որ կոչի Սև լեռան» և աշակերտում է այնտեղի նշանաւոր ուսուցիչներին ու գնում Կարին։ Կարին քաղաքում Գոշը հանդիպում է Լօռուայ իշխաններից մէկին, Քուրթ կամ Քուրդ անունով՝ հայ բարեպաշտ իշխանին, որ վրաց թագաւորից նեղանալով՝ գնացել կամ գուցէ և փախել էր Կարին։ Մխիթարը բարեկամանում է նրա հետ—այս բարեկամութիւնը վերջը պէտք է գալիս Գոշին։—Մխիթարը երբ Կարին քաղաքից վերադառնում է հայրենիք, մեծ հռչակ է ստանում և բաղմաթիւ աշակերտների ուսուցանում։ Ուսուցչական գործունէութեան այդ ամենահռաւմտն միջոցին Գոշը ստիպուած է լինում թողնել բոլորը—Կիրակոս պատմագրի ասելով՝ «նիւեալ ի Տաճկաց» —և գնալ Խաչէն, Հաթերքի Վաղթանկ իշխանի մօտ ապաւինել։ Վաղթանկ իշխանն ու իւր եղբայրները մի քանի տարի պատուով հիւրասիրում են ուսուցիչ-վարդապետին։ Այս միջոցին Գոշի բարեկամ Քուրթ իշխանը վերադառնում է Կարինից իւր Կալուածքը, Կայենոյ գաւառը։ Քուրթ իշխանի Կարին գնալն ու վերադառնալը, ինչպէս երևում է Կիրակոս պատմագրի մոլթ խօսքերից, պէտք է կապ ունեցած լինի Լօռուայ այդ աւատական իշխանի Վրաց ար-

քայական տան հետ ունեցած ընդհարումների հետ: Երբ Թամար թագուհին տիրում է Վրաց արքայական գահին, վերադարձած Գուրթ իշխանին մեծ պատիւներ է տալիս և յետ է դարձնում «գհայրենի տեղին, և այլս յոլովս» — Գուշը լսելով իւր բարեկամ Գուրթ իշխանի վերադարձը, շտապում է գնալ նրա մօտ և մեծ յարգանքներով ընդունում է նրանից: Այնուհետև Մխիթարը բնակութիւն է հաստատում իշխանի կալուածքում գտնուող Գետիկ վանքում, որ չինուած էր Աղստե գետի աջ ափին. այդ միջոցին Գետիկ վանքի վանահայր առաջնորդն է լինում Սարկաւազ կոչուած վարդապետը, որ Գուշի նախկին աշակերտներիցն էր և մեծ յարգանքով ու պատուով էր վերաբերում իւր ուսուցչին «և ինքն սպասուորէր նմա»: — Կիրակոս պատմ. էջ 122:

Սակայն այդտեղ էլ երկար ժամանակ չկարողացաւ մնալ Գուշը, որովհետեւ ստատիկ երկրաշարժից բաղմամբիւ աւերումներ եղան և ի միջի այլոց կործանուեց նոյնպէս Գետիկ վանքը: Վանքի մօտ եղած գիւղի բնակիչները կամենում են ցրուել զանազան տեղեր, բայց Գուշ Մխիթարը չէ թոյլ տալիս և նոյա հետ միասին ներկայանալով Իւանէ մեծ իշխանին, Վրաց զօրավար Զաքարէի եղբորը, թոյլտուութիւն է խնդրում մի ուրիշ տեղ նոր վանք շինելու: Իւանէն յարգելով հոչակաւոր վարդապետի խնդիրը, թոյլ է տալիս, որ յարմար տեղ որոնեն և նոր վանք շինեն: Իւանէ և Զաքարէ հայ իշխանները, որ Գուրթ Կայհնոյ իշխանի քրոջ որդիքն էին, այն ժամանակուայ ամենագօրեղ անձինքն էին Լօռուայ չրջանում: Երկու եղբայրներն էլ իրանց խելացիութեամբ, քաջութեամբ ու բարեպաշտութեամբ վրաց արքունիքում մեծ գեր էին իւրադում և սրանց իշխանութեան ժամանակ ծաղկեցան Լօռուայ յայտնի վանքերը:

Գուշ վանքի համար յարմար տեղ որոնելով՝ հաւանում է Տանձուտայ ձորը և այդտեղ է որոշում նոր վանք կառուցանել. «Եւ նորա չրջեալ գտին տեղի մի բարեվայելուչ և գոպած աս ըստորոտս երկուց լեռանցն՝ որ կայ ի գլխոյ նորա, զոր անուանէին զտեղին Տանձուտայ ձոր. և էր ի նմա գիւղ. և ձորակ մի փոքրագոյն անցանէր ընդ մէջ նորա. և միւս ևս յորդագոյն յաջմէ կողմանէ, տեղի փայտաւէտ և ջրաւէտ. անդ համարեցան, թէ պաաշած իցէ զետեղել» *):

Վանքի կառուցման տեղը որոշելով և Իւանէ իշխանի համաձայնութիւնը ստանալուց յետոյ Գուշը ձեռնարկում է եկեղեցու շինութեանը. սկզբում շինել է տալիս մի գեղեցիկաչէն փայտակերտ

*) Կիրակոս Գանձակեցի. էջ. 123.

եկեղեցի և օծելով՝ անուանում է սբ. Գրիգոր Լուսաւոյի եկեղեցի։ Օծմանը նեկայ է լինում և խաչատուր Տարօնացի վարդապետը, Հաղարծին վանքի առաջնորդը, որ հռչակուած էր իբրեւ երաժշտութեան արուեստն իմացող *)։

Գոչը փայտաշէն եկեղեցուց յետոյ կառուցեց մի փոքր եկեղեցի ևս սբ. Յովհաննէս Կարապետի անունով և ապա հիմնարկեց այն մեծափառ, կոփածոյ քարերից, գեղեցկաշէն գմբէթով եկեղեցին, որ սբ. Աստուածածնի անունն է կրում հայոց ՈՒ—640 կամ Քրիստոսի 1191-թուին։ Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցու աւարտումը և օծումը տեղի ունեցաւ հինգ տարուց յետոյ մեծ հանդիսով ու չքով՝ Հաղբասի առաջնորդ Յովհաննէս Լալիսկոպոսի ներկայութեամբ։ Սյրպիսի կարճ միջոցում մի այսպիսի փառաշէն եկեղեցի կառուցանելը հարկաւ հեշտ չէր և չէր էլ կարող զլուխ դալ՝ առանց իշխանների օժանդակութեան։ Միութարին օգնում են իւր բարեկամ Քուրթ իշխանի որդիքը՝ Դաւիթն ու Սադունը, Խաչէնի՝ Վաղթանկ իշխանն ու իւր եղբայրները—Գրիգոր, Գրիգորիս, Խոյադան և Վասակ—Իսկ Քուրթ իշխանի աղջիկ Արզու խաթունը, վերոյիշեալ Վաղթանկի կինը, իւր դուստրների հետ միասին մի այնպիսի հրաշալի վարագոյր է պատրաստում, նորակառոյց եկեղեցու համար, որ մեր պատմագիրը նկարագրելով խօսք չի գտնում իւր հիացումն արտայայտելու համար. «արար և վարագոյր զեղեցիկ՝ դասերօք իւրովք՝ ծածկոյթ սուրբ խորանին, զարմանալի տեսողաց, ի մաղոյ այծից կակղագունաց, ներկեալ պէսպէս և դանազան, գործ քանդակակերպ և նկարեալ պատկերօք, ճշգրտապոյն հանուածովք, անօրինականօք Փրկչին և այլ սրբոց, որ հիացուցանէր զտեսողսն։ Եւ որք տեսանէին, օրհնութիւն տային Աստուծոյ, որ ևս կանանց իմաստութիւն ռստայանկութեան և հանճար նկարակերտութեան...»։—Էջ 125—126։—Ահա մի փոքրիկ նմուշ 12-րորդ դարի հայ կանանց ձեռագործի հմտութեան։ Ապա պատմա-

*) Այս երաժշտագէտ վարդապետի հնդինակութիւնն է «Խորհուրդ խորին» «քանչելի երգը, որ երգում է պատարագի սկզբում,—պատարագչի զգեստաւորուելու միջոցին—և որի տունքի սկզբնատառերը կազմում են «Խաչատուր» անունը։—Խաչատուր Տարօնացին է—ըստ Գիրակոս պատմագրի—ձայնանիշները կամ խալի ներմուծողը Հայաստանում։ «Սա երբք զլուզն ի կողման յարեկից, զանմարմին եղանակն ի մարմին ածել, զարարեալսն յիմաստնոց, որ ցայն ժամանակ չն' էր սփռեալ ընդ աշխարհս»։—Էջ 123։ Նա շատերին ուսուցանելով ձայնանիշների տրեւստը՝ մեծ հռչակ է վայելում և նայն իսկ վրաց Գիօրգի թագաւորը,—Թամար թագուհու հայրը—մեծ պատիւներ է աւելի նրան և նրա վանքին շնորհում է «Արասաձոր» և «Տանձուտ» գիւղերը և «այգի մի ի միջնաշինին», իբրեւ յաւիտենական սեպհախոնութիւն։ Այս արուեստագէտ նշանաւոր վարդապետը թաղուած է Հաղարծին վանքում, եկեղեցու արեւմտեան կողմը։

գիրն աւելացնում է, որ նոյն իշխանազուն տիկինը նոյնպիսի ներբանկար վարագոյրներ պատրաստել է նաև Հաղբատի, Մակարայ վանքի և Դատի վանաց եկեղեցիներին համար:

Եկեղեցու շէնքն աւարտելուց յետոյ՝ Գոշը շինել է տալիս նաև նրա «գեղազարդ և կոփածոյ վիմօք» գաւթիքը:

Մխիթարը կործանուած Գեաթիկ վանքի յիշատակը պահելու համար իւր կառուցած վանքն անուանում է «Նոր Գեաթիկ», բայց նրա երախտագէտ հայրենակիցները նոր վանքի գոյութիւնը կապեցին կառուցանողի անունն հետ և կոչեցին «Գոշավանք»: Նորակառոյց վանքն ապահով դրութեան մէջ դնելու համար Զաքարէ և Իւանէ սպասալարներն ընծայում են «ուսման ջրադարձովք լեռնէ ի լեռն», և բով մի յԱբասաձոր և զԶօրոձոր ի նահանգին Բջնոյ, և զԱշաւա ի գլուխ վանացն»—էջ 126:—Բայցի դրանից «Տղրկածովի» *) մօտ իշխանները մի նոր գիւղ հիմնեցին ու ծովի կամ լճի անունով «Տղրկածով» կոչելով՝ նուիրեցին վանքին. վանքից մի փոքր ցած հիմնեցին դարձեալ մի գիւղ և «Ուսեկանջ» կոչելով՝ վանքին ընծայեցին:

Այս ընծայաբերութեամբ խրախուսուած՝ Մխիթար վարդապետը դարձեալ կառուցանում է այլ մատուռներ սբ. Առաքեալների և սբ. Հովփսիմէի անուններով և սրովհետեւ ինքն անապատ տեղեր էր սիրում, իրեն բնակութեան համար տուն է շինում վանքից դուրս և կոչքին մի փայտակերտ, փոքրիկ եկեղեցի է շինում սբ. Հոգու անունով: Իսկ ծերութեան Ժամանակ վանքի աջ կողմը, յատուկ իւր շիրմի համար քարուկրով փոքրիկ եկեղեցի է կառուցանում՝ Համբարձման անունով:

Այս հոյակապ վանքը կառուցանելուց յետոյ հարկաւ Գոշի անունն աւելի ևս հռչակւում է և ամեն կողմից գալիս են նրան աշակերտելու. մինչև անգամ շատ ուսուցիչներ թաղցնելով իրենց կոչումը՝ գալիս աշակերտում են նրան և կրկին ուսուցչութեան իրաւունք ստանում: Մխիթարի աշակերտներից աւանդ աւելի նշանաւոր են հանդիսանում Թորոս և Վանսիւան կոչուած վարդապետները. Վանսիւանի մօտ է ուսել և Կիրակոս Գանձակեցի պատմագիրը, որ երախտապիտական զգացմունքով միշտ մեծ համակրանքով է խօսում իւր նախկին ուսուցչի մասին: Թէ որքան մեծ հեղինակութիւն էր վայելում Մխիթար Գոշն հայ եկեղեցական և աշխարհական շրջաններում, յայտնի է այն իրողութիւնից, որ երբ Զաքարէ սպասալարի հրամանով Անի քաղաքում եկեղեցական

*) «Տղրկածով» անունը ստացել է այս փոքրիկ, բայց շատ խորը լիճը՝ «Քանդի բաղումք կային ի նա մօրասէր և տղմասէր սողուն»:

ժողով գումարուեց, ժողովականները ոչ մի կերպ գործի չձեռնարկեցին առանց Մխիթարի: Մխիթարը իւր ձեռութիւնը պատճառաբանելով Անի չէր եկել, այլ Ջաքարէին թուղթ էր գրել, որ ինքը համաձայն կլինի մեծամասնութեան վճռին: Ժողովականները թուղթ են գրում Գոշին, որ ամեն նեղութիւն կրելով անպատճառ պայ Անի և աւելացնում են, որ եթէ ճանապարհին վախճանուի, սուրբ հայրապետների կարգը կդասեն նրան: Չանց առնելով պատմել այստեղ այս ժողովի զբաղմունքների ելքը և Գոշի խաղաղած դեբը, պէտք է աւելացնենք, որ յետագայում Մխիթար վարդապետի յիշատակը կապուեց մի աւելի մեծ գործի հետ: Ինչպէս հաստատւիս սկզբումն էլ յիշեցի, Մխիթար Գոշը իւր ժամանակակից մարդկանցից գերազանց ծառայութիւն է արել հայ գրականութեանն ու քաղաքակրթութեան պատմութեանը՝ տալով մեզ իւր դատաստանապիրքը, այսինքն հայ ժողովրդի եկեղեցական և աշխարհիկ աւանդական օրէնսդրութեան ժողովածուն: Դատաստանապիրքը թէև զուտ իրաւաբանական-գիտնական և համակարգուած գործ չէ, սակայն այնուամենայնիւ մեծ արժէք ունի մեզ համար, որովհետև այդ խնդրին վերաբերեալ ուրիշ ինքնուրոյն ոչինչ չունենք: Լեհաստանում ապրող հայ դպրեականները թարգմանեցին Գոշի դատաստանապիրքը լատիներէն ու լեհերէն, թոյլտուութիւն ստացան Սիգիսմունդ թագաւորից այդ օրէնքների հիման վրայ կառավարելու իրենց դատաստանական գործերը և այդպիսով ամրապետող երկրի օրէնսդրութիւնից անկախ, ինքնուրոյն ազգային օրէնսդրութիւն ունեցան իրենց համար:

1518 թուին դատաստանական իրաւասութեան մասին յարուցած վիճաբանութեան ժամանակ Սիգիսմունդ Ա. Լեհաստանի թագաւորը հրամայում է հայերին, որ թարգմանեն իրենց օրէնքները ռուսներէն կամ լատիներէն ու ներկայացնեն իրեն պետական սէյմի ժամանակ: 1519 թ. ապրիլին լեհահայերը ներկայացնում են թագաւորին Կրակով քաղաքում իրենց օրէնքների լատիներէն թարգմանութիւնը: Թագաւորն իւր խորհրդականների հետ մի քանի թեթիւ փոփոխութիւններ անելով հաստատում է հայերի օրէնսգիրքը նոյն թուին, հոգեպալատեան օրը, մի հրովարտակով, որի մէջ գրում է նաև հետևեալը. չատ կարեոր էր, որ հայերէն գրուած և այդպիսով միմիայն հայերին հասկանալի օրէնքները լատիներէն թարգմանուէին, որպէս զի նոքա նոյնպէս հասկանալի լինէին քաղաքապետին և այն մարդկանց, որոնք վէճեր կունենան հայերի հետ: Ըստ Ֆերդինանդ Բիշօփի *) Սիգիսմունդ թագաւորի հաստա-

*) «Das alte Recht Armenier in Lemberg, von Dr. Ferdinand Bischoff. Wien. 1862.:

տած հայոց օրէնսդիրքը բաղկացած է տասը զլխից և հարիւր քրասանուչորս յօդուածներէց. յօդուածները շատ երկար չեն, իսկ մի քանիսը շատ կարճ են: Մեծ մասը վերաբերում է մասնաւոր և պատմական օրէնքներին, մի քանիսը դատաստանականին, միւսները ոստիկանականին: Յօդուածների մեծագոյն մասը վերցրած է հին և նոր կտակարաններից, իսկ մնացածները պարունակում են իրենց մէջ առանձին հայեացքներ կեանքի ու բարքի մասին. յօդուածներից մի քանիսը նման են ուրիշ սոցիերի, մասնաւոր գերմանական օրէնքներին: Առաջին վեց գլուխները վերաբերում են հայոց թագաւորներին, իսկ միւսներէց մի քանիսը պարունակում են շատ հին օրէնքներ: Որ այս օրէնսդիրքը գործածական էր բոլոր լեհահայերի մէջ, ապացոյց է այն հանգամանքը, որ նրա բաղմաթիւ ձեռագիր օրինակները գրուած են ամբողջ լեհաստանում: Շքեղ զարդարուած և նոյն իսկ Սիգիսմունդ թագաւորի պատրաստած բնագիրը հայերէն ու լատիններէն լեզուով գտնուում է Տիտու Ջիալինսկի կոմսի մօտ, ինչպէս ասում է Վենյէնց Պոլ հոշակաւոր բանաստեղծը: Երկու լատիններէն ձեռագրեր կան Լեմբերգում:

1601 թ. հայոց աւագանիների սնօրինութեամբ լեհահայոց օրէնսդիրքը թարգմանուեց նաև լեհերէն *):

Միւլթար Գոչի դատաստանագիրքը բաղկացած է երեք գլխաւոր մասերից.

Ա. Նախադրութիւն

Բ. Եկեղեցական կանոններ

Գ. Աշխարհական օրէնքներ

Նախադրութեան մէջ Գոչը յիշում է, որ հայերը նախապիւրների էին արժանանում՝ սեպհական օրէնսդրութիւն կամ դատաստանագիրք չունենալու համար. այդ պատճառով անհ ինքը միտք է յղանում կազմել մի դատաստանագիրք՝ բայց լաւ ըմբռնելով այդպիսի մի գործի դժուարութիւնները՝ սկզբում չէ վստահանում սկսել գործը: Նախադրութեան երկրորդ յօդուածում Միւլթարը տասնհերկու խորհրդածութիւններով բացատրում է այն հանգամանքները, որոնց ստիպմամբ ինքը ձեռնարկել է յօրինելու իւր դատաստանագիրքը: Այդ բացատրութիւններից երկուսն է, որ Գոչը իւր մտադրութիւնը յայտնում է Աղուանից Ստեփաննոս ք. կաթողիկոսին. այնուհետև այդ բարձրաստիճան հոգեորականն այլ ևս չէ դադարում Գոչին խնդրելուց և յորդորելուց, որ անպատճառ իրա-

*) Տես. Վահան Ժ. վարդ. Բառասման. Միւլթարայ Գոչի դատաստանագիրք հայոց:

գործէ իւր մտադրութիւնը. Մխիթարը սկզբում դժուարանում է զիջանել՝ առարկելով իւր անպատրաստութիւնն այդ գործի համար, բայց վերջապէս յանձն է առնում՝ համարելով այդ իւրն մի հրաման հայրապետի¹⁾: Այդ պատճառով նախադրութեան երրորդ հատուածը Գոշն սկսում է, ըստ նախնեաց սովորութեան, դիմելով Սանփաննոս կաթողիկոսին²⁾:

Նախադրութեան տասնութեկերորդ հատուածում, որ «յիշատակարան սակաւութեան» վերնագիրն է կրում, Գոշը պարզ ասում է, որ դատաստանագիրքն սկսել է և նախադրութիւնը վերջացրել հայոց ՈԼԳ—633 և 1184 փրկչական—թուին. աւելացնելով, որ ամբողջ գործի վերջացնելն իրենից չէ կախուած³⁾:

Յայտնի չէ թէ երբ աւարտեց Գոշը դատաստանագիրքը. իսկ հայր Բաստամեանի կարծիքով աւարտուած չէ գործը և Մխիթարի մահուամբ (1213 թուին) թերի է մնացել:

Թէ որտեղ է գրուել դատաստանագիրքը՝ մասամբ միայն որոշ է, որովհետև նախադրութեան վերաբերմամբ ինքը Գոշը յայտնում է, որ գրել է Հոռոմաշէն վանքում⁴⁾. Բայց թէ շարունակութիւնը երբ և որտեղ է գրուել՝ անորոշ է. պէտք է ենթադրել, որ Նոր-Գեաթիկի չէնքը վերջացնելուց յետոյ Գոշը ի միջի այլոց դրադուած էր այդտեղ և դատաստանագիրքով:

Թէ ինչպիսի հանգամանքներումն էին գտնուում այդ ժամանակաշրջանում հայ նշանաւոր հեղինակները ու թէ աւերածու-

¹⁾ «Բայց եղև պատճառ գրելոյ զսա ի հարկելոյ զմեզ Տեսնոն Սանփաննոսի Աղուանից կաթողիկոսի միանգամ և երկիցս. և ես պատճառեցի զանձինս տկարութիւն և զողիտութիւն: Իսկ իբրև առաւել ոտխպեաց, յանձն տուի մոռացել զիմ տկարութիւնս, գիտելով թէ պարտ է հնազանդ լինել հոգեւոր հրամանի»: Տես, Դատաստանագիրք. էջ 17.:

²⁾ «Աղաշեմ դքեղ, պատուական զլուխդ եկեղեցեաց տանս Աղուանից, մի վայրապար և թեթև գործ համարիք զհոգեւոր հարկս, զոր եղիւր Քանգի պարտ է մեզ ցուցանել քեզ սակաւութե թէ զինչ է զօրութիւն գրոցս, զոր ձեռնարկեմք. զի գիրս դատաստանի զմանութիւն կանոնաց ունի, զոր պարտ է մեզ յարմարիլ զսա և զկանոնսն զի ցուցցի նմանութիւնն»: Տես. նոյնը էջ 18.:

³⁾ «Բայց ձեռնարկութիւն մեզ յայսմ իրողութիւն եղև ի թուականութեանս հայոց ՈԼԳ և շրջանին երթալոյ ի բայ ձՍ. որ կոչի փոքր...: Բայց զծագրութիւն յիշատակիս ի նախադրութիւնս գրոցս դատաստանի եղև, զի կատարած սարս ի ձեռն մեր միանգամայն ոչ է, որպէս ասացելու է կանխաւ զպատճառն: Եւ արդ՝ որքան է կար ի գործ անկանիմք հիւսել զկնի զիրս դատաստանի»: Տես. նոյնը, էջ 69—74.:

⁴⁾ «...Յաշխորհիս Առանայ. ի նահանգիս որ կոչի մայրաքաղաքին Գոնձակ, յանապատս և եղբայրանոցս տնուանեալ Դասնոյ, սկզբնաւորեալ ի լեռնադղմն մենաստանին կոչեցելոյ Հոռոմաշէն, ընդ հովանեաւ սրբոց եկեղեցեաց կուսաստանացն յիշեցելոյ...»: Տես. նոյնը, էջ 74.:

թիւնն ու ամայութիւնն որ աստիճանին էին հասել, պարզ երևում է այն բանից, որ Գոշը հազարաւոր տարիներ գոյութիւն ունեցող ազգի միակ դատաստանագիրքը գրելու ժամանակ՝ զրելու պարագաների պակասութիւն է գգում¹⁾։

Մխիթար Գոշի դատաստանագիրքը գործնական մեծ նշանակութիւն է ունեցել՝ թէ Հայաստանում և թէ Հայաստանից դուրս այն երկրներում, ուր հայերն ամբողջ հասարակութիւն են կազմել. արդէն յիշեցինք դատաստանագրքի լատիներէն ու լեհներէն թարգմանութիւնը, աւելացնենք որ հայոց այդ օրէնսդրական գիրքը թարգմանուած է հզիւ նաև թաթարերէն՝ Ղրիմի գաղթական հայերի գործածութեան համար։ Նոյն դատաստանագիրքը Սմբատ Սպարապետի թարգմանութեամբ գործ է դրուել և Կիլիկիայում՝ իբրև ազգային օրէնսգիրք։

Գոշի դատաստանագիրքը մտել է նաև Վրաստանի պետական օրէնսդրութեան մէջ. Գարեթալինիայի թագաւոր Վախթանգ Զ. տառնութեւրդը դարի սկզբներում վրացերէն լեզուով մի օրէնսգիրք է յօրինում, որ կոչւում է «Սամարթլիս ծիգնի Վախթանգ Մէփիսա» — դատաստանագիրք Վախթանգ թագաւորի։ — Այս գիրքը բաղկացած է 7 մասից և երրորդ մասը կազմուած է հայոց օրէնքներից, որ վերցրած են Գոշի դատաստանագրքից²⁾։

Վախթանգի դատաստանագիրքը, մանաւանդ քաղաքացիական իրաւունքների մասը, գործ էր դրւում վրաստանում թէ վրաց թագաւորների ժամանակ և թէ առևայ տիրապետութեան միջոցին բաւական երկար ժամանակ. Աղէքսանդր Ա. կայսեր հրովարտակով հրամայուած էր, որ Վրաստանի արքունի դատարաններում քաղաքացիական գործերի համար օրէնսգիրք համարուի Վախթանգի դատաստանագիրքը. նոյնը 1835 թ. Նիկողայոս կայսեր հրամանով հրատարակուած ընդհանուր օրէնսդրութեան (СВОДЪ ЗАКОНОВЪ) մէջ մտաւ. այսպիսով ուրեմն Գոշի դատաստանագրքի մի մասը միջնորդաբար մտնում է նաև առևայ օրէնսդրութեան մէջ³⁾։

Գոշը խորին ծերութեան հասնելով և զգալով արդէն իւր անկարողութիւնը, շուրջն է հաւաքում վանքի միաբանութիւնը և իւր աշակերտներին, օրհնում է նրանց և վերջիններից մէկին, որի անունը Մարտիրոս էր, իւր փոխարէն՝ վանքի առաջնորդ է կար-

¹⁾ «...Հղակասութիւն գործեաց զծաղրութեանց, և զաղքատութիւն մատու- նից յորոց զնիւթս հաւաքել ի դէպ էր բանից...»։ Տես. նոյնը էջ 69.։

²⁾ Տես. Վահան ծ. վ. Բաստաման. յառաջաբանութիւն էջ 101—105.

³⁾ Տես. նոյնը, էջ 105.

գում: Այնուհետև մի կտակ է գրում Իւանէ սպասաւարի ա-
նունով և նրա հովանաւորութեանը յանձնելով վանքն ու միաբա-
նութիւնը, խաղաղ վախճանւում է հայոց Ոկի—662 և փրկչական
1213—թուին՝ «ալեորեալ և լի աւուրբք»: Թէպէտ ծննդեան տարին
անյայտ լինելով՝ չգիտենք թէ քանի տարի ապրեց տաղանդաւոր
Գոշը, բայց պատմագրի վերոյիշեալ խօսքերից պարզ երևում է,
որ առ սակաւն ուխտուն տարի ապրած պէտք է լինի:

Միաբանակիցներն ու ժողովուրդը մեծ յարգանքներով գե-
րեզման են իջեցնում իրենց երախտաւոր ուսուցչի և վանքի հիմ-
նադրի ածիւնն այն փոքր եկեղեցու դրան առաջը, որ զանաւում էր
վանքի արեւմտեան կողմը: Թէ որչափ մեծ հեղինակութիւն և սրբի
անուն էր վաստակել Գոշը ժողովուրդի աչքում, երևում է այն հան-
դամանքից, որ պատմագրի ասելով, նրա գերեզմանի հողը տանում
էին զանազան հիւանդութիւններ բժշկելու համար: Պատմագիրը
մի ուրիշ միջադէպ ևս պատմում է, որ նոյնպէս հետեանք է Գոշի
ունեցած հոջակին. մի անգամ Գոշավանքի պաշտօնեաները դրաստ-
ներով գինի են տանում վանքը. ճանապարհին պատահում է դրանց
Իւանէ սպասաւարի Բասիլիա անունով վրացի զործակալը և ու-
ժով ցանկանում է գինու մի մասը խել նրանցից. պաշտօնեաները
թոյլ չտալով յայտնում են, որ իրանք Գոշի մարդիկն են. վրացին
յանդգնում է հայհոյել Գոշին և հենց այդ միջոցին լեզուն կապուե-
լով համբանում է. շատ օրեր մնում է նա համբ մինչև որ զղջալով
ներսողութիւն է խնդրում և ապա թէ կրկին կարողանում է խօսել:

Մի բան զարմանալի է. Կիրակոս Գանձակեցին այսքան ման-
րաման գրելով Գոշի կենսագրութիւնը և նոյն իսկ թուելով նրա
գրաւոր աշխատութիւնները, չէ յիշում «դատաստանագիրքը» և
«առակները»: Երևի պատմագիրն այս աշխատութիւնները հոգեոր
չէ համարում և այդ պատճառով արժան չէ համարում յիշատակել.
«Եւ եթող նա յիշատակ և արձան գերեզմանի գիրս մտախորհս
յօգուտ ուսումնասիրաց՝ համառօտ մարգարէութեանն Երեմիայի
գեղեցկադիր կարգօք, և սուղ ինչ կանոնս վասն սպասաւորելոյ
մարմնոյ և արեան Տեառն, թէ որպէս պատշաճ իցէ, կամ որպիսի
կարգօք. և գիրք մի ողբք ի վերայ բնութեանս՝ ի գիմաց Ադամայ
առ որդիս նորա, և ի գիմաց Եւայի առ դստերս նորա. և գիրք
մի յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն
հերձուածողաց, ի խնդրոյ մեծ զօրավարին Զաքարէի և կըրօր
իւրոյ, և այլ թուղթս խրատականս. և եղև վախճան նորա ի Ոկի
թուականին». էջ 129¹⁾

¹⁾ Հանգուցեալ Վահան Բաստամեան վարդապետը իւր շնորհալի հետազո-

Մեծանուն Գոշ Մխիթարի մահից յետոյ էլ Նոր Գետիկը կամ Գողափանքը պահպանեց իւր հռչակը իբրեւ դպրոց և բազմաթիւ միաբաններ ունեցաւ. ի միջի այլոց Կիրակոս Գանձակեցի պատմագիրն էլ իւր ուսումն այս վանական դպրոցումն է ստանում. «Եւ բազում եղբարք ժողովեցան վասն հռչականուն աւելոյն, և բազմաց եղև տեղի անդեան և ուսման. որ եւ մեր սնեալ եւ ուսեալ եղաք ի նոյն վանս» — էջ 129—130:

Գոշի կարգած առաջնորդ Մարտիրոս վարդապետն ևս չինարար մարդ լինելով՝ մի ժամատուն է կառուցանում անտաշ քարով ու կրով, հասա սրմերով և փայտակերտ վերնայարկով. չինում է դարձեալ մի գրաւուն «գեղեցկաշէն յարկօք»: Զեռնարկում է նոյնպէս մի նոր եկեղեցու կառուցման՝ հինգ խորաններով, մաքուր տաշած քարով, գմբէթով և գեղեցկաշէն. բայց երբ տաճարը միայն կիսով չափ էր պատրաստ, խորանանի Սուլթան Զալալադինի արշաւանքների շնորհիւ կիսատ է մնում և երկար տարիներից յետոյ միայն Գրիգոր Կապալեցու շնորհիւ աւարտւում է ՌՂ—690 հայոց և 1241 փրկչական թուին:

Այնուհետև Գրիգոր Տղայ իշխանը, որ Իւանէ սպասալարի մօտ էր սնուել, փոխադրուելով Գետիկ վանքը՝ ուզում է այնտեղ թաղուել և գնելով Վաչիէ անունով գիւղը, որ Աղստիկ մօտ էր գտնւում, ընծայում է վանքին: Սա ևս չինել է տալիս մի «հրաշազան եկեղեցի» երեք խորանով, եկեղեցու գաւթի մօտ «չինուած վարմանակերտ». նորակառոյց եկեղեցին կոչուեց սբ. Գրիգորի անունով: Դարձեալ ուրիշ չատ չէնքեր են կառուցւում և հետզհետէ շատանում են քահանաները և «մանկունք ուսումնականք»: Մարտիրոս վարդապետը 40 տարի առաջնորդութեան պաշտօնը վարելուց և հիմնադրի յիշատակն աւելի փառաւորելուց յետոյ՝ ինքնակամ հրաժարւում է այդ պաշտօնից. — «Եթող կամաւորաբար»: Այնուհետև Կիրակոս պատմագիրը յիշում է մի շարք առաջնորդների անուններ՝ առանց նրանց գործերը յիշատակելու և վերջացնում է իւր պատմութիւնը Գետիկ վանքի մասին:

Յետագայ հատուածներից մէկում ևս, երբ Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է յայտնի վանական վարդապետի և իւր զերի տանուիրը թաթարաց Մօլար Նուին զօրավարի ձեռքով նկարագրելով իւր փախչելով ազատուիլը, աւելացնում է, որ ինքը գնում

տութեան մէջ ոռաջ քերելով Գոշի աշխատութեանց ցանկը Կիրակոս պատմագրից, յիշում է նաև «Առակք» ու «գատաստանագիրք» և ծանօթութեան մէջ աւելացնում է՝ «Առակք» չեն յիշուած Կիրակոսի ցանկի մէջ. իսկ գատաստանագրքի մասին ոչինչ չէ նկատում. որդեօք Գիրակոսի ուրիշ ձեռագրերում յիշում է գատաստանագիրքը:

է իւր անուամ տեղը, Գևորգի վանքը, որ «աւերեալ էր ի նոցանէ, և այրեալ շինուածքն որ ի նմա»։—էջ 148:

Բաւականանալով Նոր Գևորգի կամ Գողթնաքին և նրա նշանաւոր հիմնադրին վերաբերեալ պատմական այս տեղեկութիւններով, տեսնենք թէ այժմ ինչ դրութեան մէջ է գտնուում այդ ուսումնականայրն ու սրբավայրը:

Բ

Ն Կ Ե Ր Ը Գ Ր Ը Կ Ը Ն

Դիլիջան աւանից դէպի արեւելք, մօտ 14—15 վերստ հեռաւորութեամբ, անտառապատ լեռների Տանձուտ կոչուած ձորի մէջ, 1250 մետր ծովի մակերևոյթից բարձր, տարածուած է մի հայաբնակ աղքատիկ գիւղ: Բնութեան այս գեղեցիկ վայրում ապրում են երեսուն տուն չքաւոր և համարն թէ կիսավայրենի ընտանիքներ՝ իրենց տարուստը հայթայթելով սակաւաթիւ վարելահողերի նահապետական ձեր մշակմամբ և որսորդութեամբ:

Դեռ դիւզը չմտած՝ այցելուի ուշադրութիւնը գրաւում են մի խումբ տաճարներ, որոնցից մի քանիսը դեռ կանգուն և վառաչէն են, իսկ միւսները կիսաւեր և կիսակործան: Իսկոյն աչքի է ընկնում հսկադրութիւնը. սրբառաջ քարից շինուած հոյակապ տաճարներ և հազիւ գետնի մակերևոյթին երկացող աղքատիկ խրճիթներ. արդեօք ում համար են այս գեղաքանդակ եկեղեցիները. դրանք ամայի են երեւում. ոչ երկիւղած աղօթողների խմբեր կան և ոչ սևազգեստ կրօնաւորների շարքեր: Ճարտարարուեստ կաթողիկէների նեղ ու երկարաձի լուսամուտներից ծիծեռնակներն ու ճնճղուկներն են միայն ներս ու դուրս թռչում և իրանց ողբախառն երգով չրջակայ խաղաղութիւնը վրդովում...

Այդպէս չէր եօթը հարիւր տարի առաջ, երբ կեանքը ետում էր բնութեան այս գեղածիծաղ վայրում. երբ հեղինակաւոր և առաքինի ուսուցչի շուրջը հաւաքւում էին Հայաստանի ամեն կողմերից եկած ուսումնաւորներ և երիտասարդները և ոգևորութեամբ լսում նրա ազգու գասախօսութիւնները: Աստուածաբան և իրաւաբան Մխիթար Գոշն էր այն հմուտ ուսուցիչը. Նոր Գևորգի վանքն է այս եկեղեցիների խումբը: Այժմ թէ վանքը և թէ գիւղը իրենց հիմնադրի անունով Գոշ են կոչուում: Գոշ Մխիթարի յիշատակն յաւերժացնող այս վանքում վանահայր անգամ չկայ, որ հոգացողութեամբ պահպանէ սրբավայրերը. ամեն բան թողնուած է գիւղական տղէտ քահանայի խնամքին, որ հարկաւ ոչինչ տեղեկու-

թիւն չունի ոչ վանքի անցեալի և ոչ էլ նրա հանճարեղ հիմնադրի մասին: Նրա թոյլտուութեամբ մի ինչ որ «բէդ» համարեան տաճարի տակ ըօստամն է ցանել... Այն սրբազայրում, որ դեռ եօթ հարիւր տարի առաջ գիտութեան և ուսման սերմերն էին ցանւում, այժմ բօստանն է ցանւում...

Սակայն թողնենք մեր ախուր խորհրդածութիւնները և տեսնենք թէ ինչ է մնացել այժմ ¹⁾ Նոր Գեորգիում կիրակոս պատմագրի յիշած տասերեք մեծ ու փոքր տաճարներից:

I

Գ Ա Ի Ի Թ

Սկսենք գաւթից: Սրբատաշ քարից շինուած այս հոյակապ շէնքը ներսից անխախտ է. արտաքուստ՝ թափուած են միայն կլետուրի սալ քարերը: Երկու մուտք ունի. մէկն արեւմտեան, միւսը հիւսիսային կողմից. արեւմտեանը կամարակապ է, գոյնզգոյն քարերով: Գաւթի կամարակապ տանիքն ու գմբէթը կանգնած են չորս սիւնների և ութը կիսասիւնների վրայ: Յատակը ծածկուած է սալաքարով: Արեւելեան որմի մէջ, աջ և ձախ կողմից, կան երկյարկ խորաններ. այս որմին կցուած են նոյնպէս բեմի նմանութիւն ունեցող և սրբատաշ քարից շինուած փոքրիկ պատուանդաններ, որոնց վրայ քանդակուած են փոքրիկ սիւնադարձ կամարներ: Այդ պատուանդանների վրայից է երկրորդ յարկի խորանների մուտքը: Գաւթի իւրաքանչիւր կամարի տակ եղել է մի մի լուսամուտ. դրանցից միքանիսն այժմ փակ են:

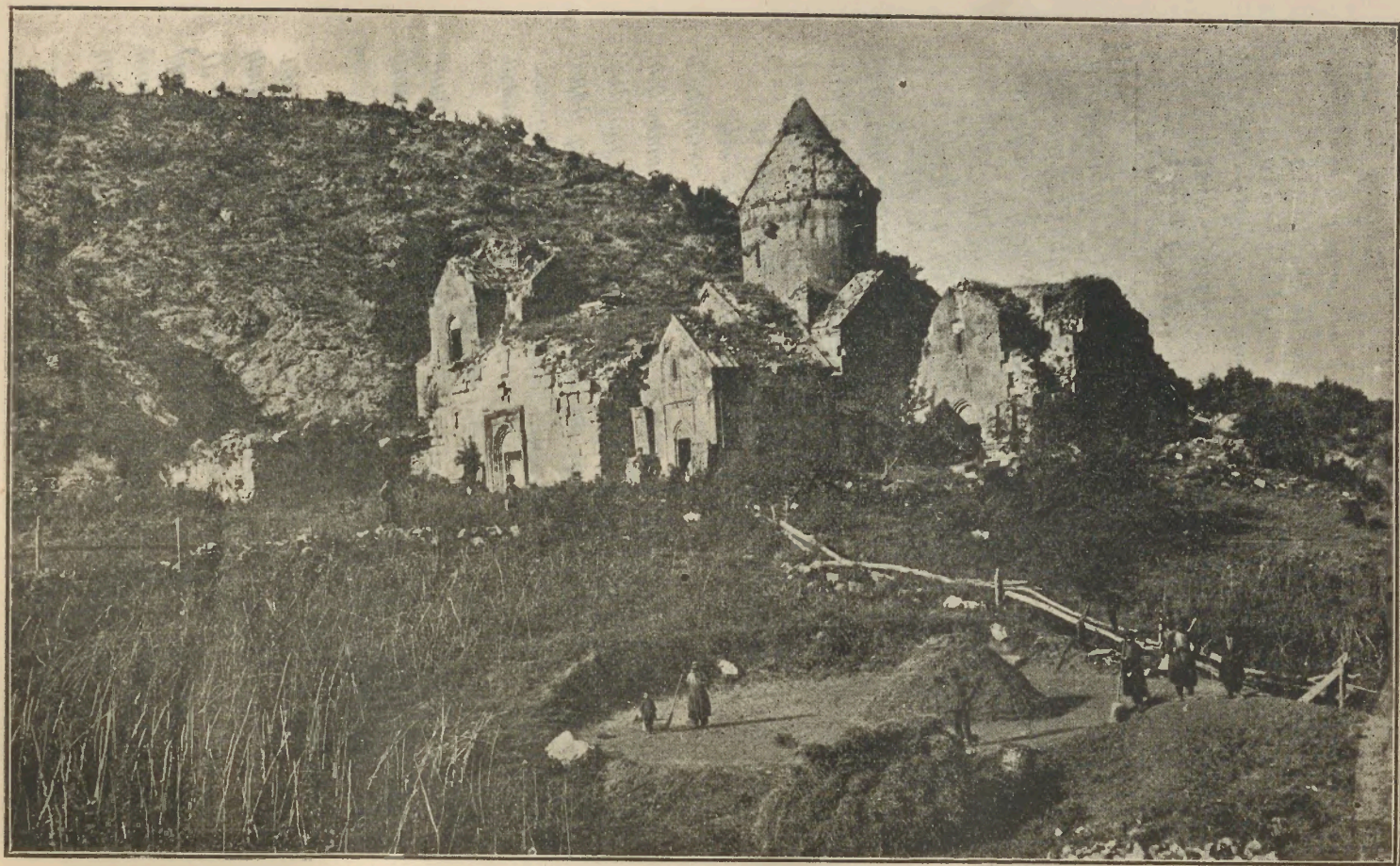
Գաւթի տարածութիւնը՝ արեւելքից—արեւմուտք 18 արշին է, իսկ հիւսիսից—հարաւ 19 արշին 2 վերջով: Միապաղապ սիւնների բարձրութիւնն է 2 արշին 6 վերջով. սիւնների չրջապատն է 3 արշին 11 վերջով: Գաւթի բարձրութիւնը 13 արշին 5 վերջով է, իսկ կամարների բարձրութիւնը 8 արշին 6 վերջով. կամարների միջի տարածութիւնը 6 արշին 2 վերջով:

ԳԱԻԹ ԸՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Արեւմտեան մուտքի կամարի վրայի արձանադրութիւնը կիսով չափ եղծուած է. կարգացւում է.

ա) 1) «Մամաւն Աստուծոյ... որդի Գայլաճագին միաբա-

¹⁾ Վանքի նկարագիրն արել ենք 1892 թ. ամառը, դպրոցական ճանապարհորդութեան միջոցին, մեր ջանասէր աշակերտների օգնութեամբ:

ԳՈՂՍՑ ՎՆՆԻ

նեցայ սուրբ Աստուածածնիս. հաստատեցին դ (4) պատարագ ի տանի Յովհաննու Կարապետին զկնի յայտնութեան. զա (1) իմ մարն Գայլածագին զա իմ մարն Մամբանին. զք (2) իմ եղբարցն Բուսլանին եւ աղբերկանն. կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ. ի թվ. 2ԽԲ ¹⁾ (742 հ. եւ 1293 թ. փրկչական):

Մուտքի աջ կողմը, առաջին սեան զլսին արձանագրուած է.

2) «Ի տանի Փիլիպոսի առաքելոյն ա պատարագ Սարկաւագին Սարգսի է անխափան. զՅովհաննէս զվանականն ²⁾ յաղաւ թս յիշեցէք»:

Երկրորդ կամարին կից արձանագրուած է. (ամբողջը լաւ չէ կարդացուած):

3) «Կաման Աստուծոյ Կիրակոս վարդապետս ³⁾ տուի ի մեր եկեղեցիս ի (20) գիրք եւ խ (40) դահեկան, ա (1) շուրջառ եւ դրի զդասերս (?) եւ միաբանքս տուին մեզ ք աւր պատարագ ի տանի Թադէոսի առաքելոյն անխափան... զԴղիս... զՅովհ... Սարգ... յիշ...»

Այս արձանագրութեան ներքեր.

4) «Ես հարի (?) միաբան սք. Աստուածածնիս ետու զՍագաստափն ի ջաղացէն ի վերը վանքս եւ ստացայ ք աւր զեկեղեցիքս պատարագ ի տանի Աստուածածնի. որ խափանէ, դատի յԱստուծոյ»:

Գաւթի հարաւային կամարի ճակատին.

5) «Ես Մխիթար հիան ⁴⁾ միաբան եւ աշխատողս եկեղեցոյս... լեթն (?) է մինչի ծերութիւն շինեցի զտունս ազաւ թից... ՍՍ...գի... այսելովս Յովհաննէս եւ ստացայ ինձ յիշատակ հոգեւոր ք աւր պատարագ կամակցութեամբ վարդապանն (?) առաջի Քրիստոսի է զայս եւ միաբանքն ուխ-

¹⁾ Կարող է և 2ԽԵ լինել (745).

²⁾ Գոչի աշակերտ և յետոյ նշանաւոր հանդիսացած Յովհաննէս Տաուչեցին է, որ վանական մականունը ստացաւ:

³⁾ Անշուշտ Կիրակոս Գանձակեցի պատմագիրն է:

⁴⁾ Այս Մխիթար հիւսնին յիշում է նաև Կիրակոս պատմաբանը. Գոչի յաջորդ Մարտիրոս վարդապետի ժամանակ եղած չինութիւնները սա է անում:

տիս մի ար Մխիթարայ եւ մի ար Յովհաննիսի Խաչգիտին տաւնին. ով զմեր յիշատակս խափանէ մեր մեղացս պարտական է»:

Գաւթի հիւսիսային կամարի ներքեւ, սեան ճակատին.

6) «Նշան խաչի... արն... զի նոցա ընչիւք... յիշեցէք զԲարսեղն...» (եղծուած է բոլորովին):

Նոյն կողմը միւս սեան ճակատին.

7) «Կաման Աստուծոյ... եղբարքս Մոպաքիոս (?) Մարտիրոս, Իգնատիոս, Դրիգոր. տվաք յեկեղեցիս իս (40) դահեկան... միաբանքս ք. պատարագ ետուն մեզ գլաւետ... Աստուածածնին»:

Գաւթի արեւելեան որմի մէջն է գտնուում մայր տաճարի կամարակապ և փեղեցկաքանդակ մուտքը. այս դռնից տաճարը մտնելու համար պէտք է բարձրանանք երկու քարեայ աստիճան: Մուտքի ճակատի քարի վրայ արձանագրութիւն կայ, բայց այնքան եղծուած է, որ չէ կարդացւում:

II.

ՍՐ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Այս տաճարն է, որ Գոշ Մխիթարը հինգ տարուայ ընթացքում աւարտեց և փառաւոր հանդիսով օծել տուեց: Տաճարի պատերն անխախտ են մնացել, բայց կաթուղիկէն և քմբէթը ճեղքուած են և փլուելու վտանգի մէջ: Բարձրադիր կաթուղիկէն կանգնած է չորս կամարների վրայ, առանց սիւների. իւրաքանչիւր կամարի տակ կայ մի լուսամուտ. կաթուղիկէն ևս չորս լուսամուտ ունի: Փառահեղ տաճարն ամբողջապէս կառուցուած է մաքուր, սրբատաշ քարից. յատակը ծածկուած է սալաքարով: Սեղանն ամբողջապէս նոյնպէս սրբատաշ քարից է և աջ ու ձախ կողմից ունի երկյարկանի խորաններ. երկրորդ յարկ խորանների մուտքը բեմի վրայից է: Տաճարը մկրտութեան աւազան չունի. եկեղեցական զարդերից բոլորովին զուրկ է. բեմը նոյն իսկ խաչկալ չունի. պատարագն ուղղակի վէմ քարի վրայ է տեղի ունենում: Միակ արձանիկայ ոսկեջրած սկիհն էլ, ինչպէս երևում է վրայի գրուածքից, սբ. Էջմիածնից է ուղարկուած ¹⁾:

¹⁾ «Յիշատակ է Շորթեցի Ստեփանի կողակից Փարւոյն, օրդ-

Տաճարի երկարութիւնն է 14 արշին 6 վերշոկ. լայնութիւնը 13 արշին 10 վերշոկ. կամարների միջի տարածութիւնն է 6 արշ. 10 վերշոկ. իսկ կամարների բարձրութիւնը 15 ու կէս արշին: Բեմի բարձրութիւնն 1 արշին 12 վերշոկ. բեմը բարձրանալու համար հաստատուն աստիճաններ չկան. քարեր են դարսուած:

ՍԲ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԵՆԱՅ ԵՎ. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Տաճարի արեւելեան, հարաւային և հիւսիսային որմերի վրայ կան արձանագրութիւններ, որոնք մեծ մասամբ դժուար են կարդացում. սրանցից մեծ մասը փորագրուած է, իսկ փոքր մասը կարմիր ներկով գրուած սուաղի վրայ:

Տաճարի հիւսիսային պատի վրայ, լուսամուտի ձախ կողմը.

1) «Կամանն Աստուծոյ ես մեղուցեալ ծառայս ներքնիքս (?) որդի Վառուզա (?) եւ իմ որդիս Աազ Պարոն միաքանեցաք Աստուածածնիս յիմ հալալ ընչից զնեցի յառինչք (?): Ա: այգի ի Դ. Սպ. Նազար (?) տուի սուրբ Աստուածածնիս, որ շէն պահեն. միաքանքս տուին ինձ ե (5) պատարագ ծառագարդին աւրն անխափան. կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ»:

Այս արձանագրութեան տակը.

2) «Կամանն Աստուծոյ ես Գոհարս յուսով միաքանեցայ սբ. Աստուածածնիս. միաքանքս ետուն մեզ ա (1) պատարագ ի տանի Աւետեացն Աստուածածնին. կատարիչքն աւրհնին»:

Սրանից ներքի.

3) «Կամանն Աստուծոյ ես Խաչատուրս ¹⁾ միաքանեցայ սբ. Աստուածածնիս եւ միաքանքս ետուն ինձ ք (2) պատարագ ի տանի սրբոյն Բարսեղի անխափան թվ...»:

Սրանից ցած.

4) «Ես Մխիթար քահանայ միաքանեցայ սբ. եկեղե-

ւոյն և եղբօրն Յակովբի և քեռն Թոռիկին, որ ես ի մայր էջմիածին 1219 թ.» (երևի հայկական և 1760 փրկչական):

¹⁾ Հաւանականօրէն Կիրակոս Գանձակեցու յիշած վերջին առաջնորդն է. ափսոս որ թուականը, որ ամենակարեւորն էր, եղծուած է:

ցիս ընծայիւք. վարդապետք եւ միաբանքս հաստատեցին ինձ ա (1) ար պատարագ ի տանի սրբոյն Գայիանեայ. խափանողքն դատին ի Տեառնէ»:

Այս արձանագրութեան տակ.

✓ 5) «Ի տանի սր. Գրիգորին ա պատարագ Աստուծատուր քահանայի է անխափան»:

Սորանից հաժ.

6) «Ի տանի Խաչգիտին է պատարագ: Ապանա (?) նորոգեցի մինչ կենդանի է (?) իմաստունին եւ Սըղէկ տիկնա (?) առնին եւ ապա ինձ է»:

Սրա աջ կողմը.

× 7) «Ի տանի Դալտեան սր. Հոգոյն ա պատարագ Վարդամաս (?) հայերին (?) է անխափան»:

Լուսամուտի աջ կողմը.

8) «Կաման Աստուծոյ եւ Ստեփանոս քահանայ... արդեան միաբանեցայ սր. Աստուծաձնիս եւ սոքա ետուն ա պատարագ ի տանի Կիրակոսի անխափան. զառաքեալն յիշեցէք ի Տէր»:

Հիւսիսային պատի կամարի տակ, կարմիր ներկով ու եղծուած արձանագրութիւն.

9) «Յուսովն Աստուծոյ եւ Հայրապետս... միաբանեցի սր. Աստուծաձնիս... մանկանց այս... հոգս իմոյ առաջնորդ ժ (10) պատարագ ի տանի...»:

Սրա տակ սի ներկով գրուած է եղիլ, բայց եղծուած է. սրբանից հաժ կայ դարձեալ մի արձանագրութիւն, որ նոյնպէս չէ կարդացուի. այս բոլորի տակն արձանագրուած է.

10) «Եւ Բարսեղս միաբանեցա սր. Աստուծաձնիս. միաբանքս ետուն ա պատարագ ի տանի սրբոյն Բարսղի. կատարիչքն արհնին յԱստուծոյ»:

Սրա կողքին.

11) «Ի տանի ծառարդարին ա պատարագ Եղիսաբէթին անխափան»:

Հիւսիսային պատի փակուած մուտքի ճակատի լուսամուտի տակ.

12) «Կաման Աստուծոյ եւ Սմբատ Զառնամս (?) միաբանեցաք Աստուծաձնիս զթ... ոսացն (?) նկնդեցոյս

տուաք հաստատ հայրենիք յազգէ յազգ եւ միաբանքս տուին մեզ ք (2) աւր պատարագ ի տանի Աստուածածնի անխափան»:

Սրա աջ կողմը.

13) «Կաման Աստուծոյ ք եղբարքս Բարակէս եւ Վրրթանէս միաբանեցաք Աստուածածնիս... անալ (?) ք պատարագ յայտնութեան ա (1) յուանին (?) ա (1) տիրացուին (?)»:

Կամարի վրայ արձանագրուած է.

14) «Ես Մարգարան իշխան եւ որդիք իմ Ասլան քէզ եւ Դրիգոր միաբանեցաք սք. Աստուածածնիս եւ տուաք ի մեր հայրենեաց Յողջաբերդ այգի մի եւ ա զովման ի հող յարսն ազատ յամէն հարկէ եւ ստացաք ք (2) աւր պատարագ զեկեղեցիքս ի տանի... որ խ... (փանէ) դատի ի Տեառնէ»:

Նոյն պատի վրայ, ուղղակի մուտքի ճակատին.

15) «Թվ ՌԿ—660 հայոց եւ 1211 թ. փրկչական—ես Յովհաննէս միաբանեցի ազատ... զԴետկայ ժողովուրդը ի հարկէ, որ տուին յաթոռն յիշխանութեան Գոնցա (?) խաթունին խնդրօք Կիրակոս վարդապետի ի հայրութեան Աբրահամ վարդապետի. որ զայս խափանէ յԱստուծոյ եւ յամեն սրբոց նզովեալ եղիցի եւ կատարողքն աւրհնեալ. միաբանքս տուաք նմա ք (2) պատարագ զմեծ եկեղեցիս ի տանի Յովհաննու ի զատկին անխափան... թիս (?) վրկայութեամբ Յովհաննիսի արար ի կենաց (?) Վարդան վարդապետի»¹⁾:

Տաճարի հարաւային պատի վրայ, լուսամուտից բարձր, աջ կողմն արձանագրուած է.

+16) «...Մեք որդիք Ճարին եւ թոռք պարոն Ումէկին միաբանեցաք սք. ուխտին Դետկայ... զանձագին հայրենի եկեղեցոյս եւ ետու ի հալալ արդեանց իմոց հայ-

¹⁾ Այս արձանագրութեան մէջ մի քանի պատմական անուններ կան—Կիրակոս պատմաբան, Վարդան վարդապետ պատմաբան. բայց Յովհաննէսը չի հասկացուում թէ՛ որ Յովհաննէսն է. Աբրահամ վանահայրը Կիրակոսի ցանկի մէջ կայ:

րենի գեղն ի նախէդուն (?) յիմ՝ խաս այգի ծ(100) կուժ
գինի անծի (?) մեծ կտուփն ի յամէն ամ... հոգեւոր հաւրն
իմոյ դա (?) վղին. (?) եւ միաքանքս հաստատեցին զՔսի.
յայտնութեան աւրն զՋրաւհնէք մեզ պատարագ... որչափ...
տաւնի իմ ծնողաց եւ իմ եղբարցս լինի եւ յետ ելից
իմոյ յաշխարհէս ինձ լինի պատարագն եւ եթէ որ յիմից
կամ աւտարաց խափանել ջանայ զի յիշատակս Քսի.
ահեղ առենի իմ մեղացն պարտական է եւ յերիս սք.
ժողովոյն նգովեալ եղիցի. ի թվ...»:

Սորանից ցած.

17) «Յուսովն Աստուծոյ եւ Անդուքս (?) եւ որդի իմ
Թաղէն եւ ամուսին իւր Մանքու միաքանեցաք սք. Աս-
տուածածնիս. եւ ետուն պատարագել մեզ գեկեղեցիս ի
տաւնի սք. Շողակաթին անխափան. ի թվ. 2հ2»--726
հայոց եւ 1277 թ. փրկչական:

Մի փոքր ներքե.

18) «Յուսովն Աստուծոյ. նուաստս Շալվա կամ Շուլ-
վա (?) նորոգեցի ընծայս նախնեաց իմից զակակս (?) վեր-
ջինս աւելի քան զառաջինն. սպասաւորք սք. Աստուածածնի
հաստատեցին ե (5) աւր պատարագ ի տաւնի սք. Սարգ-
սի. գ (3) զելին (?) ա Սիմէօնի, ա ելթէ (?) կատա-
րողքն աւրհնին»:

Այս արձանագրութեան տակ, լուսամուտից ցած կարդացուում է.

19) «Կամանն Աստուծոյ ք (2) եղբարքս Սարգիս եւ
Սեւադայ... եւ միաքանք սք. Աստուածածնիս ետուն մեզ
ք (2) պատարագ ի տաւնի սք. Յակովբին անխափան»:

Սրանից ներքե.

20) «Ի տաւնի սք. Ստեփաննոսի ք պատարագ Աս-
տուածատրոյ է անխափան»:

21) «Ի տաւնի սք. Սարգսի ա պատարագ Գագ-
կա է անխափան»:

Նոյն կողմը, դրանից դէպի աջ.

22) «Ի տաւնի Սարգսայ առին (?) ի սք. խորանի մար-
զին (?) պատարագ Ասլանայ փային (?). իսկ խափանողքն
դատին յԱստուծոյ. ամէն»:

Սրանից վերև, կարմիր գեղով գրուած է սուադի վրայ.

23) «Կամման Աստուծոյ մէք երկու եղբարքս Աղբա-
ղէս եւ Զովատու (?) միաբանեցաք սք. Աստուածածնիս եւ
միաբանքս հաստատեցին մեզ ք պատարագ»:

Նոյն կողմը, անմիջապէս խորանի կողքին.

24) «Ողորմեա Աստուած ապաւինեալ, մեղուցեալ ծա-
ռայքս Աստուծոյ. որ... Ացելաքէզ (?), Մխիթար, Զաքէոս
միաբանեցաք սք. Աստուածածնիս. ետուն ա պատարագ
երեւման սք. Խաչին անխափան»:

Խորանից բարձր, տաճարի արևելեան պատի վրայ.

25) «...միաբանեցայ սք. Աստուածածնիս ա: լուծէ
զարբան (?) պատ (?) զոր եկեղեց (?)... ի տաւնի սրբոյն
Գրիգորի, որ խափանէ, դատի յԱստուծոյ»:

Սրա կողքին.

26) «Ես Գրիգոր միաբանեցայ սք. Ածածնիս. յաւուր
զալստեան Հոգւոյն ի սք. սեղանն պատարագն հիւսանն
է Մխիթարայ. խափանողքն դատապարտին տալ ի տան-
ջանսն»:

Սրանից ցած.

27) «Այս խորանս Անտոնի արդեամբք է շինած եւ
ի տաւնի Անտոնի պատարագն Անտոնի եւ իւր որդոցն.
խափանողքն դատին»:

28) «Յայսմ խորանի յաւուր տաւնի սրբոյն Ստե-
փաննոսի... Ստեփաննոսի մատուցի պատարագ անխա-
փան... յաւուր ք... խափանիչքն դատապարտեցին»:

29) «Ի տաւնի սք. մարգարէիցն ք. աւր պատարագ
Աքրասա...»:

Դրան աջ կողմը.

30) «Ես Աւտասէքս (?) միաբանեցայ ի սք. Ածածնիս
եւ տուի զթագաւորակային (?) կէսն այգատեղ վանիցս ի
հայրութեան Մարտիրոսին¹⁾. վարդապետքս եւ միաբանքս
զրեցին զՅովհաննու եւ զԼկոբայ տաւնն պատարագ ի
ծնողացն Հարբայ (?) եւ տիկնոջն զամէն եկեղեցիքս. որ

¹⁾ Մխիթար Գոչի անմիջական յաջորդ վանահայրը Նոր Գեա-
կայ վանքում:

խափանէ դատի ի Տեառնէ եւ յԺը—318 հայրապետացն ընդ նգովս իցէ»:

Հարաւային որմի վրայ, կամարի աջ կողմից.

31) «Յաւուր տաւնի սրբոյն Սարգսի սեղան պատարագն Սարգսին Մոգեց—ոյն (?) անխափան. որ խափանէ, դատի ի Տեառնէ»:

32) «Յաւուր մեծի հինգշաբթի ք պատարագ Բջնեցի Գինէի (?) է անխափան»:

33) «Ի տաւնի սք. հոգւոյն դ (4) պատարագ Մխիթարայ է անխափան»:

34) «Ի տաւնի Աստուածածնի ա պատարագ տիկնոջն (?) է անխափան»:

× 35) «Ի տաւնի սրբոյն Սարգսի ա պատարագ Մխիթարայ եւ մայրախաթունին է անխափան. կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ»:

× 36) «Ի տաւնի սրբոյն Սարգսի ք պատարագ Սարգսին եւ Մարտիրոսին է եւ Թարսիսին»:

× 37) «Ի տաւնի սրբոյն Յակովբայ ա պատարագ Մարգարէին է անխափան»:

Հարաւային պատին կից խորանի վերեւում ներկով գրուած արձանագրութիւն կայ, բայց չէ կարդացուած:

Հիւսիսային պատի տակ մուտքի աջ կողմը.

38) «Ի տաւնի Անդրէի առաքելոյն ք. պատարագ Անդրէասին է անխափան»:

Սրանից դաժ կայ մի երկտողանի, ներկով գրուած արձանագրութիւն, որ եղծուած լինելով չէ կարդացուած. դրան յաջորդում է հետեւալը.

× 39) «Ես Յովհաննէս միաքանեցայ սք. Ածածնիս. միաքանքս ետուն ք. Ժամ ի տաւնի Անդրէի առաքելոյն անխափան»:

40) «Ես մեղուցեալ աղախին Քսի. Ազիզ (?) պաշտպանեայ... (?) միաքանեցայ ի սք. Ածածնիս եւ ետուն ինձ ա պատարագ ի տաւնի սրբոյն Հռիմսիմեանց. որ խափանէ դատի ի Տեառնէ»:

Հարաւային պատին կից.

41) «ի տաւնի Սուքիասի ա պատարագ... է անխափան»:

Սրանից բարձր.

42) «Յիշեալ լիցին ի Տէր առաջին միաքանքն մեր Ալիասլան եւ Գոհար խաթուն եւ աւուր մեծին հիգշաքթի նոցա լիցի պատարագ»:

43) «Թվ. ՈԿԵ—665 հայոց եւ 1216 թ. փրկչական— ես Գոհար ընդ առաջին միաքանութեան ետու զիմ այգի իշխանական Խաչատուր թուագումն (?) ի սք. Ածածնիս եւ պարտին յիշման սք. հոգւոյն ք (2) խորան պատարագել»:

Տաճարի արեւելեան պատի վրայ, սեղանի յետին արձանագրուած է.

×44) «Յուսով ողորմութեամբ Այ. ես Ճարս, որդի պատրոն Ումիկին թոռն Ճարին, աշխարհաւ Մանրզկերտցի յաշխարհակալութեան Ղամուռնին (?) եւ թագաւորութեան վրաց Դիմիտրի Բագրատնոյ, իմ հայրն Ումիկ զնեալ էր գԳետիկ ի խո ¹) (40,000) (?) կարմիր դուգատի. ես Ճարս զնեցի գհող իւր ամէն սահմանօքն ի դառն ժամանակի, որ հայրենիքն յարժանն էր եւ ոսկին թանգ. դռ (4000) կարմիր դուկատ տուի Գետիկայ Ածածնիս իմ հոգւոյ տանս, յիշատակ անջնջելի իմ ծնողաց Ումիկին եւ Թագուհւոյն ինձ եւ իմ որդեաց Արդութին իւր եղբարցն. առաջնորդութեամբ Ղասապ ²) (?) վարդապետին եւ միաքանքս սահմանեցին զաւագ եշ. (հինգշաքթի) աւրն եւ զԶատիկ աւրն զամէն եկեղեցիքս պատարագ որչափ կենդանի եմք մեր ծնողացն լինի եւ յետ ելից մերոց յաշխարհէն մեզ լինի. արդ ով զայս զիւղս այս եկեղեցւոյս հանել ջանայ կամ զիմ յիշատակն խափանել ոք եւ իցէ որ լինիցի ի ծննդոցն Աղամայ եղիցի նգովեալ»:

Սրանից ներքեւ արձանագրուած է.

×45) «Կամանն Աստուծոյ ես Գրիգոր Հեջուր ամիր սպասաւար Աւագին, որդի Սմբատայ, որդւոյ մեծին Վախ-

¹) Աւելի հաւանական է, որ եմ (5 հազար) լինի:

²) Հաւանական է, որ Կիրակոս պատմաբանի յիշած Յովասապ(ի) բառի սկիզբը եղծուելով՝ այսպէս է կարդացուում այժմ:

տանգայ կողմնապետաց աշխարհին Արցախու առեալ իւանէի սնոյց զիմ եւ իւր տանն Աւագին (?) իւրեան ազգին (?) առաջնորդ կացոյց, զի ոչ ունէին զաւակ. յուսով խնդրեցի զայս եկեղեցին ինձ շիրիմ հանգստեան. Աւագն ինձ երէտ եւ միաքանքս սամանեցին զայս խորանս պատարագել ինձ զՔս. հանապազ. ով կարդայք Աւագին երկար կենդանութիւն խնդրեցէք եւ Գրիգորոյս մեղաց թողութիւն. թէ աւագ կամ առաջնորդ խաւիանէ յժը (318) հայրապետացն նգոված է եւ մեր մեղացն տէր է»:

Այս արձանագրութեան բովանդակութիւնը ճշտիւ համապատասխանում է Կիրակոս պատմաբանի տուած տեղեկութեանը Գրիգորի մասին, որ յետոյ կառուցել տուեց և սուրբ Գրիգորի գեղեցիկ տաճարը:

III

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ

Գաւթի հարաւային որմին արտաքուստ կցուած է մի փոքր, զեղեցկաչէն տաճարի շէնք: Այս հոյակապ տաճարն առանց զմբէթի է. կտուրը ծածկուած է սալ քարերով, որոնցից մի մասն արդէն թափուել է: Մուտքն արեւմտեան կողմից է: Եկեղեցու թէ մուտքը և թէ առհասարակ արտաքին պատերը զարդարուած են զեղեցիկ և նուրբ քանդակներով:

Գեղեցկաքանդակ տաճարի հարաւային պատն արտաքուստ խախտուած է և այդ իսկ պատճառով չէ կարդացուում դրա վրայի երկու տողից բաղկացած արձանագրութիւնը. միայն այսքանն է որոշուում.

«Ի ՈԶԶ—686 հայոց և 1237 փրկչական թ.—ես Գրիգոր որդի Ս... (երեի Սմբատայ) . . . միաբանքս ետուն զաւագ խորան եկեղեցւոյս ինձ պատարագ . . . գատի ի Տեառնէ . . . ողքն (երեի կատարողքն) աւրհնին յԱստուծոյ»:

Տաճարը ներսից նոյնպէս զարդարուած է քանդակագործ սիւներով և պատերով, առաստաղը միայն մի կամարից է բաղկացած: Խորանաձև սեղանի պատերը նոյնպէս նուրբ քանդակներ ունին. յատակը ծածկուած է եղել սալ քարերով, որոնք այժմ վերցուած են. արտաքին լոյսը ներս է թափանցում երեք լուսամուտների միջով: Բեմի աջ և ձախ կողմերում կան փոքրիկ խորաններ: Տա-

ճարի երկարութիւնն է 5 արշին 3 վերջով. լայնութիւնը՝ 5 արշին 10 վերջով. բեմի բարձրութիւնը 1 արշին 6 վերջով է: Ներսից՝ տաճարի պատերի վրայ ոչ մի արձանագրութիւն չկայ:

Այս փոքրիկ, բայց հոյակապ քանդակագործութեամբ և խնամքով կառուցուած տաճարն այժմ թէն անուն չունի, բայց ճշարի համապատասխանում է Կիրակոս պատմաբանի յիշած Սբ. Գրիգոր եկեղեցուն¹⁾, որ չինել տուեց Գրիգոր իշխանը. այս Գրիգորը մեր առաջ բերած արձանագրութիւններից մէկի մէջ (15) իրեն անուանում է «որդի Սմբատայ» և թոռն «Արցախու կողմնապետ մեծ Վախտանգի»:

Սբ. Գրիգորի մուտքի աջ և ձախ կողմից, արտաքուստ, դրուած են երկու խաչքար, որոնց քանդակները գերազանցում են մեր տեսած բոլոր խաչքարերի քանդակներին և առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, որ հրաշալի են: Մուտքի աջակողմեան խաչքարը դրուած է պատուանդանի վրայ, իսկ ձախակողմեանը՝ գետնին. առաջինն ամբողջ է, իսկ երկրորդը կտրուած և երկու մասն եղած: Աջակողմեան խաչքարի պատուանդանի վրայ արձանագրութիւն կայ, բայց տարաբաղդաբար կարևորագոյն մասը, անունը, չի երևում. մնացածը հետեւեալն է.

« . . . Վարդապետ կանգնեցի զխաչս ի վերայ շիրմիցն . . . զայ (երեւի ծնողաց) իմոց և եղբարց և ինձ թէ Տէր կամեցի որ և . . . ողորմեցի Աստուած, բարեխաւսութեամբ ամենայն սրբոց. ի թվ. 28».— 740 հայոց և 1291 փրկչական թ.:

Աջակողմեան խաչքարի բարձրութիւնն է 3 արշին 2 վերջով, լայնութիւնը 1 արշին 7 վերջով. պատուանդանի բարձրութիւնն է 2 արշին 1 վերջով: Ձախակողմեան խաչքարի բարձրութիւնն է 2 արշին 14 վերջով, լայնութիւնը 1 արշին 10 վերջով:

IV

ԴԱՐՁԵԱԼ ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ

Աստուածածնայ մայր տաճարի հարաւային պատի մօտ կառուցուած է մի այլ եկեղեցի, որ այժմ սուրբ Գրիգոր է կոչուում. տաճարի միայն պատերն են անխախտ, կաթողիկէն և դմբէթը աւերուած—կործանուած են: Մուտքն արեւմտեան կողմից է՝ կա-

¹⁾ «Ճինեայ և հրաշապան եկեղեցի մի՝ երկբարձանի, մերձ ի գաւիթս եկեղեցւոյն, շինուած զարմանակերտ, և անուանեցաւ եկեղեցին յանուն սրբոյն Գրիգորի»—Վիլհ. էջ 130.:

մարակապ և սիւնաղարդ. հարաւային պատի վրայ, արտաքուստ, արևի ժամացոյց կայ: Մուտքի ձախ կողմի պատուանդանների վրայ կան երկու խաչքարեր՝ առանց արձանադրութեան:

Տաճարը ներսից նոյնպէս կառուցուած է մաքուր, սրբատաշ քարից. կաթուղիկէն կանգնած է եղել առանց սիւնների, կամարների վրայ. առին մի կամարի մէջ մի լուսամուտ է եղել: Յատակն այժմ ծածկուած է հողով, սակայն հաւանօքէն սկզբումը սալ քարով կլինէր շինուած: Բեմի աջ և ձախ կողմը զանաւում են երկար-կանի խորաններ. վերին յարկ խորանների մուտքը բեմիցն է: Բեմն այժմ հաստատուն աստիճաններ չունի, քարեր են դարսուած:

Տաճարի երկարութիւնն է 14 արշին 6 վերջոյ. լայնութիւնը 10 արշին 1 վերջոյ. կամարների միջի տարածութիւնն է 3 արշին 12 վերջոյ. կամարների բարձրութիւնն է 11 արշին 4 վերջոյ: Բեմի բարձրութիւնն է 1 արշին 11 վերջոյ:

Այս տաճարի շէնքը ճշտիւ համապատասխանում է Կիրակոս պատմագրի յիշած այն եկեղեցու նկարագրութեանը, որ Մարտիրոսի վանահայրութեան ժամանակ կառուցուեց, մի առ ժամանակ թերի մնաց և յետոյ ՈՂ.—690 հայոց և 1241 փրկչական թուին աւարտեց Գրիգոր Կապալեցին¹⁾: Կիրակոսն այս եկեղեցու անունը չէ յիշում. արդեօք այս տաճարն էլ սկզբից սուրբ Գրիգոր կոչուեց թէ Գրիգոր Տղայի կառուցած եկեղեցու անունը սրան են վերադրել՝ ճշտիւ յայտնի չէ. չիսթութիւնը նրանից է առաջանում, որ Կիրակոս պատմագրի յիշած սուրբ Գրիգորն այժմ անուն չունի, իսկ այն եկեղեցին, որի անունը նա չէ յիշում, այժմ սուրբ Գրիգոր է կոչուում:

ՈՒՐ. ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Տաճարի արեւմտեան սիւնաղարդ մուտքի կամարից բարձր կայ մի խաչքար, որի շուրջն արձանագրուած է.

1) «Ած. ողորմեսցի Նազար Շահին եւ ծնողաց նորին»:

Մուտքի ձախատի քարի վրայ.

ա2) «Յուսովն Աստուծոյ ք եղբարքս Մարտիրոս եւ Գրիգոր

¹⁾ «Սկսան շինել և սլլ եկեղեցի մի հինգ խորանօք, կոփածոյ և տաշած վիմօք, գմբէթաւոր և գեղեցիկ շինուածով. և իբրև ընդմիջեցաւ եկեղեցին՝ խափանումն եղև յօրով ժամանակս. քանզի եկին Սուլտանն Խորասանայ, հալալատին կոչեցեալ, և եհար զգօրս հայոց և վրաց. և աւերեաց զբազում դաւառս. վասն այսր պատճառի և այլ յօրովից մնաց անաւարտ: Յետոյ այր սմն Գրիգոր տնուն, Կապալեցիք, որ յառաջն արդիւնաւորեալ էր ի շինումն եկեղեցւոյն, վերստին ի ձեռն առեալ՝ աւարտեաց զնա ի ՈՂ թուականին»: Տես. Կիր. նոյնը էջ 130.:

եւ ամուսին Թամար, Աբէլ եւ Փէրած շինեցին զեկեղեցիս... տնկեցին զայգին. Տէր Յովհաննէս եւ միարանքս ետուն նոցա պատարագ զեկեղեցիս ի տանն սրբոյն Գրիգորի զե. հորանս Մարտիրոսի, Գրիգորի, Փէրածին, Թամարին, Նազախաթունին եւ Մատթէոսին անխափան. կատարիչքն արհնին յԱստուծոյ. ՈԶ—680 յայոց եւ 1231 փրկչական թուին¹⁾:

Արեւելեան պատի վրայ.

չ3) «Շնորհիւ Այ. կամակցութեամբ եղբարցս եւ միջնորդութեամբ սբ. Գրիգորիսի գրեցաւ յիշատակ եղբարց մերոց պատրոն Սմբատաւադայ (?) միաբան սբ. ուխտիս եւ սահմանեցաւ ի տանի Դաւթի եւ Յակովբայ մատուցին պատարագ յամենայն եկեղեցիքս զկէսն Սմբատաւադայ եւ զկէսն ամուսնոյ իւրոյ Աւթային. որ խափանէ դատի ի Տեառնէ»:

Չախակողմեան հարանի ճակատին.

չ4) «Ժառայն Աստուծոյ Գէորգ եւ ամուսին իւր Կատայ (?) եւ զաակը նոցին շինեցին իւրեանց ընչիւք զխորանս. քաւր պատարագն նոցա է ի տանի սրբոյն Գէորգայ. Խափանողքն դատին ի Տեառնէ»:

Այս արձանագրութիւնից բարձր.

5) «Մեր եղբարքս Սքումայ (?), Աբուզմար (?) եւ Հայրապետ մեր հոգւոյ արդիւնք յեկեղեցոյս շինութեան տուաք յուսով. մի ար պատարագ սրբոյն Սարգսի՝ մեզ հատուցեն. խափանողքն դատին ի Տեառնէ»:

Հարաւային պատի վրայ, բարձր.

6) «Ես Գրիգոր²⁾ միաբանեցայ եղբայր նոցա ետու յիմ վաստակացս ի շինութեան եկեղեցոյս եւ ստացայ զ (3) ար պատարագ ի տանին սրբոցն Յովհաննու եւ Յակովբայ... Մխիթարա... (?) քոնի (?) Շահն... (?) ով խափանէ, դատի ի Տեառնէ. ամէն»:

Այս արձանագրութիւնից դաժ, դէպի աջ.

7) «Տանին սրբոյն Սարգսի ա պատարագ Սարգսի է անխափան»:

Սրա կողքին, ձախ կողմը.

8) «Կամարն Աստուծոյ ես Ապուղամբ (?) մեծաւ յուսով միաբանեցայ Ածաճնիս. միաբանքս ետուն ա պատարագ... կիրակէին»:

¹⁾ Թուականը ճշտիւ համապատասխանում է Կիրակոսի տոմարին, որ այս եկեղեցու աւարտումը նշանակում է ՈՂ թուին, ճիշտ 10 տարի յետոյ. ուրեմն ՈԶ ըսկիզբն է:

²⁾ Անշուշտ այս Գրիգորը Կիրակոս պատմ. յիշած Գրիգոր Կապուեցիին է:

V

ՓՈՔՐ ՄԱՏՈՒՌՆԵՐ ԵՒ ԽԱՉՔԱՐԵՐ

Երկու Սուրբ Գրիգոր եկեղեցիների մէջ գտնուում է սրբատաշ քարից շինուած մի փոքր մատուռ՝ երկու խորաններից բաղկացած։ Այս խորաններից իւրաքանչիւրի երկարութիւնն է 2 արշին 11 վերջով. լայնութիւնը 1 արշին 13 վերջով. բարձրութիւնը 3 արշ. 14 վերջով։ Մատուռի վերայ կանգնեցրած է մի խաչքար. երեք մէջը գերեզման կայ. մատուռի մօտ գերեզմանաքարեր կան, բայց սրանք նոր ժամանակների գործ են երևում։

Երկրորդ սուրբ Գրիգոր տաճարի արեւելեան պատի տակ կան բազմաթիւ խաչքարեր և սրբատաշ քարերի կոյտեր, որոնց տակ մնացել է մի փոքր խորան՝ սրբատաշ քարից կառուցուած. այժմ խորանի պատերն են միայն կանգուն մնացել. ընկած կամարաձև քարը, որ խնչպէս երևում է մուտքի ճակատի քարն է եղել, հետևալ արձանադրութիւնն է կրում.

ԿՅԻ ԹՎ. ՈՄԷ—657 հայոց և 1208 Վրկչական շինեցաք. զեկեղեցիս Սերովբա, Միսաքս ի ձեռն... Մխիթարայ ի բարեխաւսութեան մեզ և ծնողած մերոց և ետուն ա աւր պատարագ ի տաւնի սրբոյ Սարգսի և թէ ոք խափանէ, դատի յԱստուծոյ»։

Այս արձանադրութեան թուականից երևում է, որ մատուռները պէտք է շինուած լինին Գոշ Մխիթարի օրօք, և Կիրակոս Գանձակեցիին յիշում է, որ Գոշը շինեց նաև մի քանի մատուռներ սբ. Հռիփսիմէի, Առաքելոց, սբ. Կարապետի անուններով¹⁾։

Սուրբ Աստուածածին տաճարի արեւելեան պատի տակ գտնուում են հին գերեզմանաքարեր. դիմացից մէկը դագաղի ձև ունի, մէկն էլ սալ քարից է և վրան արձանադրուած է.

«Պարոնութեան Արդութին և Խորիշ խաթունին ևս Պետրոս վարդապետ կանգնեցի զխաչս բարեխաւս սուրբս մեզ և ծնողած մերոց. ի թուին ԶՂԴ»—794 հայոց ու 1345 Վրկչական։

¹⁾ Էջնեցիին ի նորն Դեռիկ հ'ս փոքրագոյն եկեղեցի մի յանուն սուրբ Կարապետին Յովհաննու ի զլուխ վանիցն—էջ 123.։ Էջնեցիին և այլ մատուրնս յանուն սրբոց տաքեւոյց, և ոքոյն Հռիփսիմայս.—էջ 126.։

VI

ԳՐԱՏՈՒՆ ԵՒ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Գաւթի հիւսիսային որմին կից գտնուում է մի խորանաձև կամարակապ շէնք, որ գաւթի միացնում է զանգակատան հետ. այս խորանաձև մուտքի աջակողմեան պատի վրայ կան երեք կամարներ. մէջ տեղի կամարի մէջն է զանգակատան մուտքը: Խորանաձև մուտքի երկարութիւնն է 13 արշին 4 վերջով, լայնութիւնը 2 արշին 10 վերջով. բարձրութիւնը 5 արշին: Մուտքի արեւմտեան կողմը որմով պատած է, բայց պարզ երևում է, որ այդ պատը վերջին ժամանակների գործ է:

Զանգակատան պատերի ստորին մասերը 4 արշին 10 վերջով բարձրութեամբ չինուած են ոչ սրբատաշ քարից. պատերի մէջ զրուած են ահային մեծութեամբ ժայռի կտորներ. այնուհետև սկսւում են մաքուր, սրբատաշ քարից չինուած մասերը, որ անխախտ ու ամբողջ են մնացել. միայն կտուրի վերին մասն է խախտուած:

Զանգակատունը բաղկացած է մի քանի յարկից. ստորին յարկը, որի մուտքը միջանցքի կամարի միջիցն է, առանձին ու ինքնուրոյն ճարտարապետութեամբ է չինուած: Զանգակատան ներսի կազմակերպութիւնից երևում է, որ այստեղ իսկապէս երկու շէնք կայ: Զանգակատան բարձր կամարներից ցած չինուած է մի գմբէթաձև տանիք, որ կանգնած է կիսասիւնների վրայ. այս կիսասիւնները չորս անկիւններում զոյգ զոյգ իրար հետ միանալով կազմում են փոքրիկ եռանկիւնիներ: Եռանկիւնիների մէջ մնացած մութ տարածութեան փոքրիկ տանիքները քերուբաքանդակ են. այս ութը կիսասիւնները շէնքի պատերի մէջը չեն, այլ ուղղակի կցուած են որմերին: Շէնքի այս կազմութիւնից երևում է, որ զանազան նպատակների է ծառայել. ստորին յարկի որմերի մէջ եղած մեծ դարանները ցոյց են տալիս, որ այս յարկը եղել է գրադարան կամ գրատուն: Դարաններից մէկի մէջ, հիւսիսային պատում, անց է կացրած մի խողովակ. երեւի վառարան է եղել այդ տեղը:

Մեր ենթադրութիւնը, որ այս քեղեցկաքանդակ շէնքը գրադարան պէտք է եղած լինի, հիմնւում է նոյնպէս Կիբակոս պատմագրի այն տեղեկութեան վրայ, որ Մարտիրոս առաջնորդը—Գոշի անսիրտական յաջորդը—ի միջի այլ շէնքերի, չինել տուեց և մի

«գրատուն գեղեցկաշէն յարկօք ¹⁾»՝ Որոշ ժամանակ անցնելուց յետոյ, երեկ երբ վաճառն այլ եւ զպրօքի զեր չէր կատարում, գրատան վրայ շինուում է զանգակատունը:

Գրատան արեւելեան պատի մօտ, ներսից, մի գերեզմանաքար կայ, որ արձանադրութիւն չունենալով՝ յայտնի չէ թէ ում շիրինն է: Գրատան յատակն այժմ հողով է ծածկուած. երկարութիւնը, ինչպէս եւ լայնութիւնը 10 արշին է: Արեւելեան, հարաւային եւ հիւսիսային պատերի մէջ զոյգ զոյգ լուսամուտներ կան:

Զանգակատան երկրորդ յարկի մուտքն արտաքուստ է, արեւմտեան կողմից. քարեայ աստիճաններով բարձրանալով՝ մտնում ենք երկրորդ յարկը, որ կամարակալ է, կաթուղիկէով եւ զմբէթածածկ. զմբէթն այժմ չկայ: Հիւսիսային եւ հարաւային պատերի մէջ կան լուսանցքներ, որոնք սիւններով բաժանուում են երկու մասի: Արեւելեան պատի մէջ միմեանց կից շինուած են երկու պատարագամատոյց խորաններ. յատակը կազմում է ստորին յարկի տանիքը, որի մէջ բացուածքներ կան, որոնք միմեանց հետ հաղորդակցութիւն ունին:

Արեւելեան պատի վրայ կարգացուում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Ճ«կամաւն Աստուծոյ ի թվին հայոց ՉԽ ²⁾—740 հայոց եւ 1291 փրկչական պարոնութեան Խորիշ (?) խաթունին եւ եղբարց իւրոց Արզումբին եւ թա. . . (?) ամուսին որդոց Քարիմաղին (?) եւ որդոյ մեծին Ումէկին ու այլ որդոյ խաթունին մեք բ (2) եղբարքս . . . սապետ . . . (?) վր. եւ Կարապետ եղաք ի հիմն ի վերայ եղեալ հիւմանս եւ շինեցաք զանգակատուն եւ եկեղեցի յանուն սբ. Հրեշտակապետացն Գարբիէլի եւ Միքայէլի սակաւ ընչիւք ու քնուոյն մեր Իգնատոսի արդեամբ բազմաւք վերագրին պատրոնացն դրաք պարիսպ շուրջ եկեղեցոյս եւ այլ աշխատութիւնս ըստ մերում կարի եւ Սարգ . . . (?) վարդապետ հայր վանիցս եւ միաբանքս հառատեցին տարին . . . (?) պատարադ որ յեկեղեցիս . . . սապետ (?) վարդապետին եւ Կարապետին սահմանեցին. արդ աղաչեմ առնեալն ժառանգաւորդ յիշման արժանի առնէք զամենայն աշխատեալս ի սմա եւ առաւել Զաքարն (?) եւ զԳրիգորն»:

Այս արձանագրութիւնից արդէն պարզ երևում է՝ առաջին, որ զանգակատունը շինուել է ուրիշ շէնքի վրայ—«եղաք ի հիմն ի վերայ եղեալ հիւմանոս». երկրորդ, որ այդ տեղի է ունեցել վանքի հիմնարկութիւնից հարիւր տարի յետոյ, երրորդ, որ երկրորդ

¹⁾ «Ձինեաց եւ զբատուն մի գեղեցկաշէն յարկօք, արուեստաւոր ունելով զհիւսն Միլիթտը, որ ի բազում իրս աշխատեց եւ եկեղեցեացն եւ վանիցն»: Նոյնը, էջ 129:

²⁾ Վանքի սկզբնաւարտութիւնից ութիմն ճիշտ հարիւր տարի յետոյ:

յարկի մէջ գտնուած խորանները կոչուում են Գաբրիէլ և Միքայէլ հրեշտակապետների անուններով: Ափսոս, որ հիմնադիր վարդապետներից մէկի և այդ ժամանակուայ վանահօր անունները չեն կարգացուում. ըստ Կիրակոս պատմագրի յիշած անունների՝ մօտաւորապէս այս միջոցին վանահայր պէտք է եղած լինի Յովասափը:

Երկրորդ յարկի տարածութիւնը արեւելքից—արեւմուտք 7 արշին է, իսկ հարաւից—հիւսիս 10 արշին 4 վերջով. բարձրութիւնը 10 արշին 2 վերջով. խորաններից իւրաքանչիւրի երկարութիւնն է 2 արշին 8 վերջով, լայնութիւնը 1 արշին 14 վերջով. բարձրութիւնը 3 արշին ու կէս:

VII

ՍՈՒՐԲ ԳԷՈՐԳ

Վանքի հանդէպ, հարաւային կողմից, բլրակի վրայ կառուցուած է մի փոքր սաղաշէն եկեղեցի սուրբ Գէորգի անունով. թէ արտաքուստ և թէ ներքուստ եկեղեցին շինուած է սրբատաշ քարով. թէ պատերի, թէ կաթուղիկէի և թէ գմբէթի քարերից չատերն այժմ թափուած են. արտաքուստ, կաթուղիկէի շուրջն արձանագրուած է.

«ՉԳ—703 հայոց և 1254 փրկչական թվ. Տէր Աստուած ողորմեա Խաչատուր վարդապետի ու Բարսեղին շինողաց եկեղեցւոյս և ամենայն աշխատողացն ի ամա ամէն»:

Կիրակոս պատմագրի ասելով Բարսեղը Խաչատուր վարդապետի եղբայրն է. պատմագիրն այս եկեղեցու շինութիւնը «ութհարիւր երեք» (1354 փրկչական) թուին է նշանակում¹⁾, այն ինչ արձանագրութիւնը 703 թիւն է կրում: Այս թիւրիմացութիւնը մինք վերագրում ենք Կիրակոս Գանձակեցու պատմութիւնը հրատարակողի սխալմունքին²⁾. որովհետեւ ինքը պատմագիրն այդ թուականին կենդանի չէր կարող լինել. Կիրակոսն իւր պատմութիւնը շարունակում է մինչև ՉԺԴ—714 հայոց և 1265 փրկչական թիւը. այդ մէկ. երկրորդ՝ իւր իսկ վկայութեամբ Կիրակոսն աշակերտել և զործակցել է Վանական վարդապետին—մանրամասն

¹⁾ «Եւ յուրհարիւր երեք թուին Խաչատուր վարդապետն, և եղբայր իւր Բարսեղն, շինեաց եկեղեցի մի երեքիորանի, հանդէպ վանիցն, գմբէթաւոր, յանուն սրբոյն Գէորգայ»: Նոյնը, էջ 130:

²⁾ Մեր ձեռքն է Մոսկուայի հրատարակութիւնը. արդեօք նոյն սխալը կրկնուած է Վենետիկ հրատարակութեան մէջ:

պատմում է Վանականի ու իւր գերութիւնը, — իսկ վերջինս վախճանուել է 2—700 հայոց, 1251 փրկչական թուին. հաւանական չէ, որ նա Վանականի մահից յետոյ դարձեալ 103 տարի ապրէր. Երեւի ձեռագրի «յեւթհարիւր»ը արտագրողները կամ սպազրեկիս դարձրել են «յութհարիւր»:

Սուրբ Գէորգի փոքրիկ, սիրուն զմբէթը կանգնած է 4 փոքր կամարների վրայ. յատակը սալաքարով է ծածկուած. եկեղեցու թէ պատերը և թէ զմբէթը չորս կողմից լուսամուտներ ունին: Բեմի աջ և ձախ կողմերում կան պատարագամատոյց խորաններ: Հարաւային պատի վրայ արձանադրուած է.

«Ի տաւնի նրբոյն Գէորգայ ա պատարագ Շէրանշահի է անխափան»:

Եկեղեցու թէ երկարութիւնը և թէ լայնութիւնը 6 արշին է: Բեմի բարձրութիւնը 1 արշին 2 վերշոկ: Տաճարի շուրջը կան խաչքարեր և զերեզմանաքարեր. քարերից մէկի վրայ գրուած է. «Այս է հանգիստ Մկրտիչ պարոն Տր. ի ՌձԻԴ» — 1124 հայոց ու 1675 փրկչական թուին:

VIII

ԳՈՂ ՄԽԻԹԱՐԻ ԴԱՄԱՐԱՆԸ

Սուրբ Գէորգ եկեղեցուց դէպի արեւմուտք, մի փոքր աւելի բարձր բլրի վրայ կանգնած է հասարակ քար ու կրով շինուած և փայտածածկ շէնք, որ երկու սենեակներից է բաղկացած. արեւելան մասը յարմարացրած է բեմի՝ խաչկալով ու վէմ քարով, իսկ արեւմտեան մասում, փոքրիկ շրջանի մէջ գրուած են երկու տապանաքարեր. և չնայելով, որ մէկի վրայ գրուած է Գրիգոր քահանայ, իսկ միւսի վրայ Աղան, հենց այս տեղն է համարւում Գոշի աճիւնը պարունակող դամբարանը: Թէ տեղացիները և թէ հեռու գիւղերից գալիս են այս տեղից հող տանելու՝ ցառումներից ազատուելու և հիւանդութիւններից բուժուելու համար. այս միևնոյն բանը լինում էր և Կիրակոս պատմագրի օրերում ¹⁾:

Շիրմի պարզութիւնից էլ երևում է Մխիթար Գոշի հոգու

¹⁾ «Եւ տարեալ հանգույնին զնա առաջի գրան եկեղեցոյն փոքրագոյնի, որ կայ ի գլուխ վանացն յարեւմտից կողմանէ: Եւ մինչև ցայսօր զերեզման նորա օգնէ ցառազնելոց, որը հաւատով ապաւինին յաղօթն նորա, և զհող տեղոյն հանուպազ տանեն ի պէտս հիւանդաց մարդոյ և անասնոյ, զի Աստուած զփութաւորիչս իւր փառաւորէ կենդանութեամբ և մահաւամբ»: — Նոյն. էջ 128.:

վերաբերումը. այնքան փառաւոր և հոյակապ չէ՞քեր կառուցանել տալով, իւր համար այս պարզ և անշուք դամբարանն է չինել տալիս ¹⁾:

Դամբարան-մատուռի երկարութիւնն է 10 արշին և կէս. լայնութիւնը 4 արշին 2 վերջով: Դամբարանի հարաւային պատի տակ կանգնած է մի իռազքար, որի պատուանդանի վրայ արձանագրուած է.

«Սարգիս Սարկաւազ կէսաւրեայ փոխկցաւ ի սրս. յիշեցէք»:

Վերջացնելով մեր նկարագիրը, չենք կարող չափսոսալ, որ Գոշայ վանքի նման մի թանկագին պատմական յիշատակարան այսօր բոլորովին անխնամ և անտէր է մնացել: Ճիշտ է, մեր ժամանակի քաղաքակրթութեան պահանջներն ուրիշ են, բայց այդ չէ նշանակում, թէ եղած սրբավայրերը, որ մեր նախնեաց յիշատակարաններն են և դարերի ընթացքում առաջ են մղել մեր երկրի քաղաքակրթութիւնն ըստ ժամանակի պահանջի, պէտք է թողնենք, որ մեր աչքի առաջ քայքայուեն:

¹⁾ «Եւ ի ժամանակի ծերութեան, ի գլուխ վանիցն յաջմէ կողմունէ շինեաց իկեղեցի մի շիրիմ գերեզմանի իւրոյ, կրով և վիմօք մածուցեալ սրբազործ, յանուն համբարձմանն Քրիստոսի Աստուծոյն մերոյ, օրհնելոյն յաւիտեանս ամենա: Նոյնը, էջ 126.»

ԱՇՈՒՂՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ—ՔՆՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵԱՑՔ

Գ. ԼԵՒՄԵԱՆԻ

ԾՐԱԳԻՐԸ

Ի՞նչ է աշուղը. աշուղ բառի ծագումը և նշանակությունը.

I ԱՇՈՒՂԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՁԵՆՆԵՐՈՒՄ

Ա. Օրսի աղբիւրի մէջ. ա. Յունաց և Հռոմայեցւոց մէջ. բ. Արեւելեան ազգերի մէջ.—Հրէաստան, Արարիա, Պարսկաստան, Տաճկաստան. գ. Արեւմուտքում.—Գերման, Ռուման, և սլաւոն ազգեր:

Բ. Հայոց մէջ. ա. Հին շրջան.—Սկիզբ հայ աշուղութեան և Գողթան երգեր. բ. Միջին շրջան.—տաղասացների դարը. գ. Նոր շրջան.—Հայ աշուղութեան վերաստեղծումը. դ. Նորագոյն շրջան.—Աշուղները մեր ժամանակում. (Յաւելում):

II ԱՇՈՒՂՆԵՐԻ ՆՁՆՆԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. Աշուղը աշուղ. ա. Որպէս բանաստեղծ. բ. Որպէս երաժիշտ. գ. Որպէս երգիչ. դ. Որպէս դերասան—դեկլամատոր:

Բ. Աշուղը գրող. ա. Հայ աշուղական գրական գաղափարներ. բ. Տխուր տրամադրութիւն և աշխարհային թախիծ. գ. Աշուղական թարգմանական գրականութիւնը. դ. Աշուղի գաֆթար—ներք և նրանց լոյս աշխարհ գալը:

Գ. Աշուղը հասարակածի փրփրը. ա. Աշուղը և ժողովուրդը. բ. Աշուղի խոշոր ծառայությունները՝ մայրենի լեզուն. երգ ու եղանակի ստեղծումն ու տարածումը. ազգային շարժումներ. մտաւոր հոսանք:

III ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԵՐՈՒՆՍՏԸ

Ա. Տեսութիւնն աշուղական բանահիւսութեան. ա. Լեզուն, ոճը, դարձուածները. (աշուղական և ժողովրդական երգի տարբերութիւնը). բ. Տաղաչափութիւն. ձև, տուն, տող, չափ, ոտք, վանկ, յանգ. գ. Երգերի տեխնիքական կազմութիւնը և սնունդները:

Բ. Աշուղական ճրագւոր. ա. Բանաւոր.—իմպոզիզացիոն (յանկարծախօսութիւնը). մուհամմա, զաւեշտ, բանակիւիւ. բ. Գրաւոր.—Ընդդիմախօսութիւն, գրաւոր վէճ, նամակագրութիւն:

Գ. Աշուղական փառքի լեզուն. ա. Քերականական տեղեկութիւններ. բ. Երգեր այդ լեզուով:

Դ. Աշուղական եղանակներ ու երօշխան փրփրներ. ա. Իւրաքանչիւր գործիքի նկարը, նկարագրութիւնը և պատմական տեղեկութիւններ. բ. Ո՞րոնք են բուն հայկական գործիքները:

IV ԱՇՈՒՂԻ ՊԵՇՆՔԸ

Ա. Աշուղը ինչն իրն. ա. Նրա ներքին աշխարհը. բ. Աշուղի սէրը. գ. Աշուղի հաւատը:

Բ. Աշուղը հասարակութեան հետ. ա. Բարձր դասակարգի աշուղներ (պալատական կեանք). բ. Միջին դասակարգի աշուղներ, (Սրճարանային կեանք), (Հայ սրճարանի նկարագրութիւնը). գ. Ստորին դասակարգի աշուղներ, (Թափառական կեանք). (Մաղանդարների մասին). գ. Փողոցային ծաղրածու խեղկատակ երգիչներ, ժոնգլերներ. ե. Աշուղը սաղանդարների համքարում:

Վերջին խոսք. Հայ աշուղութեան ազդեցութիւնը:

Հայ աշուղական փրփրահիւսութիւնը:

Ն Ե Ր Ը Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

§ 1 Ի՞նչ է աշուղը.

Ի՞նչ տեղից է ծագել աշուղ բառը և իսկապէս աշուղ ասելով ի՞նչ պէտք է հասկանալ:

Արարելէն հետեւեալ համանման բառերը կան—

Ա՛շգ—սէր, իղձ, փափագ, տենչ.

Ա՛շիգ—տարփաւոր, խանդակաթ.

Ա՛շըգ—սիրահար, տարփածու.

Ահա այս աշըգ عَشَق բառն իսկապէս կարող է ծառայել մեր հարցին որպէս ճիշտ պատասխան—աշըգ—սիրահար: Ժողովուրդը՝ ինչպէս և իրենք աշուղները՝ ասում էին աշըգ կամ աշըղ, իսկ յետոյ արդէն գրական լեզոււմ «ը»ն տեղի տալով իւր համանիշ բարենչիւն «ու»ին, ստացուել է աշուղը: Իսկ թէ ինչո՞ւ արարելէն բառը դարձաւ տիրապետողը, այդ հազիւ թէ բացատրութեան կարօտ լինի: Արարիան՝ արեւելեան ազգերի գեղարուեստի, բանաստեղծութեան ու երգի այդ Իտալիան՝ մտաւորապէս բարձր կանգնած լինելով իւր հարեան ժողովուրդներից, զօրեղ ազդեցութիւն ունեցաւ ամբողջ մահմեդական աշխարհի վերայ՝ որ և այնտեղ ապրող հայերի վերայ: Թիւրքիան տուեց իւր հոշակաւոր ժողովրդական բանաստեղծ-երգիչները—աշըքները ու նրանց երգերի ու եղանակների տարածուելով, հայերի մէջ էլ ընդունուեց ու սովորական դարձաւ աշըղ կամ աշուղ անունը, հասնելով Փոքր-Ասիա և Անդրկովկաս: Իսկ մինչև ԺԶ-րդ դարի վերջերը հայոց մէջ աշուղ բառի նշանակութիւնն ունէին վիպասան, գուսան, բանարար, տաղասաց, խաղ հանող, խաղ կապող և ալլ բառերը: Բայց այս խօսքերից և ոչ մէկը այնպէս լաւ չի ընտրուում աշուղի ո՞վ լինելը, ինչպէս հէնց ինքը աշուղ բառը—սիրահար: Սկզբում բոլոր աշուղներն էլ համարեա սիրահարուած մարդիկ են եղել. այսինքն աշուղ է դարձել այն պատանին կամ երիտասարդը, որ սիրահարուել է ու մեծ մասամբ անբախտ եղել սիրոյ մէջ, ընկել է սար ու ձոր, իրենից շարադրելով երգեր ու ե-

ղանակներ: Մինչև հիմա էլ աշուղական երգերի մէջ պատահում ենք՝ թէ «Աղջիկ, ես աշուղ եմ դառել քու սիրուն»: Այսպիսի ըսկիզբը և նշանակութիւն ունենալուց յետոյ աշուղը ժամանակի ընթացքում լայնացնում է իւր մտքի հորիզոնը, կազմակերպում է մի առանձին արուեստ և աշըղութիւնը դառնում է մի առանձին պարապմունք՝ պրոֆեսիա, վերջում արդէն առաջ բերելով մի համայնք, մի հասարակութիւն: Ուրեմն ներկայումս աշուղ ասելով պէտք է հասկանալ ժողովրդի մէջ ծնուած ու սնուած այն մարդուն, որ և՛ նուագում է, և՛ երգում է, և՛ երգեր ու եղանակներ հեղինակում. տարածում է ժողովրդի մէջ իւր մտքերը և հասարակութեան ու ամբոխի համար մի քարոզիչ՝ մի ուսուցիչ հանդիսանում: Բացի այս, այդ բանաստեղծ—երգիչ—կրաժիշտը պէտք է լաւ ծանօթ լինի աշուղական արուեստին, այն դժուարին ու բարդ արուեստին, որի մասին խօսելու ենք մեր տեսութեան Գ. մասում:

ԱՇՈՒՂԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ

Ա. ՕՏԱՐ ԱԶԳԵՐԻ ՄԷՋ

Նախ քան հայ աշուղի մասին խօսելը, կարևոր է յիշել թէ օտար ազգերի մէջ էլ եղել են հասարակական երաժիշտ-երգիչներ, ժողովրդի խաւերի մէջ շրջող քարոզիչ-բանաստեղծներ—մեր մտքով աշուղներ: Համաշխարհային պատմական կեանքում այդ կարգի երգիչների հետ ծանօթանալուց յետոյ, համեմատական հայեացքով մեզ աւելի հեշտ կը լինի ճանաչել մեր աշուղին և հասկանալ նրա նշանակութիւնը:

§ 2. Թունաց մէջ. Հին Թունաստանում, յայտնի անուն վայելող բանաստեղծ-երաժիշտները՝ հասարակական երգիչները— ու ա պ ս ո գ ն ե Ր ը՝ քնարները ձեռքերին ման էին գալիս մեծ քաղաքների փողոցներում և հրապարակներում, նուագում և երգում էին թէ անցեալ և թէ իրենց ժամանակակից նշանաւոր գործերն ու դէպքերը, անմահացնելով օրուայ հերոսներին: Արքունի շքեղաշուք ապարանքներից սկսած մինչև շինականի աղքատ խրճիթը ազատ ելումուտ ունէին նրանք, քաջ ծանօթ էին ժողովրդի կեանքի, բարք ու վարքին, գիտէին նրա պէտքերն ու ցաւերը, ներկայ էին լինում ամեն մի բազմամարդ տեղ, լինէր այն խընջոյք թէ յուզարկաւորութիւն, տօնական հանդէս թէ պատերազմ:

Որքան էլ պատմական հնագոյն դէպքերն ու անձինք առասպելախառն բնաւորութիւն ունենան, այնուամենայնիւ մինչև մեր ժամանակներն հասած երգերից դժուար չէ իմանալ թէ ո՞վ կարող է համարուել համաշխարհային աշղղութեան նահապետը: Այդ պատիւն անշուշտ տրուելու է Թունաստանում Քրիստոսից դեռ տաւան և չորս դար առաջ ապրող Որփէոսին: Որփէոսի մասին շատ առասպելական աւանդութիւններ կան, որոնք, սակայն, ցոյց են տալիս նրա բանաստեղծութեան և քնարի հանճարեղ ոյժը:

Նրա մեռնելուց յետոյ քնարը ձգեցին Հերբոս գետը—ասում է աւանդութիւնը—յետոյ ալիքները դուրս ձգեցին Լիւրոս կղզին՝ որը և դարձաւ բանաստեղծների հայրենիքը և ուխտատեղին:

Կէս-առասպելական, կէս-իրական Որփէոսից յետոյ, իսկական մեծ աշուղը եղաւ մեծ քերթողահայրը՝ Հոմերոս (950): Հանճարաւոր բանաստեղծը եղաւ ժողովրդի համար աստուածների թարգմանը և իւր նուագով հմայեց ու սքանչացրեց իւր ժամանակակից հասարակութեան: Հոմերոս կոյր երգիչը քնարը ձեռքին քաղաքից-քաղաք, գիւղից-գիւղ անցնելով ոտի տակ էր տալիս ամբողջ Յունաստանը, միշտ իւր յետեից քաշ տալով ուկնդիրների մի ամբոխային բազմութիւն: Հելլենի աչքում բանաստեղծութիւնը երկնային ծագում ունէր, երգիչը իւր քնարով աստուածային պատգամախօս էր, նա հաւատացած էր, որ աշուղը երգում է այն, ինչ որ աստուածներն են նրան ներշնչում: Ոգիտականի մէջ Տիւրքմաքն ասում է Մենելոպին. «Դու ի՞նչպէս ուզում ես արգելել երգչին երգել այն, ինչ որ նրա սիրտն է թելադրում, մեղաւորը նա չէ, այլ Արամազդը, որ 'ի վերուստ ուղարկում է նրան բանաստեղծական շնորհք իւր կամքի համաձայն» (գլ. Ա. 342):

Հոմերոսի նման աշխարհահռչակ երգչի մասին երկարաբանելու հարկ չը կայ, իհարկէ, յիշենք միայն այս, որ նրա ճշմանակ երգեցողութիւնքը ուրիշ բան չեն—ինչպէս ասում է մի հմուտ գրագէտ—եթէ ոչ առաքինութեան գովեստ և մոլութեան պարսաւ: Ահա այս կարճ որոշումը և դարձաւ նշանաբան բոլոր ազգերի աշուղների համար—առաքինութեան գովեստ եւ մոլութեան պարսաւ.—այս նշանը տուեց աշուղների մեծ պատրիարքը— Հոմերոս:

Որքան Հոմերոս մեծ է վիպական բանաստեղծութեան մէջ, այնքան աւելի մեծ է Պինդարոս քնարականի մէջ: Հին Յունաստանի այս հռչակաւոր երաժիշտ-բանաստեղծը Քրիստոսից վեց դար առաջ քնարական բանահիւսութիւնը մշակեց, այնպէս որ նրա անունը տարածուեց ամբողջ հնադարեան քաղաքակիրթ աշխարհը: Պինդար Յունաստանի բոլոր քաղաքները շրջեց նուագելով ու երգելով ու ամեն տեղ մեծ պատուի ու յարգանքի արժանացաւ: Աթենացիք նրան կոչեցին պոսքսենոս—հաճարակաց հիւր, չը տեսնուած մեծարանքների սուփն այդ մեծ աշուղին, ճիշտ հակապատկերը մեր մեծ աշուղի, որ լսալիսի Նօքար լինելով՝ կեանքում մի էական խրախուսանքի չարժանացաւ:

Պինդարոս աշուղական արուեստը ստեղծեց՝ իւր երգերը շարադրելով գանազան ձևերով ու չափերով: Նրա երգերից աւելի յայտնի են՝ պարթենեան կամ կուսական (սիրոյ երգեր), ողբեր-

գաղան (էլեգիա), նուագներ (աղօթք, ներբող): Ուղիմպիական խաղերի ժամանակ Պինդարոս քաջալերում, գովում ու փառաւորում էր յաղթանակը տանողներին և որ աւելի մեղ համար շահեկան է, կրկէսի մէջ ինքն էլ մրցութեան էր դուրս գալիս անուանի աշուղների հետ: Շատ քիչ մարդ էր վստահանում նրա դէմ մրցութեան ելնելու ու անչափ մեծ էր նրա համբաւը: «Պինդարոսի հետ մրցութեան ելնելը, Դիտալոսի պէս մոմով թևեր կպցուցած՝ երկինք ելնել ուզելու պէս բան մըն է—ասում է մի ուրիշ նշանաւոր բանաստեղծ—վասն զի հեղեղ է Պինդարոսի հանճարը, որ որոտմամբ, ուժգնութիւն առած, ահաւոր շառաչմամբ մը լեռնէրէն գետեր կը թափի. նոր լեզուով մը, նոր հանճարով ու աշխոյժով իր երգած դիւցազանցը կամ աստուածոց ախպիսի երկարակեցութիւն մը կուտայ, որուն հարիւրաւոր արձանք և կոթողք բաւական չէին» *):

Ութսուն տարի ապրեց Պինդարոս ու մեռաւ փառքի ու մեծարանքի մէջ: Երբ որ Մակեդոնացին հռչակաւոր թէրէ քաղաքը կործանեց, հրամայեց որ Պինդարոսի տունը թողնեն անվտանգ ու անկործան:

§ 3. Հոռոմայեցւոց մէջ. Դիտութիւնը, գեղարուեստը որքան որ Յունաստանում առաջ գնացին, Հոռոմայեցւոց մէջ նոյն դրութեանը չը հասան: Հելլենը 'ի բնէ լուրջ, բնութիւնը սիրող ու հասկացող, գեղեցիկը պաշտող.—հոռոմայեցին գեթ, զուարճասէր, տիրելու, նուաճելու ոգով մնում: «Հայ և զուարճութիւն» աղաղակում էր Հռոմի ամբոխը և ուրիշ ոչնչով չէր հետաքրքրւում: Եթէ չը հաշուենք քանի մի աննշան անունները, որ երևում են հռոմէական բանաստեղծութեան պատմութեան մէջ, կարող ենք ասել, որ Ապենինեան թերակղզին չէ տուել մի այնպիսի խոշոր հասարակական-բանաստեղծ, որին աշուղ համարէինք: Եթէ եղել են այդպիսիները, նրանց ձայնը խլացել է կրկէսների ու հրապարակների խառնաշփոթ իրարանցումի մէջ, փղերի, ցուլերի և առիւծների գոռում գոչիւնի ու քրիստոնէութեան նահատակների վայնասունի մէջ: Հռոմի կեսնքը կարօտում էր Վիրգիլիոսների, Հորացիոսների, որ երգէին հայրենիքի տխուր վիճակը: «Մինչ ուրիշ ազգեր տեսակ տեսակ արուեստների և գիտութեանց մասին են մտածում—ասում է Վիրգիլ—քո արուեստը, ով Հոռոմայեցի, միայն ազգեր ընկճելու և խոնարհեցնելու մէջն է»:

Աշուղական ընաւորութիւն ունէին, կարելի է ասել, Հռոմուլի ժամանակներում գոյութիւն ունեցող քրմական երգերը, որ

*) Զարբանուլ.

ընդհանուր անուանով կոչւում էին «արվալեան եղբայր երգեր»։ Այդ եղբայրները տասներկու քուրմեր էին, որ ամեն տարի գարնան սկզբներին այգիներով ու դաշտերով հանդիսաւոր անցնելով, երգում էին իրենց հեղինակած երգերը և աստուածներից առատ հունձք և պտղաբերութիւն մաղթում։

§ 4. Հրէաստան. Արեւելքի ժողովուրդների մէջ ամենից առաջ նայենք հրէաներին։ Եբրայական բանաստեղծութիւնն այն մեծ նշանակութիւնն ունի, որ ազգեցութիւն ունեցաւ շատ ազգերի հոգու և մտքի արտայայտութեան վրայ։ Աստուածաշունչը, սաղմոսը անբուպառ աղբիւր դարձան յետագայի ոչ միայն գրականութեան, այլ և գրագիտութեան ու բարոյագիտութեան։ Բայց խօսքը այստեղ բանաստեղծութեան պատմութեան վերայ չէ, իհարկէ, մեր նիւթը վերաբերում է աշուղական երգերին ու քարոզչական մտքերին։ Ի՞նչ կը տեսնենք, այն ինչ որ եղել են ուրիշ ազգերի մէջ աշուղները, նոյնը՝ աւելի՛ բարձր ոգևորութեամբ, էքստատիկ, թունդ կրօնական աշխարհայեցողութեամբ եղել են հրէական Հին ուխտի պատմութեան շրջաններում մինը միւսի յետեւից յայտնուող մարգարէները կամ նրանց շաւղով ընթացող շրջիկ քարոզիչները։ Բանաստեղծ, երաժիշտ, ժողովրդի մշակ, նրա ամեն խաւի մէջ մտնող ու քարոզող, հասարակութեան մխիթարիչ, զրկանքների, փարաւոնական հալածանքների միջոցներին համբերութիւն, սէր, աստուածասիրութիւն երգող էին մարգարէները։

§ 5. Արարիւտ. Անցնելով արեւելեան հեռու ազգերը, կանդաւունք Արարիայի ու նրա անմիջական կրօնական ազգեցութեան տակ եղող Պարսկաստանի ու Տաճկաստանի վերայ, որոնք և սերտ կապ ունեն հայ աշուղական բանահիւսութեան հետ։

Արարիան իւր բանաստեղծներով գերազանցում է արեւելեան բոլոր ազգերին ի բաց չառած և հրէաներին։ Իմաստասիրական—բարոյախօսական բանահիւսութիւնը՝ որ մեր նիւթին է վերաբերում, ծով է Մուհամմէդի հայրենիքում։ Դեռ Մարգարէից առաջ Արարիան ունէր իւր անուանի բանաստեղծները, որ գովերգում էին ազգի ներքին կեանքը, նրա հերոսներին և կանանց։ Երբ Մէքքայում և այլ նշանաւոր կենտրոններում մեծ տօնավաճառներ էին սարքւում, տեղի էին ունենում աշուղական հրապարակական մրցումներ, բաց երկնքի տակ, հազարաւոր մարդկանց ներկայութեամբ։ Յաղթանակը տանողը իւր երգի համար ստանում էր պարգև քաղաքի իշխանաւորից։ Այդպիսի պարգևի արժանացած երգերը կոչւում էին մօրսահարաթ (ոսկեայ) կամ մօալլահատ (գարնանային)։ Ոսկեայ ասւում էին նրա համար որ գրւում էին ոսկեայ տառերով մետաքսի վերայ Մէքքայում՝ Գեա-

պայի սրբազան մուտքի վերև կախելու, իսկ զարնանային առ-
 ևում էին՝ որովհետև այդ մրցութիւններն ու պարզեարաշխու-
 թիւնները կատարուում էին գարնան սկզբներին: Մօալլականներից
 մեր օրերը հասել են եօթը հատ, որոնք խոր զգացմունքով ու
 բարձր երեակայութեամբ ճոխ լինելով հանդերձ արտայայտում
 են բուն սէր դէպի կինը և վրէժխնդրութիւնը: Այդ ո ս կ ե ա յ
 շրջանի նշանաւոր աշուղներն են Նարուհի, Ամա-Շանֆարա, Ու-
 րավա-իր-ալ-վարդ, Քեհար-Բէկ-Ջոհար: այնուհետև մինչև Մար-
 ցարէի օրերը հասան Թարաֆա, Սուխէյր, Անտարա, որ իւր քա-
 ջութեան համար կոչուեց Աբու-էլֆավարիս, այսինքն «հայր հե-
 րոսաց», Լերիա՝ նախ կատաղի հակառակորդ Մուհամմէդի, յետոյ
 ամենաջերմեռանդ հետևորդ՝ և Ամրիկայիս, որին Մարգարէն ու-
 նուանեց «դժողքի զրօշակակիր» *):

Մուհամմէդից յետոյ արարական բանաստեղծութիւնը աւել-
 լի բազմազան կերպարանք է ընդունում և խալիֆների օրով հաս-
 նում է ամենաբարդաւաճ դրութեան, մանաւանդ Հարուն-ալ-Ռա-
 շիդի օրով: (786—809): Սպանիայումն էլ օմայեանները խալիֆ-
 ների պէս հովանաւորում էին արաբական աշուղներին: Այս շրջ-
 ջանի հռչակաւոր երգիչներն եղել են Աբու-Նովաս, Իբն-Դօրէյա-
 Աբուլլալա, Մէյսանի, Համասանի, Հարերի: Այս նշանաւոր ա-
 շուղների գործերը Ը-րդ դարում Աբու-Թամամ հաւաքեց և կաղ-
 մեց մի պատկառելի ժողովածու, որ յայտնի է «Համասա» անու-
 նով: Համասան տասը հատորից էր բաղկացած՝ հերոսական եր-
 գեր, դամբանականներ, բարոյական առակներ, սիրային երգեր,
 երգիծանք, գովասանական երգեր, նկարագրական, ճանապարհոր-
 դական, կատակներ և ծաղրածութիւն կանանց: Բոլոր երգիչների
 թիւն էր 577-ը, որոնցից 56-ը կանայք էին: «Համասան», արա-
 բական բանաստեղծութեան այդ շտեմարանը, լոյս տեսաւ լատի-
 նական թարգմանութեամբ անցեալ դարի սկիզբներին «Hataa
 carmina» 1828. իսկ Ռիւկկեր տուեց այդ երգերից մի քանիսը
 գերմաներէն տաղաչափական թարգմանութեամբ: (Շտուտգարտ
 1846): Այդ ժողովածուին յետոյ միացուեցան այլ աշուղներ, ու-
 ընդ գործերը սակայն աւելի յայտնի են «Քիթապ ալ աշղանի»
 անունով, որ և պարունակում է 395 աշուղի կենսագրութիւն:

Բացի այս ամենը Արաբիայում միշտ անպակաս են եղել
 հին ժամանակներում թափառական աշուղները, բեդուին և գեր-
 վիշ բանաստեղծները, որոնց կեանքի նկարագրութիւնը և գործե-
 րից հատուածներ յայտնի են «դիւան» կոչուած գրքերում, որ

*) Шерръ Ист. Лит. I

անցեալ դարում լոյս տեսան Եւրոպայում ֆրանսերէն և գերմաներէն թարգմանութեամբ *):

Արաբիայից մահմեդականութեան հետ տարածուեց հարեան ազգերի մէջ և նրա քաղաքակրթութիւնը: Հին Պարսկաստանը, Հայաստանը, ինչպէս և այժմեան Թիւրքիան, Արաբիայի մտաւոր զարգացման ու կուլտուրայի պարզ նշանն են կրում:

§ 6. Պարսկաստան. Պարսկաստանը հեթանոսական շրջաններում մի բանաստեղծի անուն չի տալիս: Դժուար է կարծել, որ Կիւրոսների, Կամբիւսների ու Դարէհների հերոսական գործերը իւր ժամանակին երգող ու գովաբանող չունենային այդ երգ ու եղանակի բուն երկրում: Զրադաշտական կրօնի հետ անդարձ կորել են և այդ շրջանի բանաստեղծական ստեղծագործութիւնները: Ահա Շահ-Մուհամմէդի թագաւորութեան օրով ծնւում է Պարսկաստանի՝ և ամբողջ արեւելքի ամենաքանքարաւոր դիւցազներգուն՝ Ֆերդուսին (1030): Պալատական բանաստեղծ, իբնէսիրահար (աշուղ, երգ ու եղանակի ստեղծագործող) Ֆերդուսին դարձաւ պարսկական բանաստեղծութեան սիւնը: «Շահ-Նամէ» նրան անմահացրեց, Հոմերոսի կարգը դասեց, Ռուստէմին Աքիլլէսի հետ եզրայրացրեց ու ցոյց տուեց հանճարաւոր հեղինակի իսկ որ Ֆերդուսի (դրախտական) լինելը:

Մոզղոյների արշաւանքից յետոյ Արեաց աշխարհի ասպետական—հերոսական ոգին թուլացաւ, բանաստեղծութիւնն ստացաւ միատիք բնաւորութիւն: Այս շրջաններում էր որ ծնունդ առան պարսկական հռչակաւոր մուզամէտներն ու տխուր, սիրտ մաշող մեղեդիները: Դրութիւնը փոխուեց, աշխարհային վիշտ ու թախիժը երևում էր ամեն մի երգից: Զալալէդդին Ռումի, Ֆերեդդին Ատտար, Մենայի Սադիկ, Սայիամ մի-մի Լէօպարտներ էին իրենց վերին աստիճանի սիրա մորմոքող յոռետես երգերով: Ահա մի-քանի տող Սայիամի աշուղից ազատ թարգմանութեամբ—

Աշխարհ եկար դու, տեսար ամեն բան,
Բայց ինչ որ տեսար, ինչ որ զգացիր՝
Իմացիր որ լոկ տեսիլք է միայն:
Շատ բան լսեցիր, շատ բան իմացար,
Բայց ինչ ձայն էլ դիպաւ ականջիդ՝
Դիտեցիր, ով մարդ, տեսիլք է միայն:
Տիեզերք անցար, աշխարհ չափեցիր,

*) Ամրոյիլանսի գիւտնը-հրատ. Մաք-Նիւզէն. Փարիզ. 1837

Նոյնը գերմաներէն—հրատ. Ռիւկկերման. Զտուտգարտ. 1843

Լաբարի գիւտնը. Վիլննա. 1880

Այժմ քո տանն ես, յոգնած վաստակած,
 Բայց ինչ յիշում ես, ինչ մտաբերում՝
 Բոլոր-բոլորը տեսիլք է միայն:
 Թանձր ծածկոյթը աշխարհի գաղտնեաց
 Մեր հոգու աչքից ոչ ոք չը բացեց,
 Խարխալում ենք մենք, աւաղ, խաւարում:
 Ինչո՞ւ ամեն բան տեսիլք է միայն:
 Մարդու ապահով բնակարանը
 Մէկ հատ է միայն.—այդ գերեզմանն է,
 Ոհ, մնացածը, ինչքան էլ խորհենք,
 Ինչքան մտածենք, տեսիլք է միայն: *)

Թախծային սև-սև ամպերը կամաց կամաց չքացան պարսիկ բանաստեղծութեան երկնականարից. հորիզոնից բարձրացաւ արեգակնափայլ աստղը—Հաֆիզ (1389). թէ Ֆերդուսին Հոմերոսի հետ է կանգնում, ինչո՞ւ պէտք է Հաֆիզն էլ Պինդարից յետ մընայ: Ինչ որ Ֆերդուսին վիպականի՝ այն եղաւ Հաֆիզ քնարական բանաստեղծութեան մէջ: Հանճարաւոր երգչի ամեն մի տողը նորից կեանք ու հոգի առեց նուազած ու կեանքից ձեռք վերցրած պարսկին: Սիրել կեանքը, վայելել նրա քաղցրութիւնները, բնութեան գեղեցկութիւնները, կինը՝ անշէջ սիրոյ յաւիտեան գգուանքի ու փաղաքշանքի արժանի այդ հրաշալի արարածը, այս էր քարոզում Հաֆիզ, այդ եղանակն էր նուազում նրա ոսկի քնարը, որքան էլ որ աշխարհի բախտի բանալին փրնտրել ու գտնել ուզէնային Սաադու նման խոշոր իմաստասէրները:

Հաֆիզու աշակերտ Լնք համարում վերջերումս ահագին հռչակ վայելող երգիչ Նիզամուն: Նիզամին անուանի քնարերգու դարձաւ գրելով մօտ քսան հազար տող ոտանաւոր: Նիզամուն աւելի անմահացրին նրա հինգ յայտնի գործերը, որ մահից յետոյ հրատարակուեցին «փէնջ քէնջ» (հինգ գանձ) անունով, որոնք են Մախսեպուէսար, (շտեմարան գաղտնեաց), Իսկենդար նամա (աղէքսանդրեան գիրք) նկարագրում է Մակեդոնացու Պարսկաստան մտնելը, Խոզրու և Շիրին, Լէյլա և Մաջլուն, և Հաֆտ պէյքեար (եօթը գեղեցկութիւն):

§ 7. Թիւրքիա. Պարսկաստանի ազդեցութիւնը երևում է Թիւրքիայի բանաստեղծութեան վրայ: Օսմանեան դինաստիայի թագաւորներից մէկը, Սուլթան Մուհամմէդ Բ. ինքը աշըղ-բանաստեղծ էր, հովանաւորում էր, խրախուսում աշըղութիւնը և ունէր իւր պալատական երգիչները: Առհասարակ Թիւրքիայի սուլթան-

*) Թարգմանութիւն մեր.

ները սիրահար են աշըղութեան, մեծ բաւականութեամբ ու ակնածութեամբ լսում են նշանաւոր աշուղների երգ ու նուագածութիւնը, պատահել են զէպքեր, որ երեւի հայ աշուղներ էլ երգել են Օսմանեան միապետների առաջ, ինչպէս Նետալին, Բիւճին և այլն: Դեռ ԺԴ-րդ դարում յայտնի էր Բոսփորի ափերում Աաշըղ անունով հասարակաց երգիչը, որ կարծես հենց իւր անունով հիմնադրւր եղաւ Տաճկաստանի աշըղութեան: Այնուհետև հետեւեալ դարերում Օսմանեան երկրի ամենանշանաւոր աշուղներն եղել են Ահմէտ Տայի, Սէտտի, Լամիի, Նէճաթի, Ֆազլի, Ֆուզուլի: Վերջինս նոյնպէս արքունի Դրան աշուղ էր, մեծ հռչակ ու յարգանք էր վայելում բարձր շրջաններում: Հեղինակ է բազմաթիւ երգերի ու հերիաթների որոնց բոլորի մէջ գլխաւոր տեղը բռնում է սէրը: Ֆուզուլին սէրը շատ բարձր է դասում և ահա մի երգ, որով և լաւ որոշում է նա աշուղի կոչումը—

Նա է աշուղ, ով տալիս է կեանքը իւր սիրեկանին,
Թող չը սիրէ ոչ ոքի, ով ներհակ է այս պայմանին,
Կեանքը իւր սիրունուն տալն է շնորհքը աշուղին,
Կեանքը չը տուողը թերի է, չէ սիրում իւր գեղանին...
Սէր քաշելը սիրահարը թող սովորի թիթեռից,
Լոյսը սիրելու համար զոհ է գնում վառարանին,
Կեանքը սիրածին աւուր համար թող մի մարդ չը
պարծենայ

Այդ բանը վայել է միայն ֆուզուլու աստիճանին: *)

Տեսէք որքան էլ բանաստեղծը բարձր է դասում իւր աստիճանը, բայց և սիրունու համար կեանք տալը անհրաժեշտ է համարում իսկական աշուղ կոչուելու համար:

Պարսկական բանաստեղծութեան ազդեցութիւնը մեր աշուղների վերայ երևում է եղանակների և երգերի բնաւորութեան մէջ, մտքերի ու տրամադրութեան մէջ, իսկ երգերի տեխնիքական կազմութիւնն ու աշուղական արուեստը ամբողջապէս հին, արաբական ծագում ունի: Թիւրքիայի նշանաւոր աշուղներն են մեծ մասամբ մշակել ու զարգացրել աշուղական երգերի այն բազմաթիւ ձևերն ու տեսակները, որոնց մասին խօսելու ենք մեր այս գրութեան III-րդ մասում:

§. 8 Աշուղները Արեւմուտքում: Որքան էլ որ սուղ կազմ ունենայ մեր տեսութիւնը, այնուամենայնիւ անհրաժեշտ է որ դառնանք և՛ Արեւմուտք, տեսնենք թէ Եւրոպան էլ ունեցել է իւր բա-

*) Թարգ. Ջիւանու.

նաստեղծ-երգիչները, շրջող ու քարոզող երաժիշտները՝ մի խօսքով աշուղները: Կը տեսնենք, որ թէ՛ գերմանական ժողովուրդները, թէ՛ ռոմանական ու սլաւոնական ազգերը զանազան ժամանակներում ունեցել են այդ կարգի մարդիկ՝ և որոնք այժմ վաղուց արդէն անցել գնացել են անդարձ ու մտել պատմութեան շրջանը:

Նախ յիշենք, որ դեռ ԺԲ-րդ դարուց արդէն Հոենտսի ափերում գոյութիւն ունէին գերմանական հին երգեր որ ընդհանուր անունով կոչուում էին Նիելպիլունդեան երգեր (Niebelunden bied): Այդ երգերի մէջ վառ կերպով նկարագրուած է գերման ազգերի նախնական վարք ու բարքը, անուանի գործերը և ժամանակաշրջանի միջին համարում է մինչև Սեզուրդ:

ԺԳ-րդ դարում գերմանական բանաստեղծութեան մէջ յայտնի են դառնում արքունի քնարերգու բանաստեղծները, ապետական երգիչները, որ կոչուում էին միւնստերլիքեր: Սրանցից ամենայայտնի են Հանրիխ Փօն-Ֆելդերկէ, Ֆրիդրիխ Փօն-Գուզէն, Ռէյման-ծերունի, Վոյլֆրամ Փօն-Էշլինբախ, իսկ ամենագերազանցը և հանճարաւորն է Վալտեր Փօն-դեր Ֆոգելվէյտէ: Միննեկինգերների մէջ ժամանակ առ ժամանակ տեղի էին ունենում երգ ու բանաստեղծութեան մրցումներ թագաւորի ներկայութեամբ: Այնուհետև դրանցից առաջ են գալիս քաղաքային երգիչները՝ մէյստերլիքեր-ները, որոնք շատ նման են եղել մեր աշուղներին, կազմում էին համքարական միութիւններ, ունէին իրենց որոշ կանոնները աշակերտի, փոխ-վարպետի (մեզանում խաչփա) վարպետի (ուստա) վերաբերեալ: Աշակերտները և փոխ-վարպետները տարածում էին վարպետի երգերը, մինչև որ իրենք էլ կոչուում էին մէյստեր և ունենում էին իրենց հեղինակութիւնները: Մայնց քաղաքը մէյստերգիւնդերների գլխաւոր կենտրոնավայրն էր, որտեղից նրանք տարածում էին ամբողջ Գերմանիա ու յետոյ Աւստրիա և Զուիցերիա:

Քաղաքական փոփոխութիւններ մամուլի և դպրոցական գործի հակայական աճումը Գերմանիայում պատճառ դարձան աշուղների վերջանալուն: ԺԷ-րդ դարում մէյստերգիւնդերութիւնը վերջացաւ, բայց վերջին դպրոցը փակուեց միայն 1839 թուականին: Մէյստերգիւնդերների մասին գեղեցիկ պատկեր է տալիս Վալդեր իւր «Die Meistersenger von Nuerberg» երաժշտական դրամայում: Յայտնի անուն են ունեցել այդ մարդկանց մէջ Հայնրիխ Միւլլիխսկիյ, Մուսկատրուդ, Միխայել Բէհայտ, Հանս Ֆօլց, Ադամ Պուլման: Վերջին և ամենանշանաւոր մէյստերգիւնդերը համարւում է Հանս Սակս որ կօշկակար էր:

Բոլորովին այլ կերպարանք ունէին ԺԳ-ԺԷ-րդ դարերում

Հարաւային Ֆրանսիայում երեացող տրուբադուրները: Սըրանք ի բնէ ուրախ, կիանքի վայելքներով զուարճացող, սիրող ու սիրուող տարր էին ներկայացնում: Մէյստերզինգերը իւր երգերի մէջ երևում է գերմանացու սառնութեամբ, մույլ ու մրտայոյզ, թախծոտ, տրուբադուրը—կրակոտ, կայտառ ու վառվռոտն: Մէյստերզինգերը կրօնական տրամադրութիւն ունի, տրուբադուրը լիովին գոհ լինելով աշխարհայնից, երկինք նայելը համարում է միայն արեղանների գործ: Յայտնի է, որ մշտապէս պայծառ երկնքի տակ ապրողն, աւելի նուազ ընդունակ է լինում ճանաչել ու գգալ բնութեան գեղեցկութիւնը, քան մույլ երկրում, պարզ երկնքի կարօտ քաշողը: Տրուբադուրներն իրենց երգերի մէջ շատ քիչ տեղ են յիշում բնութիւնը, իսկ մէյստերզինգերների երգերի կիսից շատը, նուիրած է բնութեան նկարագրութեան, գարնան ուրախ՝ ու աշնանը դժնդակ եղանակին: Տրուբադուրն իրեն չի համարում հասարակութեան զուարճարար ու բանաստեղծութիւնը համարում է աստուածային տուրք, ոչ թէ արուեստ: Նրա հետ թշնամանալը շատ վստիկաւոր էր—մինչև անգամ թագաւորի համար: Նա կը գնար նրա վերայ մի աննպաստ երգ կը շինէր ու շուտով կը տարածէր ամբողջ քաղաքը, խայտառակելով իւր հակառակորդին: Գեղարուեստի հայեցակէտից տրուբադուրի երգերը բարձր էին քան մէյստերզինգերներինը, աւելի պատկերաւոր ոճով, գեղեցիկ, երաժշտական:

Ինչ տեսակ էին նայում սիրոյ վերայ Եւրոպայի այդ երկու կարգի նշանաւոր աշուգները: Սէրը տրուբադուրների բանաստեղծութեան էսսենցիան է, ամբողջական կազմը—բայց սէր ոչ հիմնական՝ ոչ բէալական, այլ որպէս սոսկ կին, գգուանքի, փաղաքշանքի առարկայ: Իսկ գերմանացի աշուգի սէրը ասպետական է, թէև գաղտուկ ու ամաչկոտ: Մինչ տրուբադուրը երգով իւր սիրուհուն զիմում է արժանացնել իրեն ամենամեծ պարգևին՝ հրապարակական համբոյրին, մէյստերզինգերը սրբապղծութիւն է համարում մինչև անգամ սիրոյ առարկայի անունը երգի մէջ ասելը, իւր սիրուհուց մի ժպտալից ողջոյնը՝ (*vriunt licher gruos*) —ահա միայն ինչ է ցանկանում նա, իսկ տրուբադուրը չէ՞ որ Ֆրանսիացի է:

Ժամանակ առ ժամանակ տրուբադուրների մէջ էլ, ինչպէս արևելեան աշուգների միջև, տեղի էին ունենում հրապարակական մրցումներ, վէճեր որ կոչւում էին տենսօ (*tenso*) ու ահագին հետաքրքրութիւն էին շարժում ժամանակակից երգ ու եղանակ սիրողների շրջաններում:

Տրուբադուրները, կարելի է ասել, պատկանում էին ամեն

դասակարգի, չորս հարիւրի չափ յայտնի տրուեալներն համարեա կէսը ազնուականներ էին, իսկ միւս մասը հասարակ ու ստորին դասակարգից: Քսանի չափ արքայազուն տրուեալներ կային, որոնք ոչ միայն ստոր պարապմունք չէին համարում այդ, այլ և պարծենում էին դրանով: Ուրախութեան ու բաւականութեան մէջ անցկացնելով իրենց կեանքը՝ նրանք ծերութեան հասակում մեծ մասամբ քաշում էին վանք: Ամենանշանաւոր տրուեալներն յիշենք Սաւորիկ, Էլիաս, Ժովրի Ուտէլ:

Տրուեալներին հետեցին անշուշտ ֆրանսիայում յայտնուող տ ր ու վ ե ո Ր-ները և Հունգարիայում տ ր ու տ ա տ ո Ր-ները: Սրանք երգում էին իրենց իշխանների ու հերոսների սըլս-րագործութիւնները տօնական հանդէսներում ու պատերազմի ժամանակներում: Թէ այս կարգի երգիչները, թէ իտալիայում յայտնուող տրուեալներն երբեք կեանք և գործունէութիւն ունենալով իրենց պատմութեան մէջ մի առանձնակի անուն չը թողին:

Մէյստրիպինգերները և տրուեալներն ոչ պակաս հետաքրքրութեան արժանի են ր ա ղ-երը: Սրանք սկանդինաւիական ծագում ունեն, բայց գործունէութեան վայրը Կելտացոց և Գալլերի մէջ էր, որտեղից յետոյ անցան այլ երկիրներ: Բարդերը, կարելի է ասել, կիսով չափ մոգեր էին ու նման հրէական մարգարէներին: Մխիթարում, խրախուսում, ոգևորում էին թոյլերին, ընկածներին, փառաբանում էին աստուածներին՝ և նշանաւոր հերոսների գովքն անում: Պատերազմի ժամանակ զօրքերի առաջ ընկած գնում էին թշնամու դէմ ու ճակատամարտի միջոցին Ղևոնդ երէցի պէս հոգի ու սիրտ էին տալիս վհատողներին ու յուսահատուողներին: Բարդը յարգւում և մեծարւում էր մոգերին, մարգարէներին հաւասար, որովհետեւ համարւում էր Աստուածութեան հետ անմիջական կապ ունեցող: Նրանք շատ անգամ թագաւորների, իշխանների և այլ մեծատոհմ քաղաքացիների մինչև դեսպանի, հաշտարար միջնորդի և խորհրդատուի դեր էին կատարում: Բարդերը ժառանգարար պահպանում էին իրենց կոչումը—որ նշանաւոր է—և ցեղաբար վայելում էին նոյն համակրանքն ու ազգեցիկ հեղինակութիւնը: Պատանի բարդը պէտք է տաճարիկու տարի ծառայէր՝ որ իրաւունք ունենար իսկական բարդ կոչուելու: Այստեղ էլ որոշեալ ժամանակներում տեղի են ունենում աշուղական մրցումները—էյստետֆերդները, որոնց պարզեւտրող դատարար կարգւում էր թագաւորից: Գլխաւոր բարդը հազնում էր երկնագոյն հանդերձ և այնպիսի մեծ պատկառանք ունէր, որ նրա ներկայութեամբ ոչ ոքի իրաւունք չէր տրուած

սուրը մերկացնել: Բարդերի գլխաւոր կենտրոնատեղին էր Գալլիան, որտեղից յետոյ ցրուեցին Իւլանդիա, Շոտլանդիա, և հայրենիք՝ Սկանդինաւիայի արեւմտեան ափերը:

Նրբեմն բարդերը օգտուելով իրենց մեծ հեղինակութիւնից, արտօնութիւններից ի չարն էին գործ դնում այդ. նրանցից մի քանիսը մեծ հարստութիւն ձեռք բերին, հողեր ու կալուածքներ առան և իրենց շահասիրութեամբ դարձան ժողովրդի ատելութեան և հակակրանքի առարկայ: Դրա հակառակ նրանցից շատերը անշահասէր ու ղեմօկրատ մարդիկ են եղել, ժողովրդասէր և ազգասէր համայնք կազմակերպելով: Իւլանդիայում բարդերի երգերն ու պատմական հէքիաթները նպաստում էին Իւլանդացւոց դէպի հայրենիքն ունեցած սիրոյ պահպանման, նոյն իսկ այդ հանգամանքն պատճառ դարձաւ Անգլիական կառավարութեան նրանց վերայ խէթ աչքով նայելու, ինչպէս Հենրիկոս Զ-րդի և Է-րդի ժամանակներում: Եղիսարէթ թագուհին մինչև անգամ հրամայեց կախել այն բարդերին, որոնց կը յաջողուէր բռնել. նրանց երգերը գրգռեցուցիչ և ազմկարար ուռւմբեր էին ժողովրդի ապստամբութեան: Բոյլի արիւնահեղ ճակատամարտը վերջնականապէս արմատախիլ արեց բարդերի գոյութիւնը: Վերջին իւլանդական բարդն համարոււմ է Տուրլօուն (†1738): Նոյն վիճակն ունեցան նրանք Շոտլանդիայում և Կալեդոնիայում, որ տեեցին մինչև 1746 թուականը: Վերջերումս իւլանդացի հայրենասէր գրագէտները սկսեցին հրատարակել բարդերի երգերը և այժմ փորձեր են անում նորից առաջ յրերել բարդութիւնը և նուագել նրանց էյստետֆերդները:

Անգլիան էլ բարդերի դիմաց ունէր իւր հասարակական երգիչները: Անգլո-սակսերն իրենց գերմանական հայրենիքից բերին թեմզայի ափերը իրենց աշուղներին՝ սկօպներին: Բացի սրանցից, ինչպէս Իւլանդիայում, այնպէս էլ Անգլիայում հաստատուել էին կելտական ֆիւլերը, որոնք բարդերից ոչ պակաս դիրք ու համարում ունէին քաղաքացիների աչքում: Սրանք աւելի ժողովրդականութիւն ձեռք բերին, որովհետեւ գուշակութիւններ էին անում, միջնորդ դատաւորներ կարգւում, որև աւելի ժողովրդին սիրելի է, հէքիաթներ, առասպելներ ու աւանդութիւններ էին պատմում: Ձմեռուայ երկար գիշերներին, թագաւոր և իշխան, բազմաթիւ ժողովուրդ, փայտեայ ապարանքներում, մաղաների (ֆակել) լուսաւորութեան տակ լսում էին ֆիւլերի հէքիաթներն ու նուագածութիւնը: «Նրանք և՛ թատրոն էին և՛ լըրագիր և՛ հանդէս», ասում է մի գրագէտ: Ֆիւլերը շատ մեծամիտ էին, բարձրից էին նայում բարդերի վերայ, նրանց համարում

էին ստոր արարածներ. օրինակ մի ֆիլ թուելով իւր ժամանակում տեղի ունեցող անյաջող հանգամանքները, ասում է—«...այսպէս գնալով-գնալով վերջը կը հասնի այնպիսի դրութիւն՝ որ կը դառնանք մի հասարակ բարդ...»*)

Այսպէս ուրեմն՝ մեր յիշած երգիչներէն միննեղինքեր, մէյստերգիւնքեր, տրուբադուր, բարտ, ֆիլ համարում են եւրոպական նշանաւոր, առաջնակարգ աշուղները: Եղել են և երկրորդական, նուազ նշանաւոր աշուղներ, ինչպէս Սկանդինաւիայի հին սկապեն-ները, սկոյլդ-ները, սլաւոն ազգերի բայեան-ները, գուսլ եար-ները, բանդուրիստ-ները, կօրգար-ները Բալկանեան ազգերը, Մալաուսիան, Լեհաստանը որքան որ հարուստ են ժողովրդական—աւանդական երգերով, խաղ ու պարերով, այնքան էլ աղքատ են աշուղական երգերով: Ռուսիան յայտնի է իւր անուանի վիպասան—դիւցազնական բիլինաներով ու տաղերով, որոնց մէջ մեծ մասամբ նկարագրւում է Վլադիմիրի օրերում—ուրեմն ուսաց ըրիստոնէութեան սկզբներում—ապրող առասպելական-հսկաների՝ բազադիրների քաջագործութիւնները: Սակայն այդ երգերը իրենց կազմով ու բնաւորութեամբ աւելի զուտ ժողովրդական են քան աշուղական, մանաւանդ որ նրանց մէջ մի հեղինակի անուն էլ չի յիշւում: Դեռ մինչև այժմ էլ Ռուսիայի հեռաւոր նահանգներում (Արխանգելսկ, Սիմբիրսկ) երգւում են այդ պատմական երգերը ու ժողովրդի մէջ վառ են պահւում հերոսական ժամանակների յիշատակը:

Առաջնակարգ, երկրորդ կարգի աշուղների մասին խօսելուց յետոյ չի կարելի բաց թողնել երրորդ կարգի աշուղներին, որ գոյութիւն ունէին Եւրոպայում: Այդ կարգում մենք դասում ենք թափառական ու փողոցային, ստոր դասակարգի երաժիշտ-երգիչներին, որ շատ դէպքերում իրենք ոչ մի հեղինակութիւն չունենալով, երգում ու տարածում էին յայտնի աշուղների երգերը: Այդ դասակարգի աշուղները, որ երբեմն կիսամերկ ցնցոտիների մէջ, մուրացիկ շրջում էին փողոցները, Ֆրանսիայում կոչւում էին տուլերներ: Շատ անգամ մէյստերգիւնքները փող էին տալիս նրանց՝ որ իրենց երգերը տարածեն Ֆրանսիայում, կամ տրուբադուրները իրենց հետ ման էին ածում որպէս ծառայ: Ռուսիայում միջին դարերում նոյնպէս թափառում էին ուխտաւոր-երգիչներ որ կոչւում էին կալիկ-ներ: Երբ ամբոխին զուարճացնելու համար Ֆրանսիայում այդ կարգի մարդիկ սկսեցին երգելու ժամանակ իրենք էլ թռչկոտել, ծամածռութիւններ

*) Коршъ. Ист. Лит. II

անել կամ ճարպիկութեամբ զանազան առարկաներ խաղացնել ձեռքերի մէջ, կոչուեցին ժօն գլխի-ներ: Սրանք մեծ մասամբ ածուած էին ցիմէալ: Այս մարդիկ խեղճ, կորած մարդիկ չէին, ընդհակառակը խմբերով յանդգնաբար արշաւում էին այն վայրերը, որտեղ տեսնում էին որ կարելի է գործ շինել: Խուժում ու լցւում էին այն երկիրները, որտեղի ժողովուրդը խառնակ զբոսութեան մէջ էր գտնւում: Օրինակ՝ երբ Նօրմանները տիրեցին Բրիտանիային ու Ֆրանսերէն լեզուն այնտեղ մեծ գործունէութիւն գտաւ, իսկոյն ներս լցուեցին տրուվերներ ու ժօնգլխիները: (Հայ ժօնգլխիների մասին խօսք ունինք մեր տեսութեան IV-րդ մասում):

Բ. ՀԱՅՈՑ ՄԷՉ

§ 9. Հին Շրջան.—Փոքր ի շատէ ծանօթանալով օտար ազգերի ունեցած վիպական ու քնարական երգիչ բանաստեղծների, աշուղների հետ, այժմ համեմատական հայեացքով դանդաղ դէպի մեր ազգը՝ որ մեր բուն նիւթն է կազմում՝ ու տեսնենք թէ Հայոց մէջ էլ հին ժամանակներում եղել են երգ ու երգիչներ և ի՞նչ են տուել մեզ:

Մի որեւէ պատմական-քննական տեսութիւն կազմողը երկու դէպքում դժուարութեան է հանդիպում՝ մէկ—եթէ իւր վերցրած նիւթի մասին խիստ շատ են աղբիւրները, մէկ էլ՝ եթէ բոլորովին չը կան, կամ եղածն էլ աննշան են ու պակասաւոր: Վերջին դրութեան մէջ էր գիտնական-հայագէտ հանգուցեալ Մկրտիչ Էմին 1850 թուականին իւր «Վէպք հնոյն Հայաստանի» տեսութիւնը կազմելիս: Հ. Սոմալ իտալերէն, Նեյման՝ գերմաներէն, Ս. Նազարեան ռուսերէն լեզուներով գրանից առաջ արդէն մի-մի աշխատութիւն հրատարակել էին հայոց գրականութեան վերաբերեալ, բայց այդ երեքն էլ գիտական-քննական մի այնպիսի արժէք չունենալով, Էմինին իրաւունք էին տալիս ասելու իւր յառաջաբանում թէ «առ մեզ չիք պատմութիւն գրականութեան: Զօր ինչ հայ և օտարագլխի հեղինակք մինչև ցայսօր ժամանակի գրեցին ըստ այսմ մասին, լոկ տեղեկութիւնք են վասն մատենագրաց և գործոց նոցին և այն թերի բազմօք»: Մի լուրջ աշխատութիւն չը տեսնելով, ուրեմն օտարագլխի պատմագէտ-ուսումնականները իրաւունք ունէին կասկածելու և ասելու՝ որ հայերը հին ժամանակներում բոլորովին զուրկ են եղել բանաստեղծութիւնից: Այդ համոզմունքը տիրում էր մինչև Էմինի յիշեալ ուսումնասիրու-

թիւնը լոյս տեսնելը, որ իսկոյն օտար լեզուների թարգմանուելով՝ ընդմիջա հերքեց այդ թիւը կարծիքը: «Այդ կարծիքը ներելի է ի շրթունա օտարաց, անթողլի է մերայնոց, որք ինքնակամ հրաժարին ի հայրենի ժառանգութենէ» ցաւելով նկատում է էմին:

Բայց այնքան քիչ բան է հասել մեզ մեր հնագոյն բանաստեղծութիւնից, որ փաստօրէն ապացուցանելու համար պէտք էր դիմել մեր բոլոր պատմիչներին, նորանոր աղբիւրներ գտնել, աչքի անցկացնել նրանց ամեն մի տողը՝ չը կոյ արդեօք մի ակնարկութիւն հայ բանաւոր երգի վերաբերեալ: Էմին կատարեց այդ դժուար գործը և գիտնականօրէն հրապարակ հանեց հնագոյն հայ վէպն ու վիպասանը, նոր լոյս ձգեց նրանց նշանակութեան վերայ: Այնուհետև լոյս տեսան Հ. Գաթրճեանի, Ս. Պալասանեանի և Հ. Զարբանալի աշխատութիւնները, որոնք համարեա կրկնում էին էմինի խօսքերը, կամ նրա ասածների շուրջը պտտում*):

Ինչ է վէպը և վիպասանը հին մտքով, արդեօք այդ բաների մէջ չը պէտք է որոնել հայ աշուղի ծագումը:

Այժմեան մտքով վիպասան նշանակում է վէպ գրող, ոտմանիստ, բայց առաջ բոլորովին այլ միտք է ունեցել: «Վէպ» բառը նշանակել է բանաստեղծական, տաղաչափական պատմութիւն, քերթուածք—ինչ որ այժմ եւրոպական մտքով աւելում է էպոս (epos, épopée): «Ասել»—նշանակել է և «երգել». այս բառը, ինչպէս յայտնի է, մինչև այժմ չէ կորցրել իւր նախկին նշանակութիւնը հայ ժողովրդի մէջ. օրինակ՝ այս երգը ֆր աշուղի ասածն է (այսինքն, հեղինակած, երգածը): Այս մարդը լաւ ասող է (այսինքն երգող է): Սայեաթ-Նովէն իւր դափտարում երգերի տակ գրել է «էս մուխամմաս Արուսիկի սուած». մեր ժամանակակից բանաստեղծը գրում է՝

*) Ահա մեր յիշած աշխատութիւնները, որոնցից և մի երկուսը եղել են մեր աչքի առաջ այս մասը գրելիս:

Ս. Սոմոլ—Quadro della storia letteraria Armenia. Վենետիկ 1829.

Գ. Նէյման—Versuch einer Geschichte der Armenien Literatur. Լէյպցիգ. 1836.

Ս. Նազարեան—Взглядъ на исторію гайканс. литературы. Դադան 1844.

Մ. Էմին—Վէպը Հնոյն Հայաստանի. քննութիւն. Մոսկուա 1850.

Յ. Գաթրճեան—Հայ մատենագրութեան պատմութիւնը. Անգիր ժամանակ: Վիէննա 1851.

Ս. Պալասանեան—Պատմութիւն հայ գրականութեան. Ա. Բանաւոր գրականութիւն. Թիֆլիս 1865.

Գ. Զարբանալիան—Հայկական հին դպրութեան պատմ. Վենետիկ 1886.

«Ասի աշուղ, առ չունգուրդ մեզ բան աւսա սրտալի,
Կարօտ ենք քու անուշ ձէնին, մի բան աւսա սրտալի...»
Ուրեմն այս ամենին հետեւում է այն, որ հին դարերի հայ վի-
պասանը (=վէպ+տաեւ) եղել է ինքը շարադրող, ինքը երգող
ձայնակցութեամբ երաժշտութեան—այսինքն այն, ինչ որ այժ-
մեան մտքով հասկանում ենք աշուղ *):

Ի՞նչ են տուել մեզ մեր հնադարեան աշուղները. անշուշտ
կուզենք իմանալ մենք. ունեցել ենք արդեօք Իլիականի, Շահ-Նա-
մէի նման մի հաւաքական ամբողջացած վիպական գործ, մի է-
պիքական ազգային պատմութիւն: Էմին տքնում է հաստատել,
որ ունեցել ենք՝ և Խորենացու յիշատակած «Երգ վիպասանաց»
այդ յիշատակութիւնն ունի: «Ի շարս յոգնատեսակ երգոց ազգայ-
նոց և զպատմականն (նոտրն էմինինն է) տեսանեմք յորոց սակի
զեղիականն ունիմ Յունաց, զՄատեանն թագաւորաց՝ Շահ-Նամէ
վերածայնեալ ՚ի Պարսից, և զայլս առ այլս: Ապաքեն և զմերոց
հայրենեաց ցանկալի էր մեզ ի թիւս սոցին դասել զերգ վիպա-
սանաց՝ սեփական իմն անուամբ որոշել...»: Էմինից յետոյ հա-
մանման—համաձայնական կարծիքներ յայտնեցին և ուրիշ ու-
սումնական բանասէրներ: Ուրեմն ներկայումս այդ հարցը կի-
սով չափ պարզուած է համարւում, մինչև մի նոր ուսումնասի-
րութիւն, նոր լուսարանութիւն աւելի ևս կը պարզէ պատկառե-
լի գիտնականի այդ հիպոտեզան: Ափսոս, որ Խորենացին, որի
խօսքերի վրայ է յենւում էմին, այնքան էլ պարզ չի խօսում,
ահա. «Չայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ուլիպ... որում և պարսից
Մատեանք վկայեն և Երզն վիպասանաց»

«Արտաշէսի վերջնոյ գործք բազում ինչ յայտնի են քեզ ի
վիպասանացն որ պատմին ի Գողթան»:

«Այս ամենայն յայտնի են քեզ յերգս վիպասանաց» *):

Մութն է մնում թէ գոյութիւն ունեցողը առհասարակ վի-
պասանաց երգեր էին, թէ «Վիպասանաց Երգեր» անունով մի
ամբողջացած գործ: Բայց մեր այս տեսութեան համար գլխաւոր
հարցը էութեան մասին է, որ գոյութիւն ունէին վիպասանական,
կամ ինչպէս իմացանք, աշուղական երգեր:

Հայ նահապետների, թագաւորների զիւցազնական ըովան-
դակ պատմութիւնը պարունակող այդ «Երգք վիպասանաց»ը,
կամ հենց նիւթեր այդ պատմութեան համար, մօտ երեսուն դար

*) Մ. Արեւիկան—Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու պատ-
մութեան մէջ՝ շահեկան աշխատութեան մէջ դժուարանում է ասել բառին տալ
այս նշանակութիւնը:

*) Խորենացի գիրք Բ. գլ. 48. 49.

առաջ կռապաշտական-հերոսական ժամանակներից սկիզբ առած այդ գանձը, պէտք է կարծել, որ զենտ կամ յոյն լեզուով գրի առած անվնաս հասած պիտի լինէր մինչև քրիստոնէութեան առաջին դարերը «ժողովեալ 'ի դիւանի արքունեաց»: Եթէ լսենք պատմական աւանդութեան՝ քրիստոնէութեան Հայաստանում տարածուելու միջոցներին ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ այդ արքուն դիւաններում եղած չեղածը կրակին տուեց հայ տարրի միջից կռապաշտական ոգին իսպառ ջնջելու, վերացնելու բարի նպատակով: Հաւատալ արդեօք որ այդպիսի բան կարող էր անել այն սուրբ մարդը, որ Ագադանգեղոսի ասելով «դպրոցս յօրինէր, մանկունս հաւաքէր, վարդապետս յոյն և ասորի գրոց լեզուի գիտակս կացուցանէր, ռոճիկ կարգէր յարքունուստ»: Բայց տխուր փաստն այն է, որ այսօր բացի գողթան երգերի մի քանի հատ ու կտոր մնացորդներից՝ ոչինչ չունենք, ուրեմն և օտարները հիմք ունէին մնալու իրենց կարծիքի մէջ: Աստուածային մեծ վարդապետի կրօնն ընդունող հայ ժողովուրդն զեռ երկար ժամանակ չէր մոռանում իւր հին երգերը, տօների, հանգէսների ժամանակ գողթան երգիչների, վիպասանների երգածները, ու այդպիսով բերնից բերան անցընելով, բերեց հասցրեց մինչև Խորենացի և զեռ ՓԱՐԷ դար Մագիստրոսի ականջները: Ինչպէս հասկացաւ Խորենացին այդ երգերի նշանակութիւնը և արժէքը ապագայի համար՝ ու գրի առաւ իւր պատմութեան մէջ ու աւանդեց մեզ:

Էմին չի արձանագրում հայ հնագոյն յիշատակարանների հետ պատահած մեր յիշած վերին աստիճանի տխուր զէպքը: Նա ասում է, որ նրանք մեզ չեն հասել՝ որովհետեւ «սուր և հուզկահարութիւնք թշնամեաց և անդադար պատերազմունք ոչ միայն զմերայնոցն վսեմական մտաց ծնունդ հոգմոյ, հրոյ և սահմանաց շուրջ ետուն, այլ և ոչ քար թողին 'ի Հայաստան ի քարի վերայ...» Դրութիւնը ի հարկէ հասկանալի է, բայց մեզ թւում է, թէ եթէ մի բան մնացած լինէր, հայ երգասէր ու գրասէր ժողովուրդը, ինչքան էլ որ չը լինէր է՝ այդ «սրի հուզկահարութեանց և անդադար պատերազմաց» միջից դարձեալ մի բան ազատած կը լինէր, ինչպէս հետեւեալ դարերում այդպիսի զէպքերի և հեռաւոր գաղթականութիւնների ժամանակ նա ամեն նեղութիւն յանձն առնելով իւր գլխի ու վաւակների հետ փախցրել, ազատել է և չորս փթանոց այսմաւորքներն ու աստուածաշունչները: Մի խօսքով գոնէ մի բան պատահաբար մնացած կը լինէր. ո՛հ, երևում է որ գիտակ մարդիկ մեծ հոտառութեամբ ջոկել, հաւաքել են ու լցրել կրակի անյագ բերանը:

Խորենացուն յաջորդող հայ պատմագիրներն ասում են, որ

բացի «Երգք վիպասանաց»ը կային և «Երգք թուելեաց»: Ի՞նչ են եղել այդ երգերը և ինչո՞ւ են թուելեաց կոչւել: Ասողներ կան՝ թէ այդ խօսքը, «թիւ» բառից ծագած լինելով, պէտք է ենթադրել որ այդ երգերը եղել են չափաբերական, հաւասար վանկաւոր երգեր. իսկ էմին այդ բացատրութիւնը անհիմն է համարում, «երգոց հարկ է չափաբերական լինել»—ասում է նա ու հաւատացնում է որ այդ բառը «ոչ այլ ինչ ցուցանէ, բայց եթէ «զերպ ժամանակագրական»: Այդ ի հարկէ նոյնպէս ենթադրութիւն է, որքան էլ որ ձեռննտու լինի մեզ այդպէս կարծելը:

Ի՞նչպէս հասկանանք ուրեմն:

Թուելեաց երգերի մասին ամեն մի բանասէր մեզանում հետաքրքրուել է և մի որոշ կարծիք յայտնել. վերջերս մամուլի մէջ նոյնպէս նոր կարծիքներ դուրս եկան հրապարակ: Հալլէի ուսանող Յակոբ Թովթեան գտնում է որ «գրեթէ բոլոր լեզուներում թուել բայը կամ թիւ գոյականը պատմել բայի իմաստն ունի»: Օրինակ գերմանացիք կազմում են Zahe=թիւ, zählen=թուել հաշուել բառերից erzählen=պատմել. ֆրանսիացիք կազմում են compteur=թուել բառից raconter=պատմել: Անգլիացիք the teller թուող, հաշուող, կամ to count=թուել բառերից կազմում են՝ to tell=պատմել, the account=պատմութիւն, նոյնն են երրայեցերէն և լատիներէն լեզուների մէջ: Վերջում, պարոնը եզրակացնում է, «որ թուելեացն երգք ոչ այլ ինչ պիտի նշանակեն, քան թէ պատմական երգեր և թիւ ասել նշանակում է նախնականաբար պատմելու եղանակով արտասանել¹⁾: Բանից երևաց, որ այս յօդուածագիրն զեռ յայտնի չի եղել Մ. Արեղեանի անցեալներում «Արարատի» մէջ տպագրուած լուրջ ուսումնասիրութիւնը որ յետոյ առանձին գրքով լոյս տեսաւ «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու հայոց պատմութեան մէջ»: Հեղինակը գիտնականօրէն աշխատում է ապացուցանել, որ թուել բայը հայերէնում, նոյն իսկ Խորենացու մէջ համանիշ է ասել, պատմել բային և թուելեաց երգք և երգք վիպասանաց ոչ միայն միեւնոյն երգերի տարբեր կոչումներն են, այլ և երկու բառն ըստ իմաստի ևս համանիշ են: Գալով օտար լեզուների մէջ ևս նոյն բայի կրկին նշանակութեանը, որի վրայ հիմնւում է պ. Թովթեան, պ. Արեղեան բաւականանում է իր 67 ծանօթութեան մէջ գրելով հետեւեալը. «Թիւ արմատի և նրանից կազմած թուել բայի նշանակութիւնը «ասել, պատմել» մի տարօրինակ բան պիտի չերևի, քանի որ ուրիշ լեզուների մէջ ևս տեսնում ենք նոյն երևոյթն

¹⁾ «Նոր-Դար» 1903, № 101.

առաջացած սնշուշտ նոյն հոգեբանութեամբ, կամ թէ լեզուների իրար վրայ ունեցած ազդեցութեամբ: Այսպէս յունարէն լեզու ասել, պատմել, կարդալ, այլ և թուել, համարել. լոգոս խօսք, բան(ք), պատմութեամբ, գրոյց, այլ և թուելը, հաշուելը, համարելը: Լատիներէն computare թուել, հաշուել, և ապա՝ ծանր արտասանել: Նոյն բառը լատիներէնի գուար ֆրանսերէնում compteur թուել, հաշուել և conter ասել, պատմել, compte հաշիւ, համար, իսկ conte գրոյց վէպ, պատմութեամբ... ռուսերէն սчитамъ, прѣсчитамъ կարդալ, ասել բայից, считамъ թուել, համարել ¹⁾:

Մինչ պ. Աբեղիան գտնում է որ վիպասանաց երգեր և թուելեաց երգեր միեւնոյն բաներն են՝ Մ. Էմին նրանց տարբերում է այսպէս.—

«Առ առաջինսն դասեսցուք զայնոսիկ, յորս վիպասանք զարուծիւնս և զգործս մերոց քաջաց, թագաւորաց և զօրավարաց պատմեն»:

«Առ երկրորդսն՝ յորս զՄարաց կամ զՊարսից են բանք»...

Թէ առաջին և թէ երկրորդ տեսակի երգերը յայտնի են մեր հին մատենագրութեան մէջ գողթ ան երգեր անունով. թէ ինչու են գողթան անունը կրում մեր անգիր բանահիւսութեան այդ նըշխարները, նոր բացատրութեան կարօտ չէ. ամեն մի գրասէր հայ, որ փոքր ի շատէ ծանօթ է իւր ազգային պատմութեանը և Հին Հայաստանի աշխարհագրութեան, գիտէ Գողթան գաւառը: Այդ գինաւէտ ու գեղեցիկ վայրը, ինչպէս մի բանասէր ասում է, հայոց Ատաիկէն էր, որի բոլոր բնակիչները երգող ու նուագող էին ուրանաստեղծ: Ահա այդ մարդիկն էին հայ վիպասանները՝ որ երգեցին Վահագնի ծնունդը, Արտաշէսի հարսանիքը, Արտաւազդի Մասիսի քաջերից բռնուելը և այլն: Ամեն մարդ հարիւր անգամ կարդացած կըլինի՝ ու անգիր արած՝

Երկնէր երկին և երկիր

Երկնէր և ծիրանի ծոց...

Դրա համար աւելորդ է այստեղ այդ երգերը առաջ բերելը, նոյն իսկ երկար խօսելը դրանց մասին: Այս ասենք, որ գողթան երգերը շատ դարեր երգւում էին հայ ժողովրդի մէջ. «լուաք իսկ ականջօք մերովք» ասում է Խորենացին: Գողթան գաւառի

¹⁾ Թուելեաց երգերին չէ՞ կարելի արգեօք տալ մի այլ, բոլորովին նոր նշանակութիւն. թուել—համարել—կարդալ, այսինքն երգել, որ գրուած են ոչ երգելու (բարձր ձայնով) այլ ցածր կարգալու համար: (Այժմսոն մտքով ամեն մի ոտանաւոր): Նոյնը չէ՞ արգեօք որ «թիւ ասել», «թիւ պատարագ ասել» (կաթոլիկ եկեղեցում) կը նշանակէ լուռ, անխօս արտասանել:

բանաստեղծական լինելու անունն ու յիշատակը մինչև մեր ժամանակն էլ մնացել է հայ ժողովրդի և աշուղների մէջ: Ասում են թէ այժմեան գողթնեցւոց՝ ագուլեցւոց տրուած «գոկ» անունը նոյնպէս նշանակում է «վիպասան, ռապսոտ»¹⁾:

§ 10 Միջին Շրջան. Գողթան երգիչների դիւցազնական շրջանն անցաւ. անգիր ժամանակը անգարձ հեռանալով տիրեց մի մեծ դադար. նաև մուսաները լռել էին, ոչինչ չէր լսում ու երևում մեր բանաստեղծութեան անդաստանում: Գալիս անցնում են մէկը միւսի յեակից երկրորդ, երրորդ, չորրորդ դարերը. քրիստոնէութիւնը դառնում է տիրապետող կրօնը և հայ կեանքի ու վարքի մէջ հիմնովին փոփոխութիւն ձգում: Գալիս է հայ պատմական-գրականութեան ոսկեդարը, Սահակ-Մեսրոպի, Խորենացու, Եղիշէի, Փարպեցու դարը, աշուղական ոչինչ չկայ, ոչինչ չի երևում, գոնէ դժուար է մեզ մի բան որոշելը: Այդ միջոցներին կատարւում է Հայոց պատմական կեանքի ամենամեծ վերածնութիւնը—հայ նշանագրերի գիւտը. հայութիւն առանց հայ տառերի դժուարանում ենք երեակայել և լինել կը լինէր ազգի դրութիւնը «հրի, սրի, հուղկահարութեանց» մէջ: «Տառերի գիւտով—ասում է Սեն-Մարտէն հայագէտ Ֆրանսիացին—հայերը իրենց հաւատի հետ յաջողեցին փրկել նաև ազգութիւնը»: Հաւատ, ազգայնութիւն, լեզու, երգ գտան իրենց փրկարար ապահովութեան ապառաժեայ պատնէշը:

Գրաւորի աճումով ընականաբար պէտք է որ նուազէր բանաւորը: Եկեղեցական-կրօնական մատենագրութեան ծաղկելով, բարգաւաճելով պէտք է որ աշխարհայինը, հասարակաց երգն ու բանահիւսութիւնը յետ մնար: Այդպէս էլ եղաւ: Աստուածաշունչը և առհասարակ եկեղեցական մատենաները դառնալով ընթերցանութեան միակ նիւթը, հոգևոր տրամադրութիւնը հոգու և մտքի գրաւողը եղաւ ու սկսուեց հայ բանաստեղծութեան Հոգևոր Շրջանը:

Առաջ եկան Կոմիտաս կաթողիկոս, Վրթանէս Քերթոյ իրենց շարականներով: Ժ-րդ դարում ծնուեց հայ բանաստեղծութեան ամենախոշոր ներկայացուցիչներից մինն՝ քաղցրաշուրթ, մեղրախօս, ճարտարլեզու, հոգեգիր և հոգևարար խօսնակը՝ Նաբեկացին: Այս այն շրջանն էր որ ջերմեռանդութիւն էր տիրում ամեն մի հայի սրտում. աշխարհայինը, գինին ու աղջիկը, սէրն ու գգուանքը մոռացւում էր ու երջանկութիւնը երևում միայն «հառաչանաց ձայն»երի մէջ: Այնուհետև դարձեալ երեք նշանա-

¹⁾ Մ. Միսնասրեան. «Քնար» հոյկազ. 48.

ւոր եկեղեցականներ հանդէս եկան հայ արբազան բանաստեղծութեան փառքն աւելացնելու, որոնք մեծ մեծ անուններ թողնելով անցան գնացին—Շնորհալի Ներսէս, Գրիգոր Տղայ և Գրիգոր Երզնկացի: Այստեղ արդէն ի՞նչ ենք տեսնում. Նարեկացու խրթին աստուածաբանական լեզուից անցած է պարզը, հասկանալին, դիւրամբօնելին, հասարակականը: Շնորհալու երգերից արդէն աշուղականի հոտ է փչում, այնքան հասարակ են, այնքան անպաճոյճ—

Թապաւոր փառաց,
Թողութեանց տուող,
Թող ինձ գյանցանս.
Հաստեա հաւատով,
Հաստատեա յուսով,
Հիմնեցո սիրով...

Անուանի ու շնորհալի վեհափառ բանաստեղծը իւր ամեն մի տողը ցանկանում էր հասարակութեանը, ընդհանրութեան հասկանալի դարձնել, այնպէս որ նա մի նոր ուղղութիւն տուեց միջնադարեան հայ բանաստեղծութեան կրօնական-բարոյական-հասարակական բնաւորութեամբ. այդպիսով մենք Շնորհալուն համարում ենք առաջին աշխարհի տաղասացը: Ճանապարհը բացուեց, Շնորհալու հեղինակաւոր անունը շատ անունների աշխարհիկ տաղասացներ ծնեց, նոյնպէս եկեղեցական դասէն—Խաչատուր Կեչառեցի (Տարօնեցի), Ստեփաննոս Օրբելեան, Յովհաննէս Թլկուրանցի՝ հասնելով մինչև Սիմէօն կաթողիկոս, Աւետիք Պատրիարք և Պետրոս Ղափանցի: Այսպիսով մեր հոգեւորականները հայոց մեռած բանաստեղծութիւնը վերաստեղծեցին և նրանց տաղերը կամուրջ եղան դէպի աշխարհային հասարակական երգը՝ բուն աշրջութիւնը:

Ի՞նչ բան է տաղը և իրենք տաղասացները աշուղներ են:

Տաղ առհասարակ ընդունուած էր հասկանալ հոգեւոր բնաւորութեամբ գրաբառ բանաստեղծութիւնները՝ աղօթք, մաղթանք, ներբող (ode), բայց յետոյ միջնադարեան ամեն մի ոտանաւոր էլ ընդհանուր անունով կոչուեց տաղ ու նրանց հաւաքածունները—տաղարաններ: Տաղերը Շնորհալու ժամանակներից ըսկըսած մինչև Ժէ-րդ դարը սովորութիւն էր մեծ մասամբ մի յանգով վերջացնել, դիցուք առաջին տողը վերջանում էր «ալ» մասնիկով, ուրեմն բոլոր տողերը պէտք է վերջանար ալով: (Հենց մեզ թւում է թէ դրանից է ծագել տաղաչափական ասել ամեն մի յանգաւոր գրուածքի): Այդ արաբականից վերցրած սովորութիւն էր (միսնէի) որ բաւական ձանձրալի էր դարձնում

միակերպ ընթերցանութիւնը. երբեմն, մինչև անգամ ամբողջ բառն էր կրկնուում բոլոր տողերի վերջը, ինչպէս, օրինակ, հանրածանօթ «տաղ ծննդեան» Աւետիսները, որոնցից ծննդեան տօնին սովորութիւն է դարձել եկեղեցում և տներում կարդալ Մովսէս Քերթոզի «աւետիսը»*):

Քիչ առաջ հարցրինք թէ տաղասացները աշուղներ են: Պատասխանենք: Տաղերը իրանց ոճով ու կազմով, պարզութեամբ ու ժողովրդականի բնաւորութեամբ նման են աշուղական երգերին. ուրեմն աշխարհիկ տաղասացները եթէ իրենց կոչումով կամ դիրքով (ինչպէս օրինակ թագաւոր, կաթողիկոս, եպիսկոպոս և այլն) չեն կարող աշուղ լինել, գոնէ շատ հեռու էլ չեն կարող գնալ աշուղութիւնից: Ինչպէս օրինակ Փրանսիական տրուբադուրների մէջ պատահել են իշխաններ, ազնուականներ և պարծեցել են իրենց արուբադուր լինելով, ինչո՞ւ մեր Հեթում Բ.ը կամ Թլկուրանցի Սսի կաթողիկոսը պէտք է յօժարութեամբ ընդունէին աշուղ անունը: Տարբերութիւնն այն է՝ որ տաղասացները գրել են իրենց համար, տանը նստած, առանց շրջելու, նուագելու և տարածել աշխատելու: Գուցէ և ոմանք նուագել ու երգել են իրենց բաւականութեան համար, այդ մասին խօսք չը կայ. գլխաւորն այն է որ աշուղութեամբ չեն պարապել, եղել են սիրողներ: Իսկական աշուղի երգը դեռ գրի չառած բերնից-բերան տարածւում է, տաղասացի երգը տաղարանի մէջ գրուելով տարածւում է միայն արտագրութեամբ: Առաջինում երևում է քանաւոր գրականութեան շարունակութիւնը, երկրորդում գրաւորի փորձերը: Նշանաւոր տաղասացները եղել են Խաչատուր Կեչարեցի, Առաքել Սիւնեցի, Յովհաննէս (Պլուզ) վարդապետ, Մկրտիչ Նաղաշ եպիսկոպոս, Մինաս Թոխաթցի, Յովհաննէս Թլկուրանցի, Բուշակ Նահապետ: Փոքր բացառութեամբ բոլորը հոգեւորականներ, իսկ որ ուրեմն Միջին Շրջանը ինքնըստինքեան Հոգեւոր Շրջան է կոչուելու:

§ 11. Նոր Շրջան. Տաղասացների դարեշրջանն անցաւ: ԺԸ-րդ^ա դարուց մենք սկսում ենք Նոր Շրջանը հասնելով մինչև ԺԹ-ի 50-ական թուականները: Հայ երգը դպրականութիւնից ազատելու և կենդանի խօսք դարձնելու համար, կրօնաւորի խցից դուրս հանելու և ժողովրդի, ընդհանրութեան մատչելի դարձնելու համար, հարկաւոր էր մի նոր ոյժ, մի խոշոր դէմք, մի նշանաւոր աշուղ՝ որ միջնադարեան կաշկանդումից դուրս քաշէր հայ երգերն

*) Աւետիսներ կան և տշխարհարար, տես՝ ռՔնար Մշեցուց և Վանեցուց» Ա. Վ. Սեդրակեանի և «Վանայ ռադ» Դ. Ջերենցի:

և նորից առաջ բերէր Գողթան երգերի քաղցր յիշատակը: Մի գլխից ու կեանքից ձեռք վերցրած մարդ էր պէտք, որ սաղը ձեռքին ման դար իշխանական արքունիքներից մինչև հասարակ բանուորի ու աշխատաւորի խրճիթը, մի խօսքով՝ որ գրէր ու երգէր, երգէր ու նուագէր ոչ թէ տանը նստած իւր բաւականութեան համար, այլ ժողովուրդի մէջ, լինէր նրա և՛ ուսուցիչը և մխիթարիչը, լինէր «խալխի նօքարը», որ «համով զուլլուզ» առնէր ամբոխին ու հասարակութեան: Ծնուեց այդ մարդը, դա Սայեաթ-Նովէն էր, մեր նոր աշուղների նահապետը:

Ո՞վ էր Սայեաթ-Նովէն:

Մի խեղճ, գաղթական հայ, անունը Արուսիկ, արհեստաւոր—ջուլհակ, սաղանդար, թափառաշրջիկ, յետոյ արեղայ, լուսարար Հաղբատի վանքի, վերջը Թիֆլիսում սպանուած: Ահա նրա ամբողջ արտաքին կեանքը:

Մի վերին աստիճանի հետաքրքրական անձնաւորութիւն, բարձր ամբոխից ու իրեն շրջապատող հասարակութիւնից, ի բնէ երաժիշտ-բանաստեղծ, սիրող ու զգայուն սրտի տէր, առողջ միտք ու աշխարհայեցողութիւն ունեցող, տաղանդաւոր երգարան և ջերմեռանդ քրիստոնեայ՝ սպանուած եկեղեցում խաչը ձեռքին: Ահա և նրա ներքին կեանքը:

«Ով քեզի լեղի պարգեւէ, դուն տու շաքար, Սայեաթ-Նովա» ահա նրա զուտ քրիստոնէական նշանաբանը՝ որի շաւղով գնաց նա ամբողջ 83 տարի: Ո՞վ կարող էր չսիրել այդպիսի մարդուն:

ԺԸ-րդ դարը դեռ չը վերջացած Ազա Մահմեդ խանի Թիֆլիս մանկը ահ ու սարսափ էր ձգել ամբողջ Վրաստան: Փոքր, մեծ, աղքատ, հարուստ, ծառայ, իշխան ամեն ինչ մոռացած, մտածում էին միայն իրենց գլուխն ազատելու մասին: Թող խօսի ականատես Շամչի Մելքօ աշուղը:

Քաղաքն որ նեքսե եկաւ հարիւր հազար զզլբաշըն,

Մէկ մէկուց այրումիշ արին, դիփ մէթի զովում զարդաշըն,

Քահանէքը շունն էր ուտում, ոչ մէկը չըմտաւ նաշըն,

Գետի պէս արուն էր գնում, բոստան էր աղամորդու լաշըն,

Որդին մօրից էին խլում, էլ սուգ ու շիւան քաղաքիս...

Երբ «սուգ ու շիւանը» վերջացաւ, «խալխը» խելքը գլուխը հաւաքեց, տեսաւ որ իւր «նօքարը» չը կայ: Սայեաթ-Նովին, ինչպէս յայտնի է, սպանել էին խանի զօրքերը:

Մեր ծրագրից դուրս է երկար կանգ առնել այստեղ՝ թեկուզ այս նշանաւոր աշուղի կեանքի ու գործունէութեան վերայ, այս ասեմք միայն որ Սայեաթ-Նովէն մեր նոր աշուղութեան հիմը դրեց, ստեղծեց մի շարք նոր անուններ, իւր յետեից քաշ տալով

հայ հասարակական բանաստեղծ-երգիչների մի մեծ խումբ, որոնց երգերն ու քնարերը հնչում էին բացի Վրաստանը, Գեանջան, Շաքին, Շերուանը, նաև Դաղստան և Վոլգայի ստորին ափերը:

Սակայն ի՞նչ պետք է անէր մի փունջ ծաղիկը հայ երգի գարունը բերելու համար: Ձէ՞ որ հայերը միայն Վրաստանում ու Դաղստանում չէին, այլ և Թիւրքիայում, Պարսկաստանում և այլ տեղերում: Օտար Գուռից ու Վոլգայից միթէ պակաս պետք ունէին հայրենի Արաքսն ու Արփաչայը հայ երգիչների՝ որ երգէին ու սթափեցնէին նրանց ափերում տիրող միջնադարեան թմրութիւնը: Ահա Սայեաթ-Նովի մահից մի 30—35 տարի անցած ծնունց նոր շրջանի երկրորդ նշանաւոր աշուղը այդ մեծ պակասը լրացնելու: Թուս-թրքական սահմաններում յայտնուող մի գիւղացի կոյր տղայ էր նա՝ տաղանդաւոր աշուղ Շիրինը: Ձրնայելով, որ ժամանակագրութեամբ Շիրին մեզ աւելի մօտ է քան Սայեաթ-Նովէն, բայց մեր գրագէտը, ընթերցող հասարակութիւնը վերջինիս մասին աւելի բան գիտէ՝ քան նրա: Սայեաթ-Նովին ծանօթանալուն պարտական ենք հոգելոյս Ախվերդեանին, իսկ Շիրինի մասին դեռ շատ քիչ բան է գրուել կամ համարեա չի գրուել մի կարգին բան, մինչդեռ նա արժանի է ամենալուրջ հետաքրքրութեան:

Երեք տարեկան հասակում Յովհաննէս Կարապետեանը (Շիրինը) ծաղկացաւից բռնուելով, գիւղական անհոգ խնամքի ու բժշկութեան բացակայութեան պատճառով զրկուում է աչքերից: Այդ թշուառ դրութեան հետ դեռ չը հաշտուած փայփայանքի ու գգուանքի կարօտ երեխայ Յովհաննէսը շատ չանցած կրում է երկրորդ ուժգին հարուածը—զրկում է մօրից: Կոյր, որը, աղքատ՝ ահա մանուկ-աշուղ Շիրինը: Պատանեկական հասակում նրա քաղցր ձայնն ու դէպի երաժշտութիւնն ունեցած սէրն ու ընդունակութիւնը ձգում են նրան աշուղների շրջանը, որ երկար աշակերտելուց և ապա յայտնի աշուղների հետ ճանապարհորդութիւնից յետոյ իւր երգ ու նուագով անուն է վաստակում ու հայ ժողովրդի մէջ ստեղծում իւր մեծ համբաւը:

Սայեաթ-Նովի և Շիրինի մասին առանձնակի յիշատակութիւնն արժէ. որովհետեւ նրանք բացի նշանաւոր աշուղների լինելը գլուխ են կանգնած և առանձին ուղղութիւնների, եթէ, կարելի է անուանել, աշուղական դպրոցների:

Շիրին Սայեաթ-Նովի ժառանգը կամ աշակերտը չէր. գուցէ և շատ քիչ բան գիտէր նրա մասին, կամ անունն էր միայն լսել, (իւր երգերում ոչ մի տեղ այդ քանը չի երևում). նա Թիւրքիայի հայ աշուղների աշակերտն ու հետևորդն էր՝ միայն ինքնուրոյն

մտքով ու տաղանդաւոր գլխով: Այսպիսով հայ աշուղութիւնը տաղասացներից սկիզբ առնելով Քուչուկ Նահապետից, Նաղաշ Յովնաթանից անցնելով ընթանում է երկու ճանապարհով արդէն աշխարհիկ գոյն ստացած: Սայեաթ-Նովի և Շիրինի զօրեղ ազդեցութեամբ կաղմակերպւում են երկու տարրեր՝ դպրոցներ, Վրաստանի, Դաղստանի, Աստրախանի, Շամախու աշուղները պատկանում են մի կողմին՝ իրենց գլուխ ունենալով Սայեաթ-Նովին, իսկ Թիւրքիայի, Պարսկաստանի, Ղարսի, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի և Արաքսափեան քաղաքների աշուղները՝ միւս կողմին՝ իրենց գլուխ ունենալով Շիրինին:

— Մէկ կողմը ՍԱՅԵԱԹ-ՆՈՎԱՅ, ՇԱՄՅԻ-ՄԵԼՔՕ, ՁԷՐՔԷՂ-ՕՂԼԻ, ԹՈՒՐԻՆՅ, ՔԵՀԻՂ-ՕՂԼԻ, ՄԻՍԿԻՆ ԲՈՒՐՇԻ, ՋԱՏԵԼ-ՕՂԼԱՆ, ՄԱՅԻՓ, ԵԹԻՄ-ՕՂԼԱՆ, ԵՄԴՈՒՐ ՕՂԼԻՆԵՐ և այլն:

— Միւս կողմը ՇԻՐԻՆ, ԱՂԲԱՐ ԱԿԱՄ, ՆԻՐԱՆԻ, ՀԱԷՆ, ՄԱԼԻԼ, ՀՈՒՄԱՅԻ, ՀԱՂՐԻ-ՀԱՄԲԱՐՃՈՒՄ, ՇԱՅԹԻ, ՋԱՏՐԻ, ՂԱՅՐԱԹԻ, ԵՄԴՈՒՆԻ և այլք:

Այս երկու կարգ աշուղները տարբեր դպրոցների պատկանելով բոլորովին անջատուած են եղել միմեանցից, մի կողմը միւս կողմի մասին շատ թիւր գաղափար է ունեցել, որ և շարունակուել է մինչև նորանցիկ դարի 50-ական թուականները, ուր և վերջանում է հայ աշուղութեան պատմական շրջանը:

§ 12. ՅՈՐԱՊՈՅՆ ՇՐՋԱՆ. Առհասարակ պատմութեան, կամ պատմական բնաւորութիւն ունեցող գրուածքում չեն մտցնում ժամանակակից կեանքը. ինչ որ կատարւում է մեր օրերում, դա պատկանում է ապագայ պատմութեանը, բայց որպէսզի անկատար թողած չը լինենք մեր տեսութիւնը, իբրև յաւելուած խօսենք և մեր ժամանակի աշուղների վերայ:

Ինչպէս տեսանք, Սայեաթ-Նովի դպրոցը մի կողմը, Շիրինի դպրոցը միւս կողմը միմեանցից հեռու գոյութիւն ունենալով ու ընթանալով, հայ երգերի ընդհանուր կապը, միացումը պակասում էր: Կար և մի նշանաւոր թերութիւն, մի խոշոր պակաս. Սայեաթ-Նովի դպրոցի տիրող լեզուն վրացերէնն էր, Շիրինի դպրոցինը՝ թուրքերէնը. հարկաւոր էր ուրեմն նոր դպրոց հայրենի ուղղութեամբ մայրենի լեզուի լիազօր տիրապետութեամբ: Ժամանակի ընթացքում նորից թուլացած, նորից անհետաքրքրելի դարձած հայ աշուղութիւնը, հայ երգ ու եղանակի սէրը պէտք էր զարթեցնել, նոր հոգի տալ: Այդ դժուարին գործը սպասում էր մի այլ խոշոր ոյժի, մի նոր տիպար աշուղի երևալուն: Վաթսուական թուականներին Ջաւախքից մի 17—18 տարեկան որբ պատանի ճանապարհի պաշար հացը մէջքը կապած, մահակը ձեռքին, սազը

ուսը ձգած գալիս է Թիֆլիս: Հէնց այդ գիւղացի պատանին էր, որ պէտք է անէր այդ ծառայութիւնը, դառնալով հայ ժողովրդի համար աշուղ Զիւանի (ծն. 1846.):

Ինչպէս մի կռուի ժամանակ, երբ հակառակորդի այս կամ այն կողմը թուլանում է ու սպառնում է վտանգ, երբ առաջաւորի ընկնելով նոր ուղեցոյցի պահանջ է զգացւում, այդպէս էլ մեռած Սայեաթ-Նովի և Շիրինի թուլացած ու միմեանցից անմիաբան ցրուած ոյժերին հարկաւոր էր մի նոր մարդ, որ գործի գլուխ անցնէր, հաւաքէր ցրուած ոյժերը, սէր և հոգի ներշնչէր ու մեծ ոյժով տապալէր թշնամուն: Այդ եղաւ Զիւանին ու տաւալ փառաւոր յաղթանակը կոպիտ ու դարաւոր թշնամու—թուրքերէնի դէմ: Հակառակորդի հետ լաւ մաքառելու համար պէտք էր լաւ ճանաչել նրան. Զիւանին այդ հասկացաւ և լաւ սովորեց թիւրքերէնը, որ յետոյ նոյն զէնքով կռիւ մղէ: Հասարակաց երգչի լեզուն ազատուեց թիւրքերէնից և ուրախալի դարձաւ հայ աշուղի բերանից «մէմէլար այ մէմէլար»ի նման վաւաշոտ երգերի տեղ լսել՝ «Ազգ իմ, որքան նկուն մնաս, սիրտս քեզանից չի զատուի»:

Զիւանու և նրա հետևորդների սրտին մօտ են երկու կողմի աշուղներն էլ. նրանց երգերի մէջ լսւում են Սայեաթ-Նովի և Շիրինի անունները, յիշւում են պատկառանքով ինչպէս հեղինակաւոր անուններ: Այդ յարգանքը, այդ մեծարանքը շարունակւում է մինչև օրս էլ նոր աշուղների մէջ:

Այսպիսով 60-ական թուականներից Զիւանուց սկսուելով հայ աշղութեան նորագոյն շրջանը, եկաւ հասաւ մինչև մեր օրերը: Առաջ եկան շատ աշուղներ, որ գրեցին ու երգեցին, գրում են ու երգում են Զիւանու ուղղութեամբ, հայրենի հողով ու մայրենի լեզուով, տարածեցին ու տարածում են հայ-ազգային հասարակական երգերը, կենդանի պահելով ժողովրդի մէջ հայրենասիրութեան ոգին: Այս շրջանում պակաս չեն բանիմաց, գործունեայ և իրենց արուեստն ու կոչումը լաւ հասկացող աշուղներ, որոնք բոլորն էլ գնում են իրենց վարպետի՝ Զիւանու շաւղով, սկսած 50-ամեայ Զամալուց մինչև երիտասարդ Փահրատը:

Այս շրջանում մենք աշուղներին աւելի կարգում ենք՝ քան շուտ. դրա համար նորագոյն շրջանը մենք կանուանենք Գրական Շրջան: Տպագրութեան գործը հայոց մէջ տարածուելով և ժողովրդին մատչելի դառնալով, աշուղն էլ սկսեց իւր դափտարները տպագրութեան յանձնել, ստանալով գրագէտ բարեկամների խորհուրդն ու քաջալերանքը: Սայեաթ-Նովէն իւր դափտարը տպագրելու մասին երազել անգամ չէր կարող իհարկէ. Շիրին

Գողթան . երգիչներ

Քրիստոսի

Ծնունդը

Սրբազան . . բանաստեղծութ.

Տաղա սացներ

Խաչատուր Կեչառեցի

Մկրտիչ Նազաշ

Մինաս Թոխաթցի

Քուչուկ . . Նահապետ

Հունկիանոս Երգիչ

Նազաշ Յովնաթան

Հուկո Ամիր Օղլի

Նիտայի Դոստի

Թուշար . ՍԱՅԵԱԹ-ՆՈՎԱՅ

Աշղ Բաբա Շամչի Մելքո

Քեամիլի Չերքեզ Օղլի

Շիրին Թուրինջ

Ազրար Ադամ Քեշիշ Օղլի

Հաւէս Միսկին Բուջի

Նիրանի Եթիմ Օղլանը

Մալիււ Մայիֆ

Եանդունի Ալվան Օղլան

Հայրաթի Եադուբ Օղլիներ

Շայթի

Խըրթզ

Ջիւ Անի

Ջամալի Նումայ

Ֆիզահի Սազայի

Ֆահրատ Պայծառ

Խայեաթ

իւր մահուան տարին միայն տեսաւ (ճիշտ էր ասել շօշափեց) Մոսկուայում Ոսկան Յովսէփիսեանի հրատարակած իւր երգերի փոքրիկ տետրակը: Իսկ Զիւանին երեսուն տարի առաջ տեսնելով որ իւր երգերը տպագրւում են պարբերական հանդէսներում և ժողովածուներում նոյն իսկ առանց իւր գիտութեան, ութսունական թուականին լոյս ընծայեց իւր երգարանը: Այս հանգամանքը բարի օրինակ դարձաւ ժամանակակից հայ աշուղներին՝ տըպագրելու իրանց երգերը, Զամալի, Խայեաթ, Մալիւլ, Ֆիզահի, Պայծառ, Սաղայի, Գրիգոր և այլք, որը յաջող, որն անյաջող, այնպէս որ ստեղծուեց մեր աշուղական գրականութիւնը:

Նորագոյն Շրջանի մասին այս համառօտ ակնարկը բաւ ենք համարում, սպասելով որ այժմեան երիտասարդ աշուղները դեռ նոր-նոր են ցոյց տալու իրենց աւելի ևս կարեւոր գործերը:

Որպէս զի մի տպաւորիչ գաղափար տանք ամբողջ Հայ աշըղութեան պատմութեան մեր յիշած շրջանների մասին, նրանց ուղղութիւնների և ընթացքի մասին՝ գծագրում ենք այստեղ ընդհանուր սխեման. (Տես երես 69):

Այսպիսով մենք վերջացնում ենք հայ աշըղութեան մասին մեր պատմական տեսութիւնը, բաժանելով նրան չորս շրջանի ու հասցնելով մինչև մեր օրերը:

Մի կողմը թողած Գողթան երգիչներին՝ որոնց մասին շատ քիչ բան գիտենք, Ժ-րդ դարից մինչև այժմ, այսինքն հազար տարուայ ընթացքում յայտնի են մեզ երեք հարիւր ինսուն և մէկ հայ աշուղի անուն՝ տաղասացների հետ միասին, որ կը նշանակէ մօտաւորապէս ամեն մի 2½ տարում միջին թուով ծնուել է մի նոր աշուղ կամ ամեն մի 5 տարում 2 աշուղ: Ահա 1000 տարուայ ընթացքում մեզ յայտնի եղած հայ տաղասացների և աշուղների լիակատար ցանկը *)—

Խաչատուր Կեչառեցի (Տարօնեցի) վրդ.

Մկրտիչ Կեչառեցի (որդի) վրդ. Ֆրիկ

Կոստանդին Երիզացի (Սրիկ)

Գէորգ Երզնկացի

Յովհաննէս (Պլուզ) Ծործորեցի

Տէր Սատաղա Ոստանցի

Գրիգոր վրդ. Ռշտունի

Դաւիթ վրդ. Քուպարեցի

Օհան Խոյլու Խլաթեցի

Գրիգոր վրդ. Խլաթեցի

Առաքել վրդ. Սիւնեաց (ապա Կախկուպոս)

Մատթէոս վարդապետ-երգիչ

Ղազար վրդ. Բաղիշեցի (առաջնորդ Երնջակայ)

Օհան Կախիկ վարդապետ

*) Հայ ժողովրդի մէջ յայտնի են մի քանի աշուղներ էլ, որոնք կիսառասպելական բնաւորութիւն ունեն և յայտնի չեն հաստատապէս լին ազգից ծագում ունեն հայ են թէ թուրք. օրինակ Աշըղ Ղարիբը, Քեօր-Օղլին, Մելիք-Չահը և այլք:

Մանուէլ վրդ. Պճնեցի.
Մխիթար վրդ. Այրիվանցի
Առաքել վրդ. Բաղիշեցի (Պո-
ռեցի)

Քրիստոսատուր Գրիշ
Արիստակէս վրդ. Խիզանցի
Մարտիրոս վրդ. Կիլիկեցի
Գրիգոր Կեչառեցի
Սարգիս վրդ. Սորվեցի
Մկրտիչ Նաղաշ Պոռեցի
Ատոմ երեց Վարազեցի
Յակոբ եպիսկ. Նետրարենց
Արձկեցի

Մինասենց Թովմայ վարդապետ
Մատթէոս վրդ. Սերաստացի
Յովհաննէս Թլկուրանցի (ապա
կթղկ. Սսի)

Տիրատուր վարդապետ
Կարապետ վրդ. Բաղիշեցի
Պուտախ երգիչ Մաղարեցի
Թորոս երգիչ
Գրիգոր Իմաստասէր (ապա
կթղկ. Աղթամարի)

Մարտիրոս սարկաւազ Վանեցի
Յովհաննէս քահանայ Կ. Պօլ-
սեցի

Յովսափ սարկ. Սերաստացի
Զաքարիա վարդ. Վարազեցի
Յովհաննէս վրդ. Քերոբենց,
Մոկացի

Զաքարիա եպիսկ. Գնունեցի
Ղուկաս վարդ. Գեղուացի
Խաչատուր Գնունեցի
Մինաս Եւդոկացի
Նահապետ Քուչակ Խառակոն-
սեցի

Սիմէօն վրդ. Աբարանցի
Զաքարիա Զուղայեցի (ապա
կթղկ. Սսի)
Սրապիոն վրդ. Ուռնայեցի

Մարտիրոս քահանայ Խիզանցի
Ստեփաննոս քահանայ Եւդո-
կացի
Ներսէս վրդ. (Պեխլու) վանա-
հայր Լիմի

Ստեփաննոս վարդ. Մոկացի
Սաֆար Վանեցի
Մարտիրոս վարդ. Կաֆայեցի
Աշուղ Քուչակ (թոռ Քուչակ
Նահապետի)

Խոճամիր Վանեցի
Սուքիաս վարդ. Պրուսացի
Սահակ դպիր
Տէր Գրիգոր ս. Վարդան եկե-
ղեցւոյ

Կայծակ Գալուստ վարդապետ
(ապա պատրիարք Պօլսոյ)

Տէր Անտօն Թիբայեցի
Օքսիւզ Թորոս Վանեցի
Օհան Կոլոտ պատրիարք Բա-
ղիշեցի

Յակոբ պատրիարք Աստուա-
ծաբան

Կարապետ պատրիարք Երու-
սաղէմի

Աւետիք պատրիարք (Երկա-
թէ դիմակով մարդը)

Տէր Մարկոս աւագ ք. Արաբ-
կերցի

Յակոբ վարդ. Նահատակ Պա-
տակացի

Թէոդորոս կթղկ. Աղթամարի
Ղունկիանոս երգիչ

Տէր Մխիթար Տաւեցի (Տա-
ւենցի).

Կոստանդին Բարձրբերդցի (ա-
պա կթղկ.)

Պետրոս եպիսկ. Բերդամեան
Աբրահամ Աստապատցի (ա-
ռաջն. Զմիւռնիոյ)

Մխիթար Սասնեցի
 Ղազար Ղափանցի
 Տէր Թադոս.
 Օքսիզ տէրտէր
 Մարկաւագ Բերդակցի
 Տիրացու Մկրտիչ Վանեցի
 («Կոունկ»ի հեղինակը)
 Պետրոս վրդ. Ղափանցի
 Մինաս Դերջանցի
 Յակոբ վրդ. Շամախեցի
 Աւետիք վրդ. Նուիրակ
 Պետրոս վարդ. Աստապատցի
 Մարտիրոս Կարնեցի դպիր
 Ղազար (ապա կաթողիկոս)
 Ամիր Մուսէ-Նաղաշ
 Արթուն Գրիգոր
 Եօնուզ
 Թադէոս Սերաստացի
 Սպանդիար
 Ասապով
 Ազարիա,
 Նաղաշ-Յովնաթան
 Օհան Օղլու
 Զաքարիա Ագուլեցի
 Խաչիկ Կաֆայի
 Ղազար Ստամպուլցի
 Մելքօն
 Մուրատ Խիկար
 Ներսէս
 Շամօ
 Քերոբ
 Քօթան Խլաթեցի
 Ասար Սերաստացի
 Խաչատուր Զուղայեցի
 Ստեփաննոս Թոխաթցի
 Արիստակէս Խարբերդցի
 Երեմիա Զելեպի Քեօմուրճեան
 Ստեփաննոս Շատախցի
 Տատուր Էրզրումցի
 Դաւիթ Սալաձորեցի

Մարտիրոս Ղարահեսարցի
 Վարդան
 Նաղաշ
 Խասպիկ Երէց
 Ղազար Սերաստացի
 Սիմէօն Ղըրըմցի որդի
 Պառաւ Մարգարա
 Տէր Յարութիւն Խալֆայեան
 Տէր Սարգսենց Մելօ
 Խօստիկ Օղլի
 Սանթուր չալան
 Դոստի
 Տէր Ահաբօն
 Ամիր-Օղլի
 ՍԱՅԵԱԹ-ՆՈՎԱՅ
 Շամչի Մելքօ
 Թուլջար
 Ծատուր
 Զերքեզ-Օղլի
 Սալմաստցի Դուլ Արութիւն
 Շանօ
 Տէր Արրահամեան Սէթ
 Աշըղ Մանուկ
 Դուկօ (Գիւրդ-Օղլի)
 Թուրինջ
 Իւան
 Քեշիշ-Օղլի (մէկը) Շաւղի
 Օվչի-Նաւասի
 Դիւրջի Նավէ
 Տիւան
 Քամանչաճի Գորիկ
 Նիկողոս
 Վարազայ Ափօ
 Աշըղ Պատուր
 Աղքատ Ղազար
 Սուզանի աշըղ Յովսէփ
 Նիտայի
 Միսկին Բուրջի
 Բաղալ Մահճուրի
 Զահէլ-Օղլան

Եթիմ Օղլան
 Մայիֆ
 Ալվան-Օղլան
 Ղարիբ-Օղլան
 Եաղուբ Օղլի (մէկը)
 Եաղուբ-Օղլի (միւսը)
 Գեշիշ Օղլի (միւս)
 Բաբուռ-Ալլահվերդի
 Շիրին
 Նիրանի
 Բաբա
 Քեամիլի
 Աղբար-Աղամ
 Բունիաթ-Օղլի
 Մելքիսէթ
 Լալայ
 Ղազաղ Օսէփ
 Ղարայ-աշըղ
 Խարազ-Օղլան
 Հայեաթի
 Բաղդասար
 Բլրուլիկ
 Սարի-Օղլան
 Բանգի
 Դօնի
 Օքսուզ Օղլան
 Լազաթ-Օղլան
 Նամիյի
 Խօյլի Վարդան
 Ռուստում Մաղաթով.
 Նախշունով
 Անտօն Օղլի
 Քիւշիկ-Նովայ.
 Սարգարի
 Ղալամ-Օղլի
 Սէֆիլ Գեօֆթարի
 Քեամալի (Ղազօ)
 Աբէլ-Օղլի
 Քիւշիկ Օղլան
 Աղամ Նաղաշով

Նեազմի
 Սուլթան
 Սէյադ
 Շամշի Բալէ
 Սայեաթ-Օղլան
 Ջարկեար
 Քունքար Նափէ
 Ջաքէ
 Թաքմիլի
 Ջէյհունի
 Լազգօղլի
 Բարաջան
 Ջալալաթ
 Դարկեանի
 Տաշշի-Ջադէ
 Շուքրի
 Ջուլալ Օղլի
 Սինան Օղլի
 Աղճօ-Սուլթանի
 Իխրարի
 Բումանի
 Սուրահի
 Նառնիա
 Ռամգի
 Նատըքի
 Խրիտտար
 Լարշի
 Նիկեանի
 Քեամթարի
 Սիայի (Ղարա Ղազար)
 Նեջումի
 Հաւէս
 Ջահրի
 Շայթի
 Մալիւլի
 Հաղըրի Համբարձում
 Ղայրաթի
 Եանդունի
 Ղասապ Օղլի
 Ջիհանի

Զամալի
 Նումայի
 Մաւճութի
 Վանլի Բոչար
 Լիսանի (մէկը)
 Լիսանի (միւսը)
 Նէջմի
 Շիքեարի
 Նալբանդ Օղլի
 Զախմախչի Եաղուբ
 Սէֆիլ Օղլան
 Գիւրջի Օղլի
 Բեօպահի
 Նուրալի
 Նարինջ Օղլան
 Եաղուզ
 Ֆիզահի
 Արութիւն Բեկում
 Արաղլու-Սարգիս
 Արսեմ
 Աւետիս
 Գէորգ
 Գիւրջի
 Եգօր
 Կարապետ
 Ղափանցի Դովրան
 Յակոբ
 Ուհանէս
 Քեանհան
 Բուզաղ Օղլան
 Դարբէզիար
 Թիֆլիս-Նարգիզ
 Լիօ
 Մեկբում
 Սէֆիլ Զաքար
 Քեչիշ-Նովայ
 Քորաչի
 Քորաչի Օղլան
 Իվան
 Մարդանեան Սաչատուր

Մեղաւոր Յարութիւն
 Սէյադ-Օղլի
 Ալլապերդի
 Բանգի
 Թիֆլիս-Եաղուզ
 Սատրղ
 Քիմիս
 Նարգիս
 Փասանդի
 Շաքիրի
 Սաֆֆի
 Թիֆիլ Ղազար
 Գիւրլ
 Բեկպաղէ
 Բեչարա
 Վալատի
 Յովհաննէս
 Շոնլայի
 Զիման-Օղլի
 Ինճիայի Գրիգոր
 Սողբաթէ
 Մէյլի
 Սարգիս-Օղլի
 Զրաղի
 Ղազար Օղլան
 Քեամալ Օղլան
 Սահամ Նովասի
 Սեֆիլ Պօղոս
 Սեֆիլ Սիսակ
 Հաղիրի (Հաղլը-Օղլան)
 Մալիւլ
 Էյրաթի
 Աշըղ Ալամ
 Ասատուր
 Բերքչի
 Սապրիա (Վույլուլ)
 Բուզաղի
 Այվազ
 Զուգահի
 Ակեահի

Սէթուարի	Խըրթըզ
Գեաղահի	Բաւէ
Ջահտի	Ֆիրարի
Ջարբի	Ղոււ Մկրտիչ
Մեթին (Մաթի)	Եաղուրի
Քիւնճի Յակոբ	Խէքի
Ֆավզի	Պահարի
Սասայի	Սավթի
Սոյաղի	Մաւզունի
Աշըզ Ղազար	Նազրի
Մարգար	Շէյդայի
Հիւմայի	Սէտէհի
Մաղաք	Սէրվերի
Մաւճիւան	Մաֆթունի
Սէյեաթ Ջարկեար Օղլի	Քիւնհունի
Սազայի	Մանուկ Թամբաշ
Գեօզալի	Խանանդա Մարտիրոս
Իւշարի	Մահջուալի
Շահիր-Սաչատուր	Աշըզ Բաղի
Խայեաթ	Սէյրանի
Ջուլալի	Եագոր Խալաթով
Պատուելի	Լուզճայի
Գիւլգեազ Օղլի	Միրզա Ալամ
Քեանզի	Յովհանէս
Աֆկեարի	Աբրահամ
Դալլաք Մուրադ	Եփրեմ
Պայծառէ	Ահարոն
Նախշքեար Սարգիս	Յակէ
Պապիկ Աղա	Չրթչի Թադոս
Դեաֆարի	Աշըզ Իմրան
Աշկիա (Հաճի Սիմէոն)	Դիւլգեազեան
Մուշօ	Թալալ-Օղլի
Շիշակ	Արութիւն
Լէոն	Ղուրբանի
Մանավազեան	Մարջանեան
Պահլաւիկ	Վարոս
Ֆէյրաղի (Ֆահրատ)	Արտեմ
Խլզաթ	Տալօյենց Գրիգոր
Անդրէաս	Շիրվանի

II

ԱՇՈՒՂՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. ԱՇՈՒՂՆ ԱՐՏԻՍՏ

Օտար թէ հայ աշուղական պատմութեան հետ բաւարար ծանօթացանք: Այժմ տեսնենք ի՞նչ նշանակութիւն են ունեցիլ և ունին մեզանում աշուղները: Նախ նայենք որպէս արուեստաւոր—արտիստ, գեղարուեստի տեսակէտից, որովհետև նա աւելի արտիստ է, յետոյ որպէս գրող և որպէս հասարակական գործիչ:

§ 14 Որպէս բանաստեղծ: Որպէս իսկական բանաստեղծ պօէտ՝ բառի եւրոպական նշանակութեամբ, ընդհանրապէս հայոց մէջ շատ չեն. իսկ միւս բանաստեղծներին աւելի ևս աշուղներին, պէտք է նայել զիջողաբար: Այսպէս նայելով էլ կը տեսնենք, որ աշուղները, այդ անպաճոյճ «խաղ հանողները» բանաստեղծութեան դաշտում մեծ մասամբ զինաթափ են լինում: Նրանց կոչումը և գործունէութեան ուղին բոլորովին այլ լինելով՝ «գեղարուեստը գեղարուեստի համար» թէօրիան բոլորովին անծանօթ է մնացել: Ասել թէ այդ հազար տարուայ հայ աշուղական երգերի մէջ զուտ բանաստեղծական բան չը կայ, շատ խիստ կը լինի: Անշուշտ եղել են աշուղներից այնպիսիները, որոնք օժտուած են եղել պօէտական ընդունակութեամբ ու իսկապէս բանաստեղծ կոչուելու պատին են վայելել: Եղել են և մի քանի տաղանդաւոր բանաստեղծներ, որոնք, սակայն, մնացել են նուազ յայտնի և նուազ հետաքրքրելի: Շատերի մէջ տեսնում ես զգացմունք, երեակայութիւն, մտքի թռիչք, բնութիւնը հասկանալու ընդունակութիւն, տեխնիկա, բայց թէ դարձեալ մի ինչ որ բան պակասում է. մի գոեհիկ խօսքը, կոպիտ դարձուացքը փչացնում է ամեն բան:

Այս տեսակէտով ընդհանրապէս հայ աշուղներին կարելի է բաժանել երեք կատեգորիայի:

ա. Աշուղներ, որոնց գրութիւնները մէջ անշուշտ բանաստեղծական են:

տեղծութիւն կայ. տեղ-տեղ թոյլ, բայց տեղ-տեղ էլ փայլուն, հիանալի:

բ. Աշուղներ, որոնք իրենց մտքերին և արուեստին աւելի հետեւելով, երգի ըանաստեղծական անելու հարցին երկրորդական տեղ են տուել:

գ. Աշուղներ, որոնց երգերի մէջ ոչ մէկը կայ, ոչ միւսը, ոչ հասուն և խելօք մտքեր կան, ոչ էլ հասկանում են թէ ինչ է ընաստեղծութիւնը. միայն վանկերին ու յանգերին զօռ տալով վայրիվերոյ բաներ են գրում:

Գողթան երգիչներից յետոյ առաջին կարգին պատկանել կարող են տաղասացներից մի քանի անուններ, որոնց գրուածքների մէջ որքան որ նկատուած է պարզութիւն՝ այնքան էլ ակնեւրե է ընաստեղծութիւնը: Ո՞վ է յիշում—

Պիւլպիւլն է հագեր ի յոտըն կօշիկ,

Զվարդն կը փնտրէ սիրով անուշիկ,

Զայն է արձակեր կու կանչէ վարդ, վարդ,

Դու գուարթ, ես պիւլպիւլ դու վարդ...

Հայաստանի գեղեցիկ գարունը ընաստեղծի հոգի ունեցող աշուղին երգել է տալիս.

Աշուն էր եղև գարուն,

Յամաքաւ ձիւնն սարերուն,

Ծառերու ամենն փթթան,

Հագան տերև գոյնզգոյն:

Բլբուլն ի վարդի սիրոյն

Գիւ կերթայ զինչ մարդ մի գինոյն,

Գիշերն ի լոյս կու ձայնէ

Վաղվունքէն մինչ իրիկուն:

Աշուն էր եղև գարուն,

Զայն անուշ էրիտ հաւերուն,

Մանկտիւնքն ի սարեր ելան,

Նստան վեր ծաղկըներուն:

Սիրամարգ հաւի նման

Հագեր են հալաւ գոյնզգոյն,

Խեղ պարենն ու խեղ խաղան

Ու խմեն ի յանուշ գինուն...

«Խև Յովհաննէս Թլկուրանցին» միթէ պակաս գեղեցիկ է նկարագրում գարունը.

Ահա եղև պայծառ գարուն,

Ծաղկեան այգիքն ու պաղչանին,

Դաշտ, աղբերունք զարդարեցան,

Արօտ հանին զխլւանին.
Գոյնքն ծաղկին ու յետ կապին,
Անուշանայ հովն ու քամին,
Ձայներ, ձայներ յածէր այգին,
Քաղցր կուգայ ձայն բլրուլին,
Յորդոր գնայ ջուրն ի յառուին
Կու թանձրանայ շուքն ի ծառին...

Բայց ահա հայ բնութեան երգերից ամենագեղեցիկը, մեր հովուերգութեան գլուխ գործոցը. հազար տարուայ հայ աշուղական երգերից ամենարանաստեղծականը.

Լուսնեակն անուշ, հովն անուշ՝
Շինականի քունն անուշ.
Ծագեց լուսնեակն երկրնից՝
Հովըուի փոշն էր անուշ.
Հօտաղն եզներ կարածայ՝
Մաճկալ պառկեր՝ քունն անուշ.
Զղզղուն քամին կը փչէ,
Ծովային հովն էր անուշ.
Հաւքեր թըռան իւրեանց բուն՝
Բլրուլի տաղն էր անուշ.
Անմահական հոտ բուրէր՝
Քաֆուր վարդի հոտն անուշ:

Այսպիսի տողեր կարգալիս է որ ուսաները ասում են ПОЭЗИЯ блещетъ и бьетъ фонтаномъ. Ողորմի անուշ հոգուդ, Սրուանձտեանց Գարեգին եպիսկոպոս, որ զրի առար այս գեղեցիկ ոտանաւորը. *)

Բնութիւնը և սէրը. միջնադարեան հայ աշուղը բնութեան հետ, նրան հաւասար սիրում է բնութեան զարդը՝ կլինը. նա անհանգստանում է երբ որ իւր նարը չի գալիս—

Նազու գիւլար, զալւմ քսֆիր, թուխ աչիւր,
Յէր չես ի գար օրիկ մի գիւս հարցաներ...

Բայց ահա գալիս է նրա սիրոյ առարկան, նա ուրախութեամբ ցոյց է տալիս.

Մտիկ իմ եարին արէք, զինչ հագեր, ամենն է կանանչ,
Հագեր գոյնզգոյն կապայ, կոճակ շարեր, օղակն է կանանչ.

*) Ասողներ կան թէ սա ժողովրդական էրգ է. սխալում են. ոչ մի հայ ժողովրդական էրգ տողերի մէջ ընդմէջ կամ տուների վերջի միակերպ վերջաւորութիւն չունին, որ յատուկ է միայն աշուղականին. (Խօսքը լէ-լէնիւրի ամբողջ տողերի կրկնութեան մասին չէ):

Առեր ու պաղչան մտեր, ջուր կերթայ եզերն է կանանչ,
 Մտիկ ծառերուն արէք ծառ ծաղկեր տերև է կանանչ:
 Աշուղը մօտենում է նրան մի համբոյր գողանալու—
 Ա՛յ իմ նշենի ծաղիկ, ծաղկեցար ու դարձար ի նուշ,
 Բերանդ է աղուշ մաղուշ, պըռնկներդ է արմաւ ու նուշ,
 Զարախդ որ ափիդ ունես, դու խմէ, ասեմ՝ Անուշ,
 Պագնեմ վայդ բերնիդ բոլորն՝ որ գինւոյն հոտ գայ անուշ:
 Բաւարար համարենք միջնադարեան աշուղների բանաստեղծական արժէք ունեցող երգերից այս նմուշները. տաղարաններում շատ կան այսպիսի գեղեցիկ կտորներ, ով աւելի հետաքրքրւում է, թող ինքը կարդայ, թող երգէ հանրածանօթ «կոռնկ ուստի կուգաս»ը, թող տեսնի Նահապետ Քուչակի դիւանը, թող թիրթէ «Հայերգը», կը տեսնի որ «աասներորդ դարէն մինչև տասնևութերորդ դար եղած մեր անգլային երգիչներն և տաղասացք ընդ միշտ արտաքին ճնշումէն նեղուած և սեղմուած զգացումով և փոխաբերութեամբ արտայայտած են իրենց ըզձա՜կոթ ջութակին ձայն, երգեր են միշտ վարդ, ծաղիկ, նարգիս, բլլըրուլ, աչք, ծով, սար, հով, հովիտ, աշուն, գարուն և այլն...» եւ իրաւ, «Մասսեաց սարէն իջած սայլիկն, մշակներու խաղն ու քիւշտիկ, ծառն ու ծաղիկ, դարն ու տափ, կափն ու ծափ, շէն շէն ու լէն լէն շէնից ու քաղաքաց խուռն ու խորոտան...» գրաւեցին, յափշտակեցին մեր աշուղի սիրտը:

Անշուշտ բանաստեղծական արիւն և զգացում ունեն մեր վերև յիշած երեք յայտնի աշուղները՝ Սայեաթ-Նովէն, Շիրինը, Զրւանին: Այս աշուղներից իւրաքանչիւրը իւրատեսակ առաւելութիւնն ու թերութիւնն ունի: Սայեաթ-Նովէն սրտում աւելի խշոր բանաստեղծ է, բայց արտայայտելու մէջ թոյլ. երևում է որ նա աւելի է զգում, քան կարողանում է իւր զգացածը երգել կամ գրի առնել. լեզուի մէջ տկար լինելով յանգերը աղքատ են: Ահա նրա գեղարուեստի կողմից ամենայաջող երգը—

Թամամ աշխարհ պըտուտ էկայ՝ չը թողի Հարաշ, նազանի,
 Զը տեսայ քու դիդարի պէս՝ դուն դիփունին բաշ, նազանի,
 Թէ խամ հագնիս, թէ գառ հագնիս, կու շինիս զումաշ, նազանի

Էնդու համա քու տեսնողըն ասում է՝ վաշ, վաշ, նազանի.

Դուն պատուական ջաւահիր ես, էրնէկ քու առնողին ըլի,

Օվ կու գըթնէ՝ ախ չի քաշի, վայ քու կորցընողին ըլի,

Ափսուս որ շուտով մեռիլ է, լուսը քու ծընողին ըլի,

Ապրիլ էր մէկ էլ էր բերի քեզի պէս նաղաշ, նազանի:

Դուն էն գլխէն ջուհարդար իս, վըրէդ գարնըշան քաշած,

Դաստամազիդ թիլի մէջն մէ շաղա մարջան է քաշած,
Աչքերդ օսկէ փրալա՝ չարխեմէն փընջան է քաշած,
Թերթերունքդ՝ նետ ու նշտար, սուր զաւամթըրաշ, նազանի:
Էրէսըդ՝ փարսէվար ասիմ, նըման է շամս ու դամարին,
Բարակ միջկիդ թիրման շալըն՝ նըման է օսկէ քամարին,
Ղալամն ձեռին չէ կանգնում, մաթ շինեցիր նաղըշքեարին,
Եփ նստում իս՝ թութի զուշ իս, եփ կանգնում իս՝ ուշ
նազանի:

Ես էն Սայեաթ-Նովասին չիմ՝ վուր ավզի վըրայ հիմնանամ,
Աջաբ միդիդ ինչ իս կամում՝ սըրտէդ մի խապար իմանամ,
Դուն կրակ, հաքածդ կրակ, վուր մէ կրակին դիմանամ,
Հինդու զաւամքարու վըէն ծածկիլ իս՝ մարմաշ, նազանի:

Այստեղ, ինչպէս տեսնում ենք, «բաշը, զումաշը, նաղաշը, զաւամթըրաշը, ուշը, մարմաշը» ոչ մէկն էլ հայերէն չէ, ռըքան նեղութիւն է քաշել աշուղը, որոնելու այս բառերը միայն առաջին տողի «Հարաշ»ին յարմարուելու համար: Այսպիսի երեղթինը որքան էլ որ յաճախ կրկնուելիս լինեն Սայեաթ-Նովի երգերի մէջ չեն կարող իհարկէ, ստուեր ձգել նրա բանաստեղծական վառ տաղանդի վրայ, մանաւանդ երբ պատահում են մեզ այսպիսի գոհարներ—

Բըլբուլի հիդ լաց իս էլի,

Վարդի նըման բաց իս էլի,

Վարդաշըրով թաց իս էլի

Թաց իս էլի,

Չ'կայ քիզի նման, չ'կայ քիզի նման,

Քիզ նման, քիզ նման՝

Դուն իս աննման:

Բայց Շիրինը հօ բոլորովին այլ է. նա յանգերի, մտքերի հիւսուածքի համար չի դժուարանում. նա երգում է այնպէս ազատ, ինչպէս որ խօսում է. վանկերն ու յանգերը իրենք-իրենց են գալիս շարւում. բացի այդ նրա լեզուի մէջ թովչութիւն, քաղցրութիւն է երևում—

Հոգի ջան, նոր բաց էլած վարդ մանուշակ ես ինձ համար,
Չեմ ուզում լոյսն արևուն, դուն արեգակ ես ինձ համար,
Անմահական ջուրերով լեցուն բաժակ ես ինձ համար,
Պատուական մարգարիտով կազմած պսակ ես ինձ համար,
Դու Չինաստանու եկած թանկագին ալ ես ինձ համար...

Տեսնք որքան հեշտ են դարսուած «մանուշակը», «արեգակը» «բաժակը», «պսակը» և այլն: Այստեղ երևում են էմպրովիզատիօնի մեծ ընդունակութիւն, երևում է որ ոչ թէ առաջ յանգերն

են գտնուած յետոյ տողերը, այլ հէնց ուղղակի գրուած է առանց ճիգ ու ջանք գործ դնելու: Շիրին գովուած աշուղ է, բայց որքան արժանի է, այնքան դեռ գնահատուած չէ, որքան նա ժողովրդական անուն ունի, արժէր որ լուրջ ուշադրութիւն դարձնուէր այս խոշոր տաղանդի վրայ: Ի՞նչումն է այս աշուղի պակասութիւնը. նա գրում է միշտ միևնոյն տօնով, ինչպէս երաժշտական լեզուով ասում են՝ մօնօտօն, մենաձայն, միօրինակութեամբ: Շիրինի երգերի մեծ մասը միատեսակ չափ ու կազմութիւն ունեն. մինչև անգամ ոտքերի, յանգերի և խօսքերի կրկնութիւններն են նկատուում: Բայց և այս պակասութիւնը չի խանգարում նրա անուշ քնարի ներդաշնակութիւնը:

Նայենք մեր ժամանակակից Զիւանուն: Առաջինների համեմատութեամբ պէտք է որ այստեղ աւելի խոտապահանջ լինինք «յորում շատ տուաւ»-ի համաձայն. գրագէտ հայոց լեզուի ու բաների մեծ պաշարով, կարգացած ու լսած բոլոր յայտնի աշուղներին, Զիւանին պէտք է որ բանաստեղծական ճաշակի զարգացում ունենայ: Եւ չենք սխալուում. յայտնի աշուղը գրում է սահուն, փորձուած տեխնիքով, գեղեցիկի զգացումով, ոճի և լեզուի պարզ՝ բայց գրաւիչ դուրեկանութեամբ: Սայեաթ-Նովի ներքին, բանաստեղծական զգացումը, Շիրինի արտաքին էմպրովիզատիօնական ընդունակութիւնը միախառնուելով՝ Զիւանուն դարձրին անուանի վարպետ: Նա ինքը աւելացրեց սրան և աշուղական տաղաչափական արուեստի հմտութիւնը և հասկանալով ժամանակակից պահանջն ու ճաշակը՝ երգեց արդէն մաքուր գրական լեզուով—

Նազելոյս ամպ է իջել արևի պէս վառ վառ երեսին.

Սգուորի պէս սև շղարշ է ծածկել պայծառ երեսին.

Աչքերի և ունքերի սևութիւնը չէ՞ր բաւական,

Որ նորից մութ քող է առել կոյսը կայտառ երեսին:

Կաթնաբուխ բերանը փակ, աչքերը արդէն թալկացած,

Խաւարը գիշերի պէս պատել է պատկառ երեսին:

Մէկ տարի է, չեմ գիտեր, հիւանդ է, ի՞նչ է տիրուհիս,

Կարել է, վերացել է ժպիտը իսպառ երեսին:

Մարտը գարուն գիտնալով զգոյշ չը պահեց ինքն իրան,

Դոյսը որ թօթափել է, ցուրտն է պատճառ երեսին:

Տապալեց յոյսդ օղապարիկի նման, Զիւանի,

Հարաւից յանկարծ փչեց ահռելի թաթառ երեսին:

Ի՞նչ է այս աշուղի պակասութիւնը: Ինչպէս այժմեան վարպետ նկարիչը՝ վստահ իւր կարողութեան վերայ՝ խայտաբղէտ գոյներով նորանոր խաղեր է անում ու նկարում այնպէս, որ

վրձինի ամեն մի ազատ շարժումը երևում է կտաւի վրայ, այնպէս էլ Զիւանին՝ երևի վստահ իւր արուեստի, հայոց լեզուի, յանգերի հարուստ պաշարի վերայ ու այլ ևս վախ չունենալով այդ ամենի նշանակութիւնից, վերջերս գրում է շատ կմախքացած, շարուն ու մերկ լինելու չափ պարզ՝ որ ներկայումս ասում է à la décadence. մարդ կայ սիրում է դեկադենտիզմը, մարդ կայ տեսնել ու լսել չի ուզում այդ տեսակի արդիւնքները: Ահա մեր աշուղի այդպիսի երգերից մի նմուշ:

Երեք ձայն կայ շատ է սիրում ականջս,

Ոսկիի ձայն, սիրունի ձայն, ջրի ձայն.

Այդ երեքն են մշտական իմ պահանջս՝

Ոսկիի ձայն, սիրունի ձայն, ջրի ձայն:

Ջուրը կեսնք է, ոսկին զօրաւոր յաղթող,

Սիրունից կը լսես կենսատու ներրող,

Արդեօք մարդ կա՞յ այդ երեքը չը սիրող,

Ոսկիի ձայն, սիրունի ձայն, ջրի ձայն:

Գրպանդ ունենաս ոսկով լի քսակ,

Մօտդ մի չքնաղ կոյս, գիմացդ գետակ,

Երեքին էլ լսես գիշեր ժամանակ,

Ոսկիի ձայն, սիրունի ձայն, ջրի ձայն:

Սիրունի ձայնը, ջրի ձայնը, իհարկէ, բանաստեղծական բաներ են՝ բայց ամբողջութեան մէջ բանաստեղծութիւն չը կայ: Զը կայ գրասիրտ—նազելիութիւն, երաժշտականութիւն, թովչութիւն, զգացմունք, վեհութիւն, ինչպէս Շօրինակ առաջին հրգի, իսկ «ոսկիի ձայնը» հօ փչացնում է ամեն մի բանաստեղծութիւն, աւելի ևս աշուղի՝ որ պէտք է «իւր անմեղ հոգին օսկով չը ծախի նա Մամոնային...»:

Սոսեւով մեր նոր ժամանակի երեք նշանաւոր աշուղների մասին ու դասելով նրանց առաջին կատեգորիային, արդէն հասկանալի դարձրինք, թէ բացի սրանցից ովքեր կարող են այս կարգին պատկանել: Աշուղների մէջ մի երգ աւելի բանաստեղծական է, երբ նրա մէջ քիչ է, կամ պակասում է քարոզն ու վարդապետութիւնը. իսկ երբ մի դէպք է նկարագրում, կամ բնութիւնն է երգում, պարզ է որ արդէն ինքնըստինքեան բանաստեղծական է դառնում: «Երկնէր երկնից» սկսած, միջնադարեան տաղերից ու ոտանաւորներից բաւական թուով (լեզուի խնդիրը անտես առնելով)՝ ու նոր աշուղներից քանի մի անուններ, ինչպէս Թուրինջ, Միսկին Բուրջի, Քիմիա, Քիչիկ-Նովայ, Ադամ Նաղաշով, Նիտայի, կարող են պատկանել նոյնպէս այս կարգին:

Միշին կարգին պատկանող աշուղներն ամենքից շատ են.

որովհետև աշուղը աւելի քարոզիչ է քան բանաստեղծ: Տաղերից բաւական թուով, մինչև նոր և նորագոյն աշուղների մեծագոյն մասը (տեղ-տեղ 'ի բաց չառած և վերոյիշեալ աշուղները) պէտք է կարգուին այս կարգը:

Երրորդ կարգին պատկանողներն աւելի նորեղութիւններն են, մէկ էլ այն աշուղները, որոնք անշնորհք լինելուց ջուլ, թոյլ են վերաբերում գործին. ոչ աշուղական արուեստը գիտեն, ոչ էլ ընդունակ են իրենց միտքը արտայայտելու: Կարգում ես մի ամբողջ երգ, չը գիտես ինչ է ուզում ասել, ոչինչ չես հասկանում: Աշուղութեան այդ անկումը առաջ է գալիս նրանից, որ այժմեան սկսնակ ու ինքնակոչ աշուղները գործին շատ վայր ի վերոյ են նայում, մի քանի բառեր ու յանգեր սրանից-նրանից վերցնելով մի երգ են շինում, կարծելով թէ ահա դարձան աշուղ Շիրինը: Այդպիսիները մի ընդունակութիւն չունենալու հետ, չունեն և համեստութիւն ու համբերութիւն աշակերտելու, սովորելու, փորձուելու, չունին սէր և եռանդ: Ասենք դա մեղսւնում այժմ ընդհանուր ցաւ է. նոյնպիսի երեսիթը նկատում է մեր կեանքում ամեն տեղ:

§ 15 Որպէս երաժիշտ. Ի՞նչ դրութեան մէջ է երաժշտական արուեստը՝ մուգիքը աշուղների մէջ: Որոնել այդ պարզ, հասարակ մարդկանց մէջ մի կրթուած, կատարելագործուած նուագող, մի երեւելի մասնագէտ—վիրտուօզ—անմիտ բան կը լինէր, իհարկէ: Երաժշտութեան տարրական թէորիան (եւրոպական մշտքով) չէ իմացել՝ և չի իմանում նրանցից ոչ ոք: Չենք ճանաչում մի աշուղ՝ որ գոնէ քիչ ծանօթ լինի հայկական՝ էլ չենք ասում եւրոպական ձայնագրութեանը: Մի օտար մարդ նախ չէր հաւատալ, յետոյ կը զարմանար. Ի՞նչպէս կարելի է մուգիքանտ լինել առանց նօտերի, այդ միեւնոյն է թէ գրագէտ կոչուել առանց տառերը ճանաչելու: Եւ այդպէս էլ է. չէ՞ որ աշուղներից շատերը՝ հեղինակ, շնորհալի բանաստեղծ են եղել առանց գիր ճանաչելու: Ի՞նչ է ուրեմն աշուղին երաժիշտ դարձնողը—ան, ինչ որ նախապատմական մարդուն էին դարձնում. (աշուղը նմուշ է նախապատմական կեանքի). այդ զգացմունքը, լսողութիւնը և յիշողութիւնն են: Երաժշտական լսողութիւնն ու յիշողութիւն վերին աստիճանի զարգացած է լինում աշուղների՝ մանաւանդ կոյր աշուղների մէջ. իսկ զգացմունքը, մուգիքի այդ հոգին, ըզգացողականութիւնը, ծով է, անծայր ու անյատակ ծով այդ մարդկանց պարզ և մաքուր սրտում:

Ի՞նչ են արել մեր աշուղները որպէս երաժիշտ: Գողթան

երգիչները ինչպէս են նուագել իրենց բամբուրը¹⁾ շատ քիչ բան գիտենք, լաւ էր տեսլ ոչինչ չըզիահնք. ուրեմն գանք Միջին շրջանին: Նաչատուր Կեչարեցին այդ հայր աշուղը, ինչպէս պատմիչներն են ասում, հետաքրքրուել է հայ երաժշտութեան արուեստով: «Այր սուրբ և առաքինի, և գիտութեամբ հռչակեալ մանաւանդ երաժշտական արուեստի» — գրում է Կիրակոս Փանծակեցին: Նրա ասելով խաղը (սկզբնական ձայնանշանը) «խորհուրդ խորին»ի հեղինակն է բերել Մեծ Հայաստանի կողմերը և «իրմէ առաջ իմաստուն երաժշտաց երգերը որ մոռացուեր կամ բոլորովին այլափոխուած էին» գրել է նա ու շատերուն սովորեցրել²⁾: Աշուղների մէջ այս միակ յայտնի անձնաւորութիւնն է ամբողջ միջնադարեան շրջանի մէջ երաժշտական գործի հետ կապ ունեցողը³⁾:

Սկսում է Նոր Շրջանը. նրա գլուխ կանգնած մեծ աշուղը՝ Սայեաթ-Նովէն կարծես անցեալի լուսթիւնը կենդանացնելու համար միանգամից սկսում է նուագել մի քանի գործիքներ. իսկ իւր մշական ընկեր ընդունում է «Ամեն սազի մէջըն գոված» քամանչէն՝ ճիւղուրը: Սայեաթ-Նովին առանց քամանչի արդէն դժուար էր երեակայելը. նա նրա ամենամօտ ընկերն, սիրելին էր:

«Քիչ ինձանից հով կանայ իւրի, աշուղի բասն իս քամանչա» — ասում է նա: Ամեն տեղ երբ քամանչէն Սայեաթ-Նովի հետն էր, կամ աւելի ճիշտ է ասել Սայեաթ-Նովէն քամանչի հետ էր «կու մեծըրուէր այվինումն», «գողալները» նրա շուրջն էին պտտում, նրա քաղցր նուագածութիւնը լսելու, որ, երևում է, լաւ տպաւորութիւն է թողել՝

Շատ տխուր սիրտ կու խնդացնիս, կու կտրիս հիւանդի դուզն
Եփ քաղցր ձայնդ վեր կօնիս, բաց կըլի հիտդ խօսողն — ասում է աշուղը:

Այնուհետեւ, մինչև Նորագոյն շրջանի սկիզբը աշուղների մէջ երևելի նուագողներ եղել են Քիւրդ-Օղլի Ղուկօն, Քեշիշ-Օղլին (մեծը), Նիտային, Շիրինը, Սարի-Օղլանը, Ռումանին, բոլորն էլ ածել են սազ: Ղուկօն իւր արուեստը սովորեց ամբողջ թիւրքիայում հռչակաւոր սազ ածող Միրզա-փաշի մօտ, որի նուագելու ժամանակ, ինչպէս աւանդաբար պատմում են հին աշուղները, «թռչունները գալիս նստում էին նրա սազի վրայ...» Քեշիշ-Օղլին

¹⁾ Երաժշտական գործիքների մասին խօսելու ենք հետեւի գլխում.

²⁾ Ջաբրանալ.

³⁾ Մեր յայտնի երաժշտապետ Կամիտաս վարդապետն հաւատացնում է որ միջին դարերում հայ վանքերում շատ են իջել երաժշտապետ տնայնիք, ինչպէս և գոյութիւն են ունեցել երաժշտական դպրոցներ:

այնքան վարժ էր մատներին շարժուածքում, որ քանդել էր սազի աստիճանները (ֆարտա) ու այնպէս էր ածում: Նիտային վերին աստիճանի տխուր, մելամաղձիկ ու թախճալից նուագող էր, նա իւր երաժշտութեան ազդեցութեամբ կարողացաւ մեղմացնել սուլթան Մահմուդի բարկութիւնը, խաղալ նրա հոգու լարերի հետ և ազատել էր զրումից Կոստանդնուպօլիս տարուած մի խումբ հայ երիտասարդների, որոնց թւումն իր իւր որպին Իսահակը (յետոյ աշըղ Նումայի): Շիրինը՝ այդ լեզուով ու բնութեամբ շիրին (քաղցր) աշուղը՝ մի կրակ էր երաժշտութեան մէջ, մի կատաղի, կրքոտ ու բողոքող նուագածու: Նա կոյր էր. արտաքին աշխարհը փակ էր նրա համար. իսկ ներքինը մեծ հրդէհով վառուում էր. նա ուզում էր իւր լոկոր վիշտը, զայրոյթը, բողոքը սազին՝ այդ անարուեստ ու անկատար գործիքի վերայ արտայայտել: Թող խօսին ականատեսները. մինք լռենք.—Օրական մի քանի անգամ կտրատում էր նա սազի սիմերը—ասում են նրանք. ու ածելու ժամանակ այնքան ոգևորւում էր, այնքան բարձր էքստազի մէջ ընկնում, որ նստած տեղը (յատակին, ծալապատիկ) օրօրուելով, քշուելով առաջ էր գնում մի քանի քայլաչափ: Ներկայ եղող բարեկամները խտտում էին նրան, գրկախառնելով բերում տեղը նստեցնում՝ ուր դարձեալ կրկնւում էր նոյն բանը: Սարի-Օղլանը երաժիշտ ժոնգլեր էր. ենիչերիների մեծաւոր Աբէ աղայի մօտ նա սովորել էր միաժամանակ ածել մի քանի գործիք—ձեռքերով սազ, ոտքերով սանթուր և բերանով փող կամ սանդը՝ թղթի ծալքերում դրած: Ճգնակեաց երաժիշտ Ռումանին իւր ամբողջ սէրը ունէլ էր ոչ թէ սազի նուագելուն՝ այլ սազին, անշունչ առարկային: Այնպէս՝ զարդարուած էր նրա սազը սաղափներով, քարերով, բուստերով և յուրանքներով՝ որ «սուտ չը լինի ասելը, արժէր երեսուն ոսկի» հաւատացնում են տեսնող աշուղները: Իսկ երեսուն ոսկին աշուղի համար, այն ժամանակները երբ «քառասուն ձուն մի փարայ» արժէր՝ որքան մեծ փող էր: Այդ թանգազին սազը՝ որ այժմ ամեն մի թանգարանի համար գեղեցիկ զարդ կարող էր լինել, թաղուել է տիրոջ հետ, այդ տարօրինակ աշուղի ցանկութեամբ:

Անցնենք Նորագոյն Շրջանը: Նրա գլուխ կանգնած աշըղ-Ջիւանին երաժշտութեան տեսակէտից ի՞նչ է ներկայացնում: Ոչ Սայեաթ-Նովի նման մի քանի գործիք է ածում, ոչ Ղուկօի, Նիտայու և Շիրինի ճարպիկ, ցաւոտ, կրքոտ բնաւորութիւնն ունի, ոչ Սարի-Օղլանի ժոնգլերութիւնը և ոչ Ռումանու թանգ սազը: Նա ամենից առաջ, սազը՝ աշուղական այդ զարաւոր գործիքը վայր դրեց, վերցրեց ջութակը, աւելի կատարելագործուած ու բա-

րեհնչիւն սկըբական, վերածնելով ասիականից եւրոպականը. երկրորդ՝ ընդունելով այն թէ «նշանաւոր աշուղ լինել» չի նշանակում թէ «նշանաւոր նուագող» լինել», վերցրեց գործի աւելի տեսական կողմը, երկրորդ տեղը տալով գործնականին՝ Նա հիմնովին ծանօթացաւ, ուսումնասիրեց արեւելեան աշուղական եղանակները ու այդպիսով հանդիսացաւ մեզ համար հմուտ տէօրեաիկ քան սօլիստ-վիրտուօզ: Բացի այդ՝ Նա ուսուցիչ-վարպետ է. դեռ 70-ական թուականներին Ալէքսանդրապօլում Նա հայ-աշուղական-երաժշտական դպրոց ունէր, որտեղից դուրս եկած աշակերտները (մեծ մասամբ կոյր) այժմ յայտնի են այն կողմերում որպէս լաւ ածողներ՝ ինչպէս Համբարձում (Համբօ), Երուանդ, Անտօն (?), Խաչատուր, Գարեգին և այլք:

Ջիւանին վերաստեղծում է և հիւսում նորանոր եղանակներ, օգտուում արեւելեան մայր եղանակներից ու յարմարացնելով իւր երգերին, հայ աշուղին նոր նիւթ է տալիս երգելու: Նրա եղանակներից մի քանիսը «Քո փափագով վառուում եմ», «Այծեամը», «Բարի գեղեցիկը», «Քոյրերիս մէջ» ձայնագրուել են եւրոպական նոտերով, որի ձայնագրողները, սակայն, Նիկ. Տիգրանեան, Կազաչենկօ ներկայացրել են որպէս սեփական գործ առանց յիշելու աղբիւրը: Մայրաքաղաքներում հայկական երեկոյթների ժամանակ նոյնպէս տրւում են Ջիւանու երգ ու եղանակները, երբեմն յիշելով, երբեմն չը յիշելով հեղինակին:

Նոր, երիտասարդ աշուղների մէջ անպայման երաժշտական ընդունակութիւն ունի Տալօյենց Գրիգորը (թոռն աշուղ Քեամալու, հօրեղբորորդի աշուղ Զամալու): Նա բացի այն՝ որ յայտնի թառ ածողի անուն է վայելում Շիրակի կողմերում, յօրինում է և ինքնուրոյն եղանակներ, որոնցից ամենատարածուածն են «Երբ ալիկոծ ծովի վերայ» (խօսք. Ք. Թադէոսեանի), «Տուր ձեռքդ, եղբայր» (խօսք նոյնի), «Ճանապարհս ընկաւ Թիֆլիս», «Մի գեղեցիկ պատահեցաւ» (խօսք հեղինակի) և այլն:

Այժմ մնում է մեզ մի քանի խօսք ասել ու չափել երաժշտութեան ունեցած դերը աշուղութեան մէջ:

Ով երբեքցէ լսել է աշուղի երգ ու նուագածութիւնը (նոյն է բոլոր ազգերի մէջ) գիտէ որ այստեղ երաժշտութիւնը միայն ձայնակցելու, ընկերակցելու (ակկօմպանիմենտ) համար է¹⁾: Աշուղը ամբողջ ժամանակ իւր մտքերի հետ է, բնն է պատրաստում ասելու և նուագում է համարեա բնագոյման մէջ: Գուցէ ա-

¹⁾ Ձայնակցելը աշուղների մէջ այն չէ ինչ որ առհասարակ հասկանում ենք ազօմբանեման. երգելու ժամանակ նրանք զաղարում են ածելուց ու նորից սկսում են երգի մի տունը վերջացնելուց յետոյ մէջ ընդ մէջ:

ողոյ լինի թէ ուրեմն աւելորդ է գործիքը. բայց ոչ. առանց նրան աշուղը կէս-մարդ է, առանց թի թռչուն է: Սազի ու ջու-
թակի ընկերութիւնը նրա բերանը լեզուն է գնում ու հոգու մէջ
կրակ: Երաժշտութեան օրօրող ձայնի տակ նրա մտքերը հեշտ են
դարսւում ու հեշտ էլ երգ շինւում: Սովորութիւն է այդ, դարա-
ւոր սովորութիւն: Մինչև անգամ եթէ աշուղը գտնւում է մի
ախպիւսի տեղ, սր հետը չի լինում իւր սազը ու նրան խնդրում
են մի անպատրաստից բան ասել՝ նա անպատճառ պէտք է ձեռ-
նափայտը կամ մի այլ աւարկայ սազի դիրքով ձեռքերի մէջ պա-
հէ և իւր ասէ, որպէս զի կարողանայ մի խօսք ասել: Այս բանը
պարզ երևում է հին աշուղների ու նրանց հեքիաթների մէջ:

§ 16 Որպէս երգիչ. Որպէս բանաստեղծ, որպէս երաժիշտ
նայելուց յետոյ՝ այժմ հայ աշուղին նայենք որպէս երգիչ, նեղ
մտքով՝ որպէս երգող:

Դարձեալ հին շրջաններից ոչ մի բան յայտնի չէ մեզ, թէ
Խնչպէս են երգել, օրինակ Գողթան երգիչները, կամ հին ամղա-
մացները, ինչ դիպագոսն ու այժ է ունեցե՞լ նրանց ձայնը և վեր-
ջապէս Խնչ տեսակի ձայն է եղել այդ: Լա՛ն ձայն ունեւալը, ի
հարկէ, պատահական բան է, մարդու մոտաւոր ընդունակութիւննե-
րի հետ կապ չունի, այնպէս որ դիցուք նշանանքի աշուղը կարող
է լաւ ձայն չունենայ, իսկ աննշանք, անշնորհքը— լնդճակառածի՞ն:
Տողատացների շրջանում եղել են անշուշտ լաւ երգիչներ, լաւ
ձայնաւորներ, չէ՞ որ նրանք մեծամասնութեամբ հոգեւորականներ
են եղել. իսկ այն ժամանակները հոգեւորական լինում էր առհա-
տարակ նա, ով լաւ ձայն ունէր, ով լաւ տաղ ու շարնական ասել
գիտէր: Բայց մի կարող է մի որոշ բան ասել թէ նրանցից որը
ինչ տեսակ ձայն է ունեցել կամ ինչպէ՞ս է երգել: Նայենք ուրեմն
դարձեալ մեր նոր շրջանների երեք նշանաւոր անշուղներին:

Սայեաթ-Նովէն լաւ ձայն է ունեցել. դեռ ջուհակ ժամա-
նակը «իւր մեքենայի առջև, հորում նստած՝ մաքուքի ձէնի վրայ
առաւօտեան հանած խաչն գեղգեղում է եղել գիշերն իւր քաղցր
ձայնով իշխաններու բարձր ու լէն դարպասումն» — գրում է Ախ-
վերդեան: Գիտենք որ նա իւր լաւ նուագածութեամբ ու ձայնով
մոտք է ունեցել վրաց արքունիքում: Ինքը աշուղն էլ իւր «խաղը»
գնահատել է և լսել է տուել իւր սիրեկանին.

«Մագամ մեռաւ Սայեաթ-Նովէն՝ ականջդ խմղին կարօտ է»:
Ինչպէս երգերը, այնպէս էլ նուագելն ու երգելը Սայեաթ-Նովի
հռչակը բարձրացրել են իւր ժամանակին. նա յայտնի է եղել ան-
ւելի որպէս լաւ սազանդար:

Վերին աստիճանի լաւ ձայն է ունեցել. Շիրինը: «Լաւ» ա-

սելով աշուղների ձայնը չըպէտք է հասկանալ մշակութային, կատարելագործուած, արուեստի ենթարկուած ձայն, այլ ուժեղ, քաղցր, զգացմունքով լի և դուրեկան։ Աշուղի զգացմունքը, այն ևս կոյր աշուղի, չափել կարելի է միայն այն ժամանակ՝ երբ կը լսես նրա երգեցողութիւնը, և երբ հասկանում ես նրան, թէ ինչ է կատարւում նրա ներսը։ Այնպիսի սրտակտուր, այնպիսի սիրտ մորմոքող է այդ կոյր աշուղների հասարակ ձայնը, որ փշաքաղում է լսող մարդու սիրտը։ Շատ անգամ մենք պատահել ենք գաւառներում կամ հենց Թիֆլիսի գաւիթներում ման եկող թափառական կոյր աշուղներին երգելիս։ որոնց բուն զգացմունքը, բողոքը, վիշտը, աղերսանքը միախառնուելով այնպիսի մի ձայն են առաջացնում, որ եթէ չամաչենք ասել, կարելի է արտասուել։

Ի՞նչպէս է երգում Ջիւանին։

Ով տեսել ու լսել է նրան, մեկ հետ կասէ՝ որ նա նախ գլուխը դէպի ձախ, ջուլթակի գլխին թեքելով յորդորացնում է նուագածութիւնը աղեղը ուժգին քսելով լարերին, յետոյ գլուխը սովորականից բարձրացնելով՝ երեսին մի քաղցր ժպիտ է տալիս ու յանկարծ մի ուժգին «Անի» գոռալով՝ երեւի նրա համար թէ «ուշադրութիւն դարձրէք», սկսում է երգը, խօսքերը պարզ հատորհատոր արտասանելով։ Նա չի երգում, նա խօսում է, բայց խօսում է աշխուժով, բարձր ոգևորութեամբ և հեղինակաւոր ձայնով, անկասկած վստահ լինելով իւր ասածների վերայ։ «... Յանկարծ Ջիւանիի ձայնը բարձրացաւ, զօրաւոր, ներդաշնակ ու մանաւանդ զգայուն։ Երգած պահուն նոյն մարդը չէր, ինքը զինքէ գուրս կենէր ու կը վերանար, հոգեկան բան մը կը դառնար, առանց արուեստի, առանց ճիգի կը սահէին երգերն իր շրթունքներէն, ձայն ու նուագարան քիչ կուգային կարծես իրեն սրտին բոլոր խանդը, հոգոյն բոլոր իղձը արտայայտելու...» գրում է նրան տեսնող-լսող մեր թիւրքահայ խմբագիրներից մէկը ¹⁾։ Եւ ճիշտ որ առհասարակ աշուղները, մասնաւորապէս Ջիւանին երգելիս էլ, նուագելիս էլ մոռանում են որ իրենք երգում ու նուագում են, նրանց ուշքն ու միտքը կենտրոնացած է լինում խօսքերի վերայ։ Կարծես նրանք ասում են «դուք լսեցէք թէ ի՞նչ ենք ասում, ոչ թէ ի՞նչպէս ենք ասում»։

Ի՞նչ եղանակների են յարմարեցնում աշուղներն իրենց երգերը, այդ մասին խօսելու ենք հետեւեալ գլխում։ այստեղ այս ասենք որ ինչպէս առհասարակ արեւելեան, այնպէս էլ հայոց աշուղական երգերի ընդհանուր բնաւորութիւնը տխուր է, ծանր, քաշ,

¹⁾ «Արեւիք» 91 մայիս 18.

հեղձուկ, մեղամաղձիկ. այնպէս որ տեղ տեղ աւելի լալիւնի է նմանում քան երգի. իրաւ որ դրանք երգեր չեն, այլ ան ու հառաչանքների մի մեծ շարք, ողբ ու կականի միմեանց յետեից կրկնուող արձագանքներ: Այդ է պատճառը, որ երբ օտարները լսում են, կամ զաշնամուրի վրայ ածում՝ նախ ոչինչ չեն հասկանում, երկրորդ այն չի դուրս գալիս, ինչ որ պէտքն է, ինչ որ մենք, արեւելիներս ենք հասկանում:

Ինչպէս յայտնի է, հայերի մէջ ըստ ձայն ունեցող բաւականին հազուադիւրէն է. մեծագոյն մասը բարի տօն և աւելի տեղի են զանազան տեսակի, հետեապէս և մեր աշուղներն էլ եղել են այդ ձայների տէր: Եղել են երբեմն այնպիսի զարմանալի բարձր և զիլ ձայն ունեցողներ, որ յետ չեն մնացել հոշակաւոր թուրք Հիւսէյնից: Օրինակ աշըղ Խրթըզի ձայնին կարող էր նախանձել մայրաքաղաքների ամեն մի դերասան-երգիչ:

Երբ երաժշտական դպրոցում և կոնսերվատօրիաներում երգեցողութիւն են աւանդում, պրոֆեսորը, ինչպէս յայտնի է, հետևում է իւր աշակերտի և կանգնուածքին, կուրծքը և զլուխը բռնելու ձևին, բերանը բանալու չափին և այլն: Ո՞վ պիտի հետևէր աշուղին, որի դպրոցն ու քօնսեովատուարը եղել է սրճաբանն ու հրապարակը, տեսնողն ու լսողն եղել է ամբօխն: Դրա համար և աշուղներ կան, (որոնց մենք ճանաչում ենք) որ երգելիս այնպէս են խրպոտ ու անախորժ ձայներ հանում, այնպէս են ծամածռում քիթ ու բերանը և գէմքին տալիս կարեհկատուրային կերպարանք, որ փոքրի շատէ գեղեցկի ճաշակ ունեցող մարդը դժուարութեամբ կը կարողանայ համբերել: Ոմանք դիտմամբ են անում այդ, կարծելով իբր թէ լաւ բան են անում:

Չենք մեղադրում այդ մարդկանց. քանի երիտասարդ են և՛ զիլ, ուղղող, խրատող չեն ունեցել, այժմ էլ ուշ է այդ մասին մտածելը, թող այդպէս անցնեն, գնան, դրանք էլ ունեն իրենց առտուտօրիան, իրենց մշտական լսողները, ուկնդիրները:

§ 17. Որպէս դերասան. Աշուղի՝ բանաստեղծ, երաժիշտ, երգիչ լինելը ամենքս գիտենք. բայց գիտե՞նք և այն որ աշուղը և դերասան է, դէկլամատէօն է: Նա մի ժամանակ երգելու կամ պատմելու միջոցին և խաղացել է, այսպէս ասած ներկայացրել է, որ յիշեցնում է մեզ թատրոնի սկզբնական փորձերը: Հնագոյն ժամանակներում Գողթան երգիչների մէջ արդէն, ինչպէս պատմիչների խօսքերից կարելի է հասկանալ, եղել է այդ բանը: Ահա բացատրութեան նեղութիւնը թող յանձն առնի էմին: «Ըստ մեզ—ասում է հոգեւոյս գիտնականը—գուսանակաւն նշանակէ ոչ երգ արծանազրեալ (գոր նոր բառարանն չը գիտեմ է՞ր վասն մեկնա-

բանէ) այլ որովհետեւ գուսանական է յոգնակի գուսան բառի (որպէս զօրական, բազմական) և գուսան առ մեզ զխաղացողն ի թատրոնի կամ զկատակերգուն յայտ ագնէ, յոյք սակս առաւել յարմար թուի մեզ ընդ անուամբդ զերգիչս խաղացողս իմանալ, որք առաջի ժողովրդեան ի հրապարակս ձևացուցանէին զպարունակեալս յերգս վիպասանաց... Այս հնադարեան սովորութիւնը միջին դարերի ամբողջ հազարամեայ շրջանն անցնելով՝ եկել հասել է մինչև մեր ժամանակը: Այժմ էլ գաւառներում ու գիւղերում մենք պատահում ենք հայ աշուղին հրապարակական պատմութիւններ ու հեքիաթներ ասելիս: Մեզ պատահել է մի քանի անգամ ականատես լինել այդ բանին՝ դրա համար մեր տեսած ու լսածից մասն ենք հանում ընթերցողներին, համառոտակի նկարագրելով:

Տեղի է ունենում այդ, եթէ զարուն է՝ բացօդեայ, հրապարակում. լսող հասարակութիւնը մի քանի հարիւր հոգի մեծ, ձուռած և շրջան արած ծալապատիկ նստոտում են գետնին, մի քանի շարք. (վերջին շարքում մեծ մասամբ կանգնած են լինում): Այդ շրջանակի մէջ, սազը ձեռքին (թելով ուսից կախարած) խոշոր ու հաստատուն քայլերով ման է գալիս աշուղ-դերասանը իւր ունկընդիրների երեսին նայելով՝ բարձր ձայնով պատմում է իւր հեքիաթը կամ պատմութիւնը. պատմում է ոչ միբկերպ, այլ ինչպէս գեկկամասիօն, գործող անձերի փոփոխուելով փոփոխում է և ձայնը: Բացի դրանից, նա և խաղում է. երբեմն կանգնում, երբեմն կռանում, երբեմն վազում, ոտքը գետնին խփում, ձեռքերով նշաններ անում, նայելով թէ ինչ է պահանջում պատմաւորի բովանդակութիւնը: Պատմելիս երբ այն տեղերն է հասնում որ գործող անձերից մէկը երգելու է, իսկոյն սկսում է սազը ածել և երգել այն երգը, դարձեալ դեկլամասիօնով՝ որ յիշեցնում է օպերայի սկզբնաւորութեան ժամանակները: Այնպէս աշխոյժ, այնպէս կենդանի է անցնում այս բանը՝ որ հանդիսականները ոչ մի բոպէ իրենց ուշքն ու միտքը չեն հեռացնում աշուղից. ընդհակառակը իրենք էլ նստած տեղը անհանգիստ շարժումներ են անում, բարձրանում, ցածրանում, տխրում, ուրախանում, զանազան խրախուսական բացականչութիւններ արձակում, քաջալերում—«ջան, հաջան, ուստա ջան, մաշալլա, արևուդ մատաղ, սէան եախշի, շատ ապրիս, ձայնդ անսպառ, օղորմի անուշ անցաւորացդ հոգուն» և այլն: Պատմելու ժամանակ որոշ տեղերում դադարներ (պաուզա) կան. հանգստանում է աշուղը. հանգստանում են և լսողները. սա էլ յիշեցնում է թատրոնական խաղամիջոցները: Այդ ժամանակ հեքիաթասացի ընկերը հրաւիրում է հասարակութեանը «բախշիշ» տալ, «փասա» հաւաքել:

իսկ այն շրջանի մէջ տեղ փոխում են աշուղի մեծ, կարմիր թաշկի-նակը, որ լցւում է պղնձէ դրամներով: Գիւղերում տալիս են նաև ալիւր, ցորեն, իւղ և այլն: (Միթէ այս ամենից նախապատմական ժամանակների հոտ չէ գալիս):

Ձմեռուայ երկար գիշերներին գիւղացու և շինականի ազատ ժամանակը այդ հեքիաթասածութիւնը կատարում է տներում. մեծ «յօդա»ներում, «այվաններում». իսկ եթէ քաղաքումն է— սրճարաններում: Մի ձէթի ճրագը փրկւում է գիւղական յարկի տակ ¹⁾ ու այդ մթութեան, այդ տօթի ու գոլորշու մէջ, գիւղացի աշուղը կատարում է իւր գործը: Բացօդեայ լինելը այն առաւելութիւնն ունի, որ նախ՝ շատ մարդ է լսում, երկրորդ՝ ցերեկով լոյսի տակ հեշտ է լինում նկատել աշուղ-դերասանի երեսի արտայայտութիւնն ու հարուստ միմիկան: Անցեալներում Ս. էջմիածնում մեզ պատահեցին Չանգեզուրցի երկու աշուղ-եղբայրներ որ Ղազարապատի պատի տակ, հրապարակում, բազմաթիւ ուխտաւորների բոլորածն շրջանում պատմում էին աշըղ Ղարիբի հեքիաթը: Մի եղբայրը պատմում էր արձակ տեղերը, միւսը երգում էր երգերը, իսկ երբ հարց ու պատասխանով երգերին էին հասնում՝ երգում էին փոխ ընդ փոխ:

Ի՞նչ են եղել մեր նշանաւոր աշուղներն այս գործում:

Սայեաթ-Նովէն չենք կարծում թէ երբեքց հեքիաթ կամ պատմութիւն ասած լինի հասարակութեան համար. բայց մեզ թւում է, թէ նա ունեցել է վրացերէն լեզուով մանր-մունր ծաղրաշարժ ոտանաւորներ ու կուպլետներ՝ որ ընկերական շրջանի մէջ ասել-խօսելու ժամանակ ասել է, որպէս ղեկամասիօն արտասանել: Ահա Ախվերդեան հաստատում է մեր ենթադրութիւնը. «(նա) ունի ասած վրաց գեղջուկ լեզուով անթիւ աշխոյժ խաղեր ու անհամար ազգու բաներ...»:

Շիրինը հեքիաթ ու պատմութիւն սիրել է, բայց չի ասել, չի հետևել. մի երկու անգամ միայն նեղ շրջանում պատմել է մի թուրքերէն հեքիաթ «սիրելիների խնդրանօք»: Զիւանին ոչ մի անգամ հեքիաթ չէ ասել (թէն նրա պատանեկական վարպետը՝ աշըղ Սիւյին յայտնի հեքիաթ ասող էր Չաւախքում). նա այդ փորձը գիւղական թափառական-աշուղներին թողնելով՝ ինքը վերցրել է դարձեալ տեսական կողմը. նա հեքիաթասաց չէ, այլ հեքիաթարան է. նա հեքիաթներ է պատրաստում՝ որ ուրիշները ասեն ու երգեն:

¹⁾ Մեր ռամիկ ժողովրդի մէջ մի տոած կայ. եթէ մի բան ուզում են երկու հոգով կատարել, առում են՝

«ձրաղլուսն ինձանից՝ հեքիաթը քեզանից.»

«Հազար ու մէկ գիշերներ»ի նման հեքիաթներ էր պատմում կոյր աշուղ Թուշարը. սա աշուղ-դերասանների մէջ առաջին տեղը կարող է բռնել: Եթէ միւս աշուղների շնորհքը երգերի յանկարծախօսութեան (էմբոզիզասիօն) մէջ է, այս աշուղի անպատրաստից ասելու ընդունակութիւնը հեքիաթի մէջ է: Ամբողջ Անատօլիայում յայտնի էր «Թուշար էֆենդին»: փաշաները, բէկերը մեծ սիրով լսում էին թէ ինչպէս է նա իւր տափոտ ու կրքոտ հեքիաթների տուտը բաց անում, սկսում իր առասպելական պատմութեանն ու զրոյցները: Մեծամեծներ, մոլլաներ, շատերը չը գիտէին թէ Թուշարը հայ էր, որովհետեւ նա բացի թուրքերէնի մէջ ունեցած հատուկիւնից՝ որ մրցութեան ու բանակուղի մէջ էր մտնում ու յաղթում անուանի թուրքերին, և թրքասէր էր, մինչև իսկ թրքամոլ: Հագնւում էր ինչպէս թուրք ազնուական. ոտքերը «մասրարուջ» (ինչ որ հագնում են Ախալցըխայի հայ կանայք) գլուխը շալ փաթաթած, ոսկեթիւ ելակը հագին ու վրան ձգած Վանի շալից դեղին ապա (վերարկու առանց թևերի): Նա հետը միշտ ման էր ածում իւր աշակերտներից մէկին որպէս թիկնապահ-ուղեցոյց, հրամանակատար: Ծիրունի աշուղները պատմում են մի շարք կուրիօզներ, անեկդոտներ «Թուշար էֆենդու» կեանքից, որոնցից աւելորդ չենք համարում մի երկուսը առաջ բերել:

Մի օր Ղարսի փաշան (Ղարսը դեռ Թիւրքիային էր պատկանում) պատուիրում է Թուշարին, որ նա մի նոր, բոլորովին չը պատմած հեքիաթ ասէ: Թուշարը նեղ դրութեան մէջ է ընկնում. բարեկամ փաշայի ցանկութիւնը կամ հրամանը ստիպուած է լինում կատարելու. նայում է չորս կողմը, նշան է անում աշակերտին, որ այլայլուած հետևելիս է եղել իւր վարպետի անհանգիստ շարժումներին՝ ու հազալով, կոկորդը մաքրելով անպատրաստից սկսում է մի նոր հեքիաթ յօրինել և՛ պատմել, և՛ ներկայացնել, անուանելով նրան «Աշրաֆ և Զոհրա»: Բաւական պատմելուց յետոյ Թուշարն այնպիսի սրտաշարժ տեսարաններ է մէջ բերում՝ որ փաշան արտասւտւում է և սկսում է հեկեկալ: Անսպասելի կերպով լաց է լինում և՛ Թուշարը. աշակերտը զարմանում է վարպետի այդ վարմունքից ու մօտենալով հարցնում է. «Ուստան, դժւ ինչու ես լաց լինում, հօ գիտես որ պատմածը հեքիաթը լիովին սուտ է, քո երևակայութեանդ արդիւնքն է»: «Որդի, պատասխանում է նա, ես լալիս եմ ոչ թէ հեքիաթի ազդեցութիւնից, այլ նրա համար թէ ինչպէս պիտի վերջացնեմ»: Բայց և այնպէս՝ հեքիաթը վերջանում է

հետաքրքրական ֆինալով և հիացած փառայից աշուղն ստանում է խոշոր պարգև:

Թուշլարի զուարճախօսութեան ու սրախօսութեան համար բաւական է պատմել հետեւեալը.

Մի անգամ երեք յայտնի թուրք աշուղներ լսած լինելով Թուշլարի համբաւը, գալիս են Ղարս նրան տեսնելու և փորձուելու: Դեռ քաղաք չը մտած, կամուրջի վրայ նրանք պատահում են Թուշլարին, բայց չեն ճանաչում թէ նա է: Նրանցից մէկը հարցնում է թէ՛ բարեկամ, ռրտեղ կարելի է տեսնել Թուշլար էֆենդուն. նա պատասխանում է «գեօր մանամ, թան մանամ, բիլ մանամ». որ ունի երկդիմի նշանակութիւն—մէկ «տես, ես եմ, ճանաչիր, ես եմ, գիտեցիր, ես եմ. մէկ էլ—Ձեմ տեսել, չեմ ճանաչում, չը գիտեմ»: Օտարականները վերջին մտքով հասկանալով հեռանում են. բայց յետոյ միայն ուրիշներից լսելով նրա ով լինելը, հասկանում են իրենց խարուիլը՝ և ամաչելով դառնում են իրենց տեղը, առանց այլ ևս Թուշլարի մօտ գնալու:

Թուշլարը գեղեցիկ, բարձրահասակ մարդ լինելով՝ լաւ էլ ձայնի առողջանութիւն է ունեցել ու ազատ շարժումներ ու ճկուն միմիկա. մեծ զարմանքով են յիշում նրան ծերունիները՝ ով երբ և իցէ լսել է նրա մի որևէ պատմութիւնը:

Ոչ այնքան ասելու և խաղի մէջ, որքան հեքիաթների մեծ պաշարով յայտնի է Բանգի աշուղը: Նա պատմութեան ու հեքիաթի շտեմարան էր, անսպառ աղբիւր: Բանգին խիստ բարկանում էր՝ երբ հարցնում էին «Ուստա Բանգի, այս ինչ հեքիաթը գիտե՞ս»: «Ծօ ադ լակոտները հում կը հարցնեն թէ գիտես, ես Բանգին եմ, ինձի Բանգի կըսեն»—պատասխանում էր նա: Այս աշուղը կոյր էր ու մի կոյր աղջիկ էլ առաւ կնութեան, որպէս զի հաւատարիմ մնայ իրեն ու չը խաբէ:

Աշուղ Եանդունին իւր հեքիաթներով ճիշտ որ հրդեհ էր ձգում լսողների սիրտը. հասարակ, ռամիկ մարդ էր, բայց լաւ սրտի և ընդունակութեան տէր:

Բոլորովին այլ կերպարանք ու բնաւորութիւն ունի երիտասարդ Ֆէյրադին (Ֆահրատը), ժամանակակից կոյր աշուղը: Նա քաղաքներում ու գիւղերում ման գալով ասում ու պատմում է ոչ հեքիաթ, այլ «Վէրք Հայաստանին», Բաֆֆու, Պոօշեանի, Ծերենցի վէպերը, իրենից երգեր աւելացնելով ու յարմարեցնելով պատմութեան թովանդակութեան:

ՍԱՅԵԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԱՆՅԱՅՏ ԵՐԳԵՐԻՑ

ԴԵՈՐԴ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

«Շմէն մարթ չի կարթա իմ գիրքն՝ ուրիշ գրէն է.
«Բունիաթըս աւագ չիմանաս՝ քարափ է, քոր ու կրէն է»:

Սայաթ-նովա.

Պետերբուրգի Կայսերական Գիտութեանց Ճեմարանի վրաց
ձեռագիրների թւում գտնւում է ի միջի այլոց և մի ձեռագիր
մատեն, որը մեր խորին ուշադրութեան արժանի պիտի լինի:
Դա մեր ամենահռչակուած ժողովրդական բանաստեղծ, վրաց Հե-
րակ Բ. Թապաւորի երգիչ, Սայեաթ-նովայի երգերի ժողովածուն
է, որը գրի է առել Սայեաթ-նովայի որդի Օհանը Գիօրգի ԺԲ
Թապաւորի որդի Թէյմուրազ արքայազնի պատուէրով:

Ներկայումս լաւ չեմ յիշում թէ ինչ աղբիւրից, միայն այս-
քանը յիշում եմ, որ ձեռագիրը տեսնելուց շատ առաջ գիտէի
արդէն նրա գոյութեան մասին: Բայց գիտեցա՞մս սահմանափակ-
ւում էր նրանով, որ Գիտութեանց Ճեմարանում կայ մի վրացե-
րէն ձեռագիր Սայեաթ-նովայի երգերի—ուրիշ ոչինչ: Թէ այդ
ձեռագիրը որքան մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում, այդ
ես երեւակայել անգամ չէի կարող: Այսպիսով՝ ես 1892 թ. այցե-
լեցի Ասիական Թանգարանը ոչ թէ այդ ձեռագիրը ուսումնասի-
րելու նպատակով, այլ լոկ հետաքրքրութեանս յագուրդ տալու
համար: Եւ իսկապէս՝ մի քանի աննպաստ հանգամանքներ և գըլ-
խաւորապէս ժամանակի սղութիւնը ինձ չէին էլ թոյլ տալ լրջօ-
րէն հետազօտել ձեռագիրը: Ես ձեռքիս տակ չունէի ոչ մի բա-
ռարան արեւելեան լեզուների, չունէի մինչև անգամ Ախվերդեա-
նի յայտնի «Սայեաթ-նովայ», հրատարակութիւնը, որ ինձ անհա-
մեմատ մեծ ծառայութիւն պիտի արած լինէր այդ դէպքում:

Երկու խօսք այդ Եօփանէի մասին:

Հանգուցեալ Գէորգ Ախվերդեանի «Սայեաթ-Նովայ» յայտնի ուսումնասիրութեան առաջաբանի ԺԲ. երեսում կարդում ենք հետեւեալը.

«.... Սայեաթ-Նովէն լսելով Աղա-Մահմէդ-խանի հեծելազօրի Վրաստանի սահմանին մօտենալը, միտն է բերում զաւելներուն (ունեցել է երկու ազայ՝ Մելքիսեդ, Օհան և երկու աղջիկ՝ Սառա ու Մարիամ) ու գալիս է Թիֆլիզ: Էստեղաց ուղարկում է նրանց Մօզդօկ, ուր նրանք գտնում են հաստատ բնակութիւնն»: Նոյն առաջաբանից մենք իմանում ենք Մելքիսեդի սերունդի մասին, բայց Օհանի մասին ոչ մի խօսք չկայ այլևս: Մեր յիշատակած մատեանից առաջին անգամ երևում է Օհանի (նոյնը՝ Եօփանէ և Իփան) գոյութիւնը Պետերբուրգում անցեալ դարի քսանական թւականներին:

Օհանն այդ ժամանակ ծեր էր: Այդ բանը երևում է նրանից, որ նրա մայրը մեռած էր արդէն 1769-ին (տես Ախվ. եր. ԺԱ.): Ուրեմն նա մտած պիտի լինէր վաթսուներորդ տարին: Նա չէր կարողանում գրիչը հաստատ ձեռքին բռնել—այդ երևում է նրա գող-դփուն գրից: Նրա աչքերը լաւ չէին տեսնում, ինչպէս սպացուցանում է մատեանում պրւած նրա նկատողութիւններից մէկը. «კარგათ მისთვის ვერ დავწერე, ბძანება იყო მაღე. მარტო მე არ ვტყუი —არ მევაზღოდა სათვალე» (լաւ չկարողացայ գրել այն պատճառով, որ ինձ հրամայուած էր (արքայազն Թէյմուրազի կողմից) շուտով (վերջացնել): Միայն ես չեմ ստում, որ ակնոցս վատ էր):

Օհանը հասկանում էր Թիֆլիզի հայերէն, վրացերէն ու գուցէ նոյնպէս թուրքերէն բարբառները: Վրաստանից հեռանալուց յետոյ սովորել էր նոյնպէս և ռուսերէնը ոչ-հիմնաւորապէս: Զուրկ էր հօր տաղանդից և առհասարակ նրա մտաւոր պատրաստութիւնից, թէպէտ և բաւական ծանօթ է երևում աշուղական լեզուին և արուեստին և մինչև անգամ յաւակնութիւն ունի իրան բանաստեղծ երեակայելու: Նա հօր երգերին կցել է մատեանի վերջում իր յօրինած ռուսերէն լեզուով խաղեր՝ յարմարեցրած արեւելեան (աշուղական) տաղաչափութեան: Այս ոտանաւորները գրուած են անգրագիտօրէն և զուրկ են որեւէ գրական արժանաւորութիւնից: Այսքանը մատեանի գրողի մասին:

Արդեօք այդ երգերը Սայեաթ-Նովային են պատկանում:

Թողնելով մի կողմ այն հանգամանքը, որ մատեանը կեղծիքի ոչ մի առիթ չէ տալիս, ոտանաւորների լեզուն, նրանց կազմուածքը, Սայեաթ-Նովայի սիրած շատ բառեր ու դարձուածքներ ուղղակի մատնում են մեր անմահ երգչին: Այսպէս կարող

էր գրել միայն Սայեաթ-Նովան, որին կարելի է ճանաչել նրա մի տունից: Էլ չեմ խօսում այն բանի մասին, որ մատենանի մէջ մտած են ամբողջովին այնպիսի երգեր, որոնք առաջուց յայտնի են իբրև Սայեաթ-Նովայի սեփականութիւն:

Ի՞նչ աղբիւր է ծառայել Օհանին հօր երգերը գրի առնելիս:

Այս հարցին կարելի է միայն մի որոշ պատասխան տալ, որ Օհանի և Ախվերդեանի աղբիւրները միեւնոյնը չեն եղել, այսինքն Սայեաթ-Նովայի յայտնի ձեռագիրը: Պատճառը այն մեծ տարբերութիւնն է, որ կայ երկու ձեռագրներում: Եթէ ընդունենք մինչև անգամ, որ Ակագեմիական ձեռագրում մտած մինչև այժմ անյայտ երգերը տեղաւորուած էին բնագրի այն մասերում, որոնք պակասում էին նրա Ախվերդեանի ձեռքն ընկած միջոցին, այնուամենայնիւ շատ հանգամանքներ տալիս են ենթադրելու, որ յայտնի բնագիրը չէ ծառայել Օհանին իբրև աղբիւր: Դրա համար հարկաւոր է միայն վերցնել թէկուզ մի երգ Օհանի ձեռագրից և համեմատել նոյն «խաղի» հետ Ախվերդեանի հրատարակութիւնից: Եւ իսկոյն կը պարզուի հետեւելը—տուների զանազան քանակութիւնը, տողերի կարգը, շատ բառերի ու դարձուածների տարբերութիւնը: Էլ չեմ խօսում երգերի զանազան կարգի մասին երկու աշխատութիւններում և վերջապէս վրացերէն երգերի բացակայութիւնը բնագրից: Մնում է ենթադրելու, որ Օհանին իբրև աղբիւր ծառայել է կամ յիշողութիւնը, կամ, որ նա ձեռքի տակ ունեցել է մի այլ ձեռագիր աղբիւր, գուցէ գրած հէնց Սայեաթ-Նովայի ձեռքով: Առաջի ենթադրութիւնը, չը նայելով իր դժուար հաւանականութեան, չի կարելի բոլորովին ժխտել: Պէտք է ի նկատի ունենալ այն բացառիկ յիշողութիւնը, որը ունեցել են մեր պապերն ու հայրերը և ունեն հասարակ ժողովրդից շատերը դեռ մինչև հիմա դէպի իրանց սիրած աշուղների «խաղերը» և առհասարակ ժողովրդական երգերը: Օհանը, երբ որ Թիֆլիզից հեռացաւ, մօտ երեսուն տարեկան էր, եթէ ոչ ավելի: Ուրեմն Թիֆլիզում նա կարող էր լսած լինել հօրից կամ ուրիշ շատերից Սայեաթ-Նովայի երգերը և յիշողութեան մէջ պահել: Վերջապէս նա Մօզդոկում եղած ժամանակ կարող էր կարդալ հօր բնագիրը ու մտքում պահել շատ երգեր և յետոյ քսանական թաւաճաններին վերականգնել յիշողութեան մէջ և գրի առնել Պետերբուրգում: Գուցէ այս հանգամանքին ենք պարտական, որ Օհանն իրան թոյլ է տուել բաւականին ազատ խմբագրութիւն հօր երգերի վերաբերեալ: Դրաւոր աղբիւր ձեռքի տակ ունենալիս նա բաւականին սանձուած պիտի լինէր: Այդ յիշողութիւնը չէ՞ արդէօք, որ նրան շատ անգամ դաւաճանել է. օրինակ՝ Օհանը շատ անգամ չէ յիշում

երգը ամբողջապէս (համեմատած Ախմերզեանի հրատարակածի հետ), այլ միայն նրա մի քանի տուները, և վերջապէս չէ՞ որ նա գրի է անցրել երգերի մի աննշան մասը Սայեաթ-Նովայի բոլոր երկերի հետ համեմատած: Յամենայն դէպս այս հարցը կարող է պարզել մատենանի խորին ուսումնասիրութիւնը: Կարող է պատահել որ Օհանը բացի իր յիշողութիւնից, ձեռքի տակ է ունեցել և որեւէ գրաւոր աղբիւր:

Մատենանը երկածալ է, բաւականին հաստ: Երեսներին դրուած են համարներ, բայց ոչ Օհանի ձեռքով: Մատենանի բովանդակութեան մեծ մասը կազմում են Սայեաթ-Նովայի երգերը, իսկ վերջին, աւելի աննշան մասը Օհանի ուսուերէն լեզուով յօրինած այլանդակ «խաղերը»:

Սայեաթ-Նովայի երգերից առաջ գալիս են թուրքերէն, յետոյ վրացերէն և ապա հայերէնները: Արագ աչքի անցկացնելով այդ երգերը, կարելի է գալ հետեւեալ եզրակացութեան:

Վրացերէն երգերը պարզ են և անպաճոյճ, գրուած են զրլ-խաւորապէս յանկարծուստ, որեւէ դէպքի առիթով և կապ ունեն հեղինակի կեանքի հետ, ուրեմն և կարող են ծառայել իբրև կենդանի աղբիւր Սայեաթ-Նովայի կենսագրութեան (յօդուածիս վերջում մէջ կը բերեմ մի օրինակ):

Հայերէն երգերը, ընդհակառակն, հեղինակի առանձին հոգսերի ու զրազմունքի նիւթ են եղել: Երևում է, որ նրանց վրա հեղինակը աշխատել է, սիրտ է մաշել և նրանց տալիս է առանձին նշանակութիւն: Նրանք նրա հասուն մտքի արտայայտութիւններն են և անհամեմատ աւելի կոկիւած:

Սայեաթ-Նովան իսկապէս հայերէն երգերով էր, որ յետագայ բազմաթիւ աշուղների համար շիօլա ստեղծեց: Թուրքերէն երգերը իմ կարծիքով աւելի երկրորդական նշանակութիւն պէտք է ունենան: Տեղը և հանգամանքները թոյլ չեն տուել Սայեաթ-Նովային լաւ սովորելու այդ լեզուն և եթէ նա գրել է թուրքերէն մեծ քանակութեամբ երգեր, այդ միայն նրա համար, որպէս զի ժամանակի տուրքը վճարէ և յետ չը մնայ ժամանակակից յայտընի աշուղներից: Սրանք նրա երիտասարդ ժամանակուայ արդիւնքները, իսկապէս, փորձերը պիտի լինեն, երբ Սայեաթ-Նովան դեռ չէր դուրս եկել ինքնուրոյնութեան ճանապարհը:

Մատենանի կարգալը ներկայացնում է դժուարութիւններ: Գուցէ մասամբ այս հանգամանքն է եղել պատճառը, որ ոմանք գիտենալով նրա գոյութեան մասին, այնուամենայնիւ ձեռք չեն վարկել նրա ուսումնասիրութեան: Ուսումնասիրողը պէտք է ծանօթ լինի ոչ թէ միայն թիֆլիզի հայերէն, վրացերէն և թուր-

քերէն բարբառների հետ, այլ և աշուղական լեզուի, արուեստի հետ: Ձեռագիրը բառացի կարդալով հետեանքի չի կարելի հասնել: Պէտք է կարդալ աւելի գուշակելով, սրբագրելով: Այս ես պէտք է ի նկատի ունենալ, որ վրաց գիրը չի կարողանում արտայայտել հայ և թուրք լեզուների հնչիւնները և որ այդ երգերի գրի առնողը կրթութիւնից՝ պոետի և կիսագրագէտ մարդ էր: Օհանը շատ անգամ չըմբռնելով հօր գործածած շատ բառեր և դարձուածքներ, մէջ է բերում նրանց վայրիվերոյ և շատ տեղ մթնացնում և աղաւաղում է բնագիրը: Շատ սեղեր ես կարդացիւ եմ աւելի ենթադրելով, քան թէ կարելի է տառ առ տառ դուրս բերել ձեռագրից: Յիշատակարանումս նրանք մտնում էին աւելի ուղղուած, սրբագրած: Բայց ի նկատի ունենալով այն, որ ես միջոց և ժամանակ չեմ ունեցել լիովին ուսումնասիրելու ձեռագիրը, իմ ընթերցումը չը պէտք է համարել բոլորովին անթերի և վերջնական:

Սայեաթ-Նովայի բոլոր երգերը գրուած են վրացերէն սղազիր, իրար կապուած տառերով: Ձեռքը վարժ է, թէպէտ անհաստատ և տեղ-տեղ զոզոջոյուն: Յիշատակարանիս մէջ ես արտանկարած ունեմ Օհանի ձեռքից օրինակներ, որ ես աւելորդ եմ համարում մէջ բերել իմ թուուցիկ նկատողութիւններէս մէջ:

Հայերէն երգերը 28 հատ են, որոնցից երկուսը խառն ուրիշ լեզուների հետ: Սրանցից մինչև այժմ յայտնի են 18-ը, որոնք մտած են Ախվերդեանի հաւաքածուի մէջ: Տասը, որոնց թուում և բազմալեզու ոտանաւորները, բոլորովին անյայտ են:

Երգերը վեջանում են բացատրութիւններով, որոնք ցոյց են տալիս երգի ձևը, եղանակը. «ցեյ ծշծծծծո, ցեյ տշշոնո»... (այս մութամբազ, այս թէ՛նիս...)

Երգերին կից երբեմնապէս գրուած են Օհանի վրացերէն լեզուով բաւականին հետաքրքիր բացատրութիւն-ծանօթութիւնները: Օրինակ՝ իմ բերած երրորդ («է՛յ բէմուբազ մի սպանի») երգին կից գրուած է հետեւեալ ծանօթութիւնը (մէջ եմ բերում ուղղակի հայերէն թարգմանութիւնը). «Սա միքանի լաւ եղանակներով է ասել Սայեաթ-Նովան: Այս խեղճն էլ (Սայեաթ-Նովան) սիրուց բռնուած՝ ճարտասանի լեզու է գործ դրել և ծանր մտքի մէջ խորասուզուել, որովհետեւ այդպէս է աշխարհը—ունայն պիտի անցնի: Ով որ սրա (այս մատենանը) կարդալու միտք ունենաք, մի-մի ողորմի ասացէք ողորմելուն (Սայեաթ-Նովային) և յիշեցէք ձեր նուաստ ճորտ՝ տարաբաղդ Իվան Սէյեադովին»: «Մօտըթ նստողըն կու հարիի» (Ախվ. Խ Գ.) երգին կից. «Սայեաթ-Նովան մի ալիզ անուանի բարեկամ է ունեցել, այս քօլ-

լաման (երգի եղանակ) նրա վրա է ասել»։ Իմ այս տեղ բերած չորրորդ («Նաբար գրնաց բուլլուլի մօտ») երգին կից. «այս մուխամբազը (երգի եղանակ) Սայեաթ-Նովան յօրինեց, որ Շահը (Աղա-Մահմադ-խանը) պէտք է գայ մեծ ժխորով նրա գերեզմանի վրայ. այս էր պատճառը, որ նրան մաս-մաս արին...» Օհան ուզում է ասել, թէ Սայեաթ-Նովան այս երգով գուշակել էր, թէ ինչ մահով պիտի մեռնի (երգի վերջին մասը հետեւեալն է. «Սայեաթ-Նովի գերեզմանըն Շահ-Աբուսի լալի նըման շահի վէր գալուն մնում է»)։

Ահա յայտնի երգերի ցանկը։ Վերնագիրներին կից դրուած հայկական թւանշանները ցոյց են տալիս թէ նրանք Ախվերդեանի հրատարակած որ խաղին են համապատասխանում։

1. Շատ մարթ կօսէ յիս չարէմէն հաւրաթ իմ (ԺԲ)
2. Քիզ սազ գուքա ալ շուժաշըն, նազանի (ԽԵ)
3. Քանի վուր ջան իմ, յիս քիզ շուրբան իմ (ԽԲ)
4. Էշխիցըթ հիվանդացիլ իմ, դիդի համա իմ լալի (ԻԲ)
5. Զիս ասում թէ լացիս էլի (ԺԵ)
6. Աշխարըս մէկ փանջարա է, թաղէրէմէն բէզարիլ իմ (ԼԴ)
7. Դուն շատուցվէ իմաստուն իս (Ը)
8. Հուտըթ աշխարըս մաիլից (ԽԱ)
9. Անգին ակըն վըրէթ շարած (ԻԱ)
10. Թամամ աշխար պըտուտ էկա (ԻԵ)
11. Պատկիրըթ շալամով քաշած (ԼԵ)
12. Բէդասլին վուր խօսէցնիս (ԼԷ)
13. Մէ խօսկ ունիմ իլթիմագով (Ե)
14. Աջափ, քու սիրտըն օվ շինից (ԻԸ)
15. Մօդըթ նստողըն կու հարփի (ԽԳ.)
16. Մէջլումի պէս կօրաւ էարըս (Զ)
17. Ամէն սազի մէշըն գոված (Ա)
18. Արի համով շուլուղ արա (ԼԲ)

Մի փոքրիկ նկատողութիւն։ Վերեւ յիշատակուած 18 երգերից 16-ը Ախվերդեանի մօտ ունեն թւականներ։ Երկուսը միայն չունեն։

Անյայտ երգերը սրանք են.

1. Աիբիմըն կարթացիլ իմ դասէ դաս.
2. Աիբ Աստուած սիրիս, բէն բարի կացի.
3. Փահրադըն մէրած, Շիրին ասաց ¹⁾).

¹⁾ Այս տողը յիշատակարանիս մէջ բոլորովին ճշնադրած է։ Ենթադրում եմ, որ այստեղ պիտի լինի «Փահրադն մէրած» երգը, որը ցանկիս մէջ ուրիշ տեղ չէր յիշուած։

4. Է՛յ բէմուրազ մի սըպանի.
5. Հնդկաց քաղաքիցն հանած.
6. Աչկ ու ունքըթ վէր իս թօղի.
7. Խաբար գնաց բուլբուլի մօտ.
8. Մշու Սուլթան սուրփ Կարապիտ (հայերէն և թուրքերէն).
8. Մտա էշխի քուրէն խալիս դարնալու.
10. Իս բա միվիդա (հայերէն, վրացերէն, թուրքերէն):

Այսպիսի մեծ քանակութիւն անյայտ երգերի, որ երևում է յանկարծ մի անծանօթ մատենանից, ենթադրել է տալիս, որ Ախվիրդեանի ձեռքն անցած «Դավթարը» շատ կիսատ պիտի լինէր: Ինձ թւում է, թէ հետաքրքրուող մինչև այժմ էլ կարող է գտնել հսուց մնացած «գավթարներում» մեր ժողովրդի սիրած երգչի անյայտ խողերից: Սրան ապացոյց կարող է լինել հանգուցեալ Գէորգ Տէր-Աղէքսանդրեանի «Թիֆլիսիցոյ մտաւոր կեանքի» մէջ մտցրած Սայեաթ-Նովայի երկու բաւականին աղաւաղուած խողերը ¹⁾:

Ես կարծում էի թէ յայտնի երգերի թւականները ինձ պարզել կտան, թէ հեղինակի կեանքի մի որոշ ժամանակամիջոցին են վերաբերում ինձ հետաքրքրող մատենանի բոլոր երգերը: Բայց այդ չաջողուեց, որովհետեւ թւականները բռնում են համարեա այն ամբողջ ժամանակամիջոցը, երբ Սայեաթ-Նովան գրելիս է եղել հայերէն:

Այստեղ մէջ եմ բերում բոլոր անյայտ երգերն այնպէս, ինչպէս ես կարգում եմ:²⁾

¹⁾ Հօրս թողած ձեռագիրների մէջ ես գտայ ի միջի այլոց Սայեաթ-Նովայի մի քանի ոտանաւորները, սրոնցից երկուսը հայերէն. մէկը յայտնի՝ «Աչկը» էնդուր չէ ցամաքում, սրտիս մէջն արուն մընաց» և միւսը անյայտ՝ «Եշխիթ կրակըն սրտիս մէջն վար է»,

²⁾ Հարազատ պահպանելու համար Թիֆլիսի բարբառի այն հնչիւնները, որոնք հանգիւղում են այստեղ բերած երգերի մէջ և որոնց չէ կարողանում արտայայտել հայկական գիրը, ես զեկաւարտել եմ հետեւեալ փոխադրութեամբ (transcription)

1) դ նօտր (չ) համապատասխանում է վրաց ջ և արաբական ج հնչիւնին: Օրինակ՝ «զուլ», «զարիբ»:

2) ու նօտր (—) արտայայտում է ոչ-վանկային կամ բաղաձայն (неслоговое) ու Օր. «Աստ—աձ», «էր—ած իմ» (բայց ոչ «Աստուած»)

3) որովհետեւ մեր յ տառը ներկայումս կորցրել է իր իսկական, նախնական նշանակութիւնը բառի սկզբում, ես դրա տեղ գործ եմ ածում յ և առաջարկում եմ կարգալ իր նախնական նշանակութեամբ, այսինքն ինչպէս լատինական յ: Օրինակ՝ գրում եմ «յար», «յիս» (jar, jis) և ոչ «յար», «յիս»,

I

Աչկ ու ունքը լի վեր իս թողի, հէքիմը լի անճարի բարաթ.
 Աջնի, քիզ ինչ գէթ իմ արի—խօսում իս դու չարի բարաթ.
 Օվոր քիզ խաչէն մըտիկ տա, սիրտըն դարնա քարի բարաթ.
 Թէգուզ պահէ, թէգուզ սպանէ դըրանը լի նօքարի բարաթ:

Դըրանը լի նօքար չիս պահի, թաքառու իս՝ շու սըպանող.
 Խօսկըս արակով իմացի, զօհրա աստղ, փուզու սըպանող.
 Բացալ իս բաղի միշումըն, կարմիր վարթ, բուլբուլ սըպանող:
 Կտրիլ տու քանի կտրում է—քու թուրըն սարգարի բարաթ:

յար, ինձ մէ ճափա կանգնեցրու—կէնամ խաթըր ջամի նըման.
 Դիշի ու ցէրէկ լալիս իմ, աչկերըս է նամի նըման:
 Թօղ դըրանը լի նընգած ըլիմ օտար բարէկամի նըման:
 Անգալըն Աստուած սըպանէ, Փահրադ Շիրին շարի բարաթ:

Դարնան շնչի ծախկի նըման կարմիր վարթըն բաց է ըլում.
 Ինչ օքուտ է քու բաղմընչուն, վուր բուլբուլըն լաց է ըլում.
 Պըրօշէմէթ միզը է կաթում, թօղնիս, յախէթ թաց է ըլում,
 Էնգուր համա քախցը իս խօսում—լիզուլ է շաքարի բարաթ:

Մարթ իր խօսով կու ճանանչալի, գուզէ Շահի վէզիր շինին.
 Բէգասըն ասըլ չի դարնա, թէգուզ վէքիլ, նազիր շինին.
 Թէ կու մընաս, ամէնան տիզ քու հունարըն հազիր շինին.
 Սալաթ-Նօվան, խօսկը լի ասա—չըլի քամու դարի բարաթ:

II

Ջընգկաց քաղաքիցըն հանած, ջափահիր քար արմանէլու,
 Ինչին դիփչիս նաշը կօնիս, վօսկէ փարգալ արմանէլու.
 Ամէն մարթ չի կարա ճարի շահով շըքար արմանէլու.
 Մարթ հիզը չի կարող խօսի, Բօստօմի Զալ արմանէլու:

որ կարող էր սխալմամբ կարգացուել «har, his»: Բառերի մէջ տեղ թողնում եմ
 յ անփոփոխ: Օր. «մալիս», «Սալաթ-Նօվան»:

4) նոտր տմ. ըմ.., (—հ հ.) ոնգալին ձայնաւորների են, համապատաս-
 խան ֆրանսիական an, am.... Օր. «հ-հարա», «ս-հարա»:

Շիմշատի ծար բըհամ էկար, շէնքըթ տաշիլըն ի՛նչ կօնէ.
 էրանի է քու տիրուչին—յադին յաշիլըն ի՛նչ կօնէ.
 էրէսըթ խասա մուրասա—շալամ քաշիլըն ի՛նչ կօնէ.
 Կարմիր ու կանանչ ու ճէրմակ, սարիսար ալ արմանէլու:

Դուն հիշտ լիմիշ անէլու չիս, ճըրաք վարած, դըժար ճարած.
 Օվօր էրէսըթ կու տէսնէ, խիլքըն կու դարնա շըվարած.
 Անգին յաշութ, անգին ալմաս, բօլօրքըթ ջավահիր շարած,
 Սկանդարի Զուլղարէն թօղած, ջընաղ հէքալ արմանէլու:

Համաշա սէյրան իս անում, վարթ ու մանիշակ քաղում իս.
 Շուշա բըրօլէ գուլարգան բէրնէթ վարթաշուր մաղում իս.
 Թաքաուրի թաշի ջիդա, վօսկէ թիլըդ շաղմաղում իս.
 Վուրանուրթի ձէրիցըն փախած ջէյրան, մարալ արմանէլու:

յար, քիզանից հիրանալըս մէրնէլուս վըրա դըժար ա.
 էշխէմէթ ջունուն իմ դարի—ի՛նչպէս անիմ ինձի չարա.
 Ավէլի չէ Սայաթ-Նօվէն—քիզի ծարա ու նօքար ա.
 Նըրանից ձիրքըթ քաշիլըն էտ էլ շատ ա արմանէլու:

III

է՛յ բէմուրադ մի սըպանի, չունքի արիր սէր, նազանի.
 Թէ քիզ ավէլ յադ յար սիրիմ, ումըրէս չանիմ խէր, նա-
 զանի:

Աշխարումըս դուն իմ ջան իս,
 Դուն իմ Շահ իս, Սուլթան, Խան իս.
 Ի՞նչ կուլի միզ մըտիկ անիս.
 Հազարէն մէ ջէր, նազանի:

զարիր դավրիշ իմ, հաջ չունիմ.
 Գլխիս էրծաթէ թաջ չունիմ.
 իս քիզ ավէլ իլաջ չունիմ.
 Դուն դարի ինձ տէր, նազանի:

Կըրակ տըվիր կրակն ավէլի.
 Չախմախ ունիս դուն ցավէլի.
 Աշխարում քիզնից ավէլի
 Օ՞վ ասավ թէ կէր, նազանի:

Սալաթ-Նովէն իմ, ճար չունիմ,
 յիս վարթըն իմ մին խար չունիմ,
 Թէ դուն ասիր յադ յար չունիմ,
 Իղրարըթ գըթար, նաղանի:

IV

Խաբար գընաց բուլբուլի մօդ «վարթըն քու գալուն մընում է,
 Ճուխկընիրըն բացրացըրած վերէն շուր գալուն մընում է.
 Արաւուտուց զանգակի պէս քախցըր ձէն տալուն մընում է»:
 Բուլբուլն ասաց. «Զիմ կարող գա, պուճպուճէս լալուն մընում է»:

Վարթըն ասաց. «Իմ բուլբուլին ալ պուճպուճէն վաճնց կու խափէ:
 Թէ խիլք ունիս, ղարիբ բուլբուլ, էլ քու բաղի ճահիէն չափէ»:
 Քանի գուզէ քընած տիղըն իր թշնամին կուրըն կապէ,
 Էլի վիրչում մէղան (?) ¹⁾ Բօստօմի Զալին մընում է»:

Վարթըն ասաց. «Խային բուլբուլ, նալաթ էտ քու էթտիրարին,
 Անցկացաւ ապրիլ, մայիսըն, մէկ օր չը հարցըրիր յարին»:
 Զէթուզ թէ մուրազին հասնին, տիս, ինչ առավ քավթար ղարին,
 Փահրադին քլունդըն սըպանից, Շիրին խանջալին մընում է:

Աշխարումըն վարթն է էլի բուլբուլն էրի սիրէկանըն:
 Բուլբուլի լիզաւ իմ ասում, Տէր, պահէ վարթի նըմանըն:
 Աշխարումըս քանի սաղ իմ, Սալաթ-Նովի գէրէզմանըն
 Շահարասի լալի նըման շահի վէր գալուն մընում է:

V

Փահրադըն մէրած, Շիրին ասաց՝ ղարէն էրաւ իմ.
 Քաշաիլ է վարթըն, մօդ չէ թօղնում, չափարէն էրաւ իմ,
 Բուլբուլըն ասաց՝ «վարթիս խաթրի խարէն էրաւ իմ»:
 Տանումէկ ամիս մուջամ կացի, տարէն էրաւ իմ.

¹⁾ Անընթեռնելի բառերը ես յիշատակարանէս մէջ սովորաբար արտանկա-
 րում էի:

Աստուած կու սիրիս, զար մի հաքնի, զարէն էրուած իմ,
Մէջլումի նըման ման իմ գալի, յարէն էրուած իմ:

Ձըկա Փաչահի խազինումըն մալ քիզի լայիդ.
Հալա չեն գօրծի Թիրմանումըն շալ քիզի լայիդ.
Օսկէ մաանումըթ դուն դըրիլ իս լալ քիզի լայիդ,
Հաքիլիս աուլաս, ըանգն է գուզգազ ալ քիզի լայիդ:
Աստուած կու սիրիս, զար մի հաքնի, զարէն էրուած իմ,
Մէջլումի նըման մանիմ գալի, յարէն էրուած իմ:

Խօսկիրըթ քախցըր, լիզութ շաքար շարթի միչումըն,
Գարունքան ծաղիկ, բացիս էլի մարտի միչումըն.
Մազիրըթ ըհհան, փաթըթած է վարթի միչումըն.
Կանանչ տէրէվէն նամ չի կաթի վարթի միչումըն.
Աստուած կու սիրիս՝ զար մի հաքնի, զարէն էրուած իմ,
Մէջլումի նըման ման իմ գալիս, յարէն էրուած իմ:

Սայաթ-Նօվէն իմ, էնդուր կուլամ, դարգիրս արբար.
Մազիրըթ ըհհան, կլապիտօն է, հուսիրըթ շարբար,
Բարակ սուրաթիթ խիստ սազ գուքա դիբա ու զարբար ¹⁾...
Աստուած կու սիրիս, զար մի հաքնի, զարէն էրուած իմ,
Մէջլումի նըման ման իմ գալի յարէն էրուած եմ:

VI

Այըն Աստուած սիրիս, բէն բարի կացի,
Գիմ գազաթիթ ալա դա ու այբ թօ:
Էլ էրանի չըկա զա զալում մարթուն.
Ը'եթ էրէսիթ դի թօ ու այբ թօ:

Ժէ ժամանակ հասավ աչկէրիս լալու,
Ին ինծի գըցէցիր դարդըս վուխալալու.
Լիւն լալօվ իմ էս աշխարըս մնալու,
Էնդուր նախ քաշէցի խէ ու այբ թօ:

¹⁾ Այս վերջին տան մէջ, ինչպէս երևում է, պակասում է մի ամբողջ տող:

Ծա ծովումն մընաց, դուս չէկաւ նավըթ,
 Կէն կամով ավելցրիւ քու սրտի ցավըթ.
 Հօ համան կանչում իս ձա ձայնով դավըթ,
 Ղաթ շարուկ կաց ճարիս....*)

—
 Բէ բուն ցօ ցամբիլ է, հիւն հունար ունէ,
 Փիւր փակէցին դուրն, բէ շրքար ունէ,
 Եվ օ ֆէն կարթալու Աստուած ճար ունէ,
 Հալալ Սայաթ-Նօվէն կէն ու այր թօ:

VII

Այբիմըն կարթացիլ իմ դասէդաս,
 Հասա բաէ, հասա ջէ, հասա սէ,
 Անվըրծակի մէ ձէն էկաւ դասէդաս,
 Անգաճ կալա, չիմացա ինչ հասաս է:

Հազար տարին մարթու աչկին թաք աուր,
 Քանի տընագ, քանի հարուստ, թաքաուր,
 Չի հարցընի ախկատ, հարուստ թաքաուր,
 Մահըն վուր կա, արանց կըշիւք հասաս է:

Դարնացաւ, ավելցավ, կինքս ծովացավ,
 Ախ քաշէլէն սիրտըս նըգավ, ծովացավ,
 Կաթէլօվ, կաթէլօվ դարդըս ծովացավ,
 Մէ մարթ չըկա, վուր ինձ խըրատ հասասէ:

Հազար տարին մարթու աչկին քարա սուն,
 Օ՞վ է մնացի աշխարումըս քար սուն,
 Սայաթ-Նօվա, տարիթ էլաւ քարասուն,
 Դուն մահի հիդ, մահ քիզի հիդ հասաս է:

*) Ոտանաւորի կազմը ցոյց է տալիս, որ այսօրեղ պակասում է մի ամբողջ տուն, եթէ ոչ աւելի:

VIII

Մըտա էշխի քուրէն խալիս դարնալու,
Սիրտըս էլաւ քէ ու այր, էրկու բէն.
Կամալ.... մտա դարդըն բարնալու,
Ո՞ւմ բըրնիմ սէ ու այր էրկու բէն:

—

Դադա պիտի խօսկըն ղադամի շինէ,
Շարբարի միջումըն սամթիլ չինէ,

.

Մարթ վուր ըլի նու այր էրկու բէն:

—

Ինչպէս վուր կրակին չի դիմանա մում,
Էնպէս սաղաթ ըլի, օվօր խօսի հում.
Սայաթ-Նովայի ասաց էնդուր չէ պակսում
Էրկու աչկէս էրկու այր էրկու բէն:

—————

I

Յայտնի երգերից ես ընդօրինակել եմ առաջին պատահած
երեք երգը: Նրանց վրա գաղափար տալու համար՝ ես մէջ եմ բե-
րում մէկը ամբողջովին, իսկ միւսներէից վարիաններ եւ նրանց հետ
զուգահեռաբար՝ Սայաթ-Նովայի բնագրի համապատասխան տե-
ղերը համեմատութեան համար:

Սայեաթ Նովայի բնագիր (ըստ Ախվերդեանի ԼԵ խաղը) ¹⁾.

Պատկերբըզ ղալամօլ քաշած, թահրըզ ունդէ ունդ իս անում.
Էրէսիզ խալըն ծածկում է մազիրըզ, խափանդ իս անում.
Բացվիլ իս կարմիր վարթի պէս, բըլբուլի հիզ հանգ իս անում.
Ակոէքըզ օսկումըն շարած, պըռօշըզ մահանգ իս անում:

Էրէսըզ նուր լուսնի նըման՝ քանի կէհա կու բօլըրվի.
Դաստաւազըզ նամ չի ուլի, առանց հուսիլ կու օլըրվի.

¹⁾ Ախվերդեանի ուղագրութիւնը թողնում եմ անփոփոխ:

էնդու համա քու տէսնողըն իր ճամփէմէն կու մօլըրվի.
Եփ մըտնում իս մէջլիսումըն, շանգ շուխի շաբանգ իս անում:

Էրէսըդ տէսնէլու գու քան քաղաք քաղկով, գիդ գիդի պէս.
Մեռնողըն քիզմով կու առնէ անմահական դիդ, գիդի պէս.
Եփ տիդէմէդ ժաժ իս գալի, շըխշըխկում իս ջիդջիդի պէս.
Ի՞նչ կօնիս սանթուր, քամանչէն, դուքսըթ չօնգուր, չանգ իս
անում:

Ծուցիդ մէջըն վարթ, մանիշակ, սըմբուլ ու սուսան իս շինի.
Քու տէրըն բաղըն ի՞նչ կօնէ, քու հուտն ուհան իս շինի.
Քամին մէջըն անց է կէնում՝ մազերըդ ելքան իս շինի.
Աշխարքըն ծով, դուն մէջըն նավ, ման իս գալի, լանգ իս անում:

Տասնէմէդ մէկըն չին ասի՝ թէգուդ աշխարըս քիզ գովին.
... մանիշակ բաց արած ծովին.
Բաս քու էշխին վոնց դիմանամ, ջուրըն տանէ Սայեաթ-
Նօվին,
Թէ տէսնողըդ մէկ էլ տեսաւ, դիվանա դաբանգ իս անում:

Ակադեմիական ձեռագիր.

Պատկիրքըթ շալամով քաշած, թահրըթ բանգէ բանգ իս անում.
Էրէսիթ խալըն ծախկում է, մազիրթ օցի հանգ իս անում.
Բաց իս էլի՝ կարմիր վարթ իս, բուլբուլի հիդ հանգ իս տնում.
Ակրիքըթ օսկումըն շարած, պըրօշըթ մահանգ իս անում:

յար, քու ծուցըն վարթ, մանիշակ, սըմբուլ ու սուսան իս շինի.
Քու տէրըն բաղըն ի՞նչ կօնէ, քու հուտըն իւհան իս շինի.
Քամին մէջըն անց է կէնում, մազիրըթ չէլքան իս շինի.
Աշխարըս ծով, դուն մէջըն նավ, ման իս գալի, լանգ իս անում:

Թարիփըթ օջով չի ասի—քաղաք քախկով, գիդ գիդի պէս,
Մէրնողըն քիզնից կու արնէ անմահական դիդ, գիդի պէս.
Ճիփ խաղում իս, պտուտ գալիս շըխշըխկում իս ջիդջիդի պէս.
Ի՞նչ կօնիս սանթուր, քամանչէն—դուքսըթ չօնգուր, չանգ իս
անում:

Տասնէմէն մէկըն չին ասի, թէգուզ աշխարըս քիզ գովին.
 Նունուփար, ծաղիկ ծիրանի, մանիշակ բաց արած հովին.
 Բաս քու սիրուն վունց դիմանա—ջուրըն տանէ Սայաթ-Նովին,
 Թէ տէսնօղըթ մէկ էլ տէսնէ դիվանա ու բանգ իս անում:

II

Սայեաթ-Նովայի բնագիր (ԻԸ խաղի վերջին երկու տուները).

Թէգուզ իմացի, կարթացի իմաստնասիրաց առակըն,
 էշխէմէզ ջունուն իմ էլի, վէր էկաւ սըրտիս վարակըն,
 Աստուած վկայ, մարթ չըքաշէ՝ դըժար է էշխի կըրակըն,
 Տէսայ արունուտ ջէյրանըն՝ վուրսնուրթի գէնից բէգամազ:

Անց կացաւ աշու խաղալ է ուզում,
 Հասաւ գարունքվան հուսանըն բըլ
 Սայեաթ-Նովէն առանց նընգիր ճիտըն գ
 կորցրած խօնթկարի պէս նըստա

Ակադեմիական ձեռագիր՝

Գուզիս իմացի, կարթացի իմաստնաց սիրով արակըն.
 Ախ քաշէլէն սիրտըս էրս-ից, վէրացաւ սըրտիս վարաշըն,
 Աստուած վրկա, մարթ չը քաշէ—դըժար է էշխի կըրակըն,
 Տէսա յարալու ջէյրանըն վուրսնուրթի միգնից բէգամազ:

Հասավ գարունքաւ հուսանըն, բուլբուլնիրըն գալ է ուզում.
 Կարմիր ու գուլգաղա հաքի սարիակըն խաղալ է ուզում.
 Սայաթ-Նովէն արանց նընգիր, վիզըն գըցած լալ է ուզում,
 Ջարըն կօտրած խօնթքարի պէս նըստած է խազնից բէ-
 գամազ:

III

Սայեաթ-Նովայի բնագիր (ԺԳ խաղի Դ տունը).

Տէսնօղըն նախըզ կու՝ տընդզէ էն . . . բուլի պէս.
 Ձընի տակէն նուր դուս էկած, արիվ դիբած սըմբուլի պէս.

Թուղ վըրէդ լալով պըտուտ գամ, վարթի կարօտ բուլբուլի պէս,
Դուն ինձնից շուտով մի թըռչի՝ շավարդան, բազայ իս ազիդ:

Ակադեմիական ձեռագիր.

Տէսնողըն թահրըթ կու տընդդէ, փարշէվանդի բը՛բուլի պէս,
Ձընի տակէն նուր դուս էկած, արիվ դիբած սը՛բուլի պէս.
Թօղ վըրէթ լալով պըտուտ գամ, վարթ կօրցըրած բուլբուլի պէս.
Դուն ինձ շուտով մի կօրցընի, շավարդէն, բազա իս, ազիդ:

Յօդուածիս վերջում աւելորդ չեմ համարում մէջ բերել իբրև նմուշ և վրացերէն մի երգ: Այս երգի զանազան նախադասութիւնները կտոր-կտոր իբրև առածներ, ասացուածներ դեռ մինչև հիմա գործ են ածում վրացիք առանց գիտենալու, որ դրանք ոչ թէ վրացի ժողովրդի սրամտութեան արժասիք են, այլ մի հայ աշուղի ժողովրդականացած էկապրօմտ:

Այս ոտանաւորը շատ լաւ բնորոշում է ժամանակի ոգին — բարքերի և դասակարգերի յարաբերութեանց պարզութիւնը և մանաւանդ ճորտ բանաստեղծի ազատ, յանգուցն ոգին ¹⁾:

Երգին կցած է Օհանի հետևեալ ծանօթութիւնը. «յեց տեջնօնիս եմաշեղ ճաթօմի ոցիցիտ մագալիտատ լանժըզ. Տառնօզաս տըլաշի յեթօրեցեցեցեց յաշտանց Բաթօնիշիլտան ցաժօկըժեցի: Մեջնօնի կաժի յիցց մօլեցեցեցի իժնա ճիլա» (Այս թէ՛ջնիսի եղանակով յօրինածը այսպէս ասած հայհոյեանք է: Սայեաթ-Նովան թէլաւում կուէլ է երջանկայիշատակ վախտանգ արքայազնի (Հերակլ II-ի որդին) հետ. իբրև մի անմիտ (անգգոյշ) մարդ՝ այնտեղ և եթ ասել է արքայազնի դիմաց այս ոտանաւորը 1751 թուականին):

¹⁾ Սայեաթ-Նովան իր վրացերէն ոտանաւորներէից մէկի մէջ ասում է.

Ձեց զլեցի յար, տաւաժօմա ար մինժա

(Ես ուսմիկ եմ, իշխան լինել չեմ ուզում)

Սայեաթ-Նովայի ճորտութեան մասին վկայում է և Օհանը մի ծանօթութեան մէջ. «Տառնօզաս Զօրօցի յեցիս ցմաս ամօժօն, մարտալի» (Սայեաթ-Նովային Գիօրգի թագաւորի (երբ նա դեռ թագաժառանգ էր) ճորտ են անուանում. ճշմարիտ է):

«Կան մարդիկ, որոնք աշխատում են սատանայի օգտին. սա-

տանայի շինածը թող Աստուած աւերի: Դռումը չի կարող դառնալ
Շիրաքի վարունկ, թէկուզ նրան բարձր թարեքի վրա տեղա-
ւորես:

«Դու մի՛ կարծիր, որ ես մի չնչին սագանդար եմ. ես գրագէտ
մարդ եմ, իշխում եմ խօսքին: Ինձ Սայեաթ-Նովա կասեն, Արու-
թինն եմ—խօսք կասեմ, որ ամպերը գողալ սկսեն»:

ԲՈՐՉԱԼՈՒԻ ԳԱԻԱՌ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ԸՆՏՈՆԵԿԱՆ ԿԵՆՏՔ*)

Լօռում այժմ միաժամանակ տպւում են զենսական կազմակերպութիւնից զեռւ ևս բոլորովին դուրս չեկած սերունդներ, զինսեր, որոնք արիւնակցական կապով կապուած տոհմեր են կազմում, նահապետական գերդաստաններ և ժամանակակից ընտանիքներ: Առաջին երկուսը՝ սերունդն ու գերդաստանը՝ արտագութեամբ քայքայւում են՝ վերածուելով ընտանիքի: Խօսենք սրանցից իւրաքանչիւրի մասին առանձին առանձին:

ՍԵՐՈՒՆԴ ԵՒ ՏՈՅՄ

Սերնդական կամ զենսական կազմակերպութեան կրօնիքն ամենից աւելի կրում են Իգաճատի և Արդուի գիւղերի բնակիչները, որոնք այս կողմերում տիրապետող տարր կազմելով առանձնացած են մնացել: Իգաճատի 60 տանից բաղկացած բնակիչները բաժանւում են երեք սերունդների (զինս). ա. Մամգուլանք, բ. Իսպիրանք և գ. Թաթուլանք, որոնք սերել են Մամգուլ (Իմամգուլի), Իսպիր և Թաթուլ եղբայրներից: Իսկ սրանք համարւում են այն Չահվէրդու որդիները, որը Բջնուց գաղթելով այստեղ, սպանել է այստեղի տէր՝ Կորչուկին:

*) Տես Ազգ. Հանգէս VII. VIII և IX գրքեր.

և նրա եղբայր քահանային^{*)} ու տիրապետել նրա երկրին։ Հետևապէս և այս երեք սերունդներն արենակցական կապով կապուած լինելով միմեանց հետ և ընդունելով միմեայն նախահօրը՝ կազմում են մի տոհմ և կրում Չահվէրդեան տոհմանունը, որ այսօր իբր ազգանուն է համարւում. — վաթսուն տունն էլ Չահվէրդեան է ստորապրում։

Արդուի բնակիչները կազմում են երկու սերունդ՝ Դայեան և Քալանթարեան։ Երկուսն էլ յառաջացել են Լօռու-Մելիքեան Դայի և Ամիրխան եղբայրներից։ Առաջինը պահպանել է իւր սերնդական՝ Լօռու-Մելիքեան անունը, իսկ երկրորդը վերակոչուել է Քալանթարեան, որովհետև Ամիրխանը քալանթարութեան պաշտօն է ստանձնել։ Հետևապէս և՛ այս երկու սերունդն էլ արենակցական կապով կապուած մի տոհմ են կազմում, որի տոհմական անունն այժմ կրում է միայն առաջին սերունդը։

Այժմ տեսնենք իւրաքանչիւր սերնդի ներքին կազմակերպութիւնը.

Ա. *Իւրաքանչիւր սերունդ ունի իւր հողաբաժինը*, որ որոշ սահմաններով բաժանւում է միւս սերունդների հողաբաժիններից։ Այս սերնդական հողաբաժինը պատկանում է սերնդի բոլոր անդամներին հաւասարապէս, ուստի և իւրաքանչիւր անդամը իրաւունք ունի նրանից օգտուելու, բայց եթէ չի օգտոււմ, նա իրաւունք չունի այն ծախելու, ամբողջ սերունդը թոյլ չի տալ, որ սերնդական հողն ուրիշ սերնդի ձեռն անցնի։ Այսպէս՝ երբ Իսպիրենց սերնդից մինը մի փոքրիկ արտ էր ծախել Օձնեցի Աբովեաններին, Իսպիրենց սերունդը յարձակուել էր Աբովեանների վրայ և թոյլ չէր տուել, որ վարեն այդ հողաբաժինը։ Միևնոյն ժամանակ եթէ հարեան սերնդներից մինը բռնութեամբ խլէ մի սերնդի մի որեւէ անդամի դաշտը, ամբողջ սերունդն ոտի է կանգնում պաշտպանելու նրան։ Սերնդին պատկանող հողաբաժնի վրայ եղած անտառից, արօտա-

^{*)} Մինչև այժմ էլ այն փոքրիկ լճակը, ուր ձգուած է եղել այդ քահանան, կոչւում է ըրիցագօլ։

տեղուց, ընկուզի և այլ պտղատու ծառերից օգտուում են բոլոր անդամները հաւասար իրաւունքով:

Այս կարգն էր տիրում մինչև առաջին հոգաշափութիւնը, (1874 թ.) որ հողերը բաժանելով անհատների վրայ՝ նրանց իբր անձնական սեպհականութիւն յատկացրեց:

Բ. Նախահօր պաշտամունքը, նրա գերեզմանը որպէս ուխտատեղի համարելն աւելի որոշ կերպով մնացել է Լօռիս-Մելիքեանների մէջ: Սրանք իրանց նախահայր համարում են Ս. Օհան Օձնեցուն, որի աճիւնի վրայ եկեղեցի են կառուցել և նրա գերեզմանն էլ պաշտում են, նրա հողը իբրև օխնութիւն, դեղ, գործածում համարեա ամէն տեսակ հիւանդութիւնների դէմ: Նորապսակները, եթէ նոյնիսկ ուրիշ գիւղում կատարած լինեն պսակադրութիւնը, նախ և առաջ գնում են համբուրելու Օհան Օձնեցու գերեզմանը և Աղալօ Քալանթարեանի տան օջախը, որ աւանդաբար համարւում է իրենց նախահօր բնակարանը: Ամեն տարի, Զատիկի Կանաչ կիրակէին Լօռիս-Մելիքեան ամբողջ տոհմը մօտւում է Ս. Օհան Օձնեցու տօնը, իրեն միջից դրամ հաւաքելով հասարակական մատաղ է կտրում և պատարագ մատուցանում ու հոգեհանգիստ կատարում Ս. Օհան Օձնեցու գերեզմանի վրայ:

Գ. Իւրաքանչիւր սերնդի ընդոր անդամներն իրատնք չունին միմեանց հետ ամիսնանալու: Որոշեալ շափով արգելւում է նրանց նաև իրենց տոհմին պատկանող սերնդների անդամների հետ խնամութիւն անել: Բայց երբ մինը արու ժառանգ չունենալով պէտք է իւր հարստութիւնը իւր աղջկան տար, այսպիսի դէպքում սերունդը թոյլ է տալիս իւր անդամներից մինին ամուսնանալու այդ աղջկայ հետ, որպէս զի այդ հարստութիւնը սերնդի միջից դուրս չգայ: Այսպէս՝ Քալանթարեան Դ. միակ ժառանգ դուստրը ամուսնացել է նոյն սերնդից Բ.-ի հետ, մերժելով շատերին: Ինչպէս և Ա. Զահվէրգեանի երկու դուստրներն ամուսնացել են իրենց սերնդից՝ Ե. և Ի. եղբորորդիների հետ:

Դ. Սերունդը ժառանգում է անժառանգ անդամի ամբողջ կայքը և յատկացնում կամ եկեղեցուն, կամ չբաւորեն-

րին և կամ հասարակական մի գործի. այսպէս՝ Մելիք Էլիզբար և Մելիք Գաբրիէլ Լօրիս-Մելիքեանները, ինչպէս և Մելիքսեդեկ Քալանթարեանը ժառանգ չունենալով զանազան ժամանակներում վերանորոգել են Ս. Օհան Օձնեցու վանքը:

Ե. Սերունդը հոգում է իւր կարօտ անդամների կարիքները փոխադարձ օգնութեամբ: Այսպէս օրինակ, երբ մինը տուն է շինում՝ սերնդի անդամներն առանց մի որևէ վարձատրութեան վայտ, քար են կրում, մի զիշեր հաւաքում և այդ նոր շինուող տան միջի հսկը գուրս ածում, կտուրը կոխկրտում, որ հսկը ամրապնդուի: Երբ մինը ցանկանում է իւր ննջեցեալի վրայ գերեզմանաքար ձգել,՝ դարձեալ սերնդի անդամները հաւաքում գնում են այդ գերեզմանաքարը բերելու: Երբ մինի տաւարը կորչում է՝ սերունդը խմբովին գնում է որոնելու:

Միմեանց դործիքներ, ձի, էշ, հանդերձեպէն ձրի փոխ տալը սովորական են:

Միևնոյն կերպ և կանայք են վարում, հարսանիքի բրինձը ընտրելիս, բուրդ զգելիս, էրիշտա անելիս, պարտէզները քաղահանելիս, բաղաքալին հարս ու աղջիկ սիրով հաւաքում են, խօսելով, ծիծաղելով գործը կատարում և միմիայն մի ճաշով հիւրասիրուելով ցրում:

Սերունդը օգնութեան է հասնում թէ ուրախութեան և թէ տխրութեան ժամանակ. այսպէս՝ հարսանիքի ժամանակ «կանչի» միջոցով դրամական նուէրներ տալով թեթևացնում է նրա ծախքերը, աղաբերքի ժամանակ «ճննդգաւաթ» տանելով ծննդկանին՝ օգնում է նրան լաւ սննդուելու, ննջեցեալի «եօթի» և Ս. Խաչի տօնին տրուած հոգու հացի ժամանակ գառներ և զանազան թխուածքներ տանելով պակասեցնում է ծախսերը:

Սերունդը օգնութեան է հասնում ամէն մի դժբաղդ դէպքում, այսպէս երբ մինի դէզը վառւում է, մինը սայլը լծում է և սկսում ամէն մի տանից խոտ, հասկ հաւաքել և տալ նրան: Երբ մինը զրկւում է տաւարից՝ շատերը մի-մի գառ, հորթ են նուիրում, որ պահի, մեծացնի, տաւարի տէր դառնայ: Իսկ չքաւորներին թուխս ընկած հաւ փոխ տալը շատ

37th Nov 1900

սովորական է: Ազգատ կիներ մինի թուխս ընկած հաւը ժամանակաւորապէս վերցնելուց յետոյ՝ դրկիցներէից հաւկիթներ է հաւաքում, թուխս դնում և վառելիների, հաւերի տէր դառնում:

Այրի, անտէր կնոջ արտերը սերունդն է ցանում, հնձում, կիրակի և տօն օրերին:

2. *Սերունդը պաշտպան է հանդիսանում՝ իւր ամէն մի անդամին, վրէժխնդիր լինում նրա արեան: Երբ մինը կռուի է բռնում մի ուրիշ սերնդի անդամի հետ, ամբողջ սերունդը երկու կողմից օգնութեան են հասնում և անհատական կռիւը դառնում է սերնդական և երբեմն նոյնխակ տոհմական: Ո՛րքան կռիւներ են տեղի ունեցել և ունենում Մամ-դուլենց, Խալիրենց և Թաթուլենց և կամ սրանց ու Քալանթարեանների մէջ, որոնց սկզբնապատճառը երկու անհատների կռիւն է եղել: Այսպէս՝ Ա. Խալիրենցը պահանջում էր Գ. Թաթուլեանից, որ կալը հեռացնէ իրեն տան մօտից, սակայն վերջինս չէր կամենում, բանը հասնում է կռուի, որին մասնակցում են թէ Խալիրենց և թէ Թաթուլենց ամբողջ սերունդը:*

Սերնդական և երբեմն նոյն իսկ տոհմական կռիւների պատճառ դառնում են աղջիկները: Երբ մի երիտասարդ մերժումն է ստանում մի ուրիշ սերնդի պատկանող աղջկայ ձեռքն ստանալու, ամբողջ սերունդը կարծես վիրաւորուած մի քանի կտրիճներ է տալիս, որ գնայ փախցնէ: Եւ երբ մի գիշեր լուր է տարածում, թէ աղջիկը տարան, իսկոյն այս սերնդի և երբեմն նոյն իսկ տոհմի կտրիճները ձի են հեծնում, հրացան վերցնում և ընկնում փախցնողների յետևից: Սկսում է հրացանաձգութիւնը և եթէ մարդ է սպանւում, սերունդն ամեն միջոցի դիմում է արեան վրէժը լուծելու, սպանողի սերնդից մինին սպանելով:

է. *Սերնդի մի առանձնայատկութիւնն էլ այն է, որ առանձին գերեզմանատուն ունի, և ամեն մի անհատ փափաւում է այդ սերնդական գերեզմանատանը, իրենց նախնիների մօտ թաղուել: Եւ այս է պատճառը, որ օտար տեղում մեռնողներին բերում են իրենց սերնդական գերեզմանատանը թաղելու, ինչպէս օր. Միր. Քալանթարեանի մար-*

մինը Բագուից բերին Արդուի, Յարութ. Չանվէրդեանինը՝ Թիֆլիսից Իգահատ:

Չատ անգամ սերնդական գերիզմանատուներ կից է լինում տոհմական գերիզմանատան, բայց և այնպէս՝ միմեանցից անջատ: Այսպէս Լօրիս-Մելիքեան տոհմինը Ս. Օհան Օձնեցու վանքի գաւթումն է գտնուում, միայն բուն Լօրիս-Մելիքեանինը նրա հիւսիս արեւմտեան, իսկ Քալանթարեանինը՝ արեւելահարաւային մասում: Չանվէրդեան տոհմինը գիւղի մօտ, բայց միմեանցից վազը ինչ հեռու, երեք մասի՝ Մամուլունց, Իսպիրենց և Թաթուլենց՝ բաժանուած:

Պէտք է նկատել նաև, որ կանայք թաղում են ոչ թէ իրենց, այլ ամուսինների սերնդական գերիզմանատանը:

Ը. Սերունդը տեղապետելով մի երկրի, այդտեղի բնակիչներին կամ յետոյ եկածներին իրենց ստոր է համարում, չի թոյլ տալիս մասն ունենալու իւր հողից, անտառից, ամօթ է համարում նրանց հետ խնամութիւն անել, թոյլ տալ նրանց իրենց սերնդական գերիզմանատանը թաղուելու: Այսպէս՝ Իգահատ գիւղում բացի Չանվէրդեաններից, ապրում են նաև մի քանի տուն ուրիշ գիւղացիներ, Չանվէրդեանները, որպէս տիրապետող բարձր, ազնուական նն համարել իրենց և կառավարութեան էլ այդպէս ընդունել տուել, իսկ նախկին ընկճուած բնիկներն ու եկւորները համարւում են ռամիկներ: Սրանք սեպհական հող չունին և կապալով են վերցնում Չանվէրդեանների հողերը և աշխատում նրանց համար: Ո՛չ մի Չանվէրդեան չէր ամուսնանում սրանց հետ և ոչ էլ թոյլ տալիս որ իրենց գերիզմանատանը թաղուին, իրենց սերնդական կամ տոհմային գործերին միջամտեն:

Եւ եթէ մի պառւաւած աղջիկ կամ մի այրի կին կամեցել է ամուսնանալ մի ռամիկ հետ և կամ եթէ մինը կամեցել է մի ռամիկ տղայ որդեգրել կամ տնփեսայ բերել և նրան տալ իւր ազգանունը՝ սերունդը միշտ միջամտել է, մեծ մասամբ արգիլել և երբեմն միայն թոյլ տուել: Այսպէս՝ օրինակ Քալանթարեանի սերունդը արգելք է լինում, որ այրի Փ. ամուսնանայ Զ.-ի հետ, ո՛չ էլ Թաթուլանց սերունդը կամենում է

թողնել, որ Եսայու այրին հաղթատեցի մի ռամկի տըն-
փեսայ բերի:

Թ. Սերունդը իւր ներքին գործերը վարում է սերնդ-
նական ժողովներում, ուր հաւաքւում են գլխաւորապէս ծե-
րունիներ և ուր երբեմն մուտք են գործում և՛ պառւաններ:
Այսպէս՝ օրինակ, երբ միմեանց հետ կուտւում են, երբ մէկին
մի դժբաղուծին է պատահում, երբ հղբայրները կամենում
են միմեանցից բաժանուել, երբ ամբողջ սերնդին պատկանող
ընկուզներները կամ ուրիշ պտղատու ծառերը պէտք է թափ-
տալ ու բաժանել իրենց մէջ՝ տղամարդիկ և մանւանդ ծե-
րունիները հաւաքւում են և խորհրդակցութեամբ որոշումներ
անում:

Ժ. Տոհմային ընդհանուր ժողովներ հազիւ են պատա-
հում, ամբողջ տոհմին վերաբերեալ խնդիրները լուծելու հա-
մար սովորաբար իւրաքանչիւր սերնդից որոշեալ թուով մար-
դիկ են ընտրւում, որոնք և ժողովներ անելով՝ խորհրդակցում
են միմեանց հետ, աշխատելով իւրաքանչիւրը պաշտպանել իւր
սերնդի շահերը:

Այսպէս Չահվերդեան տոհմը կամենալով մի եկեղեցի ու-
նենալ, իւրաքանչիւր սերնդից ընտրել է երկու հոգի, որոնք
պիտի հոգան այդ մասին: Երբ սրանից 25 տարի առաջ կա-
մենում էին ջուր բերել գիւղում, իւրաքանչիւր սերունդը ընտ-
րել է երեք հոգի, որոնք և գլուխ են բերել տոհմի ցանկութիւնը:

ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆ

Նահապետական գերդաստանը, որ ծագել է սերնդից,
երբ նրա մէջ զարգացել է անհատական սեպականութեան
գաղափարը, նկատելի է Լօռու ոչ թէ մի քանի, ինչպէս սե-
րընդինն էր, այլ բոլոր գիւղերում: Սակայն նահապետական
մեծ գերդաստանը արդէն այստեղ անհետացել է, մնացել է
միայն միջինը. 60—70 անդամից բաղկացած գերդաստան
այլ ևս չը կայ, կայ միայն 25—30 անդամներից բաղկա-
ցած, ինչպէս օրինակ Օձունում Վարդանանց գերդաստանը:

Այս նահապետական գերդաստանը հիմնուած է գլխաւորապէս ա. հայրական իշխանութեան, ք. աւագութեան իրաւունքի և գ. ազնատական *) (agnatique) կարգի վրայ:

Հայրական իշխանութիւնը այս գերդաստանի մէջ գրեթէ ծայրայեղ է, որովհետեւ նա տարածուած է որդիների, թոռների ու սրանց կանանց ոչ միայն անձի, այլ և ստացուածքի վրայ: Նա է որոշում իւրաքանչիւրի աշխատանքը, ամուսնացնում որդիներին ու թոռներին գրեթէ ինքնակամ, պատժում և նոյն իսկ հեռացնում տանից այն տղին կամ հարսին, որ համարձակում է ընդդէմ գնալ իւր իշխանութեան: Բացի սրանից՝ նա կատարելապէս տէր է գերդաստանի ունեցած բոլոր ստացուածքին: Բոլոր անդամների, տղաների, հարսների վաստակը նրան է յանձնուում, և առանց նրա համաձայնութեան ոչինչ չի ծախսուում: Միայն հարսների ամուսնութեան ժամանակ ստացած ընծաները, նրանց բերած օժիտը, մնում են որպէս հարսների անձնական սեպհականութիւն, և գերդաստանի հայրը ամենածայրայեղ դէպքում միայն վերցնում է նրանցից:

Բայց այս իրաւունքների հետ գերդաստանի հայրը ծանր պարտականութիւններ ևս ունի: Նա պատասխանատու է գերդաստանի ամէն մի անդամի արարքի համար, նա պարտաւոր է իւր միջոցների համեմատ հոգալ ամէն մի անդամի կարիքը, այսպէս օրինակ, եթէ գերդաստանի անդամներից մինը, նոյն իսկ տանից հեռանալով, ի հարկէ չը բաժանուելով գերդաստանից, իւր անխոհեմութեամբ, մինչև անգամ գերդաստանի հօր կամքի հակառակ գնալով, մեծամեծ պարտքերի տակ ընկնի, վերջինս պարտաւոր է նրա այդ պարտքերը

*) Ազնատական, այսինքն քաղաքական կարգի, ազգական կոչւում է այն անհատը, որ հպատակուում է նահապետին իբրեւ իւր քաղաքական գլխաւորին, առանց նայելու այն հանգամանքին, որ գուցէ ինքը նրա անմիջական սերունդը չէ: Իսկ այն դէպքում, եթէ մինը մի նահապետի սերունդ, բնական ազգական լինելով հանդերձ, դուրս է գալիս նրա իշխանութիւնից՝ այնպիսին կոչւում է կողնատական (cognatique), այսինքն բնական կարգի ազգական:

հատուցանել: Նուս մի որևէ դժբաղդութեան պատճառով, եթէ մինը անընդունակ է դառնում աշխատելու և կամ մեկնում է՝ հայրը պարտաւոր է հոգալ նրա որդիներին, կնոջ մասին:

Սակայն այս բացարձակ իշխանութիւնը բաւականաչափ մեղմանում է հայրական սիրոյ և գութի զգացումով, և գերդաստանի հայրը երբէք չի ներկայանում որպէս բռնակալ:

Տարիների ընթացքում գերդաստանի հայրը ծերանալով և գործից յետ քաշուելով, հետզհետէ կորցնում է իւր իշխանութիւնը, և որդիներն էլ արդէն չափահաս դառնալով, այլևս նախկին խոնարհութեամբ չեն հպատակում նրան և նա ստիպուած է լինում ծանրակշիռ խնդիրներում խորհրդակցել որանց հետ:

Այսպէս տեսնում է մի առ ժամանակ ևս, և ի վերջոյ նա իւր իշխանութիւնը ստանձնում է իւր աւագ որդուն, վերապահելով իրեն միանգամայն ընդհանուր վերահսկողութիւնը:

Աւագ եղբայրն ևս թէև դարձեալ համարւում է որպէս ամբողջ գերդաստանի ներկայացուցիչ, նրա շահերը շինական ժողովներում, դատարանում պաշտպանող, ամբողջ գոյքի սեպհականատէր և գանձապահ, սակայն և այնպէս՝ նրա իշխանութիւնը բաւականաչափ սահմանափակուած է, նա պարտաւոր է փոքրի շատէ լուրջ խնդիրներում խորհրդակցել իւր եղբայրների հետ, հաշիւ տալ գերդաստանի ել և մուտքի մասին:

Գերդաստանի ներքին կառավարութիւնը գտնւում է տատի կամ մօր ձեռքին. նա է հսկում հարսների և աղջիկների վրայ, առանց որի թոյլտուութեան ոչ մի տեղ չեն կարող գնալ, նա է պահում տան բոլոր բարիքը և առանց նրա թոյլտուութեան ոչ ոք իրաւունք չունի մի բան վերցնելու, մանաւանդ որ բոլոր բանալիները նրա մօտ են պահւում: Նա է շատ անգամ միջնորդ հանդիսանում հարսների և սրանց ամուսինների, որդիների և սրանց հօր՝ գերդաստանի զլխի մէջ:

Գերդաստանի հայրը տիրում է իւր իշխանութիւնով, հեղինակութեամբ, իսկ մայրը իր սիրով ու զթով: Հօրից վախենում են, մօրը սիրում, և երբ սէրը չի ազդում,

մայրը դիմում է վախի՝ սպառնալով զանգաստուել գերդաստանի հօրը:

Սովորաբար գերդաստանի մայրը մարմնացեալ աշխատութիւն և դաստիարակութիւն է ներկայացնում: Առաւօտունանից մինչև գիշեր շարունակ աշխատելով նա բարի օրինակ է տալիս հարսներին ու աղջիկներին աշխատելու, և իրաւունքով էլ պահանջում է իւր օրինակին հետեւելու. միևնոյն ժամանակ հսկում է նրանց աշխատանքի վրայ շարունակ նկատողութիւններ անելով. նա է սովորեցնում նրանց կարել, ձեւել, կերակուր եփել, պանիր, իւղ պատրաստել, գորգ, կապերտ գործել և այլն:

Եւ պէտք է ասել, որ բոլոր հարսներն էլ նրան սիրում են, եթէ միայն սա անխոհեմութեամբ մէկին կամ միւսին փոքր ինչ աւելի սիրելով և նրա կողմը պահելով ամբողջ գերդաստանի խաղաղութիւնը՝ չի խանգարում:

Գերդաստանի մօրն օգնական, և նրա սաստիկ պառաւած կամ մեռած ժամանակ փոխարինող, համարում է աւագ որդու կինը, չնայելով նոյն իսկ, որ նա հասակով կրտսեր եղբայրների կանանցից փոքր լինի:

Սակայն սրա իշխանութիւնը նոյնքան մեծ չէ, որքան սկեսրոջը, և սա ստիպուած է շատ անգամ աւելի մեղմ կերպով վարուել հարսների, տալերի հետ, ու շատ խնդիրներում դիմել գերդաստանի հօր՝ իւր սկեսրայրի կամ ամուսնու գեր-իշխանութեան:

Սակայն պէտք է ասել, որ դարևոր սովորութիւնն այնպէս կարգաւորել և բաժանել է իւրաքանչիւր հարսի իրաւունքն ու պարտականութիւնը, նրա աշխատանքի բաժինը, որ թէ սկեսուրը և թէ, մանաւանդ, մեծ հարսը ոչ թէ հրամայողի, աշխատանք բաժանողի, այլ միմիայն վերահսկողի դեր են կատարում: *)

*) Այսպէս, օրինակ, վաղեմի սովորութեամբ.

Սկեսուրը հաց է թխում, կերակուր եփում և բաժանում, ճախարակ մանում:

Առաջին, աւագ հարսը խմոր է հունցում, ճախարակ մանում,

Աւագութեան կարգը կայանում է նրանում, որ նախ գերիշխանութիւնն անցնում է գերդաստանի սերնդով և տարիքով աւագ անդամին և երկրորդ ամէն բանի մէջ առաւելութիւնը տրւում է միշտ աւագին: Այսպէս, օրինակ, երբ գերդաստանի անդամները հաւաքւում են տանը, միշտ աւագութեան կարգով են նստում, օջախի մօտ՝ տան մեծը, սրա մօտ սրա կըրտսերը և այլն, հաց ուտելիս ևս նոյն կարգով են նստում և նոյն կարգով է կերակուր բաշխւում: Նոյն իսկ քնելիս նոյն կարգն է պահպանւում, այնպէս որ, եթէ օր. միջնակ եղբօր քունը չի տանում, նրանից փոքրերը ստիպուած են անքան արթուն մնալ մինչև որ նա պառկի: Երբ մինը ներս է մտնում, նրանից կրտսերներն ոտի են կանգնում և իրենցից բարձր նրան տեղ տալիս: Աւագի մօտ կրտսերը մեծ խոհանութիւն է համարում լռութիւն պահպանել: Նոյն իսկ առաջի ներկայութեամբ իւր կնոջ հետ խօսել, իւր երեխային պրկել ու զգուշը նոյնպէս անպարկեշտութիւն է համարւում:

Կով կթում, սար գնում, ուր պանիր է պատրաստում, խնոցուց իւղը հանում:

Երկրորդ և երրորդ հարսներն ալիւր են մագում, թոնիր վառում, գորգ, կապերտ գործում, կարում, կարկատում, հաց տանում արտը, կալը կախում, թեղում:

Փոքր հարսն առաւօտ շատ վաղ գնում ջուր է բերում, (բայց ոչ հարսնութեան առաջին կէս կամ ամբողջ տարին), սկեսրոջ և սկեսրայրի հանդերձները հագցնում, ձեռներին ջուր ածում, անկողինները հաւաքում, տունն աւելում, կրակ անում, մինը դուրս գնալիս չուստերը առաջը դնում, դուռը բաց անում, կերակուր մատուցանում, սեղանը հաւաքում, բացի իւր ամուսնուց բոլորի տրեխները հանում, ոտները շփում, շաքաթը մի երկու անգամ ջուր տաքացնում, բոլոր տղամարդկանց ոտները լուանում, անկողինները ձգում, սկեսրայրի, սկեսրոջ և մեծ տեգրի հանդերձները հանում, լամպը անցկացնում:

15—10 տարեկան աղջիկը ջուր է բերում, գորգ, կապերտ գործում, կալի ցորենը խախալում, աղուն է շինում, քաղհան անում, կար անում:

10—6 տարեկան աղջիկը գուլպա է գործում, տունն աւելում, ամանները լուանում, ջուր բերում, իսկ 6—3 տարեկանը կալ է քշում, գառներ և եղ արածացնում գիւղի մօտակայքում:

Միևնոյն աւագութեան կարգը պահպանուում է և՛ կանանց մէջ: Տան տիրուհուն փոխարինում է աւագ հարսը, սրբան էլ սրանից կրտսերը: Ամէն բանում — թէ ուտելիս, թէ խմելիս, թէ աշխատելիս, թէ նստելիս և թէ նոյն իսկ խօսելիս*) առաջնութիւնը, պատիւը պատկանում է աւագին:

Աննատական կարգը կայանում է նրանում, որ արական սեռը միանգամայն գերակշռում է իգական սեռի վրայ թէ քնտանեկան ու հասարակական գիրքի մէջ և թէ ժառանգական խնդիրներում:

Իգական սեռը մանկութիւնից սկսած մինչև պառաւութիւնը կատարելապէս ստորադրուած է արական սեռին. դեռ աղջիկ ժամանակ նա ստորադրուում է հօրը և եղբայրներին. քոյրը իրաւունք չունի, նոյնիսկ իրենից կրտսեր եղբօր հարուածներին պատասխանել, արդար թէ մեղաւոր, նրա ծնողները միշտ եղբօր կողմն են և նա կարող է միայն իւր լացով յուզել նրանց սիրտը, նրա բողոքը եղբօր դէմ համարեա երբէք ՚ի նկատի չի առնուում, որովհետև «մի քօռ տղան օխտը սաղ աղջկանից լաւ է»: Ամուսնացած ժամանակ նա միանգա-

*) Կանանց մէջ յարգանքը արտայայտուում է չխօսկանութեամբ—հարսնութեամբ և այս պատճառով առաջին հարսը 5, իսկ միւսները 8-10 տարի հարսնութիւն են անում սկեսորի հետ. իսկ սկեսրայրի հետ մինչև մահը: Միայն մի դէպքում, երբ սկեսուրը մեռած լինի, և սկեսրայրը հիւանդ, խնամքի կարօտ, առաջին հարսը, որ ստանձնած է լինում տան կառավարութիւնը, սկսում է խօսել սկեսրոյ հետ: Միւս հարսները իրենցից աւագների հետ 1—2 տարի հարսնութիւն են անում, և մինչև իրենցից անմիջապէս աւագի հետ չսկսեն խօսիլ, նրանից աւագի հետ չեն խօսիլ: Մեծ տեգրերի հետ երբէք չեն խօսիլ, միջնակների հետ 5—10 տարի, իսկ փոքրերի հետ 2—3 տարի յետոյ: Սօսում են միայն չամուսնացած տալերի հետ, մինչդեռ ամուսնացածների հետ դարձեալ հարսնութիւն են անում: Միևնոյն լութիւնը պահպանում են նաև անձանօթ, փոքր ՚ի շատէ լաւ հագնուած օտարականին պատահելիս, մինչդեռ վատ հագնուած, աղքատ օտարականի հետ խօսում են.—մի ապացոյց և՛ որ չխօսկանութիւնը յարգանքի, ակնածութեան նշան է համարւում:

Սակայն փոխանակ լեզուով, նրանք միմիկայով են յայտնում

մայն ստորագրուած է իւր «գլխատէր»—ամուսնուն, իսկ այրի ժամանակ կամ տէգրներին և կամ իւր որդիներին:

Հասարակական կեանքում ես նրա դերը չափազանց սահմանափակուած է: Իրաւունք չունենալով ոչ մի տղամարդի հետ, կամ նրա ներկայութեամբ խօսելու, նա ոչ մի հասարակական գործի մէջ չի մասնակցում. նոյն իսկ այն դէպքում, երբ մօտիկ ազգական տղամարդիկ չունենալով նա ստիպուած է իւր շահերը պաշտպանելու համար զիւղական գատարանին կամ հասարակական ժողովին դիմել, նրան հալածում է հասարակական կարծիքը, «անզգամ», «աներես» է կոչում, որ այնքան մարդկանց ներկայութեամբ կանգնում խօսում է:

Իրենց միտքը և եթէ այս էլ չի օգնում, այն ժամանակ նրանք ասում են փոքր երեխայի, որ նա ասէ իրենց ասածները և եթէ նա սաստիկ փոքր լինելով չի կարողանում, հարսներն այնքան բարձր են ասում երեխային, որ պարզ լսելի է լինում:

Այս յիսուկանութեան մասին հազարաւոր պատմութիւններ, աւանդութիւններ և անեկդոտներ կան, որոնցից յիշեմ մի-մի հատ.—

Հագուեցի Օսանց Պետրոսը հարսին ցորենի հորն է իջեցնում, որ սերմացու ցորեն հանէ: Երբ հանում պրծնում է, սա մոռանալով հարսի գոյութիւնը՝ թողնում է նրան հորի մէջ, ծածկում հորի կափարիչը և գնում դաշտ: Այստեղ, միքանի ժամից յետոյ միայն մտաբերում է հարսին և ապսպրում, որ հանեն նրան հորից: Խեղճ հարսը չհամարձակուելով խօսել սկեսրոջ հետ և կամ յետոյ բղաւել՝ ստիպուած էր եղել միքանի ժամ մնալ անտանելի, մութ և խոնաւ հորի մէջ:

—Նոյ նահապետի ժամանակ, երբ սա տապանն էր շինել տալիս, մի պառաւ հարցրել է Նոյին, թէ ջրհեղեղը երբ պիտի լինի: —Երբ հարսը սկեսրոջ հետ խօսի, պատասխանել է Նոյը: Մի առ ժամանակից յետոյ մի օր այս պառաւը հարցնում է իւր հարսին.

«Թո՛նիրը կար չընկաւ (չվառուեց):

Ուր ա թա կար ընկաւ, էնքան փչել եմ, պլուխա տրաքւում ա, պատասխանում է հարսը:

Պառաւը սրա պատասխանից հասկանում է, որ ջրհեղեղի օրը հասել է, ապա թէ ոչ՝ հարսը իւր հետ չէր խօսի. մօտենում է թո՛նրին, տեսնում է ջուր է դուրս գալիս, վազում է Նոյի մօտ և

Նա զրկուած է նոյն իսկ ժառանգութեան իրաւունքից, երբ ունի եղբայրներ կամ եղբօրորդիք, իսկ ամուսնու մահից յետոյ նա բացի իւր օժիտից, ոչինչ չի ստանում կետրանց տնից՝ եթէ արու որդի չունի:

Նահապետական զերգաստանը այժմ արագութեամբ կազմալուծւում է և կազմում ընտանիքներ: Եղբայրները միմեանցից, երբեմն ևլ որդիները ծնողներից բաժանւում են և առանձին ապրում:

Բաժանման ամենազլխաւոր պատճառները հետեւեալներն են.

ա. Պարագմունքների տարբերութիւնը, որ շատ անգամ յառաջ է գալիս վարեւահողերի սակաւութիւնից: Գերգաստանի անդամներից մի քանիսը գաղթում են՝ քաղաքներում աշխատելու, ընդունում են այնտեղի գաղափարներն ու սովորութիւնները, իրենց վաստակն ամբողջովին տան մեծին չեն ուղարկում, շատ անգամ ցանկանում են իրենց կնոջը իրենց մօտ տանել, իրենց երեխային ուսման տալ, մինչդեռ գերգաստանը հակառակում է, որովհետեւ միւս երեխաներին ուսման չէ տրուած կամ բոլորին չի կարելի տալ և այլն:

Անդամներից մի քանիսն էլ արհեստներ են սովորում, և աւելի վաստակելով քան երկրագործ անդամները, ցանկանում են բաժանուել, իրենց ամբողջ վաստակը իրենք վայելելու:

բ. Գերգաստանի անդամների խորթութիւնը. համահայր կամ համամայր եղբայրները միմեանց հետ չեն կարողանում սիրով ապրել, որովհետեւ աշառութիւն են նկատում իրենց խորթ հօրից կամ մօրից, ուստի և բաժանւում են:

գ. Գերգաստանի անդամներից միւսի կամ մի քանիսի վատ վարքը, ծուլութիւնը, խարդախութիւնը, կնոջ անբարո-

յանդրում, որ իրեն էլ վերցնի տապանի մէջ, սակայն սա մերժում է, ասելով թէ միայն մատաղահասներից պիտի վերցնի:

—Օձուն գիւղում մի գիւղացի հարցնում է մի ծանօթ հարսի թէ ի՞նչ է որոնում:

Սա ձեռները դնում է աւանջներին, կռանում և կամաց զընում է:

յականութիւնը, որ ներքին խռովութիւնների պատճառ են դառնում:

դ. Նոր սերնդի հետ նոր դադափարներ, նոր սովորութիւններ են թափանցում գերդաստանի մէջ: Փոքր ի շատէ կրթութեամբ նորահասը չի ցանկանում երկար սարիների հարսնութիւն անել—չըստեղ, քողն հրեսին միշտ փակուած մընալ, ամուսնուց խորշիլ, իւր երեսային չը դգուել և նոյն իսկ մինչև կեսուրից հրաման չը ստանայ երեսային ծիծ չը տալ: Նրա այս նորասիրութիւններն սկեսուրի կողմից իբր լրբութիւն, անգգամութիւն են նկատուած և նախատուած: Նորահասը պատասխան է տալիս սկեսրոջը, որով և այն դարեւոր, ստրկութեան մէջ պահող շղթան—լուռ հնազանդութիւնը փշրուած է: Յառաջ են գալիս կռիւներ՝ բաժանումն:

Բաժանուելիս համարեա բոլորովին ՚ի նկատի չի առնուած եղբայրների վաստակը: 20—25 տարի վաստակող քառասուն և հինգ ամեայ եղբայրը հաւասար բաժին է ստանում քսանամեայ եղբոր, կամ 10—20 տարի առաջ վախճանուած եղբոր միքանի տարեկան երեսայի հետ: Միմիայն ուտելեղէնը, ցորենը, ալիւրը բաժանում են անդամների թուի համեմատ:

Բաժանումը կատարուած է երկու ժամանակ, ա. հօր կենդանութեան և բ. հօր մահից յետոյ:

Առաջին դէպքում, հօր կենդանութեան ժամանակ՝ որդիներից կամ մինն է բաժանուած հօրից և կամ բոլորը:

Երբ միայն մինն է բաժանուած, հայրը լիազօր է տալու նրան ինչ որ ինքը կամենայ, բայց երբէք աւելի քան նրան կը հասնի: Նա կարող է բոլորովին զրկել նրան՝ «կինը տայ ձեռքը ճանապարհ ձգէ», ինչպէս արեւ են ջնողում Մկրտումենց Առաքելին: Այսպիսի դէպքում համայնքը կարող է միայն մի բանում միջամտել. նա կարող է պահանջել, որ հայրը յանձնէ այդ բաժանուող որդուն այն հողաբաժինը, որ նա ստացել է այդ որդու պատճառով համայնական հողերից:

Հօր մահից յետոյ այս զրկուած եղբայրը նոյն իսկ այդ համայնքի միջամտութեամբ հաւասար բաժին է պահանջում իւր եղբայրներից և ստանում է: Իսկ եթէ հայրը նրան հասա-

նեղի բաժինն արդէն տուած է լինում, նա այլևս ոչ մի իրաւունք չի ունենում հայրական գոյրի վրայ, այդ բոլորը բաժանում է անբաժան եղբայրների մէջ:

Եթէ հօր կենդանութեան ժամանակ բոլոր եղբայրներն են կամենում բաժանուիլ, այս դէպքում հայրը այլևս անգործ դնուում նրանց գրկելու: Այսպիսի դէպքեր տեղի են ունենում գլխաւորապէս այնպիսի ժամանակ, երբ հայրն արդէն ծերացած և տան կառավարութիւնից յետ բաշտում է լինում:

Այս դէպքում եղբայրներն են հօրը բաժին տալիս. նրանք յաճախ մի այգի, մի արտ են յատկացնում նրան, որ պէսզի նրա արդիւնքով տալի, իսկ նրա մահից յետոյ կրկին բաժանուի եղբայրների մէջ: Երբեմն էլ մի գումար են տալիս նրան, որ մի մասը ծախսէ, միւսն էլ թողնի թաղման և հոգեհացի ծախսերը հոգալու համար *):

Այս գումարը, որ 300—500 բուբլի է լինում, կոչւում է հոգեբաժին: Երբեմն էլ, եթէ նա գեռ ևս բաւականին առայգ է, եղբոր հաւասար մասն են տալիս: Հայրն ընտրում է որդիներից մինին, սովորաբար փոքրին և նրա մօտ ապրում, թողնելով իւր ունեցածը նրան: Իսկ եթէ առանձին է ապրում, մահից յետոյ եղբայրները կրկին հաւաքւում են թէ թաղման ծախսերը միասին հոգալու, և թէ նրա ունեցածն իրենց մէջ բաժանելու:

Եթէ եղբայրները հօր մահից յետոյ են բաժանում, նախ ընդհանուր գումարից տալիս են չամուսնացած եղբայրներին այնքան, որքան ծախսել են միւսների հարսանիքին, (ազափանա) ապա մի կտի, մի քանի ոչխար յատկացնում են այն եղբորը, որի մօտ կամենում են ապրել իրենց մայրը մինչև մահ, կամ քոյրերը՝ մինչև ամուսնութիւնը: Ապա մի ձի կամ մի եզ, մի կամ մի քանի ոչխար ու գէնքեր նուէր են տալիս մեծ եղբորը, ի պատիւ աւագութեան, (մենծահայի) և յետոյ ամբողջ շարժական և անշարժ կայքը եղբայրների

*) Օրինակ Շնողում Ասատուր Տէլ Միլիթսեղեկեանին տուել են 300 բուբլի:

թուի համեմատ բաժիններ անում, ու «ծեղ» ձգում—(վիճակ հանում) *)։ Սովորաբար ցորենը, ալիւրը և միւս ուտելիղէնները ոչ թէ եղբայրների՝ այլ բոլոր անդամների թուի համեմատ են բաժանում։

Սովորաբար հայրական տունը թողնում են աւագ եղբորը. հրքեմն էլ, եթէ մայրը կամենում է ամենափոքրի հետ ապրել՝ սրան։

Ջրադացն ու ձիթահանքը չեն բաժանում, այլ պահում են իբրեւ ընդհանուր սեպհականութիւն, հերթով կառավարում են և արդիւնքը հաւասար բաժանում։

Սովորաբար մօր բերած օժիտը տալիս են չամուսնացած աղջկան, իսկ եթէ բոլորն արդէն ամուսնացած են, միւս իրերի հետ այս ևս բաժանւում է եղբայրների մէջ։

Համահայր որդիները հաւասար մասեր ստանալով հայրական կարողութիւնից, իւրաքանչիւրը ժառանգում է իւր հարազատ մօր օժիտը։

Պէտք է ասել, որ ժողովուրդը բաժանումը մեղք է համարում, որովհետեւ «քանդում են հայրական սուրբ օջախը»։ Ուստի և երբ բաժանումից յետոյ միւսի որդին կամ կենդանին մեռնում է, ասում են. «բաժանքը նրա վրայ ընկաւ»։

Բաժանուելու ժամանակ շատ մեծ անբաւականութիւններ են ծագում. ամէն մինը աշխատում է լաւը, մեծն ստանալ. եղել են դէպքեր, որ նոյն իսկ հաւերը կշռել և այնպէս են բաժանել**): Այս անբաւականութիւններին վերջ դնելու համար ընտրում են բաժանարարներ, որոնց որոշումներին խոստանում են հպատակուել։

*) «Ծեղ»ը այսպէս են ձգում.—ամէն մինը մի ծեղ՝ յարդի, փայտի, քարի կտոր՝ տալիս են մի երեխայի կամ մի անգիտակ մարդու, և խնդրում, որ այդ ծեղերը ձգէ բաժիններէ վրայ։ Ում ծեղն որ ինչ բաժնի վրայ ընկնի, այն նրան է բաժին ընկնում։

**) Այստեղից է յառաջացել Շնողեցի «Հաւ կշռողենց» մականունը։

Ը Ն Տ Ա Ն Ի Ք

Ընտանիքը դուրս գալով գերդաստանից դեռ միառ ժամանակ պահպանում է վերջինիս յատուկ նահապետական սովորութիւններն ու հայեացքները: Ամուսինը իւր արու որդիների հետ առանձին, կինը իւր աղջիկների հետ առանձին և միշտ հօրից յետոյ է ճաշում: Ամուսինը չի խորհրդակցում կնոջ հետ, մի առ ժամանակ քաշում է զգուհիու իւր երեխաներին, պահանջում է անոահման հնազանդութիւն իւր կնոջից և երեխաներից: Բայց կարճ միջոցից յետոյ այս բոլորը փոխւում են: Կինը ամուսնու, աղջիկները եղբայրների ու հօր հետ սկսում են հացի նստիլ: Ամուսինը թոյլ է տալիս կնոջը խառնուհիւ իւր գործերին, խորհրդակցելու իւր հետ: Սակայն և այնպէս՝ օտարների ներկայութեամբ դարձեալ նահապետական կարգերն են յառաջ գալիս: Ընտանիքի մէջ մանկանց դաստիարակութեան վրայ աւելի մեծ խնամք է տարւում: Մինչդեռ գերդաստանի մէջ սրգուն զգուհիը, նրան գրկելը, համբուրելը ամօթ է համարում, այստեղ կատարելապէս թոյլ է տրւում, և որդիները վայելելով ծնողների սէրն ու զգուհիւրը՝ համեմատաբար աւելի քնքոյշ և աւելի զգայուն են լինում: Կինը դառնալով ամուսնու խորհրդատուն, գլխենալով նրա նիւթական գրութիւնը՝ աւելի խնայող և աւելի պակաս պահանջող է լինում:

Ամուսինն էլ իւր անհատական շահի պատճառով աւելի աշխատասէր, աւելի հոգատար է դառնում: Գերդաստանի մէջ տիրապետող ծուլութիւնը, գործից փախուստ տալը, յոյսը միւսների վրայ դնելով ժամանակ անցկացնելը տեղի չեն ունենում ընտանիքի մէջ:

Իսկ տեգերկինիների միմեանց գէմ լարած խարդաւանանքները, յարատե, ստոր բամբասանքը, յաճախակի պատահող կռիւները, տանից և միմեանցից իրեր գողանալը, ստախօսութիւնն ու զրպարտութիւնը եթէ ոչ բոլորովին՝ գոնէ մեծ մասամբ վերանում են:

Ընտանիքի մի առաւելութիւնն էլ այն է՝ որ չի նպաստում դադրեցնել թեան, դեռ ընդհակառակը արգելք է դառնում Գերդաստանի մէջ հեշտութեամբ թողնում են կնոջը և դնում օտարութեան, համոզուած լինելով, որ գերդաստանը կը պահէ, կը կերակրէ նրան, մայրը կը հսկէ նրա բարոյականութեան վրայ, եղբայրները կը պաշտպանեն նրան, այնինչ ընտանիքի մէջ ամուսնու հեռանալով կինը մնում է միայն, ինքնակամ, անտէր, անպաշտպան և ամենայն տեսակ հրապոյրի ենթակայ, հետևապէս և չի կարելի նրան միայն թողնել: Ես ներկայ եղայ մի երիտասարդի յուղարկւորութեան Օձունում: Թշուառը պարտաւոր էր գինուորական ծառայութիւն կատարել, բայց որովհետեւ ամուսնացած էր և չէր վստահանում կրնոջը մէջ մենակ թողնել՝ ամէն միջոցի դիմել էր, որ գինուորագրութիւնից ազատուի: շատ անգամ զանազան պատրուակներով կարողացել էր գալ, կնոջ գրութիւնը խմանալու: Վերջին անգամն էլ, երբ հիւանդ ձեռնալով կարողացել էր գիւղ վերադառնալ, մի տեսակ դեղ էր խմել, որպէսզի թոքերը փչացնէ և այսպիսով ազատուի գինուորական ծառայութիւնից և վերադառնայ տուն: սակայն նրա այդ անխոհեմ քայլը գերեզման իջեցրեց նրան: Դժբաղդաբար ստատիստիքական տեղեկութիւնների չկան, որ այս երևոյթն աւելի հիմնաւոր կերպով կարելի լինի ապացուցանել:

Ունենալով այս առաւելութիւնները, ընտանիքը, սակայն, ունի մի քանի պակասութիւնների գերդաստանի համեմատութեամբ: Փոխադարձ օգնութիւնը, փոխադարձ խնամքն ու կարեկցութիւնը, որ գերդաստանի մէջ նոյն իսկ ծուլութեան և կեղծիքի են տանում, այստեղ բաւականաչափ թոյլ են: Մինչդեռ գերդաստանի մէջ այրիներն ու յորհրն առանց մեծամեծ զրկանքների կարողանում են ապրել, ընտանիքի մէջ հօր, միակ աշխատաւորի, մահից յետոյ քաղցն ու անբարոյականութիւնն սկսում են բռն դնել:

Եւ մինչդեռ գերդաստանի մէջ հայրենական օջախը, որ Լօռեցիների համար ևս սրբութիւն է համարւում, բազմաթիւ շառաւիղների շնորհիւ կանգուն է մնում, ընտանիքի մէջ շատ

շուտ կարող է ոչնչանալ: Ընդհանրապէս զաւակ և մասնաւորապէս՝ արու զաւակ չունեցող ընտանիքը մեծապէս վշտանում է, որ իւր օջախը պիտի հանգչի, որ իւր գերեզմանն օրհնող չպիտի լինի, որ իւր ընտանեկան անունն այլ ևս ոչ ոք չպիտի կրէ: Այս դժբաղդութիւնը փոքր ինչ ամոքելու համար դիմում են տնփեսայութեան և որդեգրութեան: Եթէ մի ընտանիք միայն մի կամ միքանի աղջիկներ ունի և ոչ արու զաւակ, տնփեսայ է բերում: Աղջիկներից մինին ամուսնացնում է մի այնպիսի երիտասարդի հետ, որ համաձայնում է բաժանուել իւր ընտանիքից կամ գերդաստանից, զալ բնակիլ իրանց տանը, կրել աներանց ազգանունը և ժառանգել նրանց բոլոր ունեցածը*):

Իսկ եթէ ոչ մի զաւակ չեն ունենում, այն ժամանակ մինին, սովորաբար ազգական ժառանգին, որդեգրում են, նրան երեք անգամ անց են կացնում կնոջ շապկի միջով, իբր թէ նրանից է ծնւում, որդի են անուանում ու իրենց ազգանունը, իրենց շարժական և անշարժ կալքի հետ նրան տալիս:

Որդեգրելիս առաւելութիւնը տուլիս են արու ժառանգին, իսկ եթէ սա չատ հեռու ազգական է, այն ժամանակ ամենամօտիկ աղջիկ ազգականն են որդեգրում և ապա տընփեսայ բերում: Զատ հազիւ է պատահում, որ ոչ ազգականին որդեգրէին, կամ որդեգրածին իրենց որդու հետ ամուսնացնէին:

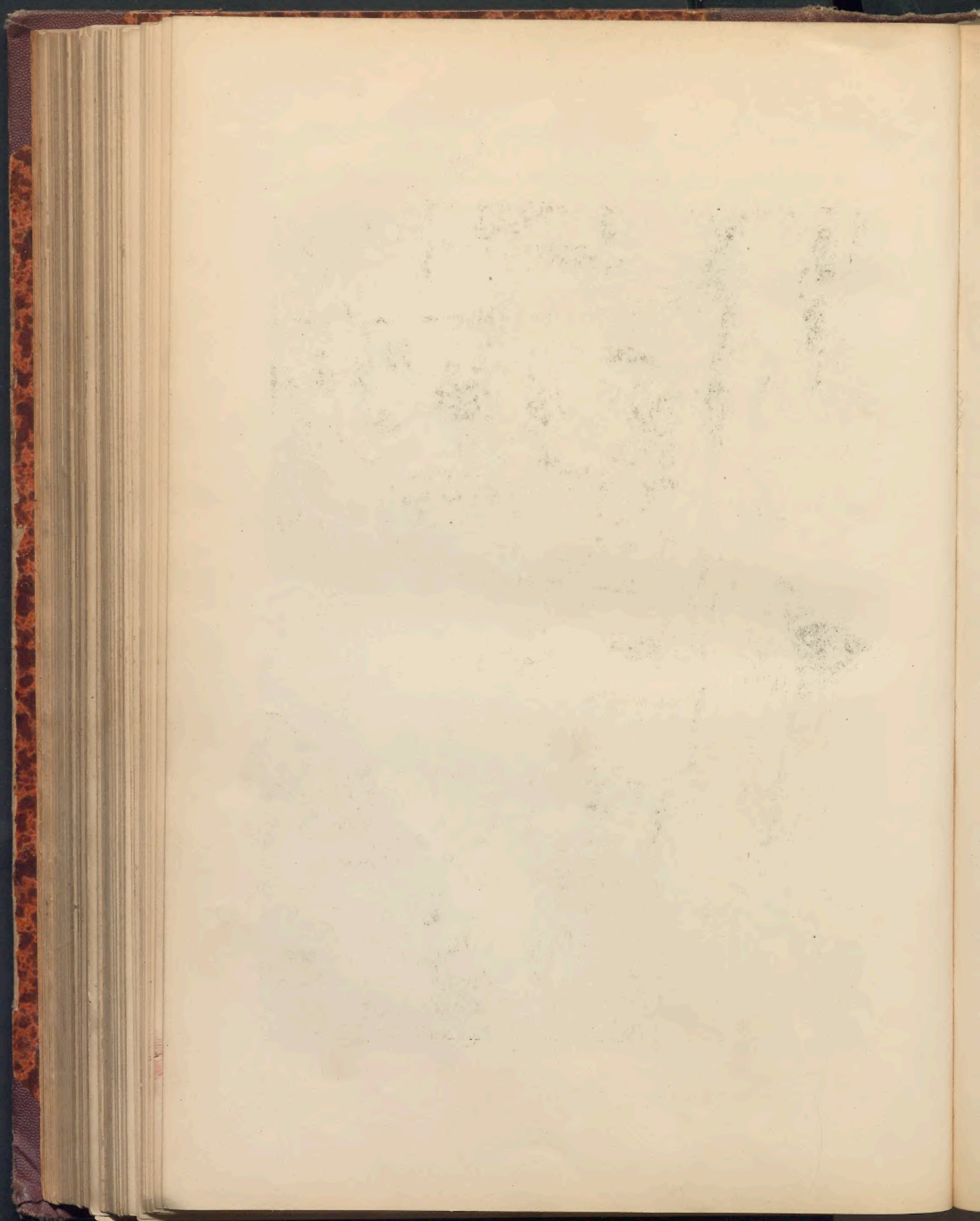
Ընտանիքի, ինչպէս և գերդաստանի մէջ գրեթէ իբր անգամ ընդունւում են ողջումաքիւր և ողջումախաւեր լինողները, որոնք միմեանց քիրացու, աղբերացու են կոչւում:

Ողջումաքուր կամ ողջումեղբայր են դառնում հետեւեալ դէպքերում. 1) երբ մինի քոյրը կամ եղբայրը մեռած լինելով նրա նմանին նրա սիրով սիրում են: 2) Երբ քոյր կամ եղ-

*) Այժմ ոմանք, ինչպէս օր. Շնորհեցի Առաքելեանի երկրորդ փեսան, օգտուելով ոռւսաց օրէնքներից, աներոջ մահից յետոյ նրա բոլոր, շարժական և անշարժ գոյքը չեն թողնում տընփեսային, այլ իրենք, միւս փեսաներն էլ մաս են պահանջում: Ուստի և այս վաղեմի սովորութիւնը պահպանել ցանկացողները կտակով ամբողջ կայքը տնփեսայի վրայ են հաստատում:

Հայկական գյուղ

բայր բոլորովին չունենալով, նրանց կարօտը մի ուրիշից են առնում: 3). Երբ միմեանց վրայ սիրահարուած լինելով՝ չեն կարողանում ամուսնանալ: 4). Երբ մինը անյաջող փորձերից յետ համոզւում է, որ չի կարող ձեռք ձգել մինի կնոջը՝ այլևս կասկածանքների տեղիք չտալու համար ուղղմեղբայր է դառնում նրան:

Ուղղումաբոյր, ուղղումեղբայր լինում են զատկին. կինն ու տղամարդը միմեանց ուղջոյն են տալիս, և խնդրում են քահանային, որ իրենց գլխների վրայ Աւետարան կարդայ: Այնուհետև նրանք միմեանց նկատում են որպէս քոյր և եղբայր ու սիրում միմեանց պատոնական սիրով: Հառ վաղ թոյլ չէր տրւում, որ մինչև եօթնհարորդ սերունդը միմեանց հետ խնամութիւն անել, սակայն այժմ միայն սրանց մէջ է ամուսնութիւնն արգելւում:*)

*) Աւանդաբար պատմւում է, թէ քուր ու աղբերութիւնը կամ ուղջումաբոյր — ուղջումեղբայր լինելը մնացել է մի ջրաղացպանից, որին տեսութեան է եկել Մարկոս ճգնաւորը, երբ յիսուն տարի ճգնելուց յետոյ Աստծուց լսել է, թէ յիսուն տարի էլ որ ճգնես՝ այսինչ ջրաղացպանին հազիւ հաւասարուիս:

Գալով այս ջրաղացպանի մօտ Մարկոս ճգնաւորը երեք անգամ ուղջոյն է տուել, սակայն սա ուղջոյնն առել է միայն այն ժամանակ, երբ զանը ածել պրծել է, այսինքն երբ մինի ալիւրը վերցրել է ալրատնից, որ մի ուրիշինի հետ չխառնուի:

Մարկոս ճգնաւորը հարցրել է ջրաղացպանին, թէ ինչու այդ պէս ուշ առաւ իւր ուղջոյնը, սա էլ պատասխանել է, թէ սաստիկ զրազուած էր, խէրն ու շառն էր բաժանում:

Ջրաղացպանը լաւ հիւրասիրել է ճգնաւորին և գիշերը պառկեցրել իրենց միակ անկողնում, իւր կնոջ կողքին:

Միքիչ յետոյ յիսուն տարի ճգնած Մարկոս ճգնաւորիս միտքը փոխւում է, սկսում է գայթակղուիլ, տեսնում է իրենց վերև կախուած քթոցից ջուր է կաթկաթում: Ջրաղացպանը իսկոյն վեր է կացնում սրան և իւր կնոջը, ասելով, թէ արգէն լուսացել է: Երբ վեր են կենում, ճգնաւորը հարցնում է, թէ այն ի՞նչ ջրով լի քթոց է, որ կախուած է անկողնի վրայ:

Ջրաղացպանը պատմում է, թէ ինքը երիտասարդ ժամանակ մի աղբրի մօտով անցնելիս մի աղջկայ ասել է թէ այ քիւր միքիչ

Ապօրինի ընտանիք. Սրանից 25-30 տարի առաջ Լօուում կա հասարակութիւնը ոչ միայն վատարանում, այլ և խիստ կերպով պատժում էր շնութեան մէջ բռնուած տղամարդին և մանուկանդ կնոջը. այսպէս օր. Օձունում երկու տղամարդի գլխիւմ կապել են ծառերից և ամբողջ հասարակութիւնը եկել թքել է սրանց երեսին: Միևնոյն գիւղում մի ուրիշ երիտասարդի հրապարակում սառտիկ թակելուց յետոյ՝ երեսին մուր են քսել: Զնոց գիւղում, շնացող կնոջ երեսին մուր են քսել, հակառակ կերպով նստացրել իշի վրայ, պոչը ձեռք տուել և ստիպել մեղսակցին ման ածել նրան ամբողջ գիւղը: Պատահողը թքել է երկուսի էլ երեսին:

Այժմ այսպիսի պատիժներ էլ չեն տրուում, ոչ էլ սառտիկ վատարանում, այնպէս սր ոչ միայն շնութիւնը, այլ և ապօրինի կնապահութիւնը հետզհետէ աճում է:

Հին սերունդը այժմ էլ ապօրինի կին պահողին մատուցից բաժին չի հանում, ոչ էլ նրա արած մատուցից ուտում, մանուկանդ որ քահանան էլ չի օրհնում նրա մատակի աղը: Հարսանիքներին նրան չեն հրաւիրում: Քահանան նրան Սըրբութիւն չի տալիս, տունը չի օրհնում, մեռնելիս թաղման կարգը վերան չի կատարում, նոյն խի հասարակական գերեզմանատանը չեն թաղում: Դսեցում մինչև անգամ մինի վրալը դռնից չեն հանել, այլ պատը ճեղքել են և սյնտիկից

ջուր տուր խմիմ: Նա էլ պատասխանել է թէ «առ, ախպէր»: Մի առ ժամանակից յետոյ, երբ ջրաղացպանի հայրը որա համար, առանց իրեն հարցնելու կամ ցոյց տալու, կին է ուզել և պսակել, սրանք առագաստի գիշերը միմեանց ճանաչել են, մտաբերել են, որ միմեանց քոյր ու եղբայր են անուանել, ուստի և որոշել են թէև պսակուած, այնուամենայնիւ քոյր ու եղբոր պէս ապրել: Քթոցի մէջ էլ ջուր են ածել և իրենց անկողնի վերև քաշ տուել, որպէսզի եթէ մինի միտքը փոխուի, ջուրը կաթի նրա գլխին և զարձի բերէ:

Մարկոս ճգնաւորը ամօթհար հեռացել է, մտածելով, որ յիւրաւի, յիսուն տարի էլ պիտի ճգնի, որ այդ ջրաղացպանին հաւասարուի:

գուրս տարել.—մի պատիժ՝ որին ենթարկում են խորթլամիշ եղողներին:

Սակայն նոյն իսկ հին սերունդը շատ աւելի ներողամբ-տութեամբ է վերաբերւում ապօրինի կնապահութեան, երբ այդ տեղի է ունենում հետեւեալ երկու դէպքում.

1)՝ Երբ մօտիկ ազգականներ սիրելով միմեանց չեն ար-ժանանում պսակի թոյլտուութեան և ստիպւում են անպսակ ապրել:

2)՝ Երբ մինի օրինաւոր կինը ամուլ է և սա ցանկանա-լով սերունդ ունենալ՝ ապրում է մի ուրիշ կնոջ հետ:

Առաջի դէպքում ժողովուրդը, զանէ նրա մի մասը, իւր համալիրութիւնն արտայայտում է այդ զոյգին, մասնակցելով նրա հարսանիքին: Սրանք փողհարների առաջնորդութեամբ օրը ցերեկով գնում են եկեղեցու դուռը համբուրում, իրր թէ պսակում են և ապա նոյն հանդիսով, փողահարութեամբ և ուրախութեան աղաղակներով վերադառնում տուն, ճաշով հիւրասիրում հաւարակութեանը:

Այս հարսանիքը առանց պսակի—գրաւական է համար-ւում, որ այդ զոյգը միմեանց հանդիսաւոր կերպով խօսք են տալիս միասին ամուսնական կեանք վարելու, և եթէ մինը դրժում է իւր խոստումը, կամ անհաւատարմութեան մէջ բռնւում, նոյնքան դատաւարւում է, որքան կը դատաւար-տուէր, եթէ եկեղեցական պսակին էլ արժանացած լինէր:

Երկրորդ դէպքում, այսինքն երբ օրինաւոր կին ունենա-լով մի ուրիշին են պահում, չկարողանալով մի այսպիսի հրա-պարակական խոստումն անել, դիմում են դքսւոր պայմանա-գրի, որի մէջ տղամարդը խոստանում է որ պահելու է ապօ-րինի կնոջը մինչև նրա մահը, և եթէ իւր օրինաւոր կինը վախճանուի՝ ամուսնանալու է նրա հետ: Միևնոյն ժամանակ երկու կողմից տուգանք է նշանակւում պայմանը չկատարող-ների համար:

Այսպիսի պայմանագրութիւնից յետոյ, օրինաւոր կինը կամ հեռանում է հօրանց տուն և հոգեւոր իշխանութիւնից ապահարդան խնդրում, կամ անձնասպանութիւն է գործում,

և կամ, ծայրայեղ դէպքում, եթէ ապրուստի ոչ մի միջոց չունի՝ և շինական դատարանի միջոցով էլ ոչինչ չի կարողանում ստանալ ամուսնուց, ազի արտցունք թափելով ապրում է ապօրինի կնոջ հետ միասին:

Դժբաղդաբար ինձ չյաջողուեց այսպիսի մի պայմանագիր ձեռք բերել Լոռում, թէև կան, ուստի և ես այստեղ նոյնութեամբ առաջ եմ բերում մի այդպիսի պայմանագիր՝ որ ձեռք եմ բերել Գանձակի գաւառում, Գետաշէն գիւղում, արժ. Սարգիս քահանայի աջակցութեամբ.

Բայմանաթուխթ

1897 թ. մայիսի 21-ին:

Ես ներքոյ անվանեալ յէլիսէբէդպօլու կավառի 'ի գողն Գէտաշէնու բնակիչ Գրիգոր Ղահրամանովս աալիս էմ իմ հօժար կամովս իմ թոռ Մարգարիդ Յարութիւնովին քեզ Բեշերէցի Բէկլար Աւանէսովիդ գոնոջ տեղ, որ դանէս քեզ մօտ պահես մինչև Մարգարիդ Յարութիւնովի մահն. եթէ իցէ որ մէկ բախասութիւն բազայի մեր մեջ ես Բէկլար Օվանէսովս բարդաւորվում եմ որ 100 մնթ. տալ Յարութիւնովիդ և թէ Աստուած տայ երախայք լինի այն ժամանակը բեղկէ այս բայմանաթուղթը ոչնչանայ մենք մնանք սրբութեամբ մինչև մեր երկուսիս մահը ինչպէս որ նա ինձ գին ես նրան մարդ. թէ իմ աւանեսովիս առաջի գինը ռաշանուի ես պարտ եմ մարքարիտին հետ պսակվիլ և թէ մարքարիդ յարութիւնովն մէռնի ես աւանեսովս բայդէմ իմ խարջովս թաղիմ և մէկ 30 մնթանոց քար քաշեմ և էլ մի և նոյն բէղկէ ոչնչանայ այս բայմանաթուղթը, որ և ստորագրեմք

Որովհետև պէկլար օվանէսովն կիր ոչ գիտէր խնդրեաց զիս նորայ տեղ ձեռք տրի ջհան Աւաքով:

Որովհետև Գրիգոր զահրամանովը գիր ոչ գիտէր խնդրանօք ձեռք դրի յարութին միրզայովս:

Վկայ եմ Եղիշէ Պետրոսեան Ջաւատեանցս:

Վկայ եմ Համբարձում Բիշլուբէկեանցս:

Վկայ եմ Յարութիւն Ասրիովս, որովհետև ասրիովը գիր ոչ գիտէր խնդրեաց ինձ ձեռք դրի Համբարձում Բիշլուբէկեանց:

Վկայ եմ Ներսէս Յ. Գրիգորեանցս:

Բամոնիկ Յարութիւն Գրիգորով Տ. Կ.

Որովհետեւ Բըշրեցի սուղեայ Ղահրման Մարքարովը գիր ոչ գիտէր սորա տեղ ստորագրեցի Ներսէս Յ. Գրիգորեանց Տ. Կ.

Ուզիդ է ընդ իսկականիս՝ Գէտաշէնու ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյ միարան Սարգիս քահանայ Այքերեանց:

՚Ի 12-ին յուլիսի 1899 ամի.

՚Ի Գիւղն Գետաշէն (Չայքենդ):

ՄԱՔՐԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ժողովրդի մարրասիրութիւնը շատ աննախանձիկի զըրութեան մէջ է. տղամարդիկ, նոյն իսկ կանայք, մեծ մասամբ միմիայն մի փոխնորդ սպիտակեղէն ունին, իսկ փոքր ինչ չքաւորները զրանից էլ զուրկ են, այնպէս որ երբ վերջապէս ստիպուած են լինում լուանալ տալու՝ տղամարդիկ կրծքի վրայ փռում են մի թաշկինակ, որի ծայրերը ծոծրակի մօտ կապելով՝ վրայից հագնում են արխալուզը և այդպէս մնում մինչև որ չապիկը լուացւում և չորանում է. իսկ վարտիկը, որ մանաւանդ ամառը չեն էլ հագնում, աւանձին նիզովիւն չի տատառում. կարող են նոյն իսկ մի քանի օր առանց նրան անցկացնել:

Սակայն չարաճճի միջատները չեն բաւականանում միայն սպիտակեղէնի մէջ բուն դնելով, նրանք տարածւում են նաև արխալուզի, չուխի և մանաւանդ փափախի մէջ, և շատ անգամ ճանապարհորդութիւն են կատարում գլխից դէպի մարմնի միւս մասերը, երբ նկատւում են կողմնակի անձնաւորութիւններից և բռնում: Գիւղացին դէպի այդ «ամլուկ գառ» (ոջիլ) և «թռչկան ուլը» (լու) այնքան էլ խտուրթեամբ չի վերաբերում, որովհետեւ ցերեկը խելքը աշխատանքի է տրւած, իսկ գիշերը այնպէս յովնած ընկնում է քնելու, որ ոչ թէ այդ թոյլ արարածները, այլ և եթէ չուն կծի, չի իմանալ: Անտանիլին միայն այն ժամանակն է, երբ գիւղացին

անգործ, հանգիստ է՝ այս ժամանակ արդեն դրանց տանիչ չի կարողանում, և ահա փողոցում, արևի տակ նստած անգործ գիւղացին, ահագին փափախը ձեռին այս ու այն կողմ է դարձնում և այնպէս սաստկութեամբ բլթի և ցուցամատի մէջ սեղմում, որ հետքն անգամ չի մնում. յետոյ քանդում է արխալուղի կուրծքը և մէկ մէկ բռնելով՝ դնում բութ մատի եզունդի վրայ, միւս բլթի եզունդով ճնշում: Սակայն այսպէս կէնտ կէնտ քանիսի՛ն սպանէ, գնում է տուն, հանդերձները հանում և մշմեղած (կիսով չափ հանգած) թոնրի մէջ թափ տալիս, մեծ ու պստիկին այրում, խորովում: Այս կոտորածից զբաւուած պառաւ տառն ու մեծ հարսը գնում են զլինները փորը հարսների գիրկը ու սրանք սկսում են «թռուել»:

Քիչ չի պատահում, սր արիւնոտ եզունդները սրբիւր համար՝ լիզէին և կրծքին քսէին:

Սովորաբար ձմեռը՝ ամիսը մի անգամ, իսկ գարունը՝ մէկ կալը սկսելիս, մէկ էլ կալը վերջացնելիս (ուրեմն աշնանը) են լուացք անում: Այն էլ ամէն անգամին 10—20 կտոր հազիւ են լուանում:

Չորերշաբթի, ուրբաթ և կիրակի օրերը լուացք չեն անում, մեկը է: Լուացք անելիս թռչում են, սապոնում և պարզաջրում, ոչ թէ բոլոր կտորները միաժամանակ, այլ մէկ մէկ, այսպէս՝ վերցնում են մի շոր, թռչում տար ջրի մէջ, յետոյ ջրով լի կաթսայի մէջ մոխիր ածում, քիչ եփ տալիս, քամում, սա կոչւում է բովա (մոխրաջուր)՝ ապա այս մոխրաջրից մի քիչ ածում են տաշտակի ¹⁾ մէջ, տրորում, մի քիչ սապոն քսում, յետոյ այս ջուրը թափում, նորից մի քիչ մոխրաջուր լցնում, կրկին սապոնում. ջուրը թափում և ապա դոլ կամ սառն ջրում պարզաջրում ու փռում: Յետոյ վերցնում մի ուրիշ շոր և նոյն կերպ լուանում:

Սալիտակեղէնը հարթ ելու սովորութիւնը նոր նոր է մտնում. Օձուն գիւղում միմիայն հինգ հատ հարթիչ (ութօ) կայ:

¹⁾ Ժողովուրդը տաշտակ անունը տալիս է լուացքի, իսկ տաշտ հացի տաշտին:

Բաղանիս.— Հայաբնակ ոչ մի գիւղում, և նոյն խոկ գաւառի կենտրոն Ջալալէրում չկայ ոչ հասարակական և ոչ մասնաւոր բաղանիս. միայն Ջալալօղլում, այն էլ ռուսական մասում, կայ մինը, որից օգտուողներն այնքան սակաւաթիւ են, որ կարիք չի զգացւում ամէն օր բանացնելու, այլ շաբաթը միայն երկու կամ երեք օր:

Ընդհանրապէս թէ կանայք և թէ տղամարդիկ լողանում են, երբ կամենում են հաղորդութիւն առնել, և երբ տկարանում են: Քիւղացիները լողանալը ամէն հիւանդութեան բուժիչ են համարում, և հէնց որ մինը հիւանդանում է, հոգատար տատը կամ մայրը կաթնայով ջուր է տաքացնում, տաշտակը դնում, մի ափսէի մէջ մի քանի կրակ ածում, խունկ ձգում վերան, խաշակնքուելով ու աղօթելով խունկը ծխում, և ապա տկարին նստեցնում տաշտի մէջ, տաք տաք ջուրը գլխին ածում, լողացնում, հանում անկողնում պառկեցնում և քրտնացնում:

Սակայն հայ կիներ ունի մի գեղեցիկ սովորութիւն, որի շնորհիւ պահպանւում են նրա մազերը. այդ այն է, որ նա ամենայն շաբաթ անշուշտ լուանում է իւր և իւր փոքրիկների գլուխները, ոչ միայն սապոնով, այլ և երբեմն՝ մածուկով կամ սիջուկով կամ ձուի գեղնուցքով և կամ քացախով, որ մազերը փափկին:

Գլխի թեփն (քերքէշ) էլ կտրելու համար մօխրաջուր (ըովա) են պատրաստում, քամում, գլխին ածում:

Նորահարս կամ նորատի աղջիկ ունեցող գերդաստաններում ամէն երեկոյ կամ օրամէջ լուացւում են բոլոր տղամարդկանց, սկեսրոջ և մեծ հարսի ոտները: Նորահարսը ջուր է տաքացնում, չարպածը երեսին ձգած, փոքրիկ տաշտակով մօտենում է սկեսրայրին, շոքում նրա առաջ, կեղտոտ, հոտած տրեխները արձակում, նախ աջ և ապա ձախ ոտը դնում տաշտակի մէջ, գոլ ջրով, առանց սապոնի լուանում, համբուրում, և ապա անցնում մեծ տեղար և միւսների ոտները լուանալու: Եթէ տանը հիւր է պատահում, այդ բաղդին նա էլ է տրժանանում: Զատ հազիւ է պատահում, որ հիւրը նը-

ուէր տայ ոտը լուացող հարսին, փոքր ի շատէ միջոց ունեցող գերգաստանը այդ վիրաւորանք է համարում:

Կիսակիրթ ժողովուրդների սէս Լօռեցի կիներն էլ աւելի մեծ ուշադրութիւն է դարձնում արտաքին զարգարանքների քան ներքին մարրութեանը: Նրա օժիտի մէջ մի զոյգ սպիտակեղէնի հետ դրում է լինում արծաթեայ քամար, արծաթեայ թաս հաղարպեհեան¹⁾, ապարանջան և այլն: Կեղտոտ շապկի վրայ, ծոցում, շատ անգամ մանիշակի, սուսամբարի և վարդի փնջիկներ են շարւում, որպէսզի անուշահոտութիւն բուրեն:

Միևնոյն ծաղիկները երեսի երկու կողմը պատող աղլուխի տակն էլ են ապաստանում ամուսնու հոտոտելիքը շոյելու:

Երբեմն էլ մեխակաջուրը²⁾ անուշ հոտ է պարզկում առաւելապէս նորահարսի ամբողջ մարմնին:

Մի գունտ խմորի վրայ շարուելով փափկացած չոր մեխակը թելի վերայ անցկացրած ոչ միայն դարդարում է նորատի աղջկայ կամ հարսի շատ անգամ կեղտոտ վիզը, այլ և անուշահոտութիւն բուրում: Այս մեխակի շարքին միանում են շատ անգամ և հուլունքների շարաններ: Իսկ աչքահուլունքները մազերի հիւսերի ծայրերին ամրանալով պահպանում են նրանց չար աչքերի աղգեցութիւնից:

Մեր «պոմադը» փոխարինւում է կովի իւզով, որով օծում են ունքերն ու կաւիրները, իսկ «սիւրման» արտահանութիւն և ունքերին սև գոյն է տալիս, աւելի հրաշլուրիչ դարձնելու համար:

Հինան, որ քացախով կամ գինով շախտուում և մի օր պահելուց յետ դնում են գլխներին ու ձեռներին ու մի օրից յետայ լուանում, չէկ գոյն է տալիս պառանքների սպիտակ մազերին և գեղեցկացնում հարսերին ու աղջիկներին: Իսկ սրանք պրպաններում փոքրիկ հայելիներ են պահում, շուտ շուտ հանում և մազերը կոկում են:

¹⁾ Գինի խմելու աման, շերեփի ձևով:

²⁾ Չորացրած միխակը տաք ջրի մէջ են ածում և ծածկած մի օր պահում: ապա ածում նորահարսի վրայ, երբ արդէն բոլորովին լողացած է լինում:

ԿԵՐԱԿՈՒՐ ԵՒ ԽՄԻՉՔ

Լօռեցիները թէ՛ սննդի նիւթերը, թէ՛ ուտելու եղանակը և թէ՛ ժամանակամիջոցները միանգամայն նման լինելով Գանձակի գաւառի գիւղացիներին, որ բաւական մանրամասն արդէն նկարագրել եմ, չեմ ուզում այստեղ նորից մի առ մի կրկնել: Այստեղ ևս սննդի գլխաւոր նիւթը կազմում են բոլակներն ու մրգեղէնը, ապա կաթնեղէնը և քիչ մասով մսեղէնն ու ձկնեղէնը: Խրմիչքներից ամենից աւելի տարածուած է օղին, մանաւանդ Օձուն, Կուրթան և Ծաթեր գիւղերում: Թէյի գործածութիւնը հետաքննելու ընդհանրանում է:

Այստեղ ևս տղամարդիկ առանձին, կանայք առանձին են ճաշում: Օրը չորս անգամ հաց են ուտում՝ առաւօտեան, կէս օրին, ժամը չորսին, և երեկոյեան: Խմբական ճաշկերոյթը լինում է երեկոյեան, մինչդեռ միւս ժամանակներում ով երբ կամենում է:

ԲՈՒՍԵՂԷՆՆԵՐ

Ալլուալ.—Եփում են միայն կալաղներում: Ալլուրը սերուցքով հուցում են, գնդում, երկար գլանաձև բաց անում, յետոյ մի վերջոկաշափ կտրատում են, մի քիչ տափակացնում, նաշխում և թաւի մէջ իւղում տապակում:

Բիշի.—Նոյն ակդակի խմորից բաց են անում կլոր, 3 վերջոկ տրամագծով, յետոյ մատնոցով երեսը նախշում և ապա հալած իւղի մէջ ձգելով տապակում:

Չեթով Բիշի.—Թխում են հասարակ խմորից նոյն կերպ, միայն ձէթի մէջ:

Ծմբուռ.—Տաք հացը բրդում են անհալ իւղի մէջ, աղ ցանում, ճմրում և ուտում:

Փթոռակ.—Առաւելապէս պատրաստում են ծերունիների համար: Եռացրած ջրի մէջ կտտրած սոխ և աղ են ածում և մի քիչ յետոյ աւելացնում են բրնձի մեծութեան խմորի գնդակիկներ, որ պատրաստում են մի սկուտեղի մէջ մաղած ալիւրի վրայ սառը ջուր շաղ տալով և մատներով տրորելով: Ուտիսին փթոռակի մէջ մի քիչ իւղ են լցնում, իսկ պասին՝ ձէթ և մանրած ընկոյզ:

Հալուայ.—Առաւելապէս նշանդրէքի համար են պատրաստում: Իւղը զալում են, վերան մաղած ալլուր ածում և խառնում, և երբ կարմրում է՝ մի քիչ էլ մեղր են աւելացնում և կրկին

խառնում, մինչև որ պնդանում է: Ապա լցնում են փոքրիկ սկուտեղներով մէջ, երեսը հարթում, գդալի ծայրով զանազան նախշեր անում, մի կտոր շաքար խրում մէջ տեղում և չամիչներ խաչածեղ շարում:

Սաջարաւսի.—Այս խմորեղէնը գլխաւորապէս պատրաստում են եայլաներում, ուր խոհանոցի յարմարութիւններ չը կան: Խմորը սերուցքով (բաժան) հունցում են, առանց ջուր և խաշ աւելացնելու, յետոյ կամ ուղղակի կլոր ձև տալիս, $\frac{3}{4}$ արշին տրամագծով և մօտ մի վերջով հաստութեան, և կամ գնդում են, բարակ, նոյն մեծութեան բաց անում, երեսին իւղ քսում, և այսպէս 5-6 հատ միմեանց վրայ դարսում, ապա թէ այսպէս և թէ առաջի կերպ պատրաստածի երեսը դանակով նախշում, եղբերին իւղ քսում, գնում մի սաջի մէջ, մի ուրիշով ծածկում, գնում կրակների մէջ և կրակը սաջի վրայ տալիս, թողնում եփուելու: Ապա վերցնում են, երեսը սրբում, մի քիչ իւղ քսում:

Եթէ սաջ չեն ունենում, լենատերենների մէջ են գնում, վերան մոխիր տծում և կրակ վառում:

Սովորաբար այս պատրաստում են վարդերին՝ փեսին ընծայ ուղարկելու:

Բաղաւճ.—Սովորաբար միմիայն ուրբաթ օրն են թխում և բաժանում իբրև հոգու հաց, որպէս յիշատակ առաքեալների կրած նեղութեան, որոնք այդ օրը առանց խաշի անեկ հաց են թխել հապճէպով և միայն դրանով կերակրուել: Սա անեկ հաց է, սովորական բլիթի մեծութեան, միայն երեսին զանազան գծերից կազմած նաշխեր կան:

Մազուկ,—Հալած իւղը լցնում են ջրի մէջ, խաշ են աւելացնում, հունցում, յետոյ երբ թթւում է, գնդում են, ձեռքով կլորածէ՝ մօտ $\frac{1}{2}$ արշին տրամագծով՝ բաց անում, սղոցի բերանով նախշում և երեսին ձու կամ թան քսելով թխում:

Գաթալ.—Սովորական ձևով կամ կաթնով խմոր են հունցում, յետոյ իւղը առանց հալելու լցնում բաղեայի մէջ և գդալով հարում են, (աւելի լաւ է ձեռքովը) մինչև որ սաստիկ սպիտակում է. ապա մեղր են խառնում՝ նայած որքան քաղցր են ցանկանում, նորից հարում, յետոյ ալիւր աւելացնում, լաւ շաղաղում, որով և կազմւում է խորիզ: Խմորը, որ եկած է լինում, գնդում են, յետոյ ձեռքով բաց անում, խորիզից մի քիչ լցնում մէջը և խմորի ծայրերը վրայ բերում, «գաթանաշխ» փայտով նշխում, յետոյ հարած ձու (չունեցողը թան կամ ջուր) քսում երեսին և թնրում կամ փռնում թխում: Հանելիս գաթի երեսին իւղ ու մեղր են քսում, որ գոյնը լաւանայ:

Պատուց կամ ծիծով զաթայ.—Թխում են նոյն կերպ, մի-
այն իւրի փոխարէն ձէթ են խառնում և երեսին ձու չեն քսում:

Ախցան.—Սիպեխի, ինչպէս և շուշանի ծաղիկները չորաց-
նում են և պահում. ապա՝ երբ կամենում են՝ իւրով տապակում են
և ուտում: Սրանք կոչւում են սիպեխի կամ շուշանի (շիշուիկի)
ախցաններ:

Աւելուկի ախցան.—Աւելուկը խաշելուց, քամելուց և թա-
թակիշով ծեծելուց յետոյ ձգում են ձէթով սոխորածի վրայ տա-
պակում: Ուտելիս ծեծած սխտոր են աւելացնում:

Աւելուկէ սպլաս.—Աւելուկը, որ չորացրած և պահած են
լինում, լուանում են, խաշում, քամում, վերան աղ ցանում և
թաթակիշով ծեծում, ձեռքով տրորում, և կրկին ձգում նոյն ջրի
մէջ. ապա մի բուռը ալիւր մի քիչ ջրի մէջ տրորում և լցնում
են նոյն ջրի մէջ, թողնելով որ եփ գայ: Վերցնելիս մի քիչ էլ
ծեծած ընկոյզ են աւելացնում:

Բալբայ.(փիփերթ)—Ջուրը եռացնում են, աղ ձգում, բալ-
բան մաքրում, կոտորում, մէջն ածում, իսկ եփելուց յետոյ քա-
մում են. ապա մի քիչ իւղ հալում ու կոտորած սոխի հետ մէջն
ածում, տապակում, մի բաժակ նոյն բալբի ջրից և Ձ-հարած ձու
աւելացնելով մի փոքր էլ եփ տալիս:

Դանդուռ.—Սաշում են, քամում, աղ և քացախ աւելաց-
նում և ուտում:

Սինդրիկ.—Սաշում են, քամում և ապա քացախ ածելով
ուտում են:

Ծնեքակ.—Ընտրում են, մաքրում, լուանում, եռացրած ջրի
մէջ մի քանի բուլէ խաշում, հանում իւղի մէջ տապակում, աւե-
լացնելով մի քանի հարած ձու:

Դղում.—Դղումը մեծ-մեծ կոտորում են և ձգում եռացրած
ջրի մէջ, շոգիով մի քիչ եփ տալիս, յետոյ վերցնում են դանա-
կով կպչում, կեղևը դէն ձգում, իսկ միջուկը նորից ջրի մէջը լըց-
նում, եփում, աղ աւելացնելով, ինչպէս և պղպեղ, սոխ ու ման-
րացրած ընկոյզ: Ուտում են պասին:

Բանջար.—Ձեռներին շորեր կապած քաղում են բանջարը,
որ չը կծուէ, յետոյ ընտրում են, մաքրում, դանակով կտրա-
տում, խաշում եռացրած ջրի մէջ մի քանի բուլէ ձգելով, ապա
ջուրը քամում, վերան աղ ցանում և կամ այսպէս խաշած, քացա-
խով ուտում և կամ իւղով ու ձուով կամ ձէթով տապակում:

Լոքու-խորակ.—Լոքին նախ լուանում են, յետոյ ածում
կաթսան, ջուր աւելացնում և դնում կրակին եփելու: Երբ մի քիչ
կակղում է՝ աղ են ցանում, երբ եփւում է՝ քամում են, շերեփով

լորին ճմլում, վերան կոտորած սոխ և մանրած ընկոյզ ածում, քամած ջուրը կրկին վերան լցնում, դնում կրակին կրկին եփում. վերջը աղ և պղպեղ աւելացնում:

Հոքուկիրկաշ.—Հորին եփելուց յետոյ քամում են, հատիկները վերցնում, վերան աղ, սոխ, պղպեղ ցանում, ուտում:

Կաննանչ-լորի.—Կաննաչ լորին թելահան են անում, կոտորում, խաշում, քամում, իւղում տապակում, աւելացնելով մի քանի հարուած ձու:

Հորին նաև թելահան են անում, կոտորում, չորացնում են ու պահում ձմեռուայ համար, երբ տապակում են և ուտում:

Կարտոֆիլի թարմ տերեւները իւղով և ձուով տապակում և ուտում են:

Տապակած կարտոֆիլ.—Հում կարտոֆիլը կլպում են, շերտ շերտ կտրատում, ածում հալած իւղի մէջ և տապակում:

Կարտոֆիլով տըպակաւ.—Կարտոֆիլը խաշում են, յետոյ կլպում, տրորում, ածում սոխոռածի վրայ, խառնում, աղ աւելացրնելով:

Կարտոֆիլի շըխրս.մա.—Կարտոֆիլը խաշում են, կլպում, լցնում պատրաստած սոխորածի վրայ, ապա ջուր աւելացնում, աղ ու պղպեղ ցանում և մի քիչ էլ եփ տալիս:

Կարտոֆիլի խաշու.—Կարտոֆիլը խաշում են, հանում կըլպում, ձեռքով ճմլում, վրան սոխ կոտորում, ածում մի ուրիշ տաք ջրով լի կաթսայի մէջ, եփ տալիս, յետոյ աղ ու պղպեղ ցանում:

Խաւիժ.—Պատրաստում են առաւելապէս ծննդկանների համար: Մի քիչ ալիւր են մաղում և վերան սառը ջուր շաղ տալիս, մասններով տրորում, փոքրիկ, բրնձաշափ հատիկներ կալմում, ածում սոխոռածի վրայ, խառնում և երբ կարմրում է՝ մի գդալ մեղր են ածում և մատուցանում:

Խաւշիլ.—Ցորենը սաշի վերայ աղանձում են՝ փոխինդ դարձնում, ապա երկանքով աղում, մաղում, մաղի մէջ մնացած խոշոր մասն ածում ջրով լի կաթսայի մէջ, յետոյ աղ աւելացնում, եփ տալիս, երբ ջուրը քաշում է, մաղուած մանր փոխինձից մի քիչ շաղ են տալիս վերան, խառնում, վերցնում կրակից: Յետոյ հարած թան են ածում ափսէի մէջ, խաշիլից աւելացնում վերան, մէջ տեղում փոքրիկ փոս բացանում և հալած իւղ ածում: Ուտելիս զգալը նախ թաթախում են մէջ տեղի իւղի մէջ և ապա վերցնում խաշիլից՝ ուտում:

Չաւարի խաշիլ.—Կորկոտը սանդում թակում են, փռում արևի տակ չորացնում, քամուն տալիս որ թեփը քնայ՝ մաքրուի. ապա երկանքում աղում են, մաքրում, դառնում է ձաւար: Այս

ձաւարից լցնում են ջրով լի կաթսան, եփում, երբ ջուրը քաշ-
ւում է, աղ են ցանում և վերցնում կրակից: Յետոյ մի քիչ ա-
լիւր են մաղում և շաղ տալիս կաթսայի մէջ, նորից եփ տալիս,
մինչև որ պնդւում է: Այս ժամանակ արդէն վերջնականապէս
վերցնում են կրակից, ածում ափսէները, մէջ տեղը փոս անում,
հալած իւղ ածում և ուտում:

Կոնչուլ.—Իւղով կամ ձէթով սոխոռած են անում, մի քիչ ե-
ռացրած ջուր աւելացնում, և հաց բրդում մէջը: Ուտիսին մի քա-
նի հարած ձու էլ են ածում վերան:

ԼՍախոխ.—Ձաւարը մաղում են, ածում ջրով լի կաթսան,
քիչ եփ տալիս, թթխմորը տաք ջրում տրորում, ածում այս կաթ-
սայի մէջ, խառնում, յետոյ լցնում մի ամանի մէջ 1—3 օր պա-
հում, որ թթուի: Ապա քիչ քիչ ածում են կաթսայի մէջ, մի քիչ
տաք ջուր աւելացնում, կրկին եփում, հաց բրդում, սխտոր խառ-
նում և ուտում:

Փլաւ.—Ջուրը եռացնում են, սրա $\frac{1}{3}$ -ի չափ մաքրած բրինձ
երեք անգամ լուանում են և ածում ջրի մէջ, թողնում եփ
գայ, ապա աղ ցանում. երբ բրինձը հատ հատ որոշւում է,
փլաւ-քամով քամում են, կաթսան լուանում, մի քիչ իւղ ձգում
տակը կամ մի քանի ձու հարում ածում, ապա քամած բրինձը
լցնում են վերան, մի քիչ սառը ջուր շաղ տալիս, և խուփը
ծածկում, դնում մարմանդ կրակի վերայ՝ որ «դամը» գայ: Յետոյ
մի քիչ հալած իւղ են շաղ տանիս վերան և ուտում:

Հաւշովի փլաւ.—Իւղը հալում են, մէջը կոտորած սոխ ա-
ծում, կարմրացնում, $\frac{2}{3}$ չափ սառը ջուր ածում, եռացնում, մի
չափ բրինձ (մաքրած և լուացած) աւելացնում, աղ ցանում, մի
քիչ խառնում, յետոյ վերցնում դնում կրակի ափը, որ դամը գայ:

Չամչով փլաւ.—Փլաւը քամելուց յետոյ մաքրած չամիչ են
խառնում հետը:

Հաւով փլաւ.—Հաւը առանձնապէս խաշում են, յետոյ կո-
տորում, կաթսայի տակը իւղի հետ միասին հարած ձու են ձգում,
ապա քամած փլաւը և այս կոտորած հաւը ածում վրան ու դնում
դամ:

Կաղինի սուրճ.—Կաղինի միջուկը բովրում են, աղում և
սուրճի նման եփելով՝ մի քիչ ցիկորի աւելացնում և խմում իբր
սուրճ:

Գարու սուրճ.—Գարին, մանաւանդ սրա սե տեսակը բով-
րում են, աղում և սուրճի նման պատրաստելով՝ շաքարով խը-
մում, շատ անգամ կաթ աւելացնելով:

ԹԹՈՒՆԵՐ

Թթուները զլիաւորապէս գործ են ածում պաս օրերին, երբ մեծ մասամբ ցամաք հասն է կազմում ամբողջ սնունդը: Եւ որովհետեւ գիւղացիներից շատերը ոչ միայն օրինական պասերը, այլ և սրբանց «փոխը»—այսինքն մի շաբաթ էլ աւել են պահում, ուստի և՛ մեծ հոգս են տանում, որ որքան կարելի է շատ և բազմազան թթուներ դնեն: Բացի սրանից՝ որովհետեւ թթու դրուելիք բոյսերից շատերը վայրի են և նրանց քաղելու պարտաւորութիւնը ընկնում է նորատի հարսների, աղջիկների և տղաների վրայ, որոնք այդ՝ վրօսանքի մի լաւ առիթ են համարում, ուստի և՛ մեծ քանակութեամբ և շատ տեսակներ հաւաքում են և թթու դնում:

Գրեթէ գարնան բացուելուն պէս նորատի հարս աղջիկ մեծ և փոքր խմբերով գնում են դաշտերը, անտառները որոշ բոյսեր քաղելու, նրանց հեռուից հետևում են տղաների խմբերը, որ առիթից օգտուելով մօտենում են նրանց, իրենց սրտի թագուհիներին տեսնում, կանանչներով միմեանց խփում, և ապա կրկին անջատ խմբերով վերադառնում գիւղ՝ բոյսերի ահագին խուրցիք շալակած, ուրախ և զուարթ:

Այս վայրի բոյսերից թթու են դնում՝ բոխը—*Heracleum villosum* Fich), շէշխանա բոխը, շնբոխը, բոլին, գինազոխը, իշատրաւրուկը, դանձիլը—*Allium ursinum* L. черемша: նիախուրը, շիշուիկը, սիբեխը—*cochlearia officinalis* L. ложечная трава). սինդրիկը, տղաբերուկը, քեխը, *Levisticum officinale* Koch) ինչպէս նաև վայրի տանձը, զկեռը:

Իսկ ընտանի բոյսերից՝ բադրիճան. (*solanum melongena* L.) լոբի, (*Phaseolus vulgaris* L.) կաղամբ. (*Brassica oleracea capitata* L.) ճակնդեղ, տակ. *Beta vulgaris* Moqu. буряк, свекловица, свекла. վարունգ. (*Cucumis sativus* L. огурец. պղպեղ, տաքդեղ *Capsicum annuum* L. стручковый перец).

Սրանցից բոխը, շնբոխը, շէշխանաբոխը, բոլին, գինազոխը, իշատրաւրուկը, դանձիլը, նիախուրը, շիշուիկը, սիբեխը, սինդրիկը, տղաբերուկը և քեխը միատեսակ են թթու դրւում.—նախ մաքրում են, աւելորդ տերեւները և կոշտ մասերը կտրատում, ապա եռացրած ջրի մէջը ձգելով փոքր ինչ խաշում են և հանում փրփուրով, որ հովանայ: Ապա մի քանիսը միասին հանգոյց ձգելով կամ թելով կապելով փոքրիկ փնջիկներ (կոնա) շինում, դարսում պուտուկների (քիւս) մէջ և վերան սառը աղաջուր ածում, մի քանի կոշտ աղի կտոր էլ պուտուկի բերանին դնում, որ հետըզ-

հետեւ հալուի: Ոմանք սինդրիկի և շիշուիկի վրայ մի քիչ քացախ էլ են ածում, իսկ միախուրի հետ խաշած կանաչ պղպեղ դնում:

Վայրի տանձը և զկեռը առանց խաշելու, ուղղակի սառը ջրի մէջ են ածում, ինքն իրեն թթւում մնում է:

Ընտանի բոյսերից վարունկը թթու դնելիս աղում են և այդպէս երեք օր թողնում. ապա բազրիճանը և կանաչ պղպեղը առանձնապէս լցնում են եռ տուած ջրի մէջ և իսկոյն հանում, թողնում հովանայ: Յետոյ արդէն վարունկները փաթաթելով խաղողի տերեւների մէջ՝ դարսում են քիլի մէջ մի շարք բազրիճանի վրայ, ապա մի շարք պղպեղ են դարսում, կրկին՝ վարունկ շարում, այսպէս դարսելով ամբողջ քիլան լքցնում են, ու սառը աղաջուր ածում՝ վերան և մի մեծ քար դնում, որ ճնշի, իսկ քիլի բերանը բաց են թողնում: Շաբաթը մի անգամ «ըրսկալած» ժամանակ «արսը» քաշում, մաքրում են:

Կաղամբը, ճակնդեղի արմատն ու տերեւները (բաղկաթեր), բազրիճանը և թէ առանձին, առանձին բայց միատեսակ են թթու դնում: Եռացրած ջրի մէջ փոքր ինչ խաշում են, հանում հովացնում, դարսում պուտուկների մէջ և սառը աղաջուր աւելացնում: Ոմանք էլ սրանց հետ միասին խաշած կանաչ պղպեղ են դնում: Բացի սրանից խաշելուց յետոյ կաղամբը 4—6, ճակնդեղը 2—4, իսկ բաղկաթերը 2—3 կտոր են անում՝ ճակնդեղն էլ կշալում:

Շնող գիւղում վարունկի, միախուրի, բազրիճանի թթուների վերայ չը հասած (ժուռ) խաղող են դնում, որ թթուութիւն տայ ջրին: Այդ խախողը չեն ուտում:

ՁՈՒԵՂԷՆ

Ձուն ներկելիս եփում են, շուկայից առած ներկով ներկում կարմիր, կանաչ, նարնջի: Նշխելիս մոմով նշխեր են անում ներկած ձուի վրայ և ձգում քացախի կամ թանի մէջ, բոլոր ներկը վայր է գալիս և մնում է մոմի տակի ներկը միայն, որը երևում է մոմը վերցնելուց յետոյ: Սովորաբար պինդ են խաշում: Պատահում է նաև, երբ ուզում են թերախորով լինի, կրակի եղրին են դնում և վրան մի քիչ մոխիր ցանում:

Մ'իշխով.—Իւղը ածում են կրակի վրայ դրած թաւայի մէջ, դադ անում և յետոյ առանց հարելու ձու ածում մէջը, մի փոքր աղ ցանելով վրան. մի քիչ եփում է, յետոյ վերցնում են:

Ձուաձեղ.—Իւղը ածում են կրակի վրայ դրած թաւայի մէջ, դադ անում (նշանակում է եփել մինչև այն աստիճան, որից

յետոյ սկսում է այրուել), իսկ յետոյ զարկած (հարած) ձու աւելաւցնում: Եթէ քաղցր են ցանկանում, աւելացնում են մեղր կամ շաքար:

ԿՈԹՆԵՂԷՆ

Կաթնուսպաս.—Կաթը տաքացնում են, երեք անգամ սառը ջրով լուացած բրինձը մէջն ածում, եփ տալիս. վերցնելիս մի քիչ աղ ցանում: Ոմանք մի քիչ էլ շաքար են ձգում, որ փոքր ինչ քաղցր լինի: Եթէ կամենում են, որ պինդ լինի, բրինձը շատ են ձգում:

Այս սպասն երբեմն ձաւարով էլ են պատրաստում:

Ջամբ.—Կաթը (երբեմն ջրախառն) տաքացնում են, յետոյ նրանից մի քիչ վերցնում, ալիւր ածում վրան, հարում. ածում կաթի մէջ, եփ տալիս, վերցնում աղ ցանում և ուտում:

Թան.—Խնոցին հարելուց և կարագը վերցնելուց յետոյ թանը ածում են մի կաթսայի (էրկու ընգնանի) մէջ, մի քիչ եփ տալիս, ապա մի տոպրակի մէջ ածելով, բերանը ամուր կապում ու քար դնում վրան և շուտ շուտ տոպրակը թանքերով (թիակաձև փայտ) քերում, որպէսզի ջրային մասը շուտ ծորուի: Թանձրացած թանը հանելով տոպրակից, տաշտի մէջ են ածում, աղ ցանում վրան և դնում ոչխարի մորթուց շինած պարկի մէջ, բերանը կապում և այսպէս մի ամիս պահում: Երբ այս պարկի միջից էլ ջրային մասը բոլորովին ծորում է, այն ժամանակ լցնում են քիլի մէջ, աղ ցանում վերան: Քիլի բերանը տերեւով ծածկում և բըրնքավէր դնում, որ դարձեալ քամուի: Երբ կամենում են թանէ սպաս կամ թանէ խորակ եփել, հանում են այս թանից, ջրի մէջ լուծում և գործ ածում:

Թանէ սպաս.—Ձաւարն անալի եփում են. թանը գոլ ջրում բաց անում (ջրի հետ խառնում՝ ալիւրի նման), մի քիչ եփ տալիս, լցնում ձաւարի վրայ. յետոյ փոշի են անում (քիչ թան կամ ջուր են լցնում մի ամանում և ալիւր խառնելով հարում) և ածում կերակրի վրայ, ու մի քանի բոպէ յետոյ վերցնում են:

Թանէ խորակ.—Թանը գոլ (մանագոլ) ջրի մէջ ճմլում են, որ լուծուի, յետոյ մի քիչ եփ տալիս, սոխոռած անում, ածում վրան և ուտում են: Ոմանք էլ ուտելիս ձեծած սխտոր են ցանում վրան:

ՄՍԵՂԻՆ

Ապուխտ.—Միսը երկար երկար կտրատում են, եռացրած և աղած ջրի մէջ քաշում ու կիսանի հանելով, արեւի տակը կախում, կամ թոնրի մէջ չորացնում են, պահում. երբ կամենում են ուտել, շամփուրով խորովում են:

Բաստըրմա.—Միսը երկար երկար կտրատում են, սոխ, աղ, պղպեղ ածում վերան, դնում պուտուկների մէջ և բերանները «սիրեկու», այսինքն անասունների մաքրած, աղած և չորացրած ստամոքսը դնելով՝ թելով պինդ կապում են: Եթէ կամենում են երկար ժամանակ պահել, պուտուկը բերնքսըվայր են դնում: Ուտելիս խորովում կամ եփում են:

Բոզքաշ.—Միսը խաշում են, մի կտոր էլ դմակ դրում մէջը, յետոյ քափը քաշում, աղ ձգում, թողնում մի քիչ էլ եփ գոյ. ապա պղպեղ՝ կոտորած սոխ ձգում, միջի դմակը հանում, մանրացնում, ճմլում և նորից մէջն ածում ու ապա վերցնում:

Բուզարթմա.—Կոտորած դմակ կամ մի քիչ մսի իւղ ածում են կաթսայի մէջ, միսը կոտորում ձգում, մի քիչ տապակում, յետոյ քիչ տաք ջուր աւելացնում, սկուտելով ծածկում և թողնում, որ մարմանդ եփուի:

Բուղլամա.—Միսը և մի քիչ էլ դմակ կոտորում, խառնում են մեքուր լուացած բրնձի (ընդհանրապէս 3 անգամ են լուանում) և հոնի հետ, ածում կաթսայի մէջ, բերանը խմորում ու մարմանդ եփում:

Կորկոտ.—Մի շերտ միս, մի շերտ ձաւար են ածում կաթսան, աղ ցանում և այսպէս շարունակում, մինչև որ կաթսայի $\frac{3}{5}$ մասը լցւում է. ապա ջուր են ածում, կաթսայի բերանը ծածկում, լու վառուած թոնրի մէջը ջուր են շաղ տալիս, որ կրակը անցնի, եռոտանի դնում և կորկոտի կաթսան թոկերով կապած իջեցնում թոնրի մէջ, դնում եռոտանու վրայ: Ապա այս կաթսայի վրայ դնում են նոյն կերպ պատրաստած մի ուրիշ կաթսայ, նրա վրայ մի ուրիշը, վերջինի վրայ մի քար են դնում, որպէսզի շոգուց կաթսայի խուփը չը բարձրանայ: Յետոյ տախտակներով ծածկում են թոնիրը և ցեխով ծեփում, այնպէս որ ոչ մի տեղից շոգին չի դուրս գալիս, որովհետև սնկուածքն էլ ծածկուած է լինում:

Եթէ քիչ քանակութեամբ են կամենում կորկոտ պատրաստել, կաթսայի խփի շուրջը պատում են խմորով և դնում կրակի վրայ եփ տալիս:

Շիլա—փլալ.—Կոտորած դմակը ձգում են կաթսայի մէջ, փոքր ինչ հալում, յետոյ կոտորած միս են աւելացնում, և թողնում մի քիչ եփ գայ, ապա $2\frac{1}{2}$ —3 չափ ջուր, 1 չափ բրինձ լցնում, սկուտեղով ծածկում են և եփում: Աղ ձգում են ջուրն ածելուց յետոյ:

Տաւարի խաշ.—Տաւարի ոտները կրակի վրայ խանձում են, քերում, երեք անգամ տաք և մի անգամ սառը ջրով լուանում, ապա կոտորում, ձգում ջրով լի մի կաթսայի մէջ և դնում կրակին այնքան եփում, որ ջուրը մածուծիկ է դառնում ու ոսկրները մսահան: Ապա աղ են աւելացնում:

Ոչխարի խաշ կամ քեալլա—փաշա.—Ոչխարի ոտներն ու գլուխը խանձում, քերում և մի քանի անգամ լաւ լուանում են: Ապա մաքրում են ստամոքսը (թափան), քերում, լուանում, կըտրատում և ոտ ու գլխի հետ լցնում ջրով լի մի կաթսայի մէջ և թողնում եփ գալու: Երբ քափը (փրփուրը) քաշում են, աղ են ձգում: Ուտելուց առաջ գլուխը կոտրատում են և ուղեղն առանձին մատուցանում:

Փորը լքցրած հաւ.—Հաւը խաշում են, յետոյ փորի մէջ լցնում են եփած և չամչախառն բրինձ ու կարում: Սովորաբար պատրաստում են կամ փեսի համար, կամ իբրեւ ճանապարհի պաշար:

Զխրտմա.—Հաւը խաշում են, կտրատում, մի քիչ տապակում կոտորած սոխ աւելացնելով, ապա այդ հաւի մսի ջուրը լցնում են վերան, և մի քիչ աղ ցանում: Կրակից վերցնելիս քաջախով բացած մի քանի ձուն ածում են վերան:

Զխրտման ոչխարի կամ գառի մսով էլ են պատրաստում միևնոյն կերպ:

Ծուրրուղու.—Սարում հովիւներն երբ ոչ մի աման չեն ունենում, հետեեալ կերպով են կերակուր պատրաստում: Գառը կամ ոչխարը մորթելուց յետոյ միսը կտրատում են, աղում, ածում նոյն գառի կամ ոչխարի մորթու մէջ, փաթաթում, $\frac{1}{2}$ արշին խորութեան մի փոսի մէջ հորում, վերան հող ածում և մի մեծ կրակ վառում: Ասում են, թէ շատ համեղ է լինում:

ԶԿՆԵՂԻՆ

Դերեա գետում լինում է կապուտ, սարի գոգ (գեղին աչքաւոր) և մուրճայ: Սրանք եփում են, կալաթում (կողով) դարսում և քիչ քիչ ուտելով պահում մինչև երեք շաբաթ:

Զուկ.—Փորը մաքրում են, թեփը քերում, լուանում, յետոյ

աղ են ածում ջրով լիքը կաթսայի մէջ և սպասում մինչև եռալը, այս ժամանակ վերցնում են, քամում և ձուկը ձգում մէջը, մի քիչ եփ տալիս, ապա հանում և գցում մի ուրիշ կաթսայի մէջ, որի ջուրը մաքուր է, որտեղ և եփում են: Խրամի ձուկը եփելիս՝ մի քիչ էլ շիբ են ձգում աղի ջրի մէջ, որ լաւ մաքրուի, յետոյ նոյն ջրի մէջ ձգում են ձուկը և եփում:

Թարմ ձկանն փորը ճեղքում են, բանում, թաւի մէջ իւղը եռացնում, ձգում մէջը տապակում:

Պողակը, իշխանը, խրամուլին աղն են դնում: Փորը մաքրելուց և լուանալուց յետոյ աղ են ցանում վերան, ապա աղ ցանելով դարսում կարասի մէջ և սրա բերանը պինդ շորով կապում: Ձկի մէջ եղած ջուրը բաւական համարելով, ջուր չեն աւելացնում: Երբ ուզում են ուտել, հանում են, եփում, ապա ձգում սառը ջրի մէջ, որ մի քիչ աղը դուրս տայ:

Իշխանի ձկի հետ, եթէ թարմ է և խաշած, իբր համեմունք ընկոյզ են գործ ածում: Սա ծեծում են, մի քիչ աղ ցանում, մի քիչ ջուր աւելացնում, խառնում են և առանձին ափսէով մատուցանում, ով ինչքան ուզում է՝ վերցնում է:

Ձկի հետ քացախ շատերն են գործ ածում, իսկ մանանիխ շատ քչերը:

ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ժողովրդի առողջապահական դրութիւնը շատ աննախանձելի է: Նախ և առաջ նրա բնակարաններն առողջապահական տեսակէտից շատ մեծ պակասութիւններ ունին. շատ ու շատ հիւանդութիւնների պատճառը հէնց այդ բնակարաններն են. այսպէս՝ օրինակ, խոնաւ են, որի պատճառով և ռւվմատիզմը (քամին) սաստիկ տարածուած է. երբէք չեն տաքանում, քամին շարունակ դռնից փչում է և հերթիկից դուրս գալիս, իսկ եթէ նոր ձիւ սենեակ է՝ թիթեղիայ վառարանով մէկ սաստիկ տաքանում, մէկ ցրտում է, որից և էնֆլուէնցա, հարբուխ, թորային և այլ հիւանդութիւններ են ծնունդ առնում. մութն է և մշտաւոր ծխով պատած, որից և յառաջանում են աչքի հիւանդութիւններ. օջախը և թոնիլը շատ անյարմար

տեղ են շինուած, այնպէս որ շատ անգամ երեխաներն ընկնում են մէջը և այրւում ¹⁾։

Բայի բնակարանի ահագին անյարմարութիւններից, ժողովրդի անմարբրութիւնն էլ շատ հիւանդութիւնների պատճառ է դառնում. այսպէս, օրինակ, շատ անգամ կտրւում է ձեռքը կամ մարմնի մի որևէ մասը, որը մարդը չպահելու պատճառով վարակւում է և հազար ու մի բարդութիւններ յառաջացնում. ես իմ աչքերովս տեսայ մի արդուցի աղնուական, որ ստիպուած էր եղել գնալ Թիֆլիս և անդամահատել տալ այն մատը, որ սկզբում դանակով փոքր ինչ կտրել էր։

Բայց ամենից աւելի վնասներ հասցնում է գիւղացուն ճակատագրի մասին ունեցած խոր համոզմունքը, որ միանգամայն պատճառ է դառնում նաև նրա անշարժութեան։ Եթէ նախախնամութիւնից սահմանուած մահուան օրը հասել է, ասում է գիւղացին, ո՛չ մի հանգամանք, ո՛չ մի Լօխմանի (երևելի բժիշկ) չի կարող ազատել մարդուն Գարբիէլ հրեշտակապետի ձեռքից, իսկ եթէ չէ հասել, կրակն էլ որ ձգեն՝ կենդանի դուրս կրգայ։ Եւ այս է պատճառը, որ հիւանդները մեծ մասամբ մնում են անխնամ, որ ժողովուրդը չի զգուշանում վարակիչ հիւանդութիւններից, հաւատացած լինելով, որ եթէ իրեն չէ վիճակուած հիւանդանալ, ո՛չ մի ցաւ չի կարող մօտենալ իրեն։

Այս, մահմեղական տարրից ժառանգած մոլար վարկապետութեան պակասը լրացնում են բազմաթիւ սնտրիապաշտութիւնները, որոնք հազարաւոր զոհեր են տանում.— ես ներկայ եղայ Օձունում մի նորատի կնոջ յուղարկատրութեան. թշուառը զոհ էր գնացել նախապաշարուած տատմօրը, որ սրա ծննդաբերութիւնից յետոյ պատահած արիւնհոսութիւնը

¹⁾ Բազմաթիւ դէպքերից յիշեմ մինը. Օձունում Հայրապետանց Աթանի կինը տեսնելով, որ փոքրիկ աղջկն օջախի մօտ կնքուարտելով կրակն է ընկել, վրայ է վազել, հանել նրան կիսամեռ, ու սրտի կսկծից ինքն իրեն կրակը ձգել։ Եւ թէպէտ ամուսինը օգնութեան է հասել ու հանել նրան, բայց հազիւ մի օր է ապրել։

դադարեցնելու նպատակով շարունակ մի սենեակից միւսն էր քաշ տուել, որպէսզի «ալքերի» ճիրաններից ազատէ նրան: Խեղճ կինը արիւննաքում էր եպիս

Ես դեռ չեմ ուզում այստեղ հասնել *), երկարօրէն պատմել այն դարչնի սնտրիապաշտութեան մասին, որ վարակիչ հիւանդութիւնների ժամանակ փոխանակ զուշանալու կամ ախտահանական միջոցների դիմելու, ննջեցեալների գերեզմաններն են բաց անում, ննջեցեալի գլուխը կտրում դնում ոտների տակ, որտեղ մի մեկս յցում, հաւատալով, որ նա կիսամեռ թաղուած լինելով վրէժ է առնում՝ իրեն թաղողներին իւր մօտ տանելով: Եւ եթէ վերայիշեալ միջոցը չի դադարեցնում կտտորածը՝ և ննջեցեալը երկալով տնեցիներին երազներում դարձեալ սպառնում է կենդանի մնացածներին ևս իւր մօտ տանելու, կրկին բաց են անում գերեզմանը և դիակը հանում, ամբողջովին վառում ու փռնում քամուն տալիս, լինչպէս արեւ են Փծունում Մզդոննց Ստեփանին:

Միւս սնտրիապաշտութիւնների մասին ես կը խօսեմ հաւատքի բաժնում: Սակայն ցաւալին այն է, որ սնտրիապաշտութիւնները սառտիկ զանգաղութեամբ են վերանում, որովհետեւ պոթադրում են հէնց այն անձնաւորութիւնների կողմից, որոնց վրայ դրուած է դրանց վերացնելու պարտաւորութիւնը: Գիւղերում բժիշկ չլինելու պատճառով ասպարէզը թողնուած է «վիր անող քահանաներին ու տիրացուներին», հէքիմ—տատմէրներին, սափրիչներին, չովչիներին, թիքափչողներին, պորտ քաշողներին, աղօթող պառաններին, որոնց զոհերի թիւը բաւական մեծ է:

Գիւղացու հասկացողութեամբ բոլոր հիւանդութիւնները երեք տեսակի կարելի է բաժանել. սրբերի տուած, կախարհների գլխած և զանազան պատահարներից յառաջացած: Առաջին տեսակ հիւանդութիւնները, որ մեծ մասամբ նեարկային են, յառաջանում են այն ժամանակ, երբ մինը մի որեւէ մեղք գործելով բարկացնում է սրբերին և նրանցից այդ կեր-

*) Տես իմ «Գանձակի գաւառ» Բ. հր. 87—88.

պով պատժում: Այս տեսակ հիւանդութիւններից բժշկուելու համար պէտք է սրբերի ներսդամտութեան արժանանալ, և որովհետեւ մի սրբի տուած պատիժը միայն ինքը, տուողը, կարող է վերացնել, ուստի և նախ աշխատում են գուշակել, թէ ո՞ր սրբի տուածն է և ապա այդ սրբին ուխտ գնում, մատաղ անում: Այս տեսակ հիւանդութիւնների ժամանակ գիմում են լիւթ-թափողներին, գարի-ճգողներին, դանակ-դնողներին, կոտ-չափողներին *):

Երկրորդ տեսակին վերաբրում են այն հիւանդութիւնները, որոնք իբր յառաջացել են «գիր անելուց», այսպիսի են՝ առնական դօրութիւնից զրկուիլը, ամլութիւնը, խելագարութիւնը և այլն, և աչքը տալուց, վախենալուց, որոնց բժշկուելու համար գիմում են «գիր անողներին» և աղօթողներին **):

Երրորդ տեսակի հիւանդութիւնները նրանք են համարւում, որոնք յառաջանում են մրսելուց, վարակուելուց, վատ սննդից, ընկնելուց, դանտիկ կամ սրի հարուածից, կոտրուելուց և այլն, և որոնց բժշկելու համար դեղ են անում՝ կամ իրենք իրենց, կամ հէքիմ կանանց, սափրիչների, սնդիչների (վիրաբոյժ), չոփիչների և պարտ քաշողների ձեռքով:

Իրենք իրենց դեղ անելիս սովորաբար հետեւեալ կերպ են վարւում: Գիւս սկզբներում ուշադրութիւն չեն դարձնում, կարծելով, որ թեթեւ բան է, կանցնի, բայց երբ տեսնում են որ ծանրանում է, թոյլ չեն տալիս աշխատելու, և լաւ կերակուր, թէյ, մրգեր են տալիս, ստիպելով որ անդատճառ ուտէ. յետոյ ջուր են տաքացնում, տաք տաք լողացնում հիւանդին, օջախի կամ թմնրի մօտ սլառկեցնում, թէյ խմացնում, և աշխատում բրտնեցնել: Եթէ այս չի օգնում, կանչում են սափրիչին՝ որ արիւն առնէ: Այսպէս՝ գիւղական բժշկականութեան մէջ լողացնել—բրտնեցնելն ու արիւն առնելն ամենատարածուած և ամենայն հիւանդութիւններից բուժող միջոցներն են համարւում: Եթէ սրանք չօգնեցին, կանչում են հէքիմ կանանց, որ միևնոյն ժամանակ տատմէր են լինում: Պէտք է ասել, որ սրանք գիտեն մի քանի տեղական, սաստիկ

*) և **) Սրանց մասին տես կախարդութեան գլխում:

տարածուած հիւանդութիւններ յաջողութեամբ բժշկել, որովհետեւ երկար փորձերից յետոյ գտնուեալ են և սերնդից սերունդ անցնելու, իսկ այլ հիւանդութիւնների ժամանակ մեծ մասամբ վնասուեալ են: Տեղական վիրաբոյժներն ևս բաւական ճարտարութեամբ կարողանում են լաւացնել դուրս ընկած կամ կոտրած ոսկրը, մեծ մասամբ գեղարքունի ձուկ դնելով վերան և տախտակներով կապելով: Պորտ քաջողները, որ նախնական մասսաթիստներն են, երբեմն սոսկալի նեղութիւն են պատճառում, որովհետեւ հիւանդին պառկեցնում են մէջքի վրայ, իսկ քսելով տրորում են փորը, մօտ կէս ժամ, յետոյ մի մալ ուղղադիր դնում են հիւանդի պորտի և կրծքի մէջ տեղը, մի թոկ անցկացնում հիւանդի մէջքից և կապում մալի վրայ և ապա մի փայտ (յաճախ սամի) անցկացնելով մալի և թոկի միջով սկսում պտոյտ տալ: Թոկը փայտի վրայ ոլորուելով ճնշում է մաղին, իսկ սա՝ հիւանդի փորը: Կարելոյն չափ ճնշելուց յետոյ կանգ են առնում և մօտ 10 բոպէ այդպէս թողնում ու ապա արձակում, հաւատացնելով որ շատ աշխատելուց կամ ծանր բան վերցնելուց տեղահան եղած պորտը տեղն ընկաւ:

Ոչ պակաս ցաւ են պատճառում և թիքա փռողները, որոնք օգնութեան են հասնում, երբ մինն ոտների մէջ թուլութիւն, սրտի մէջ ծակուց, ու մէջքի մէջ ցաւ է դրում և ախորժակ չէ ունենում: Հաւատացնելով, որ որկորում կամ ստամոքսի պատերին կաած «թիքայ» (պատառ) է մնացել, հուժկու—տղամարդ «փշողը» մի առաւօտ, երբ հիւանդը դեռ ևս ոչինչ չէ կերել, պառկեցնում է մէջքի վրայ, ոտները բարձրացնում, ծալում, և ապա մի քանի կաթիլ ջուր խմացնելով՝ բերանը դնում նրա բերանի վրայ և այնպիսի ուժգնութեամբ փշում, որ հիւանդը ուշագնաց է լինում: Ջուր են սրտկում երեսին, ուշքի բերում, հաւատացնելով որ փշելուն հետեց մի գոռոց ստամոքսի մէջ և «թիքան» ընկաւ:

Այս միջոցին վայրենական միջոցը գործ են դնում նաև երեխաների վրայ. և որովհետեւ այստեղ մեծ ոյժ չի պահանջւում, ուստի կատարում են կանայք, միայն երազում մի որևէ սրբից այդ շնորհն ստացած պիտի լինին: Սխալ չափը են կոչ

ւում: Հաւատացնելով, որ երեխաները կորիզներ, բարի կտոր-տանք, ածուխի մանրունք, կոճակ բերանն են զրել, որ կոկոր-դի մէջ մնալով մսակալել են և թաղացրել երեխային, «չփշին» փշում է երեխայի թթից, և վերոյիշեալ բաները բերանից թափ-ւում են. և կամ բերանից է փշում՝ թթից դուրս են գալիս:

Այսքան սոսկալի տանջանքների և զոհերի ենթարկելով իւր անձը՝ գիւղացին այնքան էլ հաճութեամբ չի դիմում բժշկին, եթէ նայն իսկ հնաժ. և ունեւում, որովհետեւ այդ բժիշկ-ները չեն ճանաչում իրեն, ժողովրդին, չեն հասկանում ոչ նրա դրութիւնը և ոչ նրա հոգեբանութիւնը, ուստի և շատ ան-գամ նրանց տուած խորհուրդները մնում են անկատար և ա-պարդին: Եւ ահա թէ ինչպէս այս միտքը արդայայտում է ինքը ժողովուրդը հետեւեալ պատմութեամբ:

Երեւելի բժիշկ Լոխմանին մի հիւանդ որդի ունէր, որին ոչ ինքը և ոչ մի ուրիշ բժիշկ չեն կարողացել բժշկել, չնայելով որ ամէն միջոցի դիմել էին: Մի անգամ, երբ Լոխմանին բա-ցակալ էր տնից, նրա աշակերտներից մինը ծածուկ ասել է Լոխ-մանու կնոջը. «Երեխադ կաղատուի մահից, եթէ խոստովանիս, թէ ումնից է նա»: Լոխմանու կինը խոստովանել է թէ մի րրդից է: «Դէհ, ուրեմն, թան խմացրու և թանով լողացրու», պա-տուիրել է Լոխմանու աշակերտը: Մայրը կատարել է նրա պա-տուէրը և կարճ միջոցում երեխան բոլորովին առողջացել է: Եւ երբ Լոխմանին իմացել է երեխայի բժշկուելու միջոցը՝ յան-դիմանել է կնոջը՝ ասելով. «Ինչի՞ էիր տանջում երեխային թաքցնելով նրա քրդական ծագումը, չգիտե՞ս, որ առանց այդ իմանալու անհնարին է բժշկել»:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՂՆԵՐ

Ախանջացաւ.—Տղրուկ են կպցնում քունքերի վրայ:

—Արին են առնում աջ ձեռքի ճկոյթի երակից:

—Ականջի մէջ մեռն են կաթացնում:

—Զիթոտ գաւը (կաւէ աման) տաքացնում են, ախանջի վը-րայ մի շոր ձգում և դնում վերան:

—Սև թաղիքի կտորի վրայ ձուի դեղնուց քսելով դնում են

ականջներին վրայ, ձեռքերով բռնում և գլխին տաք ջուր ածում:

—Ակնամուտ են դնում ականջի մէջ:

Ամրութեան դէմ.—Այծի կամ հում կաթ են խմում:

Այրուածի.—Հում կարտոֆիլը մաքրում են, ծեծում, թորած ջուրը քսում մի շորի վրայ և դնում վերքի վրայ, որ մորթին պուկէ, ապա եփած կարտոֆիլն ծեծում, կովի կամ ձիթապտղի իւղով շաղախում և շորի վրայ քսած՝ դնում վերքի վրայ: Օրը երկու անգամ փոխում են:

—Քամած մածունը շորի վրայ քսում. դնում են վերքին, որ կաշին պրծնի, յետոյ խոնկը, մոմը, կովի իւղը, ձիւթը, ոչխարի դմակը իմիասին եփում են, մի գլուխ սոխ էլ չորս կտոր անում ձգում մէջը և երբ կարմրում է՝ սոխը հանում են, իսկ մնացածը կարմիր զանաւուղի վրայ քաշում, դնում վերքին:

—Օղիով լուանում և քթախոտ են ցանում վերան:

—Սաշած կարտոֆիլը կպչում են, շաղախում խմորի պէս և շորի վրայ քաշած դնում այրուածի վրայ:

—Ընկոյզի իւղ են քսում:

—Օղի են ածում վերան, որ գոնէ մի առժամանակ հովանայ:

—Կովի առաժանը (հում սերը) մաղած հողի հետ շաղախելով շորի վրայ են քաշում և դնում վերքին:

—Կովի կամ ձիթապտղի իւղը ձուի դեղնուցի հետ շաղախելով շորի վրայ են քաշում և դնում վերքին:

—Լեղակ կամ մեղր են քսում. հովաքնում և լաւացնում է. իսկ եթէ խորն է այրուած, լեղակ, ձէթ, հինայ, ծամոն միասին եփում են և դնում այրուածի վրայ:

—Ձէթը և ձուի դեղնուցը միասին շաղախում են և քսում այրուածքի վրայ՝ հովանում է. ապա կարագն ու մեղրամոմը միասին շաղախած քսում են վերան: Կարագի փոխարէն գործ են ածում նաև իւղ, նախապէս եօթ անգամ սառն ջրում լողացնելով:

Աչքացաւ.—Ձղիկի արիւն են քսում:

—Ձուի սպիտակուցը սառը շաքարով խառնած քսում են աչքերին:

—Կովի ճարպ են քսում:

—Երկու ձուի սպիտակուցը մի թխլի չափ շիւրի հետ մի բաժակում հարում են, և բամբակով դնում ցաւոյ աչքի վրայ:

—Ձուն խորսվում, կիսում և դնում են մըսած աչքին:

—Աղջկայ մօր կաթի մէջ սառը շաքարը լուծում են, բամբակը թաթախում և դնում աչքին:

—Ձուի սպիտակուցը շիբի հետ հարում, բամբակով դնում աչքի վրայ:

—Ձուի միայն սպիտակուցն առանձին հարում են, սուս-ցուած իւրը բամբակով դնում աչքի վրայ:

Ատամնացաւ.—Օձի շապիկը քացախի մէջ երկար եփում են և ապա բամբակով դնում ցաւած ատամի վրայ:

—Մոյզ թէյի մէջ շիբ են ածում և դրանով ողողում բերանը:

—Գինու ոգու հետ փոքր ինչ քացախ խառնելով ողողում են բերանը:

—Կաղնի ծառի տերեւը եփում են և ջրով բերանը ողողում:

—Այրած ընկոյզ են դնում ցաւող ատամի վրայ, կամ այ-րած ընկոյզի հիւթը կաթեցնում են ցաւող ատամի վրայ:

—Պղպեղը եփում են օղիով և դնում ցաւած ատամի վրայ:

—Ձիու ատամը այրում են, փոշին նիշադիրի հետ խառնում և բամբակով դնում ատամի վրայ:

—Ընկոյզի միջուկը մանրում և ծխախոտի հետ ծխամու-ճով ծխում:

—Սառը ջրով կամ օղիով ողողում են բերանը:

Արքեցողութեան պէմ.—Գինու, թէյի և կամ ջրի մէջ ձկան լեղի են խառնում և խմացնում արքեցողին, առանց նրա գիտակ-ցութեան:

—Կատուի ձագերի «ծինը» (ընկերքը) չորացնում, լուծում են օղու կամ գինու մէջ և խմեցնում արքեցողին մի քանի անգամ:

—Հարքեցողի արբած միջոցին պորտի շուրջը թթխմոր են դնում, մէջը օղի ածում, և բերանին մեղր դնում, որ սիրտը խառնի և զգուեցնի:

—Ձիու նոր փթրած թրիքը քիչ թրջում և քամում են հար-բածի բերանում:

Արեւահոսութիւն.—Ծննդաբերութեան միջոցին եթէ արիւ-նահոսութիւնը սաստիկ է լինում, «մէր հողը¹⁾» դնում են փորին, որ արիւնահոսութիւնն ընդհատի:

—Նոյն նպատակով հանգած կիրը շաղախում են և քսում փորին:

Արիւն թողնել.—Շատ ու շատ անգամ, բոլորովին անտեղի կերպով արիւն են առնել տալիս սափրիչներին, որոնք քարողում են, թէ այդ՝ ամէն տեսակ հիւանդութիւնների օգտաւէտ է:

Արիւն առնելիս սովորաբար ամուր կապում են հիւանդի ձախ բազուկը, ապա խաչակնքուելով՝ բուլթ, նահապետական նըշ-

¹⁾ Բոլորովին չքանդուած սեահող.

տրակը (галанетъ) կէս վերշոկաչափ կոխում նոյն ձեռքի երեսին, ճկոյթի մօտ գտնուած երակի մէջ. արիւնը 5—10 բոպէ հոսելուց յետոյ, սափրիչն արձակում է բազուկի կապը, մի մեծ կտոր յաբէթ և սրա վրայից բամբակ դնում ծակած տեղը և կապում: Շատ անգամ ուշագնաց եղող հիւանդին ուշքի են բերում գլխին սառը ջուր ածելով: Պատահում են դէպքեր, որ արիւնաքամ լինելով զուր տեղը՝ մեռնում են:

Արիւն կտրելու. Զմուռը փոշիացնում, քիթն են քաշում:

Բկացաւ.—Թթու դրած վարունկը ճղում են և դնում բկին:

—Ծիրանի թթու չիրը եփում են, կորիզները հանում, գարի ալիւրով շաղախում, շորի վրայ քաշում և դնում բկին:

—Հացի միջուկը քացախով եփում են և շորի վրայ քաշած դնում բկին:

—Եթէ ընդերքը կարմրում են և ուռչում, գարնանացան գարին մաքրում, եփում և ջուրը հովացնելով խմում են:

—Թուխ, անլուայ բուրդը ձիթով եփում են և դնում բկին:

Բոր.—Անձլամօր (վայրի դանձիլ, որ չի ուտւում) արմատը եփում են և քսում մարմինն:

—Գվազը (թել ներկելու մի տեսակ դեղ) կովի իւղի հետ շաղախում և քսում են վէրքին:

—Հաւասարաչափ ծծումբ, ժանգ և խոզի իւղ խառնում են, քսում բորոտի վրայ և գոլ թոնրում կանգնեցնում, յետոյ հանում լողացնում:

Դլխացաւ.—Եթէ արեան շատութիւնից է յառաջանում՝ տղրուկով արիւն են առնում նստատեղուց:

—Գլուխը սափրում են և օղին ու քացախը միասին խառնելով քսում վերան:

—Ձէթով ձուածեղ են անում և դնում սափրած գլխին:

Գորտնուկ.—Գորտնուկի թուր համեմատ գարի ածում են ոչխարի ճղած երիկամունքի մէջ և թաղում տան շէմքի տակ:

—Լուսնի նորին գորտնուկը համարում են և ասում.

Լիսինը նոր՝

Գորտնուկը չոր:

Եւ այս կրկնում են 7 օր:

—Մածուն են քսում և սև շանը լիզել տալիս:

—Գորտնուկի թուով գարի և աղի կտորներ են վերցնում և տանում թուրքի գոռում թաղում ասելով՝

Դու տի չըքուի,

Գորտնուկն ընտի:

—Գորտնուկի թուի համեմատ քարեր են լցնում մի շորի մէջ

և տանում մի ուրիշի տան մէջ կամ ճանապարհի վրայ վայր ձգ-
 րում: Գործունէն անցնում է այդ շորը վերցնողին:

—Վառած փայտից դուրս եկած ջրից քսում են գործունէի
 վրայ մի քանի անգամ:

—Թղի կաթ են քսում:

Դեղնուլժիւն.—Կոծոխուրը ծեծում են և նրանից ստացած
 ջուրն օրական երեք անգամ մի-մի բաժակ խմում:

—Հին սաթը ծեծում են, շորով մաղում և մի թէյի գդալա-
 չափ լուծելով սառը ջրի մէջ՝ անօթուց խմում:

Դուդ.—Ծեծած սխտորը, քացախը, օղին խառնում են և մի
 թէյի բաժակով խմացնում գոզը բռնելիս:

—Սև բոզկը քերում են, ջուրը քամում և անօթուց մի բա-
 ժակ խմում ու անմիջապէս նախաճաշում սառը կերակուրներով:

—Սեղգեանի փսրը ջարդում են և մի բաժակ ջրով գիշերը
 «ասաղալիս» (աստղերի տակ) դնում. առաւօտեան կտաւով քա-
 մելուց յետոյ հիւանդին խմացնում:

—Մի բաժակ թունդ օգու մէջ մի քիչ կոտեմի սերմ են
 խառնում և անօթի ժամանակ խմում:

Թորախտ.—Եթէ թոքերի ներքին մասն է վնասուած, գար-
 նանացան գարին մաքրում են, եփ տալիս և ջուրը հովացնելով
 խմացնում են երկու շաբաթ շարունակ, օրական թէյի չորս բա-
 ժակ և միշտ թարմ: Կաթնեղէն և թերխաշ ձու ուտեցնում: Եթէ
 մի քիչ թեթևութիւն է զգում՝ անօթուց անաղ խաշած 2—3
 կարմրախայտ ուտեցնում և յետոյ գարու ջուրը խմացնում, կէսօ-
 րին ոչխարի նոր մակըրթած պանիրն իրեն սիճուկով փոքր ինչ
 եփ են տալիս և ուտում ու շիճուկը խմում:

Արիւն գալիս սրպեխը ստուերում չորացնում են, թէյի պէս
 պատրաստում և հովացրած խմում:*)

—Իշի կաթ են խմացնում:

Թունաւորուածիւն.—Սմացնում են մոխրաջուր:

—Կաթ են խմացնում:

—Մածուն և կամ կիտրոն են ուտեցնում:

—Սառը ջրով լուացւում են:

Լուծելու դէմ.—Մեխակը եփում, ջուրը խմում են:

—Ուրցը, մեխակը և սուրճը միասին եփում և խմում են:

—Դիստորը մանրում են, մեղրով շաղախում և երեք աւա-
 ւօտ անօթի ժամանակ ուտում:

*) Այս և մի քանի այլ դեղեր զրի առայ Օձնեյի Աբովեանից, որ հեքիմու-
 թեամբ է պարապում:

- Ուտեցնում են աղացած գինոր պինդ եփած ձուով:
- Բոված խոզակնդին են խմացնում:
- Մանրացրած ածուխ են խմացնում:
- Մատակի հում և թարմ կաթ են խմացնում աֆթուց:
- Խարքուխ.— Կապոյտ կտաւ են վառում և քթին ծուխ տալիս:
- Ունաբը կաթով եփում, խմում են:
- Շորը վառում են և քթի տակին ծուխ տալիս:
- Զրագու են քսում քթի արմատին:
- Ժծի ուռոյցը.— Գլումի միջուկը կաթնով եփում են և դնում ուռուցքի վրայ:
- Հացի միջուկը գինով եփում են և դնում ուռուցքի վրայ:
- Կտաւատը կաթով եփում և դնում են վերան:
- Թեղքի ծառի կեղեր շատ եփում են, մի քիչ զարու ալիւր աւելացնում, կրկին եփ տալիս և ապա դնում ուռուցքի վրայ:
- Գաղափուռի արմատը լուանում, ծեծում, քիւրի հետ խառնում, ջրով եփում, մի քիչ ալիւր աւելացնում, երեսին իւղ քսում և դնում կաթի շատութիւնից ուռած ծծի վրայ:
- Աղաւնու ծեռը տաքացնում և դնում են ուռած ծծի վրայ:
- Սառը ջրում թրջած շոր են դնում:
- Խողի երկկամուռքի ճարպը հալում են, հին բամբակի կըտորը նրա մէջ դադում և մի քիչ (մառնագոյ) հովացնելուց յետոյ դնում ուռուցքի վրայ:
- Կարմիր քամի.— Սև կատուի ախանջը կտրում, մի քիչ սև մազ, զգմի ծաղիկը, մի քիչ սխտոր, մի վրուխ սոխ միասին ծեծում դնում են ցաւած տեղին:
- Իշի արիւն են քսում հէնց որ կարմիր քամու նշանները երևում են:
- Համեմի սերմը, ոչխարի կամ կովի լեարդի մի կտորի հետ ծեծում, դնում են ցաւած տեղին:
- Մուրը մի ձուի դեղնուցի հետ խառնում են և քսում վերան:
- Ծխախոտի մեծ տերեւի վրոյ մեղը են քսում և դնում վրան:
- Երկաթի ժանգ են քսում:
- Կծածի.— Ձուաձեղ են դնում վերան:
- Գայլի կծածի.— Տիւրու տերեւ լաւ եփում են և դնում կծուած տեղի վրայ:
- Յարդը եփում են և դնում կծածի վրայ:
- Կարիճի կծած.— Կարիճը ձգում են ձէթով լի շիշի մէջ և պահում, ապա պատահած միջոցին ածում են կարիճի կծած տեղի վրայ:

—Սառը ջրի մէջ երկար պահում են:

Մեղրուի կծածի դէմ:—Մի սառը բան, դրամ, երկաթի կըտոր են դնում կծած տեղի վրայ և սեղմում:

—Թան կամ մածուն են քսում:

Շան կծածի:—Օղիով լուանում են, բամբակը օղումէջ թաթախած դնում կծած տեղի վրայ:

—Տորոն, մոմ և խունկ միասին շաղախում և դնում են կծուած տեղի վրայ:

—Կաթը միքիչ տաքացնելուց յետոյ մէջը միքիչ շիբ են ձգում և երբ սկսում է շաղուիլ, հանում են շիբը, կաթը հովացնում, շաքար աւելացնում և շորի վրայ քաշած դնում վէրքի վրայ:

—Նոյն կծող շան մազն են դնում վերան:

—Լորին կիսում են և դնում կծուած տեղի վրայ:

Կատաղած շան կծածի դէմ:—Ալաբըլունք կոչուած միջատը բռնում, ձգում են մի տեղ, որ սատակի և չորանայ. ապա նրան փոշիացնում են, և գինով անօթուց խմում: Եթէ սխալմամբ այս դեղից շատ են խմում, ջրխնած մածուն են ուտում:

—Կատաղած շունը մարդկանց կծելիս սպանում են շանը, երկու կտոր անում և կծուածներին նրանց միջով անցկացնում, որ լաւանան:

Կողքացաւ:—Տաքացրած աղիւս կամ աղ են դնում:

Կտրուածի արիւնը կտրելու համար յարէթի վրայ միզում են և դնում կտրուած տեղի վրայ:

—Շորը այրում են և փոշին դնում կտրուածի վրայ:

—Շաքարի փոշին ածում են վերան:

Սրով կտրածի:—Սինամաքի կամ եարի քոլ կոչուած խոտը դմակի հետ խառնում, ծեծում են և դնում վէրքի վրայ:

—Շերամի բոժոժը իւղի մէջ դաղում են և դնում կտրուածի վրայ:

—Շաքարաւազ են ցանում վերան:

Կողքի կամ թիկունքի ծակոց:—Տաքացրած աղ կամ աղիւս են դնում:

—Սև բողբը քերում, և սև կտաւի վրայ հաստ շերտով փրոում և դնում են ծակող տեղի վրայ, շորերով փաթաթում և մինչև քրտնելը անկողնում պառկում են:

Կոտոշ քաշել:—Ոսկրացաւ ունեցողի համար ասում են, թէ «քամի» ունի, և սափրիչներին «կոտոշ են դնել տալիս»: «Կոտոշը» եզան եղջիւրն է, որի սուր ծայրի վրայ մի փոքրիկ ծակ է արած: Այս գործիքը դնում են ոտի ցաւած տեղի վրայ բերանքսւրվայր և ծայրի ծակից ծծում, օդը հանում և խկոյն մեղրա-

մոտով ծածկում: Մի քանի բոպէից յետոյ ասեղով ծակում են մոմը, որպէսզի օգ մտնի «կոտոշի» մէջ և յետոյ վերցնում, ուռած տեղը ածելիով կտրատում և նորից «կոտոշը» նոյն կերպ դնում և երբ վերցնում են՝ նա արիւնով լիքն է լինում:

Այս մի քանի անգամ կրկնելուց յետոյ՝ վէրքը կապում են, պատուիրելով, որ երեք օր շարունակ զգուշանան թթու և կծու կերակուրներից:

Հագի դէմ.—Չոր թուզը կաթով եփում են, սառը շաքար խառնում, ուտեցնում:

—Սերկէիլի կորիզը կաթով եփում և խմում են:

—Սերկէիլի տերևով թէյ են պատրաստում և խմում:

—Կովի կամ մատակի եփած կաթի մէջ հում ձուի դեղնուցը խառնելով խմում են:

—Երեք օր անօթուց մի մի բաժակ սազի թարմ արիւն են խմում:

—Սառույց են ուտում:

—Կտաւատի կամ կովի իւզ հալում են և անօթի ժամանակ խմում:

—Մեղր են ուտում:

—Պուտ կոչուած ծաղիկը եփում են սառը-շաքարի հետ և խմում:

—Իշի կաթ են խմում:

—Իւզ են խմացնում. դանթափի կոչուած ծաղիկը (որից և գեղին գոյն են պատրաստում), եփում են և խմում:

—Ուղտի մէզ են խմացնում:

—Ծիծակը կաթնով եփում են և խմացնում:

—Պղպեղով թէյ են պատրաստում և խմացնում:

—Խունկը մանրում, ջրի մէջ ածում խմում են:

—Պղպեղը կաթի մէջ ածելով եփ են տալիս և խմում:

—Տաւարի աղբի կոյտը ծակում են և միջով երեք անգամ անցնում:

Ձայնը կտրուելու դէմ.—Հում ձու են խմում:

—Խորոված սոխ են ուտում:

—Լեզուի տակի երակից արիւն են առնում:

—Գարնանացան գարին մաքրում, լուանում, եփ են տալիս ու ջուրը խմում:

—Վայրի մանուշակը և լորենու ծաղիկը շուաքում հորացնում են, թէյի նման պատրաստում և խմում: Նոյնը գործ են ածում և հազի դէմ:

Ձեռքի ճաքճքոց.—Ճրագու են քսում ճաքճքած տեղերին:

—Ձէթն ու մեղրամոմը եփում են և քսում ձեռին:

—Ալիւրի թեփով կամ սպիտակ նաւթով լուանում են:

Ճիճուի հարաւ.—Քիչ է պատահում, լինում է երկու տեսակ. որձ և էգ. առաջինը բուժելի, իսկ երկրորդը գրեթէ անբուժելի է: Խոցի վերայ դնում են խոզի աղը:

—Մեխակը դնում են ատամի տակ:

Մազերը երկարացնելու համար դիմում են հետեւեալ միջոցների. խմորի համար գործածած ջրի աւելցածով և կամ համարաձման ցօղով լուանում են գլուխը: Մսի ճիւղ են ուտում: Հաւի փորտիքի ճարպ, ինչպէս և խոզի իւղ, են քսում մազերին:

Մազերը թափուելու դեմ. թափուած մազերը կտալում են ոտի սրունքին:

Ուրիշ գիւղ գնալիս իրենց գիւղից մի քար են տանում և առաջին անգամ լողանալիս ձգում լողանալու ջրի մէջ:

—Տուղտի արմատը եփում են և ջուրը գլխին ածում:

Մատը աչք ըլել.—Երբ մատի կամ ոտի վրայ սպիտակում, իսկ մէջ տեղը կապտում է, կապոյտ թելն ասեղով անց են կացնում վերքի միջով և անասնի մի աչք դնում վերան, կապում:

Մատնաշունչ.—Թթիմոր կամ խորոված սոխ են դնում վերան, մինչև հասնում է, ապա սև ձուլթ, զմակ և այծի ճրագու՝ միմեանց հետ խառնած և եփած:

—Ծամոն են դնում:

—Կոտեմի ծաղիկը, փիփերթի կոկոմը շաքարի հետ ծեծում են և դնում մատի վրայ:

—Տաք մոխրի մէջ են կոխում մատը:

—Ձուի դեղնուցը ալիւրով շաղախում և դնում են մատի վրայ:

—Մածունը շաղախում են ալիւրով, վերան իւղ քսում և դնում մատի վրայ:

Մէզը կտրուելու դէմ.—Ծներեկի արմատը ծեծում, եփում և խմում են:

Մէջքացաւ.—Երբ մէջքը կուսում է և չի կարողանում ուղղուել, մէջքը բռնում քաշում են, մասսաժ անում, խունկը, մեղրամոմը և ձիւթը միասին եփում, եախու շինում, քաշում մի շորի վրայ և դնում մէջքին, այսպէս անփոխել թողնում ութն օր շարունակ:

—Ծիծական մանր կտորում են, եփում, կրակի վրայից վերցնում, մի քիչ շրէշ խառնում հետը, քսում մի շորի վրայ և կապում մէջքի ցաւած տեղի վրայ:

Մկնատամ.—Օձունի խաչ-գաւաղանը (Սմբատ թագաւորի մահարձանը) քերում են, շաղախում և դնում մկնատամի վրայ:

—Ատամները կեղտ են քսում:

Մոլորոր. (ЧЕЛОТКА).—Մառն ջուր են ածում վերան, նախապէս մի որեւէ մօր իւր հարս գնացած աղջկան նուէր տուած ոսկին ձգելով ջրի մէջ:

Մրսածի.—«Բարարադնիք» են անում, այսինքն կրակի մէջ քարեր կարմրացնելով ձգում են արդէն եռացրած ջրի մէջ և դրնում մրսածի վերմակի տակ, որպէսզի գոլորշիներով քրտնի:

—Մոռիով թէյ են պատրաստում և խմացնում, որ քրտնի:

—Ուրցը և եաւշանը եփում են ջրով, մի քիչ թան աւելացնում, եռացնում. ապա մի աղիւս ձգելով կրակի մէջ սաստիկ կարմրացնում են. մի կաթտայ դնում մրսածի վերմակի տակ, այդ կարմրացրած աղիւսը դնում նրա մէջ, և յետոյ վերոյիշեալ ուրցի և եաւշանի թանախառն ջուրը ածում վերան, որ գոլորշիանայ և քրտնացնի մրսածին:

Մրսելուց փորն ուռչելիս ոչխարի աղբը լցնում են մի ամանի մէջ, լաւ տաքացնում, ածում մի պարկի մէջ և կապում փորին:

—Ղանթափի կոչուած ծաղիկը ջրի մէջ եփում են և խմացնում:

Ոջիւր կտրելու.—Մնդիկը, հինան և կովի իւզը միասին շաղախում են և քսում գլխին:

—Գլխին հաւի կամ խոզի իւզ և կամ մնդիկ են քսում:

Պատառուածք.—Երբ երեխան շատ լաց լինելուց առաջը պատառում է, ձիւթը, մաստակը, խունկը, մեղրամոմը, զմուռը, հինան և մեղրը հաւասարաչափ և մի ձուռի դեղնուց միասին խառնում, եփում, մի կապտաւոյն շորի վրայ քսում և կապում են պատառուածի վրայ: Երկու օրը մի անգամ փոխում են:

Գլխի պատառուածք.—Շիրը կաթնով եփում են և դնում պատառուածքի վրայ՝ նախապէս լուանալուց յետոյ: Մի քանի օրից ձէթ, մեղրամոմ, մաստակ և այծի ճրագու միասին եփում են և դնում պատառուածքի վրայ:

—Մանրած չաքար են ցանում պատառուածքի վրայ և ալանի ձուածեղ դնում վերան, օրը երկու անգամ:

Պորտը քաշել.—Պորտը բռնում են, մի քիչ բարձրացնում, ուրորում և յետոյ վերան եախու դնում: Եախուն պատրաստում են հաւասարաչափ խնկից, մեղրամոմից, կիւից (մաստակ) և սև ձիւթից, միասին եփելով:

Պորտը քրիով քաշել.—Փորին սառը ջուր են քսում, ձէթի մէջ թաթախած շորը դնում պորտի վրայ, վառում և իսկոյն քի-

լան (պուլիկ) բերանքսիվայր ծածկում վերան. մի քիչ յետոյ վեր-
ցնում են և վերոյիշեալ եախուն քցում վերան:

Ջերմ.—Արեածաղկի տերեւները լցնում են օդու մէջ, դնում
արեւի տակ, յետոյ խմում:

—Գարնանը առաջին անգամ գորտի կռկռոցը լսելիս մի թել
երեք անգամ հանգուստում են և պահում, որ յետոյ ջերմ ունե-
ցողի վրայ բռնած արձակեն, որպէսզի վերջինս առողջանայ:

—Սափերաւ կոչուած խաղողի տեսակի արմատը եփում են
և $\frac{1}{2}$ —1 բաժակ անօթուց խմում:

—Զիլիկ-պուրնի կոչուած բոյսը, որ սովորաբար գործ են
ածում թել սեպնելու, եփում են, մի քիչ էլ ձծումբ աւելացնում
և երեք առաւօտ խմում:

Ստամոքսի կատար.—Մատակի թարմ կաթ անօթուց խը-
մում են:

Վախի դէմ.—Վախեցածին արջի լեզի են խմացնում: Այս
նպատակով արջի լեզին չորացնում են և պահում են հարկաւոր
դէպքում գործածելու:

—Վախեցածի մէջը չորեքշաբաթ կամ ուրբաթ և կամ կիրա-
կի գիշերները դնում են աստղի տակ և առաւօտեան անօթուց
խմացնում (3 անգամ):

—Մանանան լուծում են կարմիր գինու մէջ և խմացնում:

Յրտի տարած.—Դոմշի թրիքը տաքացնում են և դնում
ցրտի տարածի վրայ. երբ կաշին «պառակոտում» (քայքայ-
ւում է), լուանում են և քացախով շաղախած ու փոքր ինչ տա-
քացրած հինայ դնում:

Փորացաւ.—Փորին օդի են քսում և վերան պղպեղ ցանում,
կապում:

—Աղաջրով տրորում են փորը և մի բաժակ կտաւատի ձէթ
խմացնում:

Երեխայի փորը ցաւելիս—մէջքին սառը ջուր են ածում:

—Սառը ջրի մէջ աղ լուծելով քսում են փորին և մէջքին:

—Փոշիացրած խունկն ածում են կնոջ կաթի մէջ և խմաց-
նում:

—Կտաւատի ձէթ են խմացնում:

Փսխելու դէմ—շաքար են ուտում:

Քաշալ.—Դիւզական տան առաստաղի մուրը, մագիկը, սև
ձիւթը, սպիտակ մաստակը, խունկը, մեղրամոմը, մոյգ կարմիր
գոյնի ներկը հաւասարաչափ վերցնելով միասին եփում են և քը-
սում գլխին, նախապէս սափրելով և երեք տեղից ածելով կտրե-
լով, որ արիւն դուրս գայ:

Քառասուն օր շարունակ, օրը մի անգամ սառը ջրով լուսնում են գլուխը և այս դեղից նորից քսում:

Քարխենծ.—Քարի դիպչելուց առաջացած վերք—ծամոն են դնում:

—Թթխմոր կամ չորթան են դնում վերան:

—Ցամաք թանը թիկնաքուլի տերեւների մէջ կլորում են, խորովում, քիչ հովացնում և դնում վերքի վրայ:

Քարխենծը լինում է երբ վառեկ ելած ձուի կեղևը կոխում են:

—Թթխմորի վրայ ձէթ են քսում և դնում վերան:

Քթից արիւն հոսելիս՝ կտրելու համար չորացրած պիտան, խունկը և շաքարը միմեանց հետ ծեծում են և քթախոտի նման քաշում:

—Սարգի ոստայնը քաշում են քիթը:

Քոսոտ.—Խոզի իւղ, ծծումբ, կապոյտ քար և վառօդ հաւասարաչափ վերցնում են, խառնում, օծում մարմինը և գոլ թոնրում նստում:

ՄԱՀ, ԹԱՂՈՒՄՆ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՑ

Այս գաւառի հայ ազգարնակութեան մեծագոյն մասն իս հաւատում է, որ մահուան օրն էլ ճակատագրով նախասահմանուած է և որ ոչ մի միջոց չի կարող յետաձգել այն: Սակայն փոքրագոյն, համեմատաբար աւելի զարգացած մասն արդէն թերահաւատութեամբ է վերաբերում գէպի այդ ճակատագրութիւնը:

Ցանկանալով գուշակել, թէ հիւանդը կառողջանայ թէ կը մեռնի՝ խնամողները նայում են նրա աչքերին, եթէ ձախ աչքի բերը հեղհեղէ փոքրանում է, այդ նշան է համարում, որ հիւանդը չի առողջանալու:

Նախասահմանուած օրը Գաբրիէլ հրեշտակապետը իջնում է հիւանդի մօտ, կանգնում ոտերի կողմը և, եթէ հիւանդը բարի, առարկին է եղել, «բարի դէմքով» երևում նրան ու առնում հոգին, իսկ եթէ մեղաւոր է եղել, «չար դէմքով» է երևում: Հիւանդը զարհուրում է և խնդրում որ իրեն մի ուրիշ տեղ տեղափոխեն. այդ ժամանակ հրեշտակը տնցնում է գէպի նրա սնարը և առնում հոգին:

Հոգևորքը թեթևացնելու համար եթէ երեսայ է՝ մայրը երեք անգամ ստիները քսում է նրա բերանին, որպէսզի «ծիծը նրան հալալ լինի, խաղաղութեամբ գնայ», իսկ եթէ չափահաս է՝ նրա ոտներէ տակ մեղր հն քսում, «որ ճանապարհը քաղցր լինի, շուտ գնայ»։ Միայն յշերն են համաձայնում այդ դերը կատարել, որովհետեւ քսողն էլ չի կարող մեռնիլ, մինչև որ մի ուրիշը իրեն ոտերին էլ մեղր չքսի։

Այդ միեւնոյն՝ հոգևորքը թեթևացնելու՝ նպատակով եթէ հիւանդն երկրապործ է՝ խոփը, եթէ դարբին՝ մուրճն ու սալը, եթէ հիւանդ ուրազը գնում են կրծքին։ Եթէ հիւանդի սիրելիներէ մինը ներկայ չէ և սա տանջւում է նրա կարօտով, վերջինիս շորերը, զաւաղանը, նամակը գնում են հիւանդի կրծքին՝ որ հանգստանայ և հոգին աւանդէ։

Երբեմն էլ պատահում է, որ ոչ թէ թեթևացնում են հոգևորքը, այլ «հոգեդարձ» են անում. սաստիկ լացով խանգարում են հրեշտակին հոգին առնելու։ Այսպիսի դէպքերում հիւանդը ապրում է դարձեալ մի կամ ութ օր, սաստիկ տանջուելով։ Այդ ժամանակ միայն նկատելով որ հոգեդարձ է եղել, հիւանդին բոլորովին առանձնացնում են և հանգիստ թողնում, որ հոգին աւանդէ։

Մեռած ընկնելի սիրելիներն ընկնում են վերան և սաստիկ լալիս, բարձրաձայն ողբում։

Յետոյ մինը վերցնում է ննջեցեալի գլխի տակից բարձր, եթէ աչքը բաց՝ «աշխարհի ա ըլում», հոգ է ածում, որ կշտանայ, փակուի. եթէ բերանը բաց է լինում, թաշկինակով կապում է։ Ապա հեռացնելով ներկայ եղողներին՝ հանում են հանդերձները, ձեռները կրծքին խաչում, ոտները բամբակի թելով միմեանց հետ կապում, ձոնձի մէջ փաթաթում և երեսը դէպի արևելք դարձնում, ու մի հաց գնում կրծքին։ Այս հացը պահում են և տալիս մեռելից վախեցածներին ուտելու, որ սրտապնդուին։ Այս ժամանակ հրաւիրում են քահանային, որ հոգոց ասի։

Երկու կին էլ մի կտաւի կտոր առնելով՝ կանգնում են ննջեցեալի սնարի և ոտների մօտ, կտաւը երեք անգամ մի-

մեանց ձգում «Աստուած ողորմի հոգուն» ասելով և ապա ննջեցեալի վրայ չափում ու պատանք կտրում: Աւելացած կտորը փաթաթում են սանը և երեք օրից յետոյ նուիրում ննջեցեալին լողացնողին:

Տետոյ ննջեցեալին լողացնում են, եթէ կին է՝ կանայք, իսկ եթէ տղամարդ՝ տղամարդիկ, սովորաբար երկու հոգի: Ննջեցեալին դնում են մի տախտակի վրայ՝ հրեսը դէպի արեւելք դարձրած և լողացնում նոր բերած ջրով, զգուշանալով որ կուժը, թէ ջուրը բերելիս և թէ լողացնելու միջոցին, ոչ մի անգամ դեմին չդնեն: Նախ լուանում են զլուխը, ապա կուրծքը և ոտները ասելով.

Քարդ քաղած ըլի,

Հողդ մաղած ըլի,

Աջու դասին արժանի ըլես.

Աչքդ օջախիդ վրայ քաղցր ըլի.

Մենք էլ քե շմոռանանք:

Օղորմի քի, քիսեղէն էիր լիս դառար.

Ճամբէդ քարի ըլի:

Տետոյ լողացնողները միմեանց ձեռքի ջուր են ածում, լուացում և կուժը այդ տեղում դիխիվայր տնկում և երեք օր այդ պէս թողնում:

Ննջեցեալին լողացնելուց յետոյ պատանդում են, պատանը կտրում, միայն կրծքի մօտ բաց թողնում ասելով վրան չուլալած, որպէս զի յետոյ եկեղեցում նշխարն ու վարչամակը դնեն:

Երիտասարդ ննջեցեալի վրայ նոյն կտորից մի գօտի և մի ուսկապ են կապում: Ուսկապը անց են կացնում պարանոցով, կրծքի վրայ խաչաձև կապում և ծայրերը ամրացնում գօտիում:

Երեխայ ննջեցեալի ականջների և քթածակերի մէջ և աչքերի վրայ բամբակով փաթաթած խունկ են դնում, ձեռքերին մի մի խաչաձև մոմ տալիս, միայն նախապէս մի մոմը վառում են, յետոյ նրանից միւսը վառում, և ձեռքով հանգցնում առաջինը, ապա կրկին վառում առաջինը և հանգցնում

երկրորդը, յետոյ նորից փառում, երկուսը միմեանց մօտեցնում և միասին հանգցնում:

Ապա դնում են դագաղի մէջ և երեսքաշը (քիշմիր կամ չիթ կտորից) ծածկում վերան:

Այժմ հետզհետէ ընդհանրանում է ննջեցեալներին հանդերձ ձագցնելու և գլուխը յարդարելու սովորութիւնը: Պահանջում է, որ շապիկն ու վարտիկը անշուշտ նոր լինին, իսկ միւս շորերը ոչ մի անգամ չլուացուած, որովհետեւ «տաշտակը հարամ տ», մեղք է:

Դագաղը չինում են հասարակ փայտից, կտրելոյն չափ լծելով, որովհետեւ «դատաստանի օրը շալակելու են այն և այնպէս դատաստան պնալու»: Դագաղի վրայ քաշում են սև կտոր՝ եթէ պառաւի և կարմիր՝ եթէ երիտասարդի համար է: Նոյն գոյնի է լինում և երեսքաշը:

Պատահում է, որ դագաղի մէջ դնում են եթէ ննջեցեալը դարբին է եղել՝ մուրճ, եթէ հիւսն՝ ուրազ, եթէ սափրիչ՝ ածելի, մի խօսքով նրա պարագամունքին վերաբերեալ մի որեւէ գործի: Քահանաների կրծքին էլ աւետարան են դնում, և այն էլ, երբեմն, ձեռագիր, կողքին գաւազան:

Քանի ննջեցեալը տանն է, նրա բարեկամներն առանձին-առանձին, կամ միընթաց միասին քահանայի հետ գալիս են և հոգոց ասել տալիս, իսկ եթէ բարեկամը ինքը քահանայ չի բերում իւր հետ՝ ընդհանրապէս անբիծք չի կատարում:

Սովորաբար ննջեցեալին, եթէ անչափահաս է, նոյն օրը թաղում են, իսկ եթէ չափահաս՝ երեք օր պահում են կամ տանը կամ եկեղեցում: Թէև կան աւելի յետ ընկած զիւղեր, ուր ննջեցեալին մի օր անգամ չեն պահում:

Ննջեցեալին եկեղեցի տանիլիս ոչ միայն ազգականներն ու բարեկամները, այլ և բոլոր ծանօթները, հետևաբար ամբողջ գիւղի տղամարդիկ և պառուսները յուղարկւաւորում են:

Տան մէջ կարգը կատարելուց յետոյ շատերը փաթաթւում են ննջեցեալին, լալիս, ողբ ասում և բարեմաղթում. «Գնացած ճանապարհդ բարի ըլի. դատաստանդ քաղցր ըլի»: Դագաղը վերցնելիս նրա տեղը մի քար են դնում, որպէսզի նըն-

ջեցեալի «ոտը ծանդը ըլի օջախին վրայ», և նոյն տանից շուտով ուրիշն էլ չմեռնի: Նոյն նպատակով էլ սենեակից հանելիս դագաղը երեք անգամ խփում են դռանը և յետ տանում:

Ննջեցեալին եկեղեցում դնում են յատակի վրայ, և ոչ դիպարդի, ինչպէս առհասարակ քաղաքներում, յաճախ նախապէս մի կապերտ սփռելով:

Չափահասների համար սովորաբար պատարագ են մատուցանում, իսկ անչափահասներին և մանաւանդ աղքատներին առանց պատարագ մատուցանելու են թաղում:

Պատարագի միջոցին ննջեցեալի սնարի և ոտների մօտ կշիւտար (կերոն) են դնում, մոմ վառում: Պատուել ցանկացողները նոյնպէս մոմեր են դնում և այդտեղ վառում:

Թաղման կարգը կատարելիս քահանան վարչամակը և մինչխար դնում է ննջեցեալի բերանի վրայ, այս ժամանակ պատանք կարողը մօտենում է և պատանքի կրծքի բաց մնացած մասը կարում է և ասելը վերան կոտրում:

Այս միջոցում կանայք շրջապատում են դագաղը, չորում, փաթաթում ննջեցեալին, սաստիկ լալիս և բարձր ձայնով ողբեր ասում երգելով: Սովորաբար «մայր-ողբոց» հանդիսանում է զիւլի մէջ այդ մասում անուն հանած մի կին, ինչպէս օրինակ Օձունում՝ Դիւրգենանց Թալալը, կամ Ճարդոյենց Աղիղը: Սա դրուատում է ննջեցեալի գործերը երգելով և լալով. շրջապատող կանայք կրկնում են նրա վերջին խօսքերը, նոյնպէս լալով:

Ահա մի քանի նմուշ այդ ողբերից*).

Մանկան վրայ.

Կարմիր արեւից ընկած, բալայ ջան,
Կանանչ տերեւից ընկած, բալայ ջան,
Տերեւաթափոցին թափահարուած, բալայ ջան,
Ջրերի հետ տարուած, բալայ ջան:
Աչքիս լիս տանող, բալայ ջան,

*) Սրանցից մի քանիսը ե. Երզնկեանն է գրի առել:

Սրտիս տայաղ¹⁾ անող, բալայ ջան,
 Մեր ֆողին²⁾ փանահ³⁾ անող, բալայ ջան,
 Վհւլ էս ինչ թաւուր բան ա, բալայ ջան,
 Անգուռնա հրսանքաւոր են եկել, բալայ ջան,
 Անմեծրիլ մեծարքաւոր են եկել, բալայ ջան,
 Անեխայ շապիք են հագցրել քեզ, բալայ ջան,
 Անկտուր տուն են զնելու քեզ, բալայ ջան:

Նորահարսի վրայ.

Արեգակ (է)իր խաւարեցիր, Մանիշակ ջան,
 Մանիշակ իր թառամեցիր, Մանիշակ ջան,
 Լիւնիակ իր բոլորվեցիր, Մանուշակ ջան,
 Վարդի պէս կարմիր բացուեցիր, Մանուշակ ջան,
 Սարերի սաւոր, Մանիշակ ջան,
 Սև քուշուշքաւոր¹⁾, Մանիշակ ջան,
 Դեղնածաղկի կտրօտ, Մանիշակ ջան,
 Եղածաղկով եղոտ, Մանիշակ ջան,
 Բողբաձ քորոցաւոր, Մանիշակ ջան,
 Սև քուշուշքաւոր, Մանիշակ ջան,
 Նաշխուն շոշաւոր²⁾, Մանիշակ ջան,
 Կանանչ քոշաւոր, Մանիշակ ջան:
 Մատնուքը մատիդ, Մանիշակ ջան,
 Բորոցը ճրկատիդ, Մանիշակ ջան,
 Ասեղը պտղնցիդ, Մանիշակ ջան,
 Մկրատը ճրկըթիդ, Մանիշակ ջան,
 Խաս³⁾ ու զումաշը⁴⁾ հագիդ, Մանիշակ ջան,
 Հայլին ըղաքիդ, Մանիշակ ջան,
 Հարգեւոր հարկաւոր, Մանիշակ ջան,
 Ամենքին դիրեկան⁵⁾ սիրեկան ջան:

Երիտասարդի վերայ.

Թամբած ձիաւոր, որդի ջան,
 Թուխ եփնջաւոր, որդի ջան,
 Իմ սարերի ծաղիկ, որդի ջան,
 Շարմաղ (բարակ) ճակատիդ մեռնիմ,
 Լըխտիկ (գեր) կոներիդ մեռնիմ,

¹⁾. Նեցուկ. ²⁾. հողին. ³⁾. յայտ դնող.

⁴⁾ քող. ⁵⁾ դարդ. ³⁾. թանգագին. ⁴⁾ շար. ⁵⁾. հաճելի

Longue Jumeaux 1878

Շիշմատ սրտիդ մեռնիմ,
 Չալչալ աչքերիդ մեռնիմ,
 Քո նանը կորել էր
 Քո մահը տեսել չէր, բալա.
 Ինչ քե էր գալու՝
 Ինձ գէր, բալա.
 Բալա, բալա, բալա,
 Անուշ բալա, ջան բալա,
 Իմ սրտի սրտակ բալա,
 Իմ խելօք, ճարտար բալա:

Կարդալ իմացող որդու վրայ.

Հիւանդ տեղդ շուռ եմ տուել,
 Ծարաւ տեղդ ջուր եմ տուել,
 Այ իմ թագաւոր որդի ջան,
 Գրաւոր, դաւթարաւոր որդի ջան:
 Ուսիդ ուրարին մեռնիմ,
 Ջեռիդ փուրվարին մեռնիմ,
 Ժանգոտ զալամիդ մեռնիմ,
 Թողոտ գրքերիդ մեռնիմ:
 Գրանքդ թողոտել ա,
 Կողպէքը ժանգոտել ա,
 Գրանքդ անտէր ա մնացել,
 Էլ ոչ հէր, ոչ մէր ա մնացել:
 Ժամաշապիքդ հանել՝
 Անեխայ շապիկ են հագցրել,
 Քեզ անկտուր տուն են դրել,
 Վայ էս ինչ բան են արել.
 Աստուածանէ կտրեց իմ բարին,
 Եարար ինձ խի՞ սէնց արին,
 Ջկել սօր գլուխս չոր քարին,
 Հմի էլ թողիւր աչքս արին (արիւն):
 Անուշ բալա, ջան բալա:

Երկրագործի վրայ

Աչքդ խուփ վախտն եմ եկել,
 Անկաճդ խուլ վախտն եմ եկել,

Ա՛խ ինչ անեմ որ ինձ լըսես,
 էրուած սրտիս մի դեղ քսես:
 Մանգաղը ձեռիցդ ա ընկել,
 Բահը ոտիցդ ա ընկել,
 Մահը իմ մտիցս ա ընկել,
 Ահը սրտիցս ա ընկել:
 Աշխատեոր ջանիդ մատաղ,
 Լարած գութանիդ մատաղ,
 Աշխատանքիդ, բանիդ մատաղ,
 Լծկանիդ ու կթանիդ մատաղ.
 Յերեկը տուն չես մտել,
 Քշերը քուն չես մտել,
 Ա՛խ ես քու արևիդ մատաղ,
 Գլուխս գլխիդ սագաղ:

Հարսը ողբում է սկեսրոջը.

Նանի ջան, նանի ջան,
 Իմ քէյվանի նանի ջան.
 Իմ սարի սարուոր նանի ջան,
 Քաղցր ծծերիդ մեռնիմ, նանի ջան,
 Անուշ լեզուիդ մեռնիմ, նանի ջան,
 Իմ երեսի փարդայ, նանի ջան,
 Իմ կրակի անթեղ, նանի ջան,
 Իմ դռան փակիչ, նանի ջան,
 Երեխէքը քեզանայ ա՛հ ունէին, նանի ջան,
 Վա՛յ թէ էրեաներուս ամօթը փախչի, նանի ջան,
 Բա ես անահ հնց ապրիմ, նանի ջան,
 Իմ մեծ կծիկ, նանի ջան,
 Իմ մեծ ոտ, նանի ջան,
 Դուռն էկողին ջուզապ (պատասխան) տուող, նանի ջան,
 Տուն էկողին պատիւ տուող, նանի ջան,
 Զուածեղի զօնազն էլ դու գիդէիր, նանի ջան,
 Աւրիկով սպասիմն էլ դու գիդէիր, նանի ջան.
 Բա որ հիմա գան հնց պատուեմ, որ շնորհակալ ըլին,
 նանի ջան:

Բա որ աղջիկդ գայ մէր ուզի,
 Փեսէդ գայ զանքած ուզի,
 Բա ես ինչ ջուզապ տամ, նանի ջան,
 Մեծ շուաքիդ մեռնիմ, նանի ջան,

Մեծ շուաքդ կտրուեց, նանի ջան,

Նանի ջան, նանի ջան,

Ծերան ձեռքով, իրան ոտքով գնացող նանի ջան:

Վայ թէ քու խաթեր բարեկամին յետ դառնան, նանի ջան,

էլ ինձ չճանաչեն, նանի ջան:

Լալիան կանանց հեռացնելով դադարը հանում են եկեղեցուց և դնում դռան առաջ: Այժմ էլ քահանան տիրացուների հետ սկսում է զանձ ասել, չնայելով որ վաղուց այս արգելուած է: Բոլոր յուզարկաւորողները համբուրում են ննջեցեալի կրծքից և նրա վրայ դրած ափսէի մէջ դրամ ձգում, որը պատկանում է քահանային, իբր վարձատրութիւն գանձ ասելուն, ապա ինչո՞ւ օրինաւանց կը գտնուէր:

Վերջապէս ուժով հեռացնում են կանանց և չորս հոգի դադարը ձեռներին բռնած կամ ուսերին դրած տանում են դէպի գերեզմանատուն: Յուզարկաւորողները շուտ շուտ փոխարինում են այդ չորս մարդկանց, որպէսզի «ննջեցեալի երախտիքի տակից դուրս գան» և թէ տանողները չյոգնին: Դիակառք նոյն իսկ ձուլալէրում և քալալօղում չկայ:

Պանայր եկեղեցու դռանը մի քիչ էլ լաց լինելուց յետոյ վերադառնում են ննջեցեալի տունը, նրանցից ոչ մինը չի յուզարկաւորում ննջեցեալին մինչև գերեզմանատուն: Տուն վերադառնալով ննջեցեալի շորերն առաջ են բերում, ողբեր ասում, լալիս, և ապա լուացւում ու սպասում տգամարդկանց վերադարձին:

Յուզարկաւորող տգամարդիկ դադարը տանում են դէպի գերեզմանատուն, կէս ճանապարհին վայր դնում, կարգ կատարում, գանձ ասում, խաչհամբոյր ձգում և ապա կրկին վերցնում և տանում դնում գերեզմանի աջ կողմը: Յուզարկաւորութեան միջոցին ամենից առաջ գնում է ժամակոչը կամ մի ուրիշ անձն՝ դադարի խուփը ձեռին բռնած, լայն ծայրը վերև, նեղը ներքև, ներսի կողմը դէպի իրեն դարձուած: Սրան հետևում են խաչվառ կրող մի կամ երկու տիրացու, ապա քահանան՝ ոտըջառը վերան, և յետոյ արդէն դադարը կրողներն ու յուզարկաւորողները:

Մինչդեռ քահանան կարգ է կատարում, գերեզման փորողները իջեցնում են դազազը գերեզման, խոկ ելժէ տաանց դազազի է, ջախալի (նաշ) մէջ դրած, մի կապերտում փաթաթած, որ սակայն թիշ է պատահում, հանում են ննջեցեալին կապերտից և բռնելով նրա ոտներից և զլխից իջեցնում գերեզման և թրխկալով ձգում մէջը. միայն այս պէպքում ուրիշ երկու հոգի կապերտը կամ երեսքաշը բռնում են գերեզմանի վրայ, որպէսզի պատանքած պիտիլը շատ աչքի չընկնի:

Քահանան մօտ աղագականի բռի մէջ օրհնում է մի բուռն հող և ձգել տալիս ննջեցեալի վրայ. միւս յուզարկաւորողներն էլ հետեւում են նրան և մի մի բուռ հող ձգում վերան ասելով. «Աստուած ողորմի հոգուն»: Այս գերեզման հատողները հողով լցնում են գերեզմանը և մի թումբ շինում վերան: Թաղման կարգն աւարտելուց յետոյ յուզարկաւորողները ձեռք են տալիս ննջեցեալի մօտիկ անձնաւորութիւններին և ասում. «Աստուած սիրտդ մխիթարի», կամ «Աստուծով մխիթարուի»: Յետոյ ննջեցեալի տիրոջ հրաւերով գնում են սգատուն, լուացւում ու նստում հաց ուտելու, այս ճաշը կոչւում է «մնկնահաց»:

Ընդհանրապէս մի եզ են մորթում և բողբաշ ու փլաւ պատրաստում:

Ճաշի աւարտին «ողորմաթառ» են խմում, բարեմաղթելով, որ Աստուած ողորմի այդ գերդաստանի նոր և հին բոլոր ննջեցեալների հոգիներին և ապա բոլորը կանգնում են ու քահանան, որ սեղանակցում է, հոգեհանգիստ է կատարում: Անմիջապէս տղամարդիկ ցրւում են և կանայք են նստում ճաշելու:

Ճաշ են տալիս նաև գերեզման փորողներին, որոնք երեկոյեան էլ գալիս են ընթրելու և եօթական հաց ստանալու իբր վարձատրութիւն իրենց կրած նեղութեան: Եւ այս եօթական հացերը նրանք անշուշտ այդ թաղման երեկոյեան են ստանում, որպէսզի «բահի և թիի ձայնը կտրուի» ննջեցեալի ականջից:

Նոյն երեկոյեան գերեզմանի վրայ կրակ են վառում, որպէսզի «բորենին չգայ և մեռելը հանէ»:

Տանն էլ, այդ երեկոյից սկսած մինչև «եօթը» զիշերները ձէթի ճրագ են վառում, որպէսզի «ննջեցեալի ճանապարհը լոյս լինի»:

Նոյն թաղման երեկոյին բարեկամները երեսաների ձեռքով «սպասեղոն» են ուղարկում ննջեցեալի տունը:

Սպասեղանը բաղկացած է լինում հետեւեալ կերակրներից կամ խմիչքներից՝ փրու, տաղալած կամ խաշած հաւ, լոբի (եթէ պատ է), զինի և օղի: Ապա սգուորի տանից մինը գնում և հրաւիրում է սպասեղան ուղարկողներին և հիւրասիրում նրանց թէ այդ ստացած և թէ այլ կերակրներով ու խմիչքով:

Թաղման երկրորդ օրը «յիգնափողէկ» է:

Առաւելապէս կանայք հաւաքւում են սգաւորի տունը և «սգմէրների» հետ գնում գերեզմանատուն, քահանային օրհնել տալիս գերեզմանը, լալիս, ողբեր ասում, և ապա վերադառնում սգատուն, հաց ուտում, ցրում:

Թաղման երրորդ օրը ննջեցեալին լողացնող կանայք գալիս են սգատուն ննջեցեալի շորերը լուանալու: Տանեցիկ ննջեցեալի հանգերձները, գլխարկը կամ գլխի շալը և անկողինը (եթէ այրի է) տալիս են քահանային իբր կողոպուրտ, իսկ շապիկը, վարդիկը և գուլպաները՝ լողացնողներին:

Թաղման օրը սգասեղան չբերող բարեկամներն այսօր են բերում, և ստիպում են կանանց գլուխները լուանալ, բայց սովորաբար նրանք, ոչ էլ տղամարդիկ չեն համաձայնում, և մինչև եօթը ծանր սուգ են պահում. կար չեն անում, ճախարակ չեն մտնում, ոչ մի տեղ չեն գնում. տղամարդիկն էլ չեն սափրւում և հագիւ է պատահում, որ գործի գնան:

Թաղման եօթերորդ օրը «եօթն» են տալիս, թէպէտ և պատահում է, որ դանազան, մանաւանդ չքաւորութեան, պատճառով այս «եօթը» յետաձգւում է նոյնիսկ մինչև մի տարի:

«Եօթին» սովորաբար պատարագ են մատուցանել տալիս, որին ներկայ են գտնւում ննջեցեալի բարեկամները և ապա գալիս են սգատուն հագու հաց ուտելու: Սովորաբար մորթում են 3--4 ոչխար կամ մի եղն, և եօթը կաթսաներով

կերակուր սպասարաստում, որոնցից չորսի մէջ կորկոտ կամ շի-
լափլաւ, իսկ երեքի մէջ՝ բողբաջ:

Երբ տղամարդիկ ճաշում վերջացնում են, *ս. սեղանը*
առաջ են բերում:

Ս. Սեղանը մի սկուտեղի մէջ դրած եփած հաւ, մեղր,
7 գաթայ, կարմիր ձուեր, խնձոր, անշուշտ ոչխարի կոնքի
ոսկրը (բոլոր ոսկր) խաշած և այլ մրգեղէններ են, մի մի շիշ
էլ գինի և օղի:

Ս. Սեղանը պտտեցնում են և բոլորը քսում են ձեռքերը
սկուտեղին՝ ասելով. Աստուած հոգին լուսաւորէ:

Ապա բոլորը կանգնում են, քահանան հոգեհանգիստ է
կատարում, որից յետոյ տղամարդիկ ցրւում են, ու կանայք
նստում հաց ուտելու:

Ս. Սեղանը ուղարկւում է քահանայի տունը:

Եօթի հետեւալ օրը, առաւօտեան նորից մօտիկ ազգա-
կանները հաւաքւում են սրգատուն, սրգուորների հետ նախ
եկեղեցի և ապա գերեզմանատուն գնում, օրհնել տալիս գե-
րեզմանը և վերադառնում:

Մի քանի օրից կանայք սապոն վերցրած գալիս են սգա-
տուն, լուանում են սգուորների և իրենց գլուխները և այսպի-
սով նրանց սգից հանում: Տղամարդիկն էլ սափրիչի հետ գա-
լիս են և տան տղամարդկանց ու իրենց միւրուքները սափրել
տալիս:

Քառասունըին կամ տարիցին շատ քչերը, այն էլ միայն
հարուստներն են պատարագ մատուցանել տալիս ու հոգու-
հաց տալիս:

Գլխաւոր մեծերոցներին օրհնել են տալիս բոլոր, հին և
նոր ննջեցեալներին՝ գնալով գերեզմանատուն:

Աւագ ուրբաթ օրը բարեկամների հետ գնում են գերեզ-
մանը օրհնել տալիս, վերադառնում սրգուորի տունը և հաց ու-
տում: Այդ օրը անեկ բաղարջ են անում, «որովհետեւ Քրիստոս
խաշուած է, խաշը (թթխմորը) չեն շարժիլ» և մէկ էլ «անեկ
հացը մեռելի բաժինն է»:

Ս. Խաչին սրգուորը իւր մօտիկ ազգականներից ոչխար,

գաթայ, միրգ, խաղող, գեղձ ստանալով, հրաւիրում է նուիրող-ներին և հիւրասիրում նրանց ճաշով, քահանային էլ ժամոց (20 կ.) մի բաժին կերակուր, 2 հաց, 3 մոմ և բաժակի համար մի չիշ գինի է ուղարկում:

Հետևեալ օրը, մեռելոցին, բարեկամները կրկին հաւար-ւում են սրգատունը և սրգուորների հետ գնում գերեզմանա-տուն: Սրգուորը վերցնում է իւր հետ գանազան մրգեր և շա-րում գերեզմանի վրայ:

Քահանան գերեզմանը օրհնելուց յետոյ սրգուորը քահանա-յին բաժին է հանում այդ մրգերից և մնացածով հիւրասիրում ներկայ եղողներին. ապա միջանի հատ թողնելով գերեզմանի վրայ, վերադառնում են տուն և ճաշում, ցրում:

Գերեզմանատունը ընդհանրապէս գտնւում է գիւղից դուրս, այլևս ոչ եկեղեցու շուրջը, յաճախ ճանապարհի կողքին: Ծառեր բոլորովին չեն տնկւում, և ոչ էլ ծաղիկներ ցան-ւում գերեզմանի վրայ: Ամէն գերդաստան աշխատում է իւր բոլոր անդամները միմեանց մօտ, նոյն իսկ կից թաղել, և այս պատճառով ամէն ջանք գործ են դնում, որ կարողանան նոյն իսկ շատ հեռու տեղերում վախճանուածներին բերել, գեր-դաստանական գերեզմանատանը թաղել: Օտարութեան մէջ զեգերողների վերջին իրձն ու կտակն էլ յաճախ այդ է լինում՝ հանգչել իւր ծննդավայրում, իւր ծնողների և սիրելիների մօտ:

Գերեզմանները կանոնաւոր շարքերով չեն դասաւորուած, այլ այս ու այն կողմում անկանոն կերպով կուտակուած, իրենց շուրջը նոյն գերդաստան միւս անդամների համար տեղ թող-նուած լինելով: Սովորաբար գերեզմանի վրայ հողաթումբ են կանգնեցնում և մի քանի քարեր շարում, իսկ փոքր ի շատէ միջոց ունեցողները՝ գերեզմանաքար են ձգւում: Սրանք կամ դադաղաձև և կամ քառանկիւնի են լինում, տապանադրով և երբեմն իւր ննջեցեալի և կամ նրա պարապման յատկանիշ մի գործիքի պատկերով:

Առանձին գերեզմանահատներ չկան, այլ իւրաքանչիւր ննջե-ցեալի շքաւոր բարեկամները կամ հարեաններն են փորում գերեզմանը, որի համար և իբր վարձատրութիւն եօթական հաց

և ննջեցեալի չորերից են ոտանում և սգատանք հաց ուտում:

Գերեզմանը մօտ երկու արշին խորութեան են փորում, և աւարտելիս բաճն ու թին խաչաձև դնում վերան, որ սատանան ներս չմտնի և երբ ննջեցեալին ամփոփելուց յետոյ վերադառնում են՝ բաճը հակառակ կողմով են անցկացնում կոթին, որպէսզի ինչպէս անսովոր մի բան է այդպիսի բաճը, այնպէս և անսովոր բան, լինի գերեզման փորելը:

Հ Ա Ի Ա Տ Ք

ԼԵՌՆԵՐԻ ԵՒ ՔԱՐԵՐԻ ՊԱՃՏԱՄՈՒՆՔ

Լեռների պաշտամունք. Լեռների պաշտաման վերաբերեալ ոչինչ չկայ Լօռում, չնայելով որ ոչ մի փոքր իշատէ նշանաւոր լեռ չկայ, որ իւր գագաթին չկրէր մի ուխտատեղի, միքանի սուրբ համարուած ծառեր, աղբիւր և այլն:

Քարերի պաշտամունք. Լօռում քարերի պաշտամունքից շատ քիչ բան է մնացել: Արդուիի մօտ գտնուում է «Օձի պորտը», որ երկու ահագին քարաշերտ է. ժողովուրդը դրանց համարում է քարացած վիշապներ—օձեր, և նրանց առաջ մոմ վառելով բժշկութիւն հայցում ¹⁾:

Քացի սրանից Օձունի և Ս. Նշանի միջև գտնուող Ս. Կիրակի ուխտատեղում կայ մի կլոր, սև քար, որի վրայ ոչ մի խաչ չի քանդակուած: Սա կոչւում է «Դողի խաչ» և պաշտուում է իբրև ջերմ (դող) հիւանդութեան բուժիչ:

Շուլավէրումն էլ մի ահագին ժայռ կայ, որի գագաթին մի ժամանակ բերդ է կառուցուած եղել: Այս ժայռի մէջ կան երեք ծակեր, որոնց միջով ամուլ կանայք երեքական անգամ անց են կենում, որպէսզի որդի ունենան:

Հալբառի արեւիահարաւային կողմում, աւուռակի ափին մի քարքարոտ տեղ կայ, որ Քոսի արտ է կոչւում: Այս տեղը ոչ ոք չի վարում, որովհետև «վարողը բորոտութիւն է ստանում»:

¹⁾ Տես այս մասին Օհան Օձնեցու մասին եղած աւանդութիւնները և ջրի պաշտամունքը:

ՋՐԻ ՊԱՃՏԱՄՈՒՆՔ

Հայաբնակ շատ գաւառների նման Լօռում եւ մինչև այժմ դեռ մնում են նախկին ջրապաշտութեան հետքեր, դեռ եւ կան ջրեր, որոնց ժողովուրդը պիմում է ա. գանազան հիւանդութիւններից բժշկուելու կամ անասուններին բժշկելու, բ. որդի ունենալու, գ. սակաւակաթ կանանց կաթն աւելացնելու, դ. երեխաները շուտով ոտք ելնելու և ե. արտերը մորեխից և գանազան միջատներից պաշտպանելու համար:

Պէտք է ասել, որ բացի հաւատի նեարդային հիւանդութիւնների վրայ արած բարերոր ազդեցութիւնից, այս սուրբ համարուած ջրերը մեծ մասամբ հանքային լինելով բուժում են կաշու հիւանդութիւններ:

Այսպիսի աղբիւրներից յիշենք ամենանշանաւորները. Արդուի գիւղի Օձի պորտի ¹⁾ աղբիւրի մօտ առաւելապէս բորոտ և առհասարակ հիւանդ մարդիկ ուխտ են դալիս, մօմ վառում, խունդ ծխում և այդ ջրով լողանում, խմում կամ վէրքերին քսում, որ առողջանան:

Նոյն այս ջրի մէջ միքիչ աղ աւելացնելով տալիս են հիւանդ անասուններին, որ առողջանան:

Հազրատի մօտ, Խէչի-դուռ լիւրան վրայ մի աղբիւր կայ «Թնդոց» անունով. այստեղ եւ ուխտ են գալիս, մօմեր վառում, մատաղ կտրում, թէ՛ մարդկանց և թէ՛ կենդանիների համար առողջութիւն հայցելով:

Մեծ Զուլավէր գիւղի Ծակ-Քար ժայռի ստորոտում հանքային ջուր է կաթկաթում: Բորոտները սրա առաջ մօմեր են վառում և ջրից իրենց վրայ քսում, որ առողջանան:

Ուղունկորում, այգիների մօտ կայ մի «Զօրաւոր աղբիւր», ուր քոսոտ մարդիկ մօմ են վառում, խունկ ծխում, ջրից վերաները լցնում, որպէսզի բժշկուին:

Ս. Նշանի վանքի մօտ մի քարայրի մէջ մի փոքրիկ աղբիւր կայ, որ կոչւում է «Թնդոց»: Ամուլ կանայք այս ջրի ա-

¹⁾ Տես Օհան Օձեցու մասին եղած աւանդութիւնները:

ռաջ մոմ են վառում, այրի անցքով երեք անգամ անցնում, որ երեսայ ունենան: Նոյն անցքով անց են կացնում նաև այն երեսաներին, որոնք ժամանակին ոտք չեն եկնում:

Վարդաբլուրից ոչ հեռու Ս. Սարգիս ուխտատեղու մօտ գետնից բղխող մի աղբիւր կայ, որ *Կաթնաղբիւր* է կոչւում. Կաթ չունեցող կանայք ուխտ են գալիս այստեղ, մոմ վառում, ջրից իրենց ստինքներին քսում, որպէսզի կաթ ունենան:

Երբ «բողոճ» կոչուած միջատը ծծում է ցորենի հասկի հիւթը, գիւղացիները մի քանի ամուրի այր մարդիկ են ուղարկում «բողոճի ջուր» բերելու: Սա գտնւում է Չարդախլու գաւառում մի այրի մէջ. մի վճիտ աղբիւր է, որ «գոյացել է այրի առաջ թաղուած ճգնաւորի արցունքներից»: Անխօս մօտենալով աղբիւրին, մոմեր են վառում, երկրպագում և ջրից վերցնելով վերադառնում, զգուշանալով, որ ջրի սրուակը դետնին չը դնեն, այլ շարունակ իրանց վրայ պահեն, նոյն խակ քնելիս: Ջուրը բերում, դարձեալ անխօս մտնում են եկեղեցի, դնում սեղանին և ապա քահանան վերցնում է այդ և բոլոր գիւղականների հետ շրջում արտերը, անդաստան կատարում և ջուրը սրսկում արտերին: Իսկոյն «այդ բողոճները կոտորւում և կամ թռչում հեռանում են»:

Երբ մարեխն է կոտորում արտերը, նոյն ձևով գնում Մասիսի վրայից Ս. Յակոբայ աղբիւրի ջրիցն են բերում և անդաստան կատարելով սրսկում արտերին: Իսկոյն երևում են սև ժռռ կոչուած թռչունները, որոնք կոտորում են մորեխներին:

ԿՐԱԿԻ ՊԱՋՏԱՄՈՒՆՔ.

Կրակապաշտութեան իբր միացորդ կարելի է յիշատակել հետեւեալները.

1) Տարեմտին մի ահագին գերան են դնում օջախի մէջ, որ անշէջ վառւում է մինչև Քրիստոսի ծննդեան օրը, և այս գերանի խանձողները թաղում արտերում, որ կարկուտ չը

խփի, և այլն ինչպէս մանրամասն գրել եմ «Նոր—տարի» նկարագրութեան մէջ:

2) Կրակով երդուում են:

3) Կրակի վրայ ջուր չեն ածում: Բայց երբ բացօթեայ տեղումն են կրակ անում, որպէսզի արգիլեն սատանաներին կրակից տանելու՝ վերան խաչակնքուելով ջուր են չաղ տալիս:

3) Կրակին չեն խփում, վերան չեն թքում, վրայից չեն անցնում, մեծ մեղք համարելով այդ բոլորը:

4) Գիշերները կրակ դուրս չեն տալիս:

5) Հաւատալով, որ կրակը կարող է չարերին հալածել, անթեղ անելիս խանձողի կոթը դէպի դուռն են ուղղում, որպէսզի չարը ներս մտնելիս դէպի նա գայ և հալածուի:

6) Եթէ փայտը վառուելիս ձայն է հանում, ասում են, թէ իրենց բամբասում են:

7) Կրակին համահաւասար յարգանք մատուցում է հ' կրակարաններին—օջախին ու թոնրին: Սրանցով ևս երդուում են, սրանցով անիծում, թոնրի վրայ սլակ և կնունք կատարում, մեռնաջուրը սրանց մէջ ածում, հարսանիքին նորապըսակները համբուրում են օջախը, տղաբերը շատ անգամ օջախի մօտն է կատարում: Նոր տուն շինելիս առաջին անգամ հին տան օջախից են վերցնում կրակը տան ամենամեծ անդամի ձեռից և տանում վառում: Նոր հաւ, հորթ, գառն գնելիս՝ մօտեցնում են օջախին և ոտների վրայ ջուր ածում:

Արեւապաշտութեան, հետեապէս և կրակապաշտութեան մնացորդ է և այն, որ ծննդաբերութիւնից յետոյ տատմայրը նորածնին գիրկն առած և ձեռքին ծայրը մի սոխ անցկացրած շամփուր բռնած դուրս է գալիս՝ դառնում գէպի արեգակը և աղօթում. «Սուրբ րեգնակ, էս երեխի փայը տաս, երկնքիցը ցօղ ցօղայ, գետնիցը պտուղ ստանայ»*):

*) Տես «Տղաբերք և կնունք» գլխում.

ԾԱՌԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Հօռում եւ կան սուրբ համարուող ծառեր, դարդարուած բազմաթիւ, գոյնգոյն չորերի եւ բամբակեայ թելերի կտորներով, սրոնցով ուխտաւորները կապել են այդտեղ իրենց ցաւերը:

Բայց ծառապաշտութեան մնացորդներից աւելի հետաքրքրականն ու Հօռուն առանձնայատուկն այն է, որ պառաւ կանայք մեղք են համարում փայտի վրայ ոջիլ կամ լուջարդել, իսկ ծերունիները պատմում են, որ առաջները դրամ փոխ տալիս մօտենում էին տան սեանը եւ նրա առաջ դրամը յանձնելով ասում. Թող այս սիւնը վկայ լինի, որ ես քեզ այսօրան դրամ փոխ եմ տալիս: Եւ այժմ էլ, երբ երեխաները տան սեանը խփում են կացնով, պառաւներն արգելում են ասելով. «Մի խփիր, պարտքնտէրերը կը գան պարտքերը կուղեն»:

Սուրբ համարուած ծառերից յիշում եմ միայն նշանաւորները:

Հաղբատի մօտ, Ս. Հուսի լեռան ստորոտում մի հաճարի ծառ կայ, որ սուրբ է համարում: Միլքոնենց Ալէքսանի կիւնը գնացել այդ ծառի բնի եւ ճիւղերի միջով գոյացած անցքով երեք անգամ անցել է երեխաներ ունեցել, մինչդեռ տասնեւորս տարի շարունակ ամուլ է եղել:

Այժմ առաւելապէս Համբարձմանը ուխտ են գնում այդտեղ եւ մոմեր վառում: Ամուլ կանայք էլ իրենց գոտիներն են կապում այդ ծառի բնին, որ երեխայ ունենան.

Ամոճ գիւղի մօտ մի բլրակի վրայ գտնւում է Ս. Յակոբի ուխտատեղին, ուր կան մի քանի, սուրբ համարուած ծառեր, չորի կտորներով ծածկուած: Պատմում են, թէ Ս. Յակոբը իւր գաւազանը դրել է այդտեղ, որը բուսել, ծաղկել եւ այդ ծառերն է. դառել:

Մի անգամ Ս. Յակոբը երևում է Լեւոնեցոց եւ ասում,

Թէ բերէք մատաղ արէք իմ առաջ, որ ցասումս անցնի. սը-
րանք չեն անում, կայծակը խփում մի աղջիկ է սպանում:

Դսեղի ծմակում մի կապնի կայ, որին երկու մարդ միա-
սին հաղիւ կարող են գրկել: Սա սուրբ է համարւում և կոչ-
ւում է «Զօրաւոր ծառ»:

«Իմ ախպէրը, պատմում էր մի կին, այդ ծառի տակ
նստած տրեխ էր կարում. ինչպէս եղաւ մի կտոր կաշի վեր
ձգեց, գիպաւ ծառին, այս պատճառով նա հիւանդացաւ և
մի ամբողջ տարի հիւանդ պառկեց: Յետոյ նրան տարանք
այդ ծառի տակ, մատաղ արինք, մոմեր վառեցինք, մի գիշեր
քնեց հէնց ծառի տակ, բոլորովին առողջացաւ»:

Ուղունլարից փոքր ինչ հեռի ուարում, Խէշի խոռի Ս.
Սարգսի մօտ կապնի ծառեր կան, որոնք ամենայն հիւան-
դութիւնների բուժիչ են համարւում: Այստեղ ևս ուխտ են
գալիս, սրանց փոշուց, որ «օխնութիւն» է կոչւում, ջրի մէջ
լուծում և տալիս հիւանդներին իբր գեղ:

Քորփու թրքաբնակ գիւղից մի վերստ հեռու վեց չի-
նարի ծառեր կան, որոնց առաջ թէ հայերը և թէ թուրքերը
մոմ են վառում, մատաղ կտրում և որոնց ճիւղերը կամ տե-
րկները ոչ որ չի համարձակւում կտրել, մեղք համարելով այդ:

Լօռուտից բարձր Քոչ-հօլի ճանապարհի մօտ մի ա-
ճառի ծառ կայ, որին ինչպէս հայերը, այնպէս և թուրքերն
են պաշտում: Ծառը ծածկուած է չորի կտորներով:

Արճէշ գիւղում, եկեղեցու մօտ կայ մի բռնի ծառ, ո-
րի վրայ քաշ է արած եկեղեցու զանգակները: Սա ևս սուրբ
է համարւում:

Չահալի գիւղից փոքր ինչ բարձր կայ մի կապնի, որ
կոչւում է «Զօրաւոր խաչ»: Սրա առաջ մատաղ են կտրում և
անձրև կամ արև հայցում:

Դինքերի և սոսի ծառերն առանձնապէս յարգւում են
ժողովուրդից և սրանց մասին պատմւում է հետեւեալը.

Դինքերի. Քրիստոսին խաչելուց յետոյ գինեքու ճիւղերով
ծեծել են, ուստի և նրանք զիպչելով սուրբ մարմնին՝ սրբա-

ցել են: Այժմ էլ այդ ծառի ճիւղերից դնում են տան դրան վերև, որ ցաւերը և սատանաները չկարողանան ներս մտնել:

Սոսի ծառ. Երբ Քրիստոսին որոնում էին բռնելու, նա դնաց սոսի ծառի սաղարթի մէջ պահ մտաւ: Երբ եկան և՛ այդտեղ որոնելու, կիտն սկսեց ծառի վրայից կանչել. այդ ժամանակ սրանք ասացին, թէ հիժէ այդտեղ մարդ լինի, կըկուն վերան չի կանգնիլ, ուստի և առանց որոնելու հեռացան: Քրիստոսը աղատուելով օրհնեց սոսի ծառը, որ ամառ ձմեռ կանաչ մնայ, իսկ կիտին օրական երեք ծիտ նշանակեց, որոնցից մինը նա միշտ մատաղ է անում բաց թողնելով, իսկ միւս երկուսը ուտում է:

Ժաղիկներէից վարդն ու մանիշակը առանձնապէս արժանացել են լօռեցիների ուշադրութեան և ահա թէ ինչ գեղեցիկ աւանդութիւններ են հիւսել սրանց մասին:

Վարդ եւ Մանուշակ.—Շատ ու շատ տարիներ առաջ մի թուրքի տղայ սիրահարուել է մի հայ քահանայի աղջկայ վրայ և գրաւել նրա սիրտը, սակայն քահանան ամէն կերպ ընդիմադրել է և թոյլ չէ տուել, որ նրանք միմեանց առնեն: Խեղճերը վառ սիրուց հալ ու մաշ են եղել՝ մեռել: Բարեկամները տարել են սրանց միմեանց մօտ թաղել: Բայց մի քանի օրից քահանան էլ է մեռել կտակելով, որ իրեն այդ երկուսի մէջ տեղը թաղեն, որպէսզի անյետեղ էլ կարողանայ նրանց բուժանիլ: Կարճ միջոցից տղայի գերեզմանի վրայ վարդ, իսկ աղջկանը մանիշակ է բուսել, սակայն սրանք էլ միմեանց կարօտ են մնացել և չեն կարողացել միմեանց տեսնել, որովհետեւ քահանայի գերեզմանի վրայ վաշեր են բուսել և արգելել այդ:

Մինչև այժմ էլ, ով վարդն ու մանուշակը միմեանց ցոյց տայ, նա անշուշտ կենթարկուի քահանայի անէծքին և կը մեռնի, ինչպէս մեռաւ Շնողում Բեժանենց Ստեփանը, որ սարից գալով մի փունջ մանիշակ էր բերել զիւլ և ցոյց տուել վարդին:

Մի ուրիշ աւանդութիւն Վարդն ու Մանուշակը քոյր և

եղբայր է համարում: Վարդը իւր փշերով միշտ ծեծելիս, ծա-
կոտելիս է եղել իւր քոյր մանուշակին, իսկ ուս նրա արիւնը
ծծելիս և իւր երեսին քսելիս: Սրանց մայրը տեսնելով սրանց
անվերջ կռիւները, անիծել է, որ միմեանց կարօտ մեռնին:
Եւ այդ օրուանից Վարդն ու Մանուշակը միմեանց չեն հան-
գիպում, միմեանց չեն տեսնում, և ով որ նրանց իրար մօտ
բերի «մուրազաչոր» կը մեռնի:

Միայն Մանուշակի մասին պատմում է, թէ ուս մի
շատ գեղեցիկ, բայց սաստիկ խարարեղիկ աղջիկ է եղել: Ի-
րենց տան դադտնիքները ուրիշներին, սրանցը իրենց տանե-
ցիներին է յայտնել: Մայրը երկար խրատելուց յետ երբ տե-
սել է, որ նա չի ուղղում, անիծել է ասելով. «Ձոյերն ընկ-
նիս, լեզուդ ծրծորանքովդ դուրս գայ»: Եւ նայն բռնէին նա
դառել է համանուն ծաղիկը՝ լեզուն ծոծրակով դուրս եկած:

Միւս բոյսերից *Թուլթունի* մասին պատմում են, թէ մի
թաղաւորի աղջիկ բարոտութեամբ բռնում է: Երբ ոչ մի մի-
ջոցով չեն կարողանում նրան բարոտութիւնից սրբել, ձգում
են ծովի ափ, որ այնտեղ շուտով մեռնի: Սա այնտեղ *Թու-
լթունի* տերեւներ գտնելով քաղցածութիւնից ստիպուած ու-
տում է և կարճ միջոցում բոլորովին աւուղջանում: Երբ իմա-
նում են այն՝ աղջկան տուն են տանում և իրենք էլ սկսում
են *Թուլթունի* զործածել:

Սիրի-սիրի.—Այս եռատերեւ բոյսը (*trifolium*) բուսել է
այն երեք եղբոր արիւնից, որոնք միաժամանակ սիրահարուած
լինելով միեւնոյն աղջկայ վրայ, լցուել են սիրոյ նախանձով
ու միմեանց կռաւորել: Ուստի և այժմ նորատի տղաներն ու
աղջիկներն այս եռատերեւ բոյսով գուշակութիւն են կատարում,
թէ իրենց մտադրած անձնաւորութիւնը իրենցից որին է սի-
րում: Իւրաքանչիւր տերեւը մի անձնաւորութեան յատկացնելով
գիմում են մի անտեղեակ անձի և ցոյց տալով այս բոյսը՝ հար-
ցնում: Սիրի սիրի ո՛ւմ սիրի: Այդ անտեղեակ անձը բռնում է
երեք տերեւներից մինը, որով և գուշակում է, թէ մտադրե-
ուած անձնաւորութիւնը այն անձին է սիրում, որին յատկա-
ցւել էին այդ բռնած տերեւը:

Ասում են, թէ այս բոյսի չորս տերևներն եթէ դրամով կտրեն ու քսակում պահեն, դրամը երբէք չի սլակասիլ:

Հօշտակ. (*Bryonia Alba*). Այս բոյսի տերևներին սիրելի դարձնելու, իսկ արմատներին՝ ամենայն տեսակ հիւանդութիւններ բուժելու յատկութիւնն են վերագրում: Սրա արմատը հանելու համար բաւականաչափ փորում են, ապա մի թոկ կապում արմատից և ծայրը ամրացնում եօթն օր քաղցած պահած մի շան վզին և շանը ծնծում, որ քաշէ հանէ: Ասում են, որ արմատը գուրս գալիս այնպիսի մի սոսկալի ձայն է արձակում, որ շունն երկիւղից սատակում է: Մարդը ևս չի ազատուիլ մահից, եթէ որ կամենայ ինքը հանել:

Այս արմատն այսպէս տարօրինակ կերպով ձեռք բերելու եղանակը հետեւեալ կերպ են բացատրում.

Պատմում են, թէ այս բոյսը մի ժամանակ Հօշտակ անունով մի փոքրաւոր է եղել, որ իւր վարդապետից սաստիկ տանջուելով՝ մի օր, նրա քնած ժամանակ, կանթեղից ձէթ է ածել նրա միտուքին և կրակ տուել: Վարդապետը զարհուրած զարթել է և տեսնելով Հօշտակին կանթեղը ձեռին՝ հասկացել է, որ նա է արել և անիծի է նրան, ասելով. «Գետինը մտնես»: Իսկոյն Հօշտակը գետինն է մտել: Վարդապետն այդ տեսնելով ստրջացել է և օրհնել ասելով. «Ամենայն հիւանդութեան դեղ լինիս»: Բայց յետոյ այրուածի ցաւը նորից զգալով, կրկին անիծի է, որ ով նրան հանէ, ինքը մտնի նրա տեղը: Եւ ահա այդ է պատճառը, որ մարդիկ զգուշանում են նրան հանելու և շանն են հանել տալիս:

Իսկ Որոմի (գե) մասին կարծում են թէ սա ոչ թէ յառաջանում է առանձին սերմից, այլ կերպարանափոխում է ցորենից, մարդկանց մեղքերի պատճառով, ուստի և ոչ թէ մաքրում են ցորենի սերմը որոմի սերմից, այլ աշխատում են մեղք չգործել, որ ցորենի արտերն ազատ մնան որոմից:

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ՊԱՃՏԱՄՈՒՆՔ

Ժիծեռնակ.—Հայաբնակ շատ գաւառների նման Հօռին

ևս ծիծեռնակին սուրբ է համարում և երբէք ոչ մի վնաս չէ հասցնում նրան: Նրա բունը որքան էլ անյարմար տեղ չինուած լինի, միշտ մնում է անձեռնմխելի: Նրան մի վնաս պատճառողն սաստիկ պատժւում է. այսպէս Իզահատցի Զաւրանց էգիշերը երեխայ ժամանակ Հոռոմելում մի ծիծեռնակի լեղու էր կտրել, որի պատճառով և մեծանալիս նրա երեք աղջիկն ու մի տղան համր էին ծնուել: Ընտղում մի իրից-կին նոյնպէս միևնոյն բանն էր արել և նրա երեխան էլ համր էր ծնուել:

Երբ առաջին անգամ տեսնում են ծիծեռնակներին ասում են.

Ծիծեռնակ, ծիծեռնակ,
Քու հէրն ինչ, քու մէրն ինչ,
Բալկուլ հաւի աչքերն ինչ:

Եւ այս այն պատճառով, որ հաւատում են թէ ծիծեռնակի ծնողները վերադարձին ծովն են ընկնում. սգաւոր ծիծեռնակին պէտք է մխիթարել, նրա ծնողների մասին տեղեկութիւն հարցնելով: Միևնոյն ժամանակ պէտք է հարցնել բալկուլ հաւի (?) կուրանալու պատճառը, որպէսզի վերջինս նեղանալով չանհիծէ իրենց ու կուրացնէ:

Կռունկ.— Լօռեցին կռունկը սուրբ է համարում և հաւատացած է, որ եթէ նրան սպանի, անշուշտ մի դժբաղդութիւն կը պատահի իրեն: Այսպէս Չորագիւղում որսորդ Խաչոն մի անգամ երկու կռունկ է տեսնում և առանց երկար մտածելու, խփում, մինին սպանում է: Անուհետև որսի ելնելիս շատ անգամ տեսնում է, թէ ինչպէս սպանուած կռնկի ընկերը գալիս է սրա ընկած տեղը և աղիողորմ ձայն հանում:

Մի կարճ միջոցից յետոյ այս որսորդի որդին հիւանդանում է և իւր ընկերոջ մահը ողբացող կռնկի նման ձայն արձակելով մի ամբողջ տարի տանջւում ու մեռնում:

Ժեռ.— Լօռեցիները սուրբ են համարում և ժեռ թռչունին, որովհետև սա կոտորում է մորեխին: Եւ որքան ժեռերի թիւը մեծ լինի, այնքան դիւղացին ուրախանում է, հաւատալով որ հունձը այնքան աւելի առատ պիտի լինի:

Յողյոսլ. — Մի հարս խմոր հունցելիս գործը կիսատ է թողել և սկսել է մագերը սանրել: Յանկարծ սկեսուրը վրայ է եկել և այդ տեսնելով «հոպոպոպո, էդ ի՞նչ էս անում» է ասել: Հարսը երկիւղից սանրը գլխին թռչուն է դառել և մինչև այժմ էլ կրկնում է իւր սկեսրոջ խօսքերը. հո-պո-պո-պո:

Քոռարով. — Սա ժամանակով եղնալած է լինում, որ իւր ընկեր Գիւրգի-ի հետ եղները արածացնելիս կորցնում է: Երկար որոնում են, չեն գտնում, երբ գիշերը վրայ է հասնում, ցաւից ու երկիւղից քոռարով (կոյր բու) են դառնում և շարունակում են որոնել: Դեռ մինչև հիմայ էլ նրանք հարցնում են միմեանց.

«Գուրգի հէյ»:

— Հէյ, հա, հէյ.

«Եզը դտա՛ր»:

— Չէ, հա չէ:

«Վայ հարա հա»:

Չալ ծիտ. — Այս թռչունը մայիս ամսին սարերում երգում է.

Տատի-սի՛-տի՛.

Իսկ կանայք անիծում են ասելով.

Չոռը քի, ըսկի սեր չկայ թէ դայմալս անենք, հիմի է կիլ ես, ու տատիցը սեր ուզում:

Տատրակ. — Փամանակով սա աղջիկ է եղել. մի անգամ որս հայրը քաղաքից սրտ հանդերձի համար «շիլա» կտոր է բերում, բայց նա չի հաւանում և չի կամենում կարել հագնել: Հայրը բարկանում է և անիծում ասելով. «Երբ որ իմ բերած չորերիս չես հաւանում, գնայ թող Աստուած քեզ բմբուլէ չորեր տայ»: Իսկոյն աղջիկը տատրակ է դառնում և շարունակ կրկնում.

Գո՛ւքը կո՛ւ գո՛ւ ամին էկել-ա,

Գո՛ւքը կո՛ւ-գո՛ւ ի՛նչ բերել-ա

Գո՛ւքը կո՛ւ-գո՛ւ թոփով շիւլ-ւ.

Գո՛ւքը կո՛ւ-գո՛ւ էրէսն ինչ-ա:

Գո՛ւքը կո՛ւ-գո՛ւ ես ուզում չեմ:

Մուկը եւ տատրակը.—Մի անգամ մուկն ու տատրակը ընկերացել են և գնացել միասին աշխատելու։ Մի քանի ժամանակից յետոյ մուկը առել է իրենց երկուսի վարձատրութիւնն էլ, և առանց տատրակին մաս տալու, փախել դնացել ծակը մտել։ Եւ այդ օրից սկսած տատրակը դանդատում է, ասելով.

Գնւ-քու, քնւ, մո՛ւկ, խա՛փեց,

Գնւ-քու, քնւ, փա՛յլս խը-լե՛ց,

Գու-քու, քնւ, ծա՛կ մը-տա՛ւ, թո՛ւ։

Մեղու.—Մեղուները շատ իմաստուն են համարում։ Պատմում են, թէ Սողոմոն իմաստունը սրանց լցրել է մի ապակեայ անոթի մէջ և սկսել քննել։ Քննել, քննել, վերջը քունը տարել, անոթի վրայ քնել է։ Երբ զարթել է, տեսել է, որ մեղուները նրա քիթում մի տհաճ աղ*) են շինել։ Սողոմոնը նայել է, նայել և ասել, թէ սրանք շատ իմաստուն են, խելքը տեղ չի անում։

Մի անգամ մեղուներն ասել են Սողոմոն իմաստունին, թէ մենք ոսկի կը շինենք, միայն թէ դու թոյլ տուր, որ ում կծենք՝ մեռնի։

—Էէ, ասել է Սողոմոնը, մարդկանց գնով չեմ ուզում ոսկի ստանալ, աւելի լաւ է դուք մեղր շինեցէք և եթէ մինին կծէք, ինքներդ մեռէք։ Եւ այդ օրուանից նրանք զգուշանում են մարդկանց կծելու, որպէսզի իրենք չը մեռնին։

Մեղուները գողութիւն չեն սիրում և եթէ գողութունի մի բան լինի փեթակի մէջ, անպատճառ բոլոր մեղուները կը սատակին։

Մեղուների փեթակը հանգցնելը, այսինքն ոչնչացնելը մեծ մեղք են համարում։

Մեղրն ամէն տեսակ հիւանդութիւնների դեղ է համարում. նոյն իսկ ջերմ ունեցողը մեղր է ուտում, վէրքին մեղր են քսում, մեղրը մինչև անգամ մահուան տանջանքին վերջ

*) Այն փոքրիկ մեղրահացը, որ շինում են բոլոր մեղրահացերից յետոյ։

է դնում, այնպէս որ երբ ուզում են, որ չարչարուող անյոյս հիւանդը շուտ մեռնի, ոտները տակ մեղր են քսում:

Կրիայ.—Փամանակով կրիան մարդ է եղիւ: Մի անգամ ճանապարհ գնալիս Քրիստոսն ընկերանում է նրան: Գնում են, մի գետի ափին նստում. այս մարդը հանում է իւր ճանապարհի պաշարը և Քրիստոսին հրաւիրում հաց ուտելու: Երբ սկսում են ուտել, Քրիստոսը հարցնում է այս մարդուն, թէ ինչ կը ցանկար ունենալ: Այս մարդը նայում է շուրջը, տեսնում է գետի ափին անհամար քարերը, ասում. «Ես կը ցանկայի, որ այս քարերը ոչխար դառնային, ես էլ հովիւ, թասը բաշխողիս մէջ զրաժ ման գայի և որ ոչխարից որ ցանկայի, կթէի ուտէի»: Քրիստոսը խաչակնքում է և անյայտանում. իսկոյն այն բոլոր քարերը ոչխար են դառնում: Այս մարդը հաւաքում է այս բոլոր ոչխարները, հովւում և ուրախ, երջանիկ ապրում: Մի օր Քրիստոսը կրկին գալիս է սրա մօտ, միայն այս անգամ ալքատի կերպարանքով և մի քիչ կաթ խնդրում: Հովիւը բարկանում է սրա վրայ և կանչում շներին, որ պատառոտեն նրան:

Քրիստոսն այս տեսնելով անիծում է, և իսկոյն ոչխարները կրկին քար, իսկ հովիւը կրիայ են դառնում: Հովուի սիրաժ թասը պատում է նրան և կաղմում նրա պատեանը:

Է2.—Մի անգամ սատանան մօտեցել է իշին և ականջին ասել, թէ նրա էգին դցել է գիւր: Էշը վշտանալով սկսել է լաց լինել—զուալ, բայց նրա զուցը անխափ անտխորժ տալուորութիւն է գործել սատանայի վրայ, որ սա զգուած շտապել է յայտնելու, թէ սուտ է ասել: Իսկոյն էշը կտրել է ձայնը՝ հա, հա, հա անելով, ուտի և մինչև այժմ երբ էշը ըսկըսում է զուալ, մտաբերում է սատանայի վերջին խօսքը՝ և հա, հա, հա անելով դադարում է զուալուց:

Գոմէշ.—Նոյ նահապետը բոլոր կենդանիներից առաւ տապանի մէջ, միայն գոմէշին մոռացաւ: Երբ ջրհեղեղն սկըսուեց, և տապանը լողաց ջրի երեսին, գոմէշը կիսախեղդ վա-

զեց զէպի տապանը և նոյէ, նոյէ բղաւեց: Նոյ նայեց, տեսաւ գոմէշին, խղճաց և օրհնեց, որ լաւ լոյ տայ՝ ապատուի: Եւ այդ օրից ի վեր գոմէշը սիրեց ջուրը և շարունակեց նոյէ կանչել՝ բառանչելիս:

Կով եւ եզ.—Երբ մի կով կամ մի եզ 10—15 տարի մի գերդաստանին պատկանելով բաւական օգուտներ է տալիս նրան, վերջինս երախտագիտական զգացումով լցուած՝ այլևս նրան չի ծախում, պահում պահպանում է: Եւ երբ այս պիւղացու ընկեր կենդանին սաստիկ պառաւում է՝ ստիպուած մորթում են, և գանգը՝ կովինը տան ձեղունից, եզինը՝ պարտէզի պատնէշին են խփում ու այդպէս թողնում չափ տարիներ: Իսկ եթէ պատահում է, որ աղքատութիւնից ստիպուած են լինում և այդ կենդանին ծախելու, սրտի մորմոքով քաշում են նրա վրայից մի փունջ մալ ու պահում իրենց մօտ իբր յիշատակ:

Ճնող գիւղում 2փուռենց Աւետիքի սրահի ձեղունում տասը տարուց ի վեր ցցուած է նրա երախտաւոր կովի չորացրած գանգը:

Ետզ.—Սկզբներում խոզի միսը պիղծ էին համարում և ոչ որ չէր ուտում: Սակայն մի անգամ Քրիստոս իւր աշակերտներին հետ ման գալիս պատահել է խոզերի և մինի պոչից բռնել. այն օրուանից նրանք սրբուել են և քրիստոնեա. ներն սկսել են նրանց միսն էլ ուտել:

Գայլ.—Մի անգամ Մովսէս մարգարէն խնդրեց Աստուծուց, որ իրեն թոյլ տայ գտնէ մի բան ստեղծելու:

Աստուած թոյլ տուեց և նա հող վերցնելով ստեղծեց գայլին: Բայց ու խկոյն յարձակուեց Մովսէսի վրայ և կամենում էր ուտել:

—Տէր, գոչեց Մովսէսը, ազատիր ինձ սրա ձեռքից, այս ինչ մեղք գործեցի:

«Նախ քան մի բան ստեղծելը, նկատեց Աստուած, նրա դովաթը պիտի ստեղծել. քաշուիր անտուռ, դարձաւ նա գայլին, այնտեղ փթռալով կը կերակրուիս. երբեմն երբեմն էլ մարդկանց պատահները կը փախցնես»: Եւ այդ օրուանից

դայերը ապրում են անտառում, կերակրում փթռակով և երբեմնապէս փախցնում մարդկանց պատառ՝ գառները:

Արջ.— Սա ժամանակով այգեպան է եղել: Մի անգամ Քրիստոս աղքատի կերպարանքով եկել է նրա մօտ և մի ճուֆ խաղող խնդրել: Մերժումն ստանալով Քրիստոս անիծել է նրան և այգին անտառ, իրեն էլ արջ է դարձրել:

Սա նախազգում է, թէ երբ պիտի սպանուի, ուստի և նախորդ օրը ծնում կամ վիժում է ձագերին: Եւ այս է պատճառը, ասում են, որ ոչ մի որսորդ յղի արջ սպանած չէ:

Կապիկ.— Սա ես ժամանակով մարդ է եղել, ներկաբար. մի օր, երբ իւր մահամերձ մօրը նկատեցել է, վերջինս անիծել է նրան և այն օրից նա այլևս հանգիստ չէ գտնում, յուսահատ լծափառում է անտառներում:

ՕՃԻ ԳԱՃՏԱՄՈՒՆՔ

Օձի պաշտաման ամենալաւ մետցորդ կարելի է համարել Արդուի գիւղի մօտ գտնուած «Օձի պորտը», որի մասին յետոյ հիւսուել է այն աւանդութիւնը, որը յիշել եմ Ս. Օհան Օձնեցուն վերադրուած աւանդութիւնների մէջ^{*)}:

Սա, Օձի պորտը, ժայռի մէջ ընկած մօտ յիսնական սառժէն երկարութեան սև քարի երկու շերտ է, որոնց մէջ տեղից, «պորտից», հոսում է երկաթաջուր:

Ահա այստեղ առաւելապէս բորոտ և առհասարակ հիւանդ մարդիկ ուխտ են գալիս, մոմ վառում, խունկ ծխում, աքաղաղ մատուցում և այլ ջրից վէրքերին քսում, խմում, լողանում, որպէսզի առողջութիւն գտնեն:

Տան «գովլաթ օձ»-ի գաղափարն այս գաւառում եւ ընդհանրացած է և կան տներ, ուր օձերը ազատ համարձակ ապրում են, առանց մի որեւէ հալածանքի ենթարկուելու և կամ իրենք մնաս պատճառելու: Այսպէս Արդուի Դարիջանեց տանը մի օձ կայ, որ իւր ձագերով դուրս է գալիս բնից, դնում ջուր խմում և կրկին ասպահով վերադառնում իւր բունը:

^{*)} Տես՝ Մրբեր գլխում:

Իսկ Օձունում, Արամ Արովեանի տանը երկու օձ կային, մինը սև, միւսը սպիտակ: Սրանք մի մի անգամ գալիս տան սեանից քաշ էին ընկնում և այդպէս մի քանի ժամ մնում: Ո՛չ սք նրանց չէր դիպչում, այլ ամէնքը սաստիկ տխրում, կամ ուրախանում էին, որովհետև եթէ սևը գար՝ այդ նշան էր, որ տանից մինը պիտի մեռնէր, իսկ եթէ սպիտակը՝ մի ուրախալի բան, հարսանիք, որդեծնութիւն, և այլն պիտի պատահէր:

Առաջին անգամ այդ տնում սև օձն է երևացել: Տնեցիները զարհուրած կամեցել են սպանել, բայց չեն յաջողացրել: Նոյն գիշերը տան պառաւն երազում տեսել է մի սպիտակ օձ, որ լեզու է հլել և ասել իրեն, թէ այդ սև օձը, որ տան դովլաթն է, իրեն դէմ գործած սպանութեան փորձից վշտացած, թունաւորել է օջախի վրայ դրուած կաթը, որպէսզի սպանէ տան բոլոր անդամներին: Ինքը, որ նոյնպէս այդ տան դովլաթն է, խորհուրդ է տալիս, որ այդ կաթը թափեն, ու այնուհետև ո՛չ մի վնաս չը հասցնեն սև օձին:

Երազատես պառաւին հպատակւում են որդիներն ու թոռները, մանաւանդ երբ շուտով տեսնում են սպիտակ օձին՝ սիւնից քաշ ընկած: Եւ այնուհետև այդ երկու օձը արձակ համարձակ շրջում էին տան մէջ:

Օձերի «ձահմար» տեսակը բերանում մի ընկուզի մեծութեան հուլ (հուլունք) ունի: Գիշերները հանում է բերանից և խաղում, վերև ձգում, բռնում. նրանից լոյս է ճառագայթում: Եթէ մինը մոխիր ամի այգպիսի օձի բնի առաջ, կարող է այդ հուլը ընկնել նրա մէջ և մնալ, այն ժամանակ գտնողը ինչ բանի մէջ որ նրան ձգէ՝ այն անսպառելի կը դառնայ. այսպէս օր. երբէք քսակից դրամը, շտեմարանից՝ ալիւրը չի պակասիլ, եթէ դրանց մէջ լինի այդ հրաշագործ հուլը:

Հաւատալով, որ օձերը առանձին թագաւորութիւն կազմելով ունին իրենց առանձին թագաւորը, կարծում են, որ սա կարող է մարդկանց իմաստութիւն պարգևել, իւր լեզուն նրանց բերանը քաշելով:

Միևնոյն ժամանակ հաւատալով որ բոլոր օձերը խորա-

մանկ և իմաստուն են, նրանց չապիկը դնում են երեխաների բարձի տակ, որպէսզի սրանք ևս օձի պէս իմաստուն, խելօք լինեն, հանգիստ քնեն:

Ոմանք էլ այս չապիկը ծխախոտի հետ խառնելով ծխում են, որպէսզի սա իւր գիւթիչ զօրութեամբ ատամի ցաւը կտրէ:

ՏԱՐՐԵՐԻ ԵՒ ՓԻՋԻՔԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐԻ ՊԱՋՏԱՄՈՒՆՔ

Լօռեցիները սովորաբար խուսափում են տարրերի, ֆիզիքական երևոյթների մասին խօսելուց, շատ անգամ հետևիալ հրաշապատումով բացատրելով պատճառը:

Մի անգամ մի բանիմաց գիւղացի էջն առաջը ձգած գնում է անտառ փայտ բերելու: Այստեղ նա պատահում է մի անծանօթ մարդու, որի հետ երկնային մարմինների մասին երկար զրոյց է անում և վերջը հրաւիրում է երեկոյեան հացը ուտելու: Նստում են մի ծառի տակ, հանում իրենց հացն ու պանիրը, սկսում ուտել: Գիւղացին նայում է վերև, տեսնում հինգօրեայ լուսինը և դառնալով անծանօթ հիւրին, ասում. «Լուսինը չորային եղանակ է խոստանում, որովհետև կորանկիւն չէ»:

Սեղանակիցը, որ հայր Յովսէփին է լիւում, ձանձրացած այն բանից, որ նա շարունակ բարձր բաներից է խօսում, ձեռի գաւազանով խփում է նրան և էջ դարձնում, բոլորովին նման նրա իշին: Ապա փայտ բարձում վերան և ասում. «Գնա ուղղակի տունդ, և կաց այնտեղ, որքան էլ որ կլինդ թակէ քեզ, որպէս զի իմանաս, թէ քո տանդ մէջ ի՞նչ է կատարւում, մինչդեռ դու այդ թողած՝ երկինքն ես քննում»:

Գիւղացին գնում է տուն իշի կերպարանքով. կինը վերցնում է փայտը և քշում զոմը: Քիչ անցած նա տեսնում է, որ կինը, որի հաւատարմութեան վրայ բոլորովին չէր կասկածում, ընդունում է մի մարդու և ամբողջ գիշերը նրա հետ անցկացնում:

Առաւօտն էջ դարձած գիւղացին վազում է անտառ, գրտնում հայր Յովսէփին և լիւում նրա ոտները: Հայր Յովսէփը

ներան կրկին մարդ է դարձնում: Եւ այնուհետեւ նա թողնում է երկնային մարմինները ու իւր տնով, իւր գործով զբաղում:

Սակայն և այնպէս՝ որքան կարողացանք տեղեկանալ, լուսեցին կարծում է, թէ երկիրը մի շատ մեծ տափարակ է, որի շուրջը փաթաթուած է մի ահագին օձ, լիկիոն, որի պոչը բերանից մի թիզ հեռու է գտնուում: Մի մի անգամ սա ցանկանում է իւր պոչը խածել, չիմանալով, իհարկէ, որ դա իւրն է, բայց որքան նա դէպի պոչն է յառաջանում, նոյնքան պոչը յետ է փախչում. սրանից յառաջանում է երկրաշարժը: Ամենահեռու վայրերում ապրում են մեզանից տարբեր արարածներ, ինչպէս օրինակ օղուկներ (հսկաներ) բարձրահասակ և սիրունատես, աճիճ-պաճիճներ (գաճաճներ), միրուրը մինչև գօտին, դաշոյնի ծայրը քաշ տալով ման եկողներ, թափազեօղներ (կիկլոպսներ). կան և երկսեռ էակներ, որոնք իրենք իրենց բեղմնաւորում են և ծնում:

Ժողերը անյատակ են և սրանց մէջ ևս ապրում են այն բոլոր արարածներից, որոնք կան երկրիս վրայ, ինչպէս ծովի մարդ, ծովի աղջիկ, ծովի հրեշտակ (հուրի-մալաք), ծովի ձի, ծովի էշ և այլն:

Կապոյտ երկնակամարն ահագին ծով է, Աստծու հրամանով կանգնած, նրանից բարձր գտնուում է Աստծու ոսկէ աթոռը:

Արեւն սկզբում երկրիս շատ մօտ է եղել, սակայն մի անգամ մի պառաւ աղբը դուրս թափելիս վերան է ածել, ուստի և նա բարկացել է և վերև բարձրացել: Նա շարունակ պտոյտ է գալիս, երկնքի երեսովը գնում, գետնի տակովը վերադառնում է: Նա սաստիկ ամաչկոտ է, մի անգամ նա ասել է իւր եղբայր լուսնին, թէ ես գիշերները վախենում եմ մանգալու, ցերեկն էլ ամաչում, բոլորը ինձ են նայում: Լուսինը մի թովի մեծ գնդասեղներ է առել և տուել քրոջը՝ արին՝ ասելով. Առ և ով քեզ նայի՝ աչքը խրիր, և համարձակ չրջիր ցերեկը, իսկ ես գիշերը ման կը գամ:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ լուսնի վրայի բծերն այսպէս է բացատրում. Լուսինը մի անհամբեր երեխայ է եղել, մի

անգամ, երբ մայրը խմոր էր հունցում, սա լալով հաց է խնդրում: Մայրը խմորոտ ձեռքով մի ապտակ է տալիս ու անիծում, որ երբէք չկշտանայ: Նա ապտակի հարուածից թըռչում է երկինք և այնտեղ էլ մնում, կրելով իւր երեսին խրմորի ահագին կտորները: Երբ նրա փոքր կուշտ է լինում, պայծառութեամբ փայլում է, բայց հէնց որ քաղցում է, սկըսում է խաւարիլ:

Հուսնի նորին ծնունդը շուտ, իսկ հնացած ժամանակը՝ ուշ կ'սպիտակի:

Եթէ լուսնի շուրջը բակ է բռնում, ասում են, թէ դա նշան է, որ հղանակը խառնուելու է:

Աստղերից իւրաքանչիւրը մի մարդու է պատկանում, որի մահուան ժամանակ նա խաւարում է և վայր ընկնում. իսկ նորածինի համար նոր աստղ է ստեղծում Եստուած:

Հուսոյ աստղը թագաւորի աստղն է, իսկ շէկ աստղը՝ կաթուղիկոսի: Միւս աստղերից քաղուկը (7 աստղ են) շատ նաստ է. եթէ նրան տեսնի ոչխարը՝ երեսի և մէջքի բուրդը կը թափուի, եթէ տաւարը տեսնի՝ մէջքի մազերը կը թափուին, իսկ եթէ ձին տեսնի, հրեսի վրայ չհրտեր կը յառաջանան:

Քեարվան դռանը շատ անգամ մոլորեցնում է քեարվանին և ջարդում, որովհետեւ նրան լուսոյ աստղի տեղ ընդունելով շուտ ճանապարհ են ընկնում և մթութեան պատճառով մոլորում կամ ցրտից սառչում:

Յարդ-գողի ծանապարհին դարմանագողի ճանապարհ են կոչում և ջրհեղեղի ժամանակ դոյացած երկնքի պատառուածքն համարում, որտեղից ջուրը թափուել է երկիր:

Ժիածանը, որին կոչում են կանանչ ու կարմը, Աստծու դօտին է, լուսնում են և փռում: Սրա տակից ով կարողանայ անցնել՝ աղջիկ է տղայ, տղայ է՝ աղջիկ կը դառնայ:

Եթէ ծիածանը երեք կամարանի լինի, ուստիկ առատութեան նշան է համարում, եթէ գիւղի աջ կողմը կապէ՝ այդ տարի հունձը առատ կը լինի, իսկ եթէ ձախ կողմը՝ սակաւ:

Ծիածանը տեսնելիս ասում են՝

Կանանչ ու կարմիրը իմ ախպոր գլխին,
Սենն ու սիպտակը թուրքի գլխին:

Ամպի գոռոցի մասին պատմում են, թէ ջրհեղեղից յետոյ Աստուած ասել է մարդկանց, թէ բանի դեռ գիր չկայ, թող ամպի գոռոցը յիշեցնէ ձեզ ջրհեղեղը:

Առաջին անգամ ամպը գոռալիս զիւղացիները մի քար են դնում գլխին, մի կտոր երկաթ, յաճախ մեխ, առնում բերանը և քարով միմեանց մէջքին խփում ասիւով.

Քարէ գլուխ, էրկաթի աստամ:

որպէսզի քարի պէս ամուր գլուխ և երկաթի պէս կարծր ատամ ունենան:

Եթէ ամպի գոռոցն առաջին անգամ փետրուարին տեղի ունենայ, այդ տարին բերրը սակաւ կը լինի, իսկ եթէ մարտին՝ շատ առատ:

Անճրեւ.—Աստուած գաւազանով խփում է երկնքի ծովին և այնտեղից ջուրը վայր է թափւում, և կամ ամպերը իջնում գետնից ջուր են խմում և բարձրանում, անձրև անում:

Առաջին անգամ անձրև գալիս ասում են՝

Անձրև, անձրև գոլ արա,
Ցորէն հացը բոլ արա,
Անձրև, անձրև գոլ արա,
Թուրքի մողին թոլ արա:

Առաջին անգամ ձիւն գալիս՝

Ձիւն ա գալիս, վաղ ա գալիս,
Պախրի փսիհնք շաղ ա տալիս:

Եթէ երաշտ է լինում, անձրև բերելու համար վեց այրի կին կամ մի առջինեկ և մի տաշտաքերանք աղջիկ՝ ձեռներին մի շոր հագցրած ցախաւել բռնած՝ շրջում են գիւղը և տների առաջ կանգնելով երգում.

Նուրին Նուրին եկել ա,
Աջբա հուրին եկել ա,
Շիւա շապիկ հագել ա,
Կարմիր գօտիկ կապել ա.
Չու բերէք թաթը դնենք,
Եղ բերէք պորտը քսենք,

Ձուր բերէք գլխին ածենք,
Երկնքի դուռը բացենք:

Կամ

Նուրին նուրին նազարոյ,
Հս նազարոն եկել ա,
Քու դուռն ու դուս կայնել ա,
Շալէ շապիկ հագել ա,
Կէմէ գօտիկ կապել ա.
Ձու բերէք թաթը դրէք,
Եղ բերէք վարսը քսէք,
Ձուր բերէք գլխին ածէք,
Աստծանէ ցօղ ցօղայ,
Գետնիցը պտուղ դուս գայ:

Ամեն տնից ջուր են դուրս բերում, ամում նախ ցախաւելի, որ նուրի է կոչում և ապա նրան ման ամոզների վրայ, որոնք բոլորովին չեն բարկանում, այլ առնելով նուէր տուած ձուերը, իւրը, ալիւրը, խոնիկ ու մամը՝ հեռանում են: Երկար շրջելուց յետոյ այս ստացած նուէրները ծախելով մի քանի ոչխար կամ մի եգն են առնում, միւս առաւօտ եկեղեցու դրանը մատաղ անում, բաժանում: Երբ մատաղը ուտում պլրծընում են, նուրի ման ամոզ կանանցից չորսը լծում են մի արօրի, մինը մաճկալ, մինն էլ հոտաղ է դառնում և սկսում են հոռովել երգելով վարիլ երաշտից չորացած առունների տեղերը:

Բացի սրանից անձրի բերելու համար դիմում են նաև հետեւեալ միջոցներին.

Օձուճում պատարագից յետոյ գիւղացիները կժերով ջուր են բերում և լցնում Աստուածածին (Խաչգունտ) եկեղեցու հարաւային կողմում գտնուող մի գոյգ բեմախաչի զըլխին, որոնց տակ հանգստանում են Օհան Օձնեցու ծնողների մարմինները, որպէսզի սրանք բարեխօսեն անձրի գալու:

Հալբատում միեկոյն բանը կատարում են Յովհաննէս Ծործորեցի, Պլուզ մականուանուած վարդապետի զերեզմանի վրայ:

Ոմանք էլ սատակած ձիու ոլոզը տանում երեք ճանա-

պարհի վրայ թաղում են, սատակած էշի գանգը ջուրն են ձգում և կամ գիր անել տալիս և դաշտում թաղում:

Իսկ երբ կամենում են յարատե տեղացող անձրևը կտրել, մի առջինեկ և մի տաշտաքերանք երեխայ բոլորովին լուռ մի խումբ տղաների և աղջիկների հետ տնէ տուն ման են գալիս: Ըմէն մի տան առաջ խումբը երգում է.

Ճօլի, ճօլի, ճօլ չկայ,
Խաւիժ անեմ եղ չկայ,
Ճօլին ընկել ա ծովը,
Ծովիցը հանող չը կայ.
Չուան բերէք դուս հանենք,
Չաթու բերէք կցան անենք,
Խոփ ու ձեւիչ ժանգոտել են,
Հոտաղ մանկալ թոզոտել են,
Կանանչ տափին կարօտել ենք,
Կարմիր արեւին կարօտել ենք,
Թանձր շուաքին կարօտել ենք.
Եղ բերէք վարսը քսենք,
Ալիք բերէք խաւիժ անենք,
Բլիթ բերէք ծոցը դնենք,
Ուտենք, խմենք քէֆ անենք:

Տնեցիները մի քիչ ցելս են տալիս երկու լուռ երեխաների ձեռքը, և ձու, իւղ, ալիւր, ալ՝ խմբին: Վերջը այս երեխաները աղ ցանելով ցելսի վրայ մի մեծ բլիթ են շինում և խփում մի պատի, իսկ հաւաքած ձուով ու իւղով ձուաձեղ պատրաստում՝ ուտում, ուրախանում:

Մի քանի գիւղերում էլ նոյն նպատակով նուրին ման ածող երկու երեխաները եօթը դռնից ցելս են հաւաքում, եօթ գնդակ շինում, ապա քահանայի տանից մի աւել զողանում, վառում և այդ գնդակները մէջը ձգում:

Ոմանք էլ նոյն նպատակով կանանչ խոտը կրակի մէջ են ձգում, վառում:

Ուրիշներն էլ թուրքի գերեզմանից կամ հորթի կապելու եօթը փայտերի մօտից ցելս են հաւաքում և կրակը ձգում:

Կարկուտը եզիա մարգարէն է անում, ուստի և ծերունիները կարկուտ գալիս բղաւում են.

Նզիա մարգարա, էս չէնլիկ ա, քարերին, խարաբա աշխարհին տու:

Եւ եթէ չի լսում, Ս. Սարգսի փոխնդից պահածը փշում են դուրս բղաւելով. Ս. Սարգիս, դու բարեխօս լլիս Նզիա մարգարէին, որ մեր որդիերանց աշխատանքը մեզ զըսմաթ անի:

Եւ եթէ չի կտրուում, նոյն փոխինդը խառնում են տեառ. նընդառաջին վառած խարոյկի մոխիրի ու աղի հետ և շող են տալիս դէպի վերի:

Եւ կամ տարեմտի «քիւթուկի» խանձողն են դուրս ձգում:

Եւ եթէ սրանք էլ չեն օգնում, գութանի խոփը հակառակ կողմով դուրս են ձգում, որպէսզի Աստծուն բողոքէ, թէ վարել եմ, տանջուել, ինչի՞նչ Նզիա մարգարէն փշացնում է իմ աշխատանքը:

Կարկուտից գիւղացիները չափազանց վախենում են, ուստի և զատկից մինչև վարդափառ ամէն նրկուշարթի կիրակի են պահում, Ռուսաց Պրիվոյնայէ վիզի մօտ գտնուած Տօլու-բաբ (կարկտի հայր) ուխտատեղին հասարակական մատաղներ ուղարկում, որպէսզի կարկուտ չը գայ և եթէ չի օգնում՝ կարկտի գիր են անել տալիս:

Քամին մի պառաւ կլին է, որ փշում է և երբ գիւղացիների թեղի ժամանակ ցանկացած կողմից չի փշում, հայհոյում են, առելով. Քաւթառ պառաւ, քո հէքն անիծած, էս կռնից փշի էլի:

ՈՒՐԻՆԵՐԻ ՊԱՂՏԱՄՈՒՆՔ

Ա.

ԲԱՐԻ ՈՒՐԻՆԵՐ

Հրեշտակներ՝ քարի եւ շար.—Երկու տեսակ հրեշտակներ կան՝ քարի և շար: Երկուսն էլ թեաւոր են, միմեանց նման, միայն քարին՝ սպիտակ է, բազմերանգ թեւերով, իսկ շարը՝ սև:

Սրանք միշտ միմեանց հետ կուում են, ծննդկանի, հի-

ւանդի աջ կողմը՝ բարի, ձախ կողմը՝ չար հրեշտակը կանգնած միմեանց հետ վիճում, կռւում են՝ և ով յաղթանակում է, նա է տիրապետում սրանց հոգուն:

Պահապան հրեշտակ.—Ամեն մի երեխայ ունի պահապան բարի հրեշտակ, որ մի ամբողջ տարի խնամում է նրան, ջուր տալիս, եղունգները կտրում, իւր ձեռի խնձորով զբաղեցնում, ծիծաղեցնում նրան: Նա թեկերը քաց կանգնած է լինում երեխայի սնարի մօտ և կամ առաստաղում, որտեղից անկուշ հսկում է նրա վրայ:

Եւ այս է պատճառը, որ մի ամբողջ տարի երեխային ջուր չեն տալիս և ոչ էլ եղունգները կտրում:

Միևնոյն ժամանակ երեխայի ձեռքում միս չեն դնում, որովհետեւ նրա մատները մօմի պէս լոյս է տալիս, եթէ միս բռնեն, այդ լոյսը կը խաւարի:

Հացի հրեշտակ.—Ժողովուրդը հաւատում է, թէ կան հացի հրեշտակներ, որոնք կանգնում են թոնրի շուրջը, երբ հաց են թխում, ուստի հէնց որ կամենում են հաց թխել, խաշակներում են, երբեմն էլ խուսկ ծխում, ձգելով խոնկը թոնրի մէջ:

Տան-դովլաթ.—Մի մեծ գերդաստանից մի հարս բաժանւում է, իւր համար առանձնանում: Հետեւի առաւօտը գերդաստանի հայրն առաւօտ շատ վաղ, երբ բոլորը դեռ քրնած են լինում, վեր է կենում, տեսնում է, որ թարմ ձիւնի վրայ մնացած հետքից երևում է, որ մինը տանից հեռացել է, բայց չի վերադարձել: Նայում տեսնում է, որ տնեցիներից ոչ ոք չէ դուրս գնացել: Նայում է բաժանուած հարսի գռանը, տեսնում է, որ ոչ մի հետք չկայ, բռնում է իւր տան դռան հետքը և գնում: Մի քիչ անալուց յետոյ պատահում է մի մարդու, որին բարեկեղց յետոյ հարցնում է թէ ով է:

—Ես ձեր տան դովլաթն են, պատասխանում է այդ մարդը, ես այն հարսի ճակտին էի նստած, որ երէկ բաժանուեց ձեզանից: հետը գնալ չուզեցի, որովհետեւ փոքրիկ տուն է, ձեզ մօտ մնալ էլ չարժէ, ուստի և հեռանում եմ:

Գերդաստանի հայրը ոկսում է խնդրել, պաղատել, որ վերադառնայ տուն, սակայն դովլաթը չի համաձայնում, մին-

չի որ զերգաստանի հայրը խոստանում է հաշտուել բաժանուած հարսի հետ և նրան կրկին իր մօտն առնել:

Տաւարի-ըրվլաթ.—Ուզունլար մի զիշեր մի հարս իւր սկեսրոջ հետ միասին տանը առանց տղամարդի մնալով՝ զըռները կողպում են և կրակի առաջ լուռ ու մունջ նստում: Մէկ էլ յանկարծ դռնից մինը բարակ ձայնով կանչել է, որ դուռը բանան: Հարսը դուրս է եկել և տեսել մի սաստիկ մազոտ մարդ՝ կանդնած: Հարցնում է, թէ ով ես: Թէ մի մարդ եմ, էլի, եկել եմ: Հարսը վախեցած ներս է քաշում, մարդն էլ նրա յետից դնում և օջախի մօտ նստում է: Բերում նրա առաջ հաց են դնում, սա սկսում է ուտել: Ուտում է ուտում, բայց հացը չի պակասում: Մարդը անխօս սրբում է բերանը և յետ նստում: Այս ժամանակ սկեսուրը վերջնում է ճրագը և հարսի հետ գնում են օդան, որ այդ մարդու համար անկողին պատրաստեն՝ քնի: Այս մարդն էլ սրանց հետևում է, հարսը անկողինը ձգում է, մէկ էլ յետ են նայում որ մարդ չկայ: Նոր են հասկանում, որ սա տաւարի «զովլաթն է եղել»:

Ղումաթ.—Սողոմոն խառտունը մի նախիրի մօտից անցնելիս առում է, թէ այս ինչ կովի որովայնի հորթի ճակատը ծաղկաւոր (զաշղա) է: Նախրապանը պատասխանում է թէ չէ, պոչն է ծաղկաւոր, որ դրել է ճակատին, այդպէս է երևում: Սողոմոնը մորթել է տալիս կովը և տեսնելով, որ նախրապանի ասածն էր ճիշտ, հարցնում է, թէ ինչի՞ այդքան խառտուն տեղովը նախրապան է մնացել: Նա էլ պատասխանել է, թէ իմ դամաթս է այսպէս. իմ ծնեղեան ժամանակ իմ դամաթի գոշը (խոյ) ոտը տարել պողերն է քերել, դրա համար էլ ես չոր չորացել եմ, այն ինչ քո ժամանակը՝ զըմակն է քերել:

Բ.

ԶԱՐ ՈՒԻՆԵՐ.

Սատանաներ.—Սրանց զխաւսրը համարում է Բիւհարը, որի սրդին կոչւում է Սաթիէլ, իսկ աղջիկը՝ Նարմադուշիկ: Սրանց մասին պատմում են.

Ա.

Երբ Քրիստոսի մայրն ու մօրաքայրը (Եղիսաբէթ) Փրկչի գերեզմանի վրայ ողբում էին՝ զլուսնները քաշ ձգած և առանց շուրջը նայելու, սատանաները, որ մինչև այդ ժամանակ մարդկանց մէջն էին ապրում և նկատելի էին, կամենալով որանց ուշքը ուրիշ բանի վրայ դարձնել, որպէսզի մոռանան Տիրոջը, պարկերի մէջ պղնձէ ամաններ էին ամել և նրանց առաջ կանգնել թըխկթըխկացնում էին:

Աստուածածինը յետ է նայել և տեսնելով սատանաներին՝ անիծել է, թէ «աներեւոյթք ըլլիր», և այդ օրուանից նրանք աներեւոյթացել են, այլես մարդկանց չեն երևում:

Բ.

Մի անգամ մի սատանայ պատահելով Կարփեցի մի աղքատի, առաջարկում է նրան, թէ ես քեզ կը հարստացնեմ, եթէ քո, կնոջդ և երեխաներիդ հողին ինձ տաս: Աղքատը ասում է, թէ սպասիր գնամ կնոջս հարցնեմ, տեսնեմ ինչ կասի: Գնում կնոջը հարցնում է, կինն ասում է. Լաւ, հաճայն եմ, միայն այն պայմանով, որ մեր «ամէն ծուռը դրստէ»: Աղքատը գալիս գտնում է սատանային և պայմանը կապում:

Այնուհետև սատանան սկսում է որանց պէտքերը հոգալ. ահագին հարստութիւն է տալիս, զուարճութիւններ է պատճառում: Մի օր էլ, երբ իւր կարծիքով, ամէն ինչ արած, կատարած էր համարում, սատանան ինքնագոհութեամբ հարցնում է կնոջը, թէ էլ բան չունի՞ր ծուռը՝ դգիմ: Կինը մի մազ է հանում գլխից և տալիս, թէ դգիր: Սատանան առնում գնում է մաղը և երկար շարշարուելուց յետոյ ուղղում, բերում տալիս կնոջը հարցնելով.

«Այդ մէկն էր, թէ էլի կայ»:

— Ինչպէս չէ, մի ամբողջ խուրց, պատասխանում է կինը:

Այս օր լսում է սատանան, խիոյն անհետանում է: Այսպէս կարփեցի կինը մինչև անգամ սատանաներին է խափում:

Գ.

Ուղունլար գիւղում Դորգնանց պապը մի անգամ օջախի մօտ նստած միջոցին տեսնում է, որ մի քանի սատանաներ եկան ներս մտան: Իսկոյն վերցնում է խանձողը և տալիս որանցից մինի զլխին: Սա վայր է ընկնում, խոկ միւսները փախչում են: Պապը սիրտ է անում, սրա մազերից մի քիչ կտրում պահում: Մի քիչ յետոյ սատանան վեր է կենում, և էլ չի հեռանում, մնում է սրանց տանը: Սրանք դրան եօթը տարի ծառայեցնում են, միշտ հակառակ ձևով հրամայելով: Երբ եօթը տարին լրանում է, այս սատանան սաստիկ աղաչում է, որ իւր մազերը իրան տան, զնայ: Սրանք էլ տալիս են: Սատանան նորից է սկսում աղաչել, պաղատել, որ տնից մի բան տան իրեն: Վերցնում մի բուռ մոխիր և տալիս նրան: Սատանան անհետանում է, բայց մինչև այժմ էլ սրանց տանը մոխիր չի մնում, սատանան հաւաքում, տանում է:

Դ.

Իգահատցի Աբաղ որսորդը պատմում էր. «Որպէս աշխարհին յայտնի է», երիտասարդ ժամանակս ես որսորդութիւն էի անում և «բոլորը գիտեն, որ իմ գնդակը զետին չէր ընկնիր»: Քանի քանի լիզգիներ ենք քոթկաթաղ արել Հասան խտնի տարուց առաջ... Հա, այն էի ասում, որ մի անգամ մենակ գնացի որսի, մի անտառի մէջ մութը վրայ հասնելով կրակ վառեցի և սկսեցի սպանածս եղնիկի մօտ խորոված անել. հրացանս կողքիս դրած էր: Յանկարծ տեսնում եմ անտառի խորքից մի մարդ ելաւ, եկաւ նստեց իմ հանգէս և ինքն էլ սկսեց խորոված անել: Խօսում եմ, չի խօսում, հարցեր եմ տալիս՝ չի պատասխանում, անձղակոթ եմ վեր առնում, որ գլխին տամ, նա էլ նայն է անում: Կարծելով, որ անտառում մօլորուած մի լեկզի է, վերցրի հրացանս և դրա կրծքին տուի: Հրացանիս ձայնի հետ տեսնեմ մի սողալի ողբ ընկաւ և ամբողջ անտառը լցուեց: Հրացանս ձեռ-

քիցս խլիցին՝ քարերով տուին, ինձ քաշ ածիցին ու տոնր թէ կըտաս: Հասկանալով, որ սատանաների ճանկն եմ ընկել, սկսեցի հայր մեր ասել: Եօթն անգամ ասել էի, երբ ինչպէս որ մարդ քնից կը դարձի, այնպէս յանկարծ դարձեցայ, տեսնեմ չորս բոլորս ոչինչ չը կայ, կրակը առջիս վառվում է, խորովածս այրուել էր, հրացանս էլ կողքիս դրած...

Ե.

Մի օձնեցի պատմում էր. Մի տարի երիտասարդ ժամանակս Արտաթանու գտներում (ձմեռանոց) տաւար էի պահում. երեկոյեան գէմ գուռնա դհուլի ձայն լսեցի, կարծեցի, թէ հարս են տանում: Միմեկ, տաւարը ներս էի արել ու կրակի կողքին նստել, տեսնեմ գուռնա դհուլը եկաւ գոմի գուռը: Դուրս ելայ, ինչ տեսնեմ. բոլորովին լոյս է, և գուռնաչիք, անբաւ հարսնեորք, և հարս ու թագաւոր գոմի դռանը ուրախութիւն են անում, պարում: Ինձ էլ առաջարկեցին պարել, ու հետեւին առած տարան: Բաւական վնասուց յետոյ, յանկարծ տրեխս ոտիցս դուրս եկաւ, նստայ շինելու: Մի քանիսն ինձ շտապեցնելով հարցրին, թէ ինչի նստայ: Ես բացատրեցի նրանց, թէ տրեխներս խողի բարակ կաշուց լինելով քրքրուեցան և ոտքիցս դուրս ելան, ուզում եմ ամբացնել: Խողի անունը բերնիցս դուրս ելնելուն պէս՝ էլ հարսանիք, հարսնեոր տնյայտացան աչքիցս. աշխարհը միմեկ և ես ինձ տեսնում եմ գոմերից կէս օրուայ ճանապարհ հեռու մի անտառի մէջ վար ընկած. իսկոյն երեսո խաչակներում եմ հասկանալով բանի էութիւնը և մինչև լուսաբաց հագիւ վերագառնում գոմերը:

2.

Օձունում Օսանք, Արգուիում Դաւիթ քօխովանք, Ջահալիում Քոչնանց Բոշարը նկատել են, որ իրենց գոմերում ձիերը գիշերները սաստիկ քրտնում են և մազերը հիւստւած են լինում. կուտր են քսում ձիերին և բռնում մի մի սատանայ եօթական տարի աշխատեցնում, յետոյ արձակում: Սրանք հեռանալիս մի բան էին խնդրել իբր վարձ իրենց եօթն տա-

բուայ ծառայութեան, սրանք էլ մի մի բուռ մոխիր են տուել, այս պատճառով էլ սրանց տներում երբէք մոխիր չի մընում, սատանաները հաւաքում, տանում են:

Մի նայնանման գէպրից յետոյ Արդուիեցի Օթարանք ջուր են տուել, և մինչև այժմ էլ սրանց տանը ջուրը բարաքեաթ չունի, որքան էլ բերեն, մի քիչ յետոյ չքանում է:

Իսկ Շնոյ գիւղում, Չաթինենց տանը գգալ երբէք չէր մնում. մի օր տեսնում են, որ մի կին եկաւ և գգալները հաւաքեց, ուզում է տանի: Տան տղամարդը սրտոտ է լինում, վրայ է վազում, մի հատ խփում վայր ձգում կնոջը, թէ այդ ուր ես տանում մեր գգալները:

— Զեր պատը այդ մեզ է տուել, պատառխանում է կինը և անյայտանում:

Նոր հարց ու փորձ են անում, իմանում, որ իրենց պապն էլ մի սատանայ է բռնած եղել, եօթը տարի աշխատացրել և վերջը մի գգալ նուիրել:

Է.

Երկու մարդ միմեանց գանդատում էին, թէ որքան անում են, չեն կարողանում կրակ վառել: Սրանց խօսակցութիւնը լսում են երկու սատանայ և սրանց վրայ ծիծաղելով միմեանց ասում. «Աղա թող չախմախը քարին տան, կը տեսնեն ղնց է վառվում»: Մարդիկ լսում են սրանց ասածը և խիղոյն գնում փորձում, կրակ ոտանում: Երբ բոցը բարձրանում է, նոյն սատանաները գալիս են սրանց մօտ և հարցընում, թէ այդ ով ձեզ սովորեցրեց կրակ հանել:

— Այդ մենք վաղուց գիտէինք, պատառխանեցին այս մարդիկը:

Ը

Երբ առաջին անգամ ձիթահանք շինեցին, խիղոյն չը կարողացան ձէթ հանել. չղիտէին ինչպէս անէին: Այս ժամանակ սատանան եկաւ նրանց մօտ և խոստացաւ սովորացնել ձէթ հանելու կերպը, եթէ որ իրեն էլ մաս տան: Մարդիկ չհամաձայնուեցան և շարունակեցին փորձիւր անել, բայց

անօգուտ: Մի օր էլ երբ սատանան ներս մտաւ միննոյն առաջարկը անելու, ձիթահանքի տէրը տաք ջուր ուղեց: Սատանան այս լսելով՝ բացականչեց. Ի՞նչ, գտա՞ք գաղտնիքը, տաք ջուրը կ'թաւատի վրայ պիտի ածէք:

—Այո, պատասխանեց տէրը, վաղուց արդէն գտել ենք գաղտնիքը և կարիք չունինք քեզ մաս տալու:

Եւ հէնց որ սատանան ամօթահար հեռացաւ, տէրը փորձեց սատանի առածը և հիանալի ձէթ ստացաւ:

Թ.

Կլեկչին ամանները մարրում է և կամենում է կլայեկել, սակայն չի իմանում, թէ կլայեկը ինչո՞վ քսէ: Երկար, գուր ջանքեր թափելուց յետոյ, կլեկչին կողպում է խանութն ու դնում: Սատանան պատահում է նրան և հարցնում.

—Կլեկեցիր ամանները:

—Կլեկեցի, պատասխանում է կլեկչին:

—Թէ ի՞նչով, բամբակով, կրկին հարց է տալիս սատանան:

—Հա՛, բամբակով, պատասխանում է կլեկչին, յետ դառնում, գրանով փորձում, տեսնում է կլայեկուեց:

Ջրի խաւն. (ջրի մարդ): Սրանք ապրում են գետերի, լճերի և ծովերի մէջ. կիսից բարձր մարդու մարմնով և զըլխով, իսկ ներքի ձկի մարմնով և պոչով են լինում: Ձկան թեւերի տակ լինում են մարդկային երկու ձեռք, բայց ոչ ոտներ: Երկու սեռի են լինում, շատ իմաստուն, կերակրում են ընդհանրապէս աւաղով, երբեմն էլ խեղդուած մարդկանց դիակներով. և այս պատճառով շատ անգամ աշխատում են նաւեր խորտակել, որպէսզի լաւ ճաշ ունենան:

Քաւթառ քոսի. Օձնեցի Մայրանը մագմագոտ, ծըլծրլուտ (ծալ ծալ մագերով) մորթի՝ խորխո՛ւ ունէր, երբ հագնում էր՝ դառնում էր քաւթառ քոսի, էլ նրան ոչ մարդ էր տեսնում և ոչ շուն հաջում վիրան: Գիշերները դնում էր օրօրոցներից հրեխաներին հանում տանում Օձունի ձորի քաւթառ քոսի էրում (այր) ուտում: Օձնեցիները իմացան, սկսեցին սաստիկ հալածել, թողեց գաղթեց Թագազեղ, ուր և մեռաւ:

Գ

Յ Ա Ի Ե Ր

Դող.—Ուզունլարում Ա. Մ. որ երկար ժամանակ զո-
ղացնում էր, մի անգամ, երբ կամենում էր մածուն ուտել,
զգում է, որ զոյը պիտի բռնի, նայում տեսնում է, որ զոյը
գլխի վրայ նստած է, կամացուկ այդ գլխի մածունը լցնում
է կողքը դրուած մորթէ պտրկի (տաւարջուկ) մէջ և բերանը
կապում: Իսկոյն պարկն սկսում է դողացնել, իսկ ինքը բոլո-
րովին ազատւում է այդ հիւանդութիւնից:

Հարինքի հրեշտակ.—Օձունում մի պառաւ պատմում էր.
Մի օր մեզ մօտ մի ծերունի հիւր հկաւ, որ իւր ասելով
տասերկու տարի շարունակ հարինքի հրեշտակներին ման էր
ածել: Նա ասում էր, թէ դրանք ամենից առաջ զհտնափոր,
ալբատ տներն էին մտնում: Միայն սև շներից ու սև կատու-
ներից խոյս էին տալիս: Երբ ներս էինք մտնում, նրանք զը-
նում ծալքի վրայ նստում էին և ինձ հրամայում, որ այդ տնից
ուտելիք և ըմպելիք մատուցանեմ իրենց: Ոչ նրանց և ոչ ինձ
մարդիկ չէին տեսնում, ևս մօտենում էի սփռոցին և եղած
ամենալաւ բաները վերցնում տալիս սրանց: Երբ ուտում
կշտանում էին, հանում էին իրենց մօտի մատեանը և սկսում
տան անդամների անունները գրել: Ում անունը աջից ձախ է-
ին գրում, նա միայն հիւանդանում էր, իսկ ում անունը ձախից
դէպի աջ էին գրում, նա մեռնում էր: Երբեմն իմ սիրելիների
անուններն էլ էին ընկնում այդ մատեանը և երբ ես տես-
նում էի, որ ձախից աջ են գրել՝ խնդրում, ազաչում էի, որ
գոնէ աջից ձախ գրեն, սակայն նրանք պատասխանում էին, թէ
«եազրլան փողովմազ» (գրուածը չի ջնջուիլ), և ձեռների գա-
ւազանով խփում գլխիս: Այդ միջոցին ևս ցաւ չէի զգում,
սակայն նայեցէր, թէ որպիսի սպիներ են մնացել այդ հա-
րուածներից:

Ես իմ աչքերովս տեսայ նրա գլխի սպիները, հաստասեց
պատմող պառուր, էլ ինչպէս կարող էի կասկածիլ նրա ա-
սածների վրայ:

Ժաղիկ. - Ջնողնեցի մի կին պատմում էր, թէ տասն տարի առաջ գիշերները երկու պառաւ ինձ դուրս էին կանչում, գլխիս մի սե բան դնում, և ձեռիս գիղնաւոյն փոշի ամում: Ես այլիս չէի կարողանում տանը մնալ, շարունակ շրջում էի և այդ փոշին շաղ տալիս սրա նրա վրայ: Առաւօտ շատ վաղ միկնոյն պառաւներն գալիս էին ինձ մօտ, վերցնում գլխիցս սե բանը, ևս խփոյն տուն էի վերադառնում: Յետոյ նկատում էի, որ ում վրայ այդ ինձ տուած փոշուց ամեւ եմ՝ ծաղիկ է հանել:

Մի կին, որի բոլոր երեխաները մեռել էին ծաղիկից, իւր տաշտաբերանքի ժամանակ, երբ ծաղիկը գալիս է գիւղը, վերցնում է իւր մէկ հատիկին և հեռանում գիւղից, որպէսզի ծաղիկը նրան էլ չը տանի: Գնում է, դնում, վերջը նկատում է, որ մի ամայի տեղում մի ծուխ է բարձրանում: Գնում է ներս մտնում, տեսնում մի պառաւ նստած:

Սա Գաբրիէլ հրեշտակապետի մայրն է լինում, այն ժամանակներում Գաբրիէլ հրեշտակապետը դեռ ևս երկրիս վրայ էր ապրում: Այս պառաւը հարցնում է այս կնոջը, թէ ո՞վ է և ո՞ւր է գնում, սա էլ պատմում է, որ իւր բոլոր երեխաները ծաղիկից մեռել են, այժմ իւր տաշտաբերանքը առել, նրա երեսից փախել է: Երեկոյեան Գաբրիէլ հրեշտակապետը տուն է գալիս, այս պառաւը ծածուկ հարցնում է նրան, թէ այդ կնոջ երեխայի ճակատին ինչ է դրած, արդեօք աղատուելու է ծաղկի ձեռից:

Գաբրիէլ հրեշտակապետը պատասխանում է, թէ դա երեք օր պիտի ապրի և այնուիսի մի մահով պիտի մեռնի, որ մայրը իւր կռները կռծէ, թէ ևս արի:

Այս կինը այդտեղ երկու օր մնում է, երրորդ օրը երբ պառաւը կամենում է հաց թխել, սա ասում է նրան. «Նանի, այդ հացից ես էլ եմ ուտելու, դու պառաւ ես, թող ևս թըխեմ», պառաւը թոյլ է տալիս: Սա հունցում է խմորը, ըսկըտում դնտել: Այս ժամանակ երեխան մօտենում է մօրը և ասում, թէ մի բլիթ եմ ուզում: Մայրը կռնով յետ է հրում, թէ դէն պնայ, դեռ ժամանակը չէ: Երեխան վայր է ընկնում

և մեռնում: Խեղճ մայրն սկսում է կռճերը կռծել, լաց լինել և ասել. «Մեռնի այս կռները, սրանք եղան որդուս մահուան պատճառը»:

Երեխան ծաղիկ հանած ժամանակ ծնողները կիրակի են պահում, ընկուզի և սառը շաքարի փոշոնց երեք մոմ են չինում և վառում, խուսկ ծխում, կարմիր շորեր փռում:

«Տուր».—Երբ մինը մեռնելիս մէջքի վրայ կարմիր բծեր է ունենում, ասում են, թէ նա «տուր»-ից է մեռել, այսինքն ոգիները իրենց ձեռի դաւազանով «տուել» են (խփել են) նրան, և այդ կապոյտ բծերը հարուածի հետքերն են:

Ցաւախուրջին.—Երբ գերդաստանի մէջ բուն է դնում մի վարակիչ հիւանդութիւն, տնեցիներն այդ հիւանդութիւնն իրենց տանից հեռացնելու հաւատով փախսից մի փոքրիկ խուրջին (բակեղաթ) են կարում և տան անդամների թուի համեմատ կէնճիներ (չիւղեր) հաւաքելով տնից՝ լցնում են նրա մէջ և տանում ծածկաբար ամփոփում դրացիներից մինի ցանկապատի մէջ: Այսպիսով ցաւը իրենց տանից փոխադրում է հարևանի տունը և իրենք այլևս չեն հիւանդանում:

Բացի սրանից ցաւը տնից հեռացնելու նպատակով չինում են երկու տիկնիկ և միմեանց կտրող երեք ճանապարհների մէջ թաղում, կամ այդ տան ալիւրամանից ալիւր են վերցնում և տանում հոսող ջրի վրայ մաղում, հաւատացած լինելով, որ ցաւը, սիրելով միշտ ալիւրի վրայ նստել, կարող է նրա հետ ջուրը թափուել և հեռանալ և կամ տունը լաճ աւելում են և աղբը ածում դրացու աղբահօրը: Եւ եթէ այս բոլոր միջոցները չեն կարողանում հեռացնել ցաւին տանից, խնդրում են մի որեւէ սրբի միջամտութիւնը և խոստանում, որ եթէ նա հեռացնէ ցաւը տանից՝ մի որոշ իր, օրինակ, մի կաթսայ, մի կացին և այլն, կը ծախեն և արժէքը կը նուիրեն այդ սրբին՝ մատաղ անելով: Եւ որպէսզի սուրբը չը կասկածի նրանց ուխտի վերայ, այդ իրը տանում են գրկցի մօտ «գրաւ» դնում, և երբ ցաւը հեռանում է, իրը վերցնում, ծախում և ստացած դրամով ոչխար են գնում, մատղում, խակ եթէ չի հեռանում, իրը նորից յետ են վերցնում:

Մոլեռանդ կանայք խաչի սէր են ման գալիս.— Երբ մի կին մի որևէ երկարատև հիւանդութեամբ տանջւում է, կամ որդիքը մեռնում են և կամ սիրելիներից մինը սաստիկ հիւանդ է, նետ չեն, փալ բանալ տալով իմանում է, թէ որ խաչեցն է, ապա երեք, հինգ կամ հոթը գիւղ բոբիկ ուտով հետի անցնում է և դռնէ դուռ մուրալով «խաչի փայ» հաւարում և խունկ, մում, սեղանի զարդարունք, մատաղացու առնում, տանում այդ խաչին նուիրում:

Ամօթխած գեղջկուհին, որ իւր երեսը ծածկում է օտարից և խոյս տալիս մարդկանցից, այսպիսի գէպքերում մի պառաւ կնոջ ուղղեկցութեամբ, սպիտակ դաթիրէն (ծածկոց) ծածկած, առանց ամաչելու ման է գալիս գիւղից գիւղ, տընից տուն և մօլում: Գիւղացիները մեծ յարգանքով են վերաբերում գէպի այսպիսի «խաչի սէր մանեկողները» և մեզք են համարում նրան քղորմութիւն չը տալը:

Բայց երբ սրբերի միջամտութիւնն էլ ցանկույի հետևանքը չի ունենում, և ցաւերը յամառութեամբ շարունակում են մնալ տանը, հետևում են Գ—ի և Բ. քահանայի օրինակին.— Օձունում Գ.ի անասունները վարակիչ հիւանդութեամբ բռնուելով սկսում են կոտորուիլ: Գ. մի կով է մատուում, գոմում չի միառում, խունկ ծխում, որսէսդի «ազար ման ածող հրեշտակների» ոչքը քաղցրանայ իւր վրայ ու թողնեն գնան: Սակայն բոլորը զուր է անցնում և կոտորածն աւելի ևս սաստկանում է: Այս ժամանակ Գ. աստիկ կատաղում է, վերցնում է մի ահագին մահակ և անասելի հայհոյանքներ ուղղելով այդ հրեշտակներին, սկսում է ուժգին հարուածներ տալ պատերին, առաստաղին և անկիւններին: Հետևեալ օրը կոտորածը դադարում է: Միևնոյն ժամանակ հարեան պառաւը գալիս ասում է, թէ ինքը նոյն գիշերն երազում տեսել է, որ տաճկական հանգերձներով չորս հոգի, ձեռներին տէգեր բռնած, դուրս են եկել դրանց գոմից: Պառաւը հարցել է դրանց թէ ովքեր են և ո՛ւր են գնում, նրանք էլ պատասխանել են, թէ իրենք «ազարի հրեշտակներն» են, և զգուշով Գ—ից, գնում են Բ. քահանայի տունը: Նոյն իսկ նրանցից մինը

ցոյց է տուել պառուին Գ — ի հարուածներից վիրաւորուած զլուխը:

Մի քանի օրից Բ. քահանայի անասուններն էլ են ըսկըսում կոտորուել և սա լսելով պառաւից նրա տեսած երաւը, աւելի զօրեղ միջոցի է զիմում այդ անկոչ հրեշտակներին իւր գոմից հեռացնելու: Մի մեծ կրակ է վառում գոմի մէջ տեղը, եօթը շամփուր փոփոխակի տաքացնում և վսխում պատերի, առաստաղի ծակերն ու անկիւնները:

Հետեւեալ օրը նոյն պառաւը պատմում է, թէ կրկին տեսել էր հրեշտակներին մի ուրիշ գոմ փոխադրուելիս, և թէ դցանցից երկուսը կուրացել էին հնարադէտ քահանայի տաք շամփուրից:

Ս Ր Բ Ե Ր

Մովսէս. — Սա Սինայի լեռան վրայ Աստծու հետ խօսելուց յետոյ սաստիկ հպարտացել է, թէ իրենից արժանաւոր մարդ չը կայ աշխարհում, որովհետև ինքը միայն արժանի եղաւ Աստծու հետ խօսելու: Քիչ յետոյ ստրից իջնելիս ճանապարհը կորցրել է և գնացել իւր ժողովուրդից բաւական հեռացել: Վերջապէս մի ծերունու է պատահել և ասել նըրան. Ես Մովսիսի ժողովուրդից եմ, ցոյց տուր ինձ նրա երկիրը: Ծերունին պատասխանել է, թէ Մովսիսի երկրի մասին ուռաջին անգամն է լսում, լաւ կանէ որ գնայ իւր մեծ եղբօրը հարցնէ, թիկնա նա գիտենայ: Մովսէսը գնացել է նշա մօտ, սակայն սա ես ոչինչ լսած չէ եղել այդ երկրի մասին, ուստի և ուղարկել է ամենամեծ եղբօր մօտ: Եւ երբ Մովսէսը միւսնոյն խնդիրը սրան էլ է արել, սա պատասխանել է, թէ Մովսէսի անունը երբէք լսած չէ, սակայն կարող է ամպերից իմանալ: Ապա ցած է կանչել տմպերին և հարցրել է նրանց, թէ ո՞րն է Մովսիսի երկրի վրայ անձրև տեղացնում: Մի փոքրիկ ամպ ասել է, թէ ես եմ տեղում: Այդ ժամանակ ծերունին պատուիրել է այդ ամպին, որ նրան տանի այդ երկիրը:

—Լազ, պատասխանե՛լ է ամպը, թաղ աչքերը խփէ:

Մովսէսը խփել է աչքերը, և երբ մի քանի րոպէից բաց է արել, տեսել է իւր ժողովուրդի մօտ կանգնած: Այս ժամանակ մի հրեշտակ երևացել է նրան և ասել. «Աստուած պատժեց քեզ հպարտախալուդ համար, նա քեզ մոլորեցրեց, որ տեսնես, թէ քեզանից շատ աւելի արժանաւոր, նոյն իրկ ամպերին հրամայող մարդիկ էլ կան, որոնք, սակայն, չեն հպարտանում:

Եղիա մարգարէ:—Սա մի շատ առարկինի մաշկակար է հղել, որ չը կամենալով կանանց երեսին նայել, մի մեծ ծանր գլակ է ծածկել, որպէսզի երբէք չը կարողանայ վիրև նայել: Սակայն մի անգամ սատանան կնոջ կերպարանքով եկել է մաշիկ կարել տալու, փոքրիկ, գեղեցիկ ոտը ցոյց տուել, մի թիշ սիրախօսել. եղիան բարձրացրել է դուխը և երեսին նայել: Բայց իսկոյն զգացել է, որ մեղանշեց, ձեւի հերոնը աչքն է խրել, կուրացել: Բայց նոյն վայրկեանին սատանան անյայտացել է և նա երկինք է համբարձել:

Աստուածածին.—Կոյս Մարիամը կուժը ուսին դրած ջրի գնալիս մի ձայն է լսել, թէ Մարիամ, քեզանից պիտի ծնուի Քրիստոսը: Մի քիչ յետոյ Մարիամը զգացել է, որ մի քամի ականջից ներս է մտնում և նկատել է, որ որսվայնը հետզհետէ մեծանում է: Մի առ ժամանակից յետոյ Մարիամը տեսել է, որ մի լուսեղէն բոց գուրս եկաւ բերանից քոչել է, ծոցտով փաթալծել և դրել մզօր:

Սեդրակ, Միսակ և Յարէթնակովը առանձին առաջիձին եկել են նրան տեսութեան, սակայն Սեդրակին երևացել է ծերունու, Միսակին միջահասակ, իսկ Յարեթնակովին մի երիտասարդի կերպարանքով:

Յետոյ Մարիամը վերցրել է Յիսուս երեխային և գնացել, մի պառաւի տուն իջեանել: Պառաւը սիրով ջուր է տաքացրել և բերել, երեխային լողացրել է, և երբ տօրել է տաշտի ջուրը թափելու՝ տեսել է, որ թանձրացել, ոսկի է կտրել:

Ս. Նշան. Ա. Երբ Լեզգիները աւերում էին Լօռին, իգահատցի 75 տարեկան Խուզավէրդի ծերունին փախչում և

ապատանում է հաղբատի վանքում: Այստեղ տեսնում է, որ մի մեծ, արտասովոր թռչուն եկել, թռչել է Ս. Նշանի եկեղեցու խաչի թաղի վրայ և երեք օր այդպէս կացել: Վանահայրը և գիւղացիները զարմացած հարցրել են այդ ծերունի խոնարհը ունի, թէ ինչ պիտի նշանակէ այս թռչունը: Սա էլ պատարխանել է, թէ Լեզգիների աւերած չրջակայ եկեղեցիների զօրութիւնները թռչունի ձևով եկել, իջել են այս եկեղեցու վրայ: Այս որ աւել է, թռչունը դէպի երկինք է սաւառնել և անհետացել: Եւ այդ ժամանակից մինչև այժմ էլ թողնուրպը կարծում է, որ չրջակայ Քոբայրի, Ս. Գրիգորի, Սնդուի և այլ աւերակ եկեղեցիների զօրութիւնը հաղբատի Ս. Նշանի վրայ է անցած:

Բ. Մի անգամ մի քանի հաղբատեցիներ վրացի խոզարածներից 30 խոզ են գողանում: Սրանք մալխա են գողերին բռնում, սակայն երբ վերջիններս իրենց յանցանքը չեն յանձն առնում, վրացիներն ստիպում են, որ գնան Ս. Նշանը համբուրեն և երգուն, որ իրենք չեն գողացել: Հաղբատեցիներն ստիպուած գնում են, բայց հէնց որ ներս են մտնում, առաջինը վայր է ընկնում, ուշաճնաց լինում և մեռնում: Վրացիներք զարհուրած թողնում փախչում են, իսկ հաղբատեցի գողերն սկսում են բղաւել, թէ ուր էք փախչում, մենք ենք գողացել, կէէք, տարէք: Սակայն վրացիները յետ չեն դառնում, այլ բղաւում են, թէ սուրբ Նշանին մասաղ արինք:

Գ. Մի անգամ երբ լեզգիները յարձակւում են հաղբատեցիների վրայ, որ կոտորեն, սրանք տեսնում են, որ յանկարծ Ս. Նշան եկեղեցու դռները բացուեցին և մի դեմքին զգեստով եպիսկոպոս դուրս եկաւ և խաչակնքելով հայածեց բոլոր լեզգիներին: Հասկանալով, որ այդ դեմնազգեստ եպիսկոպոսը Ս. Նշանն է եղել, սկսել են նրան «դեմնաթիկունք» լուկ լեզգիների հալածուած տեղին էլ «յաղթուած փոս» կոչել:

ՕՋԱՆ ՕՃՆԵՑԻ

Օհան Օճնեցին եւ աւօրինի երեխան.— Օհան Օճնեցին ապրում էր Օճունում: Նա իբր կով կթող պահում էր մի այրի կին: Ինչպէս է պատահում, այդ այրի կինը մի որդի է

ծնում: Ժողովուրդը տեսնելով այս, սկսում է կասկածել Օհան Օձնեցու առաքինի կեանքի վրայ և բամբասում նրան:

Օհան Օձնեցին սաստիկ վշտանալով երեսայի ծննդեան ութօրեակին պատարագ է մատուցանում, հաւաքում է ժողովրդին եկեղեցի, բերել է տալիս վերոյիշեալ կնոջ նորածին որդուն և ասում նրան. Աստծու անունով հրամայում եմ քեզ, ով մանուկ, լեզու ել և ասա, թէ դու ում որդին ես:

Իսկոյն ութօրեայ երեսան լեզու է հղնում և ասում.

—Ես հովիւ Օհանի որդին եմ:

Ժողովուրդը զարմանալով հրաշքից և խղճահարուելով, որ իզուր բամբասել է առաքինի Օհան Օձնեցուն, ընկնում է նրա ոտները, մեղայ գալիս: Բայց Օհան Օձնեցին լիովին չի ներում, այլ մի թեթև անէծք է դնում օձնեցիների վրայ՝ ասելով. «Ո՛չ բոլորովին կտրուիք (աղքատանաք), ոչ էլ բոլորովին հարստանաք», և այս է պատճառը, որ օձնեցիք ոչ շատ աղքատանում են, ոչ շատ հարստանում:

Յետոյ Օհան Օձնեցին որոշում է հեռանալ այս գիւղից: «Գնամ, ասում է նա, մի այնպիսի տեղ, ուր ոչ եզան լուծ կայ, ոչ կովի կիթ», սրալէսդի ստիպուած չը լինի ծառաներ կամ կով կթող կանաչք պահել:

Նա բարձրանում է Արդուի լեռան և այնտեղ սկսում է ճգնել, բայց այդ տեղից միշտ հայեացքն ընկնում է Օձուն գիւղի վրայ, որը յիշեցնում է նրան անարդար բամբասանքը, ուստի և իջնում է ձորը, հիմնում այժմեան փոքրիկ վանքը և շարունակում այստեղ ճգնել:

Օհան Օձնեցին եւ վիշապները. —Մի անգամ Օհան Օձնեցին պատարագ մատուցանելիս դրսից մի ֆշշոց է լսում. իւր եօթը սարկաւազներից մինին ուղարկում է, որ իմանայ թէ ինչ ձայն է: Սարկաւազը գնում է և չի վերադառնում, ուստի և Օհան Օձնեցին երկրորդ, ապա երրորդ, չորրորդ, վերջապէս եօթներորդ սարկաւազին է ուղարկում և երբ տեսնում է, որ ոչ մինը չի վերադառնում, հէնց այնպէս զգետտաւորուած դուրս է գալիս վանքից և տեսնում է երկու ահապին օձ, իսկ ժայռի գլխին մի կին՝ գլթանին հաց տանելիս:

հասկանալով, որ այդ օձերն են կլանել իւր սարկաւագներին, և բարկոտնալով, որ այդ պառաւը իրեն իմաց չէ տուել, աւսում է. «Վիժեցէր սարկաւագներին և բոլորդ էլ քար դարձէր»:

Իսկոյն օձերը վիժում են եօթը սարկաւագներին, սակայն մեռած, և քար դառնում: Քար է կտրում (դառնում) նաև այն պառաւ կինը, որ դուժանին հաց էր տանում:

Այժմ Օհան Օձնեցու վանքի և Արդուի գիւղի մէջ ցոյց են տալիս այս երկու օձ-վիշապները, որոնք ժայռի մէջ ընկած սև քարի շերտեր են, մօտ յիսնական սաժէն երկարութեան: Ժայռի գլխին, քարերի կոյտը և մի տափարակ քարի վրայ նկարուած ավսէն ու գդալները պատկերացնել են տալիս դուժանին հաց տանող պառաւին:

Օձ համարուած քարաշերտի մէջտեղից, որ այժմ «օձի սլորտ» է կոչւում, հոսում է երկաթաջուր: Այստեղ առաւելապէս բորոտ և առհասարակ հիւանդոտ մարդիկ մոմ են վառում, խոնկ ծխում, և այդ ջրով յողանում, խմում, կամ իրենց վէրքերին քսում, որ առողջանան:

Այս ջրի մէջ մի քիչ աղ աւելացնելով տալիս են հիւանդ անասուններին խմելու, որ առողջանան:

Օհան Օձնեցին եւ յոյները.— Օհան Օձնեցու ժամանակ յոյները սաստիկ նեղում էին հայերին: Նրանք տախտակը ծակում էին, անցկացնում հայի վիզը, երկու կողմում մի մի յոյն նստում, որոնք հայի գլխին ընկոյզ կոտրելով ման էին գալիս և զուարճանում:

Այս նեղութիւնների ժամանակ մի կնոջ միակ, հիւանդոտ որդին ցորենի հաց է ուղում, իսկ յոյները հայերի համար ցորենի հացը «պաս էին դարձրել», նրանք դարի հաց էին ուտում: Այս կինը գիմում է մի ջրաղացպանի և մի քիչ ցորենի ալիւր խնդրում իւր երեխայի համար մի փոքրիկ բլբլիթ եփելու, սակայն նա առաջարկում է դրա փոխարէն իւր հետ «գլուխ մէկ անել»: Կինը սաստիկ վրդովուած հեռանում է ջրաղացից և գիմելով Օհան Օձնեցուն, արտասուներ թափում և պատմում: Օհան Օձնեցին հրամայում է իւր ծառային

բանալ պահարանը և մի հաց տալ այդ կնոջը: Ծառան պատասխանում, թէ իրենք էլ հաց չունին, բայց երբ Օհան Օձնեցին կրկնում է իւր հրամանը, ծառան բաց է անում պահարանը և զարմացմամբ երկու հաց գտնելով տալիս է կնոջը:

Նոյն երեկոյին Օհան Օձնեցին վեր է կենում, գնում Բաղդատի խալիֆայի մօտ օգնութիւն խնդրելու: Խալիֆան պատուով ընդունում է նրան և տեսնելով նրա չափազանց չքեղ հանդերձը, յանդիմանում է, թէ ինչպէս է, որ Քրիստոսը պարզութիւն է քարոզում, և ինքը, նրա հետևողը, այդպէս չքեղ է հագնւում: Օհան Օձնեցին առանց պատասխանելու բաց է անում կուրծքը և խալիֆան տեսնում է, որ գեղեցիկ հանդերձի տակ, մարմնի վրայ խարազան է հագած, որի վրայ նոյն իսկ մանր միխեր են անցկացրած, որ շարունակ ծակտեն մարմինը:

Մինչդեռ խալիֆան զարմացած նայում է, Օհան Օձնեցու մարմնից մի կաթիլ արիւն է թռչում խալիֆայի կոյր աչքին, որ իսկոյն քացւում է: Օհան Օձնեցին բռնում է խալիֆայի բորոտ ձեռքերը և տանում իւր ծոցը, սրանք ևս խկոյն բժշկւում են: Խալիֆան այս հրաշքներից հիացած, խոստանում է կատարել Օհան Օձնեցու խնդիրը, միայն ոչ թէ ուղղակի զօրք, այլ դրամ տալով, որպէսզի նա այդ գրամով ինքնակամ զօրք պատրաստէ: Օհան Օձնեցին ճարահատուած համաձայնում է: Երբ քանակի մասին խօսք է լինում, Օհան Օձնեցին մի կտոր թղթի վերայ գրում է մի քանի խօսք և տալիս խալիֆային, խնդրելով նրա քաշովը մէկ ոսկի տալ իրեն: Խալիֆան ծիծաղելով ձգում է այդ թուղթը մի փոքրիկ կշռի նժարի մէջ, և միևսում ոսկիներ գարսում, բայց որքան էլ որ աւելացնում է թուղթը չի կշռւում: Հրամայում է մի քիչ աւելի մեծ, յետոյ աւելի մեծ և ի վերջոյ ամենամեծ կշռքը բերել և երբ իւր դաշնակը չեն կարողանում կշռել այդ մի կտոր թուղթը, համաձայնում է հինգ հարիւր գինուոր տալ: Օհան Օձնեցին զօրքն առած գալիս է և երբ կամուրջից պիտի անց կենային, դիտում է, թէ որի պատկերը գետում անգլուխ է երևում: Եւ սրանից գուշակելով, որ այդ գինուորին

վիճակուած է պատերազմում մեռնիլ, վերադարձնում է խա-
լիֆային և միմիայն 300 զինուոր առած գնում է *)։ Այս
ժամանակ երկնքից մի խաչանիշ թուր է վայր ընկնում, որ
Օհան Օձնեցին վերցնում է և մէջքը կապում։

Այս հրաշքը տեսնելով յուսահատում է և փախչում։ Օհան
Օձնեցին հալածում է յոյներին հայաստանից և գերի բռնում
Յունաց պատրիարքին, որ ստաւոնացել էր, թէ եռացրած ջրի
մէջ է ձգելու Օհան Օձնեցուն։ Մի կաթսայ ջուր եռացնելուց
յետոյ Օհան Օձնեցին դիմում է Յունաց պատրիարքին. Սպառ-
նացել էիր ինձ եռացրած ջրի մէջ ձգել. ես այդ քիչ չեմ ա-
նի, միայն հրամայում եմ որ գոնէ այս խաչը ձգես ջրի մէջ և
հանես։ Յունաց պատրիարքը հրաժարում է։

«Տես, առաջ ես կը ձգեմ և կը հանեմ, յետոյ էլ դու ձը-
գիր և հանիր», ասում է Օհան Օձնեցին և խաչակնքելով ջու-
րը, խաչը մէջը ձգում և հանում է առանց վնասուելու։ Պատրի-
արքն որոշում է ինքն էլ փորձել, բայց հէնց որ ձեռքը ջուրն
է կոխում, իսկոյն խաչում է, դուրս է քաշում։

—Այդքանը քիչ բաւական է իբր պատիժ, ասում է Օհան
Օձնեցին և ազատ թողնում պատրիարքին։

Պատրիարքի հետ մի յոյն վարդապետ է լինում, որ տես-
նելով այս հրաշքը՝ թողնում է պատրիարքին, և զալիս Օհան
Օձնեցու հետ ճգնում։ Այժմ էլ Օհան Օձնեցու վանքի հա-

*) Օհան Օձնեցու մասին եղած աւանդութիւնները սաստիկ
տարածուած են. պ. Բաջրերունուն Շարուր-Դարալագեազի գաւա-
ռում այս միւսնոյն պատմութիւնը պատմելիս աւելացրել են և հե-
տեւելը. երբ արաբական զօրքը կամուրջը անցկացաւ, շարքով
կանգնեց և նրան միացաւ հայոց զօրքը. այս ժամանակ «Օհան
Օձնեցին իւրաքանչիւր զինուորի, թէ հայի և թէ արաբի առան-
ձին մօտենալով՝ համբուրեց նրանց գագաթի մազէ փնջիկը։ Փըն-
ջիկի մէջտեղ, ուր դիպչում էին Օձնեցու շրթունքը, կոտոր ոսկի
դուրս եկաւ, որից և ծագած է կըզըլըաշ կոչումը, այն է ոսկէ-
պուխտ։ Ուրեմն հայերի գագաթի մազափնջի մէջտեղի սափրած
բոլորակը, որ հին ժամանակներում սովորական էր և այժմ վե-
րացել է, համապատասխան է Օձնեցու շրթունքներով դրոշմած
ոսկուն։ «Փորձ» 1881 № IV. եր. 85.

րաւային կողմը յունական տապանադրով մի գերեզման են ցոյց տալիս, ուր, ասում են, ամփոփուած է վերոյիշեալ վարդապետի մարմինը:

Օհան Օձնեցին եւ Վասիլ զօրապետը.—Յունաց Վասիլ զօրապետը յունական զօրքով դալիս է հայերին կոտորելու: Օհան Օձնեցին մի սաստիկ ցաւ է ձգում Վասիլ զօրավարի մարմնի մէջ, այնպէս որ հայերի կոտորածը թողած, ուշքն ու միտքը կենդրոնացնում է իւր անձի բժշկութեան վրայ:

Երկար, ապարդիւն դիմումներից յետոյ Վասիլ զօրավարը լսում է, որ իրեն միմիայն Օհան Օձնեցին կարող է բրժշկել, ուստի և մարդիկ է ուղարկում և խնդրում իւր մօտ: Օհան Օձնեցին ձին հակառակ կողմով պայտել է տալիս, որ գնալիս հետքը չը նկատուի, գնում է Վասիլ զօրավարի մօտ, մի գիր գրում և տալիս նրան, որ ջրով կուլ տայ: Վասիլ զօրավարը թուլթը կուլ է տալիս և իսկոյն առողջանում է: Անմիջապէս զօրքը յետ է ուղարկում և ինքն էլ առանձնանում է Ս. Նշանի վանքում՝ ճգնելու:

Մի օր Օհան Օձնեցին այցելութեան է գնում նրա մօտ, և իմանալով, որ ջրի նեղութիւն է կրում, խաչակնքում է մի այրի մէջ, ուր իսկոյն ջուր է դուրս գալիս: Այստեղն այժմ կոչւում է Թնդոց, և այս ջրի առաջ մոմեր են վառում և իրի գեղ գործ անում:

ԱԻՆԼՈՐԴ ԳԱՍԵՐ ԵՒ ՏՕՆԵՐ

Հօռեցիներին, մանաւանդ սրանց կանանց, համար պառը կազմում էր կրօնի ամենաէական մասը: Մի աւանդութիւն տալով է, թէ մի լօռեցի իւր բոլոր մեղքերը, գողութիւնը, զրգարտութիւնը, սուտ վկայութիւնն ու սուտ երգումը քահանային հեշտութեամբ խոստովանելուց յետոյ, կանգ է առել և լալով հրաժարուել է իւր ամենամեծ մեղքը խոստովանելու: Բայց երբ քահանան ստիպել է հեկեկալով աւելացրել է, թէ մեծ պատին մի օր իւրի երեսին դրած հացից մի կտոր կերել է: Սակայն այժմ այս հաւատը բուսական թուլացել

է, և մանաւանդ մեծ գիւղերում և նոր սերնդի մէջ պատուաւոր-ները մեծամասնութիւն են կազմում: Պառանքները այժմ էլ խրատում են, թէ պատուաւորի կեանքի օրերն այդ մեղքի պատճառով պակասում են, սակայն լսողները քիչ են:

Կատակասէրները պատմում են, թէ պատը պապ է, ինչ ուտիսը՝ տատ: Պապը զայրացած յարձակում է միայն մարմնականի մասին մտածող տատի վրայ, լոբու սպառի ահագին շերտով խփում նրա գլխին և տանից դուրս անում, ասելով. «Գնա, հեռացիր, անզգամ, բաւական է որքան որդիներիս պարարտացիր, ճարպերը աւելացրիր, յանցանքների մէջ ձգեցիր, ժամանակ է, որ այժմ թողնեն այդ մարմնական դուարձութիւնները և մի քիչ հոգեկան սնունդով սննդուելով յաւիտենականութեան համար պատրաստուին»: Տատը հնազանդում է և դուրս է փախչում, սակայն մի առ ժամանակից յետոյ ուրախ և առոյգ տատը, մածունի ահագին շերտով եղակոլով ձեռքին մտնում է ներս, և դուրս անում նիհար, չորացած պաղին մի քանի հարուած տալով նրա փետրած «պլորին» *):

«Գնա կորիր, ասում է տատը պապին, քո սոխ ու բոխով, լոբի ու մախով: Թող որդիներիս պառչներին մի պատառ իւր քսեմ, թխացած սրտերը կաթն ու մածունով հովացնեմ»:

Բացի օրինական պատերից, կոնայք ազատակամ պատ էլ են բռնում, այս տեսակ պատերը «փոխ» են կոչում, այսպէս, օրինակ, տոում են Ս. Սարգսի փոխն եմ բռնել, Աստուածածնայ փոխն եմ բռնել: Այս նշանակում է, որ բացի այդ օրինական պատը, մի ամբողջ շտապ էլ նրանից առաջ են բռնել:

Ըստ անգամ էլ պատահում է, որ մայրերը ցանկանալով, որ նախախնամութիւնը պահի, պահպանի, չնորհր տայ իրենց աղիւղ որդուն, մի քանի տարի շարունակ շարաթուայ մի որոշ, ոչ պատ օր, օրինակ երկուշաբթի, կամ երեքշաբթի և այլն, ինչպէս պատ են պահում:

*) Պապի պլոր է կոչում այն 7 փետրանի սոխը, որ կախում են հերթիկից մեծ պատին:

Կիրակի և եկեղեցական տօն օրերը մեծ մասամբ պահում են, կանանցից շատերը եկեղեցի են գնում, իսկ տղամարդիկ աւելի սիրում են գիւղական խանութի առաջ համախրմբուիլ և զրոյց անել: Սակայն պէտք է սսել, որ ոչ ամէն կիրակի կամ տօն օր պատարագ է մատուցում: Քահանաները չեն կատարում իրենց պարտականութիւնը, մինչև որ պատարագը «առնուր» չէ լինում, իսկ առնում են, երբ ննջեցեալ է լինում, կամ կամենում են հոգու հաց տալ: «Առնողը» քահանային 20 կ, ժամոց, ճաշ և մի շիշ գինի, 2 մոմ և միքիշ ալիւր է ուղարկում բաժակի և նշխարհքի համար: Չատ անգամ պատահում է, որ վարդաւառի, համբարձմանը պատարագ չեն մատուցանում: Իսկ առաւօտեան և մանաւանդ երեկոյեան ժամերգութիւնը միանգամայն քահանաների քմահաճոյրից է կախուած. ամառը շաբոթը միերկու անգամ հազիւ են ժամաւում, դէհ, թէ վիւղացիները և թէ իրենք, քահանաները գրաւուած են դաշտային աշխատանքներով, իսկ ձմեռը զրեթէ ամէն օր առում են առաւօտ չափազանց վաղ, դեռ լոյսը չբացուած և երեկոյեան՝ կենդանիներին ջրելուց և յարգ տալուց յետոյ:

Քացի օրինական տօներէց՝ վիւղացիներն որոշեալ օրեր ևս կիրակի են պահում, մի որիէ պատճառով: Այսպիսի տօները իրենք «հուքմի» են կոչում և սրանցից նշանաւորները հետեւեալներն են.

Կարկառի հուքմի.—Եղիական պատի ընթացքում և մանաւանդ տօնի օրը, ինչպէս և դատիկ երեքշաբթի և այնուհետև ամէն երկուշաբթի մինչև վարդաւառ տօն են պահում, որպէսզի կարկուտը չխփէ արտերին:

Մկան հուքմի.—Ձառիկ չորեքշաբթի օրը, որպէսզի մկները չկտրին հասկերը:

Յեցի հուքմի.—Ձառիկ հինգշաբթի օրը, որպէսզի ցիցը չուռէ թիւերն ու բլղեայ գործուածքները:

Հաւկուքի հուքմի.—Յինանց իններորդ օրից մինչև համբարձում ամէն օր արեւ մայր մտնելուց յետոյ այլիս չեն աշ-

խատում, որպէսզի «հաւկուր չլինեն», այսինքն երեկոնները բոլորովին կամ վատ չտեսնեն:

Ծաղկամօր հուլիս.—Համբարձման չորեքշաբթի օրը առաւելապէս կանայք են պահում, որպէսզի երկխանները «ծաղիկ չհանեն» — ծաղիկ հիւանդութեամբ չբռնուին:

Սովորաբար քահանաները և ծերերը հսկում են, որ բոլոր գիւղացիներն էլ կիրակի և տօն օրերը չաշխատեն: Հատանգամ ամրան աշխատանքների ժամանակ քահանան և տանուտէրը մարդ են ուղարկում հանդերը, որ տեսնին, թէ աշխատողներ կան: Յանցաւորներին տանուտէրը մի օր բանտարկում է և մի բուրլի տուգանքի ենթարկում:

ՈՒՆՏԱԳՆԱՅՈՒԹԻՒՆ

Գիւղական խաղաղ և միակերպ կեանքի մէջ ուխտագնացութիւնը մի տեսակ փոփոխութիւն է ձգում և թարմացնում, կազդուրում: Երբ մօտենում են ուխտագնացութեան օրերը, գիրգաստանի մէջ մի առանձին տրամադրութիւն է սկսում տիրապետել. հարսներն ու աղջիկները, ինչպէս և երիտասարդները — զարդարուելու, կոկոռելու տենչով բռնուած՝ ստիպում են իրանց ամուսիններին և ծնողներին նոր հանդերձներ, կօշիկներ առնելու: Գերգաստանի մեծն էլ, կարծես այս օրերում, առատաձեռն է դառնում և փոքր ինչ բաց անում ընդհանուր քսակի այնքան սեղմուած բերանը: Սակայն որովհետեւ բոլորին բաւականութիւն չի տրւում, ուստի դժգոհութիւնը, արցունքը, բամբասանքն ու զրպարտութիւնն սկսում են թունաւորել այն հոգեկան մեծ բաւականութիւնը՝ որ ստանալու են այդ ուխտագնացութիւնից:

Վերջապէս այդ երջանկութեան վերջընթեր օրը տանտիկինը հարսների հետ լուացք է անում, հաց, զալժայ, բալարջ թխում, պաշարեղէնը կապում, պատրաստում: Նախօրեակին մօտիկ բարեկամները միասին խմբեր կազմած կառքելով ու ձիերով գիմում են դէպի ուխտատեղին — Վարդարուրի Ս.

Սարգիս, Օձունի Ս. Նշան, Հաղբատ, Սանահին, Արղուի Ս. Օհան և այլն:

Հատ գիւղերում կառքեր, սայլեր չը լինելու պատճառով, մեծամասնութիւնը հետի է գնում, միայն երիտասարդները և կանայք ու աղջիկներ՝ ձիով. առաջիններն իրենց ձի քշելու, ջիւղիթ խաղալու շնորհքը ցոյց տալու, երկրորդները՝ իրենց հարուստ լինելն ապացուցանելու: Կանայք տղամարդկանց նըման են ձի նստում—թամբն առնում իրենց երկու ոտների մէջ: Գրիթէ բոլորն էլ շատ վարժ են լինում, որովհետեւ հէնց 7—8 տարեկան հասակից խոտ, հունձ կրկնով՝ վարժուում են: Սակայն շատ քշերին է վիճակում միայնակ մի ձի նստել, սովորաբար 3—4 հոգուն մի ձի է ընկնում և սրանք այսպէս են օգտուում. տարիքովը նստում է թամբի վրայ, երեսային առնում գիրկը, աղջկանը՝ կամ հարսին՝ գաւակը, իսկ միւս տարիքաւոր կինը ձիու պոչից բռնած գնում է, ձին նրան քաշում է. երբ յոգնում է, ինքն է նստում ձին և առաջին նստողը՝ նոյն կերպ քայլում: Եթէ ձին չար է կամ հեծնողները անվարժ, մի տղամարդ ձիու ունձից բռնած քաշում է:

Երբ հասնում են ուխտատեղին, մի ծառի տակ իջնում, բակեղալժները վայր առնում, ձին մի տեղ կապում արածիլու, և մէկին պահապան թոյնիլով իրերի և ձիու մօտ՝ շտապում են ուխտատեղին, առնելով իրենց հետ բերած մսմերը:

Ուխտատեղու դուռը, խաչարձանը, պատկերը մի քանի անգամ ջիւղմեռանդութեամբ համբուրելուց յետոյ՝ վառում են մսմերը և աշխատում կպցնել ուրբան կարելի է մօտ՝ խաչքարի, պատկերի վրայ, սրից և սրանք փշանում են: Յետոյ մի քանի անգամ երկրպագում և ապա չորած, գրիթէ լսիլի ձայնով շնջում:

Ով (այս անունն սուրբ), երեսո ոտիդ տակը, դու իմ բալենու (փոքրերի) ուղղը (պարէնը) հաղցնես. դու սրանց արեւատութիւն ու սող ջան տաս. դու հանդ ու հանդաստանը ցատումից աղատես, աշխարհքին առատութիւն տաս. դու ամէն նեղացածի փրկես, աղատես. նրանց սողաղին էլ մեզ՝ Մեղայ քեզ, Տէր, անարժան մեղաւոր եմ, դու քո ստեղծածը

չի կորցնես. դու իմ մեղաւոր հոգուն մի լիս ու ճար անեաւ. արքայութենից մասն ու բաժին տաս. դու չի դուշմանի սրբ-տով անես, նամարտի մոհտաջ. բու լիս երեսին զուրբան, բու լիս տաճարին զուրբան, գու քաղցր աչքով մտիկ անես իմ տանն ու տեղին, իմ տիրոջը (ամուսնուն). դու շաւից ու փորձանքից ազատես. անդարձին դարձ տաս. չարը կործա-նես, բարին առաջացնես. Դու միւր հոգն ու ջուրը պտղացնես, ազար բէկարը հեռացնես. աշխարհքի ռուզը շատացնես, թագաւորի սիրտը կակղացնես, կարկուտը կորցնես, ձինն ու անձրիւ առատացնես, աշխարհին հանդարտութիւն տաս, մեն-ծերին հաշտութիւն տաս, հիւանդներին սաղութիւն տաս...

Դեռ ազօթքը չը վերջացրած՝ քահանան կամ տիրացուն պոկում են վառած մոմերը և տալիս երեցփոխին նորից վա-ճառելու, ու ձայն տալիս ազօթողներին, որ դուրս գան. նոր եկողներին էլ տեղ լինի:

Սկսում են զուրս գալ և խմբուել ուխտատեղուն կից քարձրացած հինաւուրց, սուրբ համարուած ծառերի և խաչ-քարերի շուրջը: Այստեղ շատերը պատառում են իրենց հան-դերձներից մի մի կտոր և կապում ծառի ճիւղերից, սրպէսզի իրենց ցաւերն էլ այդ շորերի հետ կապուած մնան տղտեղ և այլիս չը նեղացնեն իրենց: Ոմանք էլ բամբակէ թելերի շարաններ, ծայրերը մեղրամոմով ամրացրած՝ բերում և նոյն հաւատով կապում են ծառի ճիւղերից: Աւելի ջերմեռանդները իրենց ծամերն են կտրում և կապում ծառերին:

Հիւանդոտ կանայք վզերից հանում են երկաթեայ մա-նեակները, որ «խաչի սիրուն» կրել են ամբողջ մի տարի և կախում ծառից կամ դնում խաչարձանի տուաջ. սւրիչներ էլ մարդակերպ, կամ ստի, ձեռքի նմանութեամբ երկաթէ շի-նուածքներ են դնում խաչարձանի առաջ, որպէսզի իրենց հիւանդութիւնները այդ արձանների մէջ ամփոփուած մնան այնտեղ և ազատ թողնեն իրենց:

Ամուլ կանաչք ծառերի ճիւղերից ճօճք են ձգում և երե-խայի մի տիկնիկ դնում մէջը, որպէսզի երեխայ ունենան:

Այլք երեխայի ծաղիկ հանած ժամանակ նոր կարուած

ու հագցրած շապիկը հանում են և կախում ծառից, որպէս-
զի ծաղիկը չը կրկնուի:

Սակայն կանայք չեն բաւականանում միայն իրենց իղ-
ձերը սրբին յայտնելով, այլ և ցանկանում են իմանալ, թէ
արդեօք կատարուելո՞ւ են, թէ ոչ: Նուադիտո կանայք, ինչպէս
Կուրթանեցի Անուշը, այլևս չեն լինում, քահանաները և նոր
սերունդը հալածում է նրանց, այնպէս որ կանայք զրկուած
են այդ Պիլթեան քրմուհիներից, ուստի և քարի կտոր են
վերցնում և խաչարձանի, սեղանի բեմի վրայ քսում: Եթէ
կաշում է՝ այդ նշան է, որ սուրբը կատարելու է նրանց ուխտը:

Ուխտատեղուց բազմութիւնը կամաց կամաց իջնում է
դէպի մրգավաճառների և մանրավաճառների շարքերը, և ա-
հագին թաշկինակներով ծանրաբեռնուած քաշում դէպի ի-
րենց իջած տեղերը: Իսկոյն կանաչ խոտի վրայ սփռւում է
նոյնպէս կանաչագոյն սփռոցները և սկսում է կեր ու խումբ,
կրգն ու պարը, որ տնում են մինչև կէս գիշերը: Նուազածու-
ների խումբը ակումբից ակումբ անցնելով՝ աւելի ու աւելի
զօրեղացնում է ուրախութիւնը:

Խմիչքների ազդեցութիւնից տաքացած գլուխները ահա-
գին ազմուկ են բարձրացնում, դաշայնն ու ատրճանակները
ձեռներին պարում և «ուռա»-ի աղաղակով արձակում:

Աւելի ճարպիկներն այս մթութեան մէջ տքնում են սի-
րային տեսարաններ սարքել, իսկ աւելի ընչարազցները աշխա-
տում են սրանից նրանից մի բան թռցնել (զոդանալ): Բայց
երբ մէկը կամ միւսը բացում է, սկսում է տուր ու դմբսը,
որ երբեմն մեծանալով՝ զոհեր է տանում:

Վերջապէս՝ յաղեցած ու յոգնած՝ խոռոցի վրայ ընկնում
քնում են 3—4 ժամ:

Վաղ արշալոյսին սկսում են մատաղ կտրել: Բազմաթիւ
գառներ ու ոչխարներ զոհւում են. դրում են ահագին կաթ-
ոսանքը, որոնց մեծ մասը ուխտատեղին կառավարող երեց-
փոխն է մատակարարում, և սկսում է «մատաղի» պատրաստու-
թիւնը:

Հետզհետէ մատակարարից նոր ուխտաւորներ են գալիս

խմբերով և որանց հետ միացած մտնում ուխտատեղին համբուրում, ուխտ անում, վերադառնում, կրկին սփռոցները սփռում, «մատաղ»-ը, արինոտ խորովածի հետ ուտում, մի լաւ կոնծում, երգում, պարում և շտապով վերադառնում տուն, ճանապարհին մի երկու տեղ կրկին հաց ուտելով, թէյ խմելով ու շարունակ կոնծելով:

Մինչև կէս օր բոլոր ուխտաւորներն արդէն քաշուած են լինում, մնում են միայն քահանաները, որ իրենց ստացած մատաղացունների մորթիներն ու էրիները (աջ ստը) բարձում են ձիերի վրայ կամ տեղն ու տեղը ծախում և վերադառնում:

ԿԱՆԱՐԴՈՒԹԻՒՆ

Կախարդութիւնը Լօռում ևս բաւական տարածուած է, այստեղ էլ զրանով պարապում են թէ՛ տղամարդիկ և թէ՛ կանայք: Տղամարդիկ գործում են առաւելապէս «Վեցհաղարեայ» «Ախթարը», «Հաւախօս» և այլ ձեռագիր գրքերի ցուցմունքով, ուտի և սրանց մասին մենք մանրամասն կը խօսենք, երբ բաղդ կունենանք շատ դաւառներից կախարդութեան վերաբերեալ նիւթեր հաւաքելուց յետոյ այդ արուեստի զարգացման մասին մի ընդհանուր տեսութիւն անել, քննելով նաև վերոյիշեալ ձեռագիրները:

Կանանց մէջ տարածուած կախարդութիւնը աւելի ըսկզբնական և աւելի ընդհանրացած է, նա յաջորդաբար աւանդուել է առանց գրաւոր մի յիշատակարանի և որա մէջ պահպանուած են նախնի դրեթէ բոլոր տեսակի հմայութիւնների (орниѳомантия, ornifomancie), մեռելահմայութեան (Necromancie) մնացորդները:

Հաւասմայութիւն.— Թռչուններից ծիծեռնակը, ալաւնին, կաշաղակն ընդհանրապէս համարում են բարեգուշակ, իսկ բուն, ագաւը՝ չարապուշակ: Բացի արանից՝ գուշակութիւններ են անում նայելով թռչունների ա) գտնուած տեղին, ք) հանած ձայնին և գ) կատարած դործողութեան: Այսպէս՝

Տեղը.—Երբ արագադը կտրանն է կանչում, գուշակում են, որ հիւր է գալու: Երբ հաւը թառի վրայից է կանչում՝ իսկոյն բռնում են և տան հերթիկից վայր ձգում, եթէ դէպի անկիւնը գնայ՝ լաւ նշան են համարում և կուտ տալիս, իսկ եթէ դէպի դուռը՝ վատ և անմիջապէս մորթում են:

Ձայնը.—Եթէ կաշաղակը կանչէ՝ հիւր կը գայ. եթէ բուն բուայ մի տան վրայ, այդտեղ բնակուողներէց մինը կը մեռնի. եթէ ագռաւը կռաւէ՝ անձրև կը գայ, իսկ եթէ դայ անէ՝ մի անասուն կը սատակի, որ նա ուտէ. դրա համար էլ գիւղացիները այդպիսի ձայն լսելիս ասում են. «Գլուխդ ուտես»:

Գործողութիւնը.—Եթէ կաշաղակը կռկռալիս երեսը դարձնէ դէպի մի տուն՝ գուշակում են, որ այդ տնեցիները լաւ՝ իսկ եթէ պոչը դարձնէ՝ վատ համբաւ են առնելու: Եթէ մարտի իննին արագիւր վերադառնալիս կտցում մի որևէ որդի կտոր ունենայ բռնած՝ պատերազմ, կոտորած է լինելու, իսկ եթէ հացաբոյս ունենայ բերանում՝ հացահատիկների և պլտուկների առատութիւն պիտի լինի:

Կենդանիների միջոցով գուշակութիւն.—Թռչունների նման՝ վայրի կենդանիներից միջանիսը բարեգուշակ, միջանիսն էլ չարագուշակ են համարւում. —այսպէս, օրինակ, ալուէսը բարեգուշակ է, և այս է պատճառը, որ հարսանիքի ժամանակ հարսը թագուորի տանը մերձենալու համբաւը տանող անձնաւորութեան աղուէս են կոչում, կամենալով «բարեգուշակ» գալափառը արտայայտել:

Սակայն աղուէսը միշտ էլ բարեգուշակ չէ, եթէ նա անցնի մարդկանց միջով, սրանից, գուշակում են, որ դրանց մէջ կռիւ է ծագելու, ուստի և շատ անգամ ասում են. «Սրանց միջով աղուէս է անցել», կամենալով յայտնել, որ նրանք միմեանց հետ կռուել են:

Իսկ նապաստակը չարագուշակ է համարւում. գիւղացին գիւղից դուրս գալիս եթէ նապաստակի է հանդիպում, շատ անգամ յետ է դառնում, գուշակելով՝ որ այդ օրուայ մտադրութիւնը չպիտի յաջողուի:

Ընտանի կենդանիներից՝ հրը շունը ունում է՝ գուշակում

են, որ տնեցիներից մինը մեռնելու է։ Երբ կատուն հիւանդի վրայ է նստում, ասում են, թէ վերջինս առողջանալու է։ Երբ ձին ջրի մէջ միզում է՝ գուշակում են, որ մի մեծ դժբաղդութիւն է պատահելու, և երբ կովի պտուկն է կուրանում, մեղադրում են նրան կլթող հարսին անառակութեան մէջ։

Մարդկանց միջոցով գուշակութիւն.— Մարդկանցից կոյրը, կաղը և գոշը չարագուշակ են համարւում, ինչպէս և քահանան։ Երբ մի գործի, ճանապարհ գնալիս քահանայի են հանդիպում, կամ յետ են դառնում և կամ թքում են և ձեռքը ամորձիքին քսում, որպէսզի «չարը խափանի»։

Մարդու քնագրական շարժումների միջոցով գուշակութիւն.— Եթէ աջ աչքը խաղայ՝ ուրախալի, իսկ եթէ ձախը՝ տխրալի բան է պատահելու։

Եթէ քիթը քոր գայ՝ հիւր է գալու։

Եթէ ականջը կանչէ՝ ասել է մինը յիշել է, և որպէսզի գուշակեն թէ ով է եղել, անուններ են տալիս, ում անունն վրայ որ կանջը դադարի՝ ասել է նա է յիշել։

Եթէ աջ ականջը քոր գայ՝ անձրև է գալու, իսկ եթէ ձախը քոր գայ՝ արև պիտի անի։

Եթէ աջ ձեռքը քոր գայ՝ փող է ստանալու, իսկ եթէ ձախը քոր գայ՝ ծախսելու է։

Եթէ աջ ոտը քոր գայ՝ յաջողակ ճանապարհ պիտի գնայ, իսկ եթէ ձախը քոր գայ՝ ձախորդ ճանապարհ է գնալու։

Եթէ զոյգ փռննշտայ՝ յաջողութիւն, իսկ եթէ կենտ՝ ձախորդութիւն է պատահելու։

Անշունչ առարկաների միջոցով գուշակութիւն.— ա. — քոյսեր. Սիրի-սիրի կոչուած եռատերև քոյսի իւրաքանչիւր տերևը մի անձի յատկացնելով հարցնում են մի անտեղեակ մարդու, թէ մտադրուած անձնաւորութիւնը (աղջիկը կամ տղան) սիրի-սիրի ո՞ւմ սիրի։ Այս անտեղեակ անձը բռնում է տերևներից մինը, որից և գուշակում են, թէ մտադրուած անձնաւորութիւնը սիրում է այն անձին, որին յատկացրուած էր այդ տերևը։

Դարի ձցել.— Երեք, հինգ, կամ եօթը դարի վերցնելով

նշաններ են անում մինի ծայրը կտրելով, միւսը կիսելով, եր-
րորդը փոքր ինչ ճեղքելով և այլն ու իւրաքանչիւրը մի բա-
նի՝ օրինակ սրբի, բաղդի, կորստի, տոյայի, աղջկայ նշան
համարում։ Յետոյ բոլորը միասին լեցնելով ձախ բռնի մէջ,
աջով ծածկում են և երեք անգամ թափ տալիս։ Ապա աջ
ձեռքը վերցնում են և նայելով գարիների դասաւորութեան՝
գուշակութիւններ անում։ Այս միջոցով գուշակում են, թէ հի-
ւանդութիւնը որ սրբից է, թէ յոյի կինը տղայ թէ աղջիկ է
ծնելու, թէ կորուստը գտնուելու է, թէ ոչ, թէ կասկածելի
անձնաւորութիւններից որն է գողը, թէ հարսնացու աղջիկնե-
րից որի հետ վերջիվերջոյ նշանադրուելու են և այլն։

Մաղ պտտել.—Այս կերպով գուշակում են, թէ մինի
հիւանդութիւնը որ սուրբն է տուել։ Թէև գործողութիւնը
պարզ է, սակայն ամէն կին չի կարող կատարել, պէտք է, որ
այդ անհու շնորհը մի որեւէ սրբից ստացած լինի երազում։
Այսպիսի կանայք կան գրեթէ բոլոր գիւղերում, և ամէնքին էլ
յայտնի են։ Հիւանդի տէրը մի քանի ձու, մի երկու մոմ առած
գալիս է այդպիսի մի կնոջ մօտ և նկարագրելով իւր հիւանդի
դրութիւնը, խնդրում գուշակել՝ թէ որ խաչից է։ Մաղ պըտ-
տեցնողը վերցնում է մաղը, որի խեմի (չրջանակի) վրայ ցը-
ցած է լինում ձիու պայտի երկու ականջաւոր մի մեկ։ Թէ
պտտեցնողը և թէ խնդրողը իրենց աջ ձեռքերի ցուցամա-
տերն անցկացնելով մեկի ականջների տակ՝ պահում են մաղը
կախուած դրութեամբ։ Ապա պտտեցնողը ասում է. «Եթէ
այսինչի հիւանդութիւնը խաչից է՝ մաղը աջ պտտուի, եթէ
ոչ՝ ձախ»։ Եթէ ձախ է պտտում, ասում է, թէ հիւանդութիւնը
խաչից չէ, թող գեղ անէ՝ կըլաւանայ, իսկ եթէ աջ է պը-
տտում՝ հաստատում է, որ խաչիցն է և յետոյ կամենալով
գուշակել թէ որ խաչիցն է, շարունակում է. թէ այս ինչ խա-
չիցն է՝ աջ պտտուի, թէ չէ՝ ձախ։ Այս կերպ գտնելով նաև
թէ որ խաչիցն է՝ պատուէրներ է տալիս, թէ մոմով, մատա-
ղով պէտք է գնալ այդ խաչի դուռը՝ նրա ցասումը շիջուցա-
նելու և նա կը բժշկէ հիւանդին։

Բ. Կրակով.—Երբ փայտը այրուելիս ձայն է հանում,

գուշակում են, որ իրենց մասին խօսող կայ և որպէսզի իմանան, թէ ով է, սկսում են անուններ տալ, ում անունն վրայ որ դադարի փայտի հանած ձայնը, նա է խօսողը:

Տեառներնդառաջին վառուած խարոյկի ծուխը որ կողմը որ ուղղուի՝ այն կողմի արտերը լաւ հունձ կըտան:

Մատաղի համար վառուած կրակը եթէ լաւ վառուի՝ մատաղն ընդունելի կրկնի:

գ. *Քարերով*.—Սովորաբար ուխտատեղիներում երբ ցանկանում են իմանալ, թէ իրենց ուխտը կատարուելո՞ւ է, թէ ոչ և կամ իրենց մատաղն ընդունելի՞ եղաւ, թէ ոչ, վերցնում են մօներ քարեր և քոսում խաչքարի կամ եկեղեցու բեմի, պատի վրայ, եթէ կաշում է՝ ուրեմն կատարուելու է, ընդունելի է, իսկ եթէ չի կաշում, ասիլ է չի կատարուելու, մատաղն ընդունելի չէ*):

դ. *Ջրով*.—Այս միջոցով գուշակութիւնների անելու ամենալաւ ձևը «վիճակն» է, որ հանում են համբարձման տօնին և որ ես ամենայն մանրամասնութեամբ նկարագրել եմ տօների բաժնում: Բացի սրանից՝ այս գաւառում ևս տարածուած է փիլթա և մկրատ դնելը, որ դարձեալ կատարում է ջրի միջոցով:

Փիլթա-դնել. —Այս կերպով առաւելապէս գուշակում են, թէ հիւանդն որ սրբի ցասման պատճառով մահի՞ծ է ընկել: Գուլպայի ճողերի վրայ փաթաթում են մօտ երկու վերջոյի երկարութեան երկու տակ արած բամբակ, որ «փիլթա» է կոչւում և իւրաքանչիւրը մի սրբի յատկացնելով՝ դնում կիսից հետ ջուր ամած գաւաթի կամ մի ուրիշ ամանի վրայ, և նախ մտով ու ապա սփռոցով ծածկում: Քառորդ ժամից յետոյ սփռոցն ու մաղը վերցնում են և եթէ փիլթաներից մինը կամ բացուած լինի և կամ երկու ծայրերից բռնած արձակե-

*) Քարով գուշակելու մի ուրիշ ձև կայ Գանձակի գաւառում Նաչ քցի անունով (տես իմ Գանձակի գաւառը, Բ. երես 143). և Զանգեզուրի գաւառի Մեղրի գիւղում. (տես իմ Զանգեզուրի գաւառը՝ Ե. հատորում, որ շուտով լոյս կըտեսնի):

լիս ճաղը բամբակի միջից դուրս գայ ¹⁾, այդ նշան է, որ հիւանդութիւնը ան սրբիցն է, որին յատկացրուած էր այդ փիլթան: Եթէ ոչ մինը արձակուած չլինի, գուշակում են, որ «սրբից չէ», և կամ ենթադրելով, որ ուրիշ սրբերից կարող է լինել, կրկնում են՝ այլ սրբերի յատկացնելով փիլթաները:

Մկրատ կամ՝ դանտի դնել.—Այս միջոցով էլ գուշակում են, թէ հիւանդութիւնն ո՞ր սրբի տուածն է: Միքանի մկրատ կամ դանակ զանազան սրբերի յատկացնելով դնում են ջրի մէջ, գիշերն այգալէս թողնում և՛ առաւօտեան նայում, թէ նրանցից ո՞րն է ժանգոտի: Հիւանդութիւնն ան սրբիցն է լինում՝ որին յատկացուած էր այդ ժանգոտած մկրատը կամ դանակը:

Պուռը չափել.—Սա էլ սրբի պարգև է համարւում և միայն նա է այդ անում, ով երազում մի որեւէ սրբից ստացել է այդ շնորհը: Այս կերպ գուշակում են, թէ արդեօք միեւի հիւանդութիւնը սրբի և յատկապէս որի ցասման հետեանք է: Չափողը սոթքում է իւր ձախ բազուկը մինչև արմունկը, ապա աջ դաստակով չափում է երկու թիգ, սկսելով ձախ ձեռքի միջամտից և ապա նորից չափում, սկսելով երկրորդ թիգի յանկած կէտից: Եթէ այս անգամ չափելիս աջ ձեռքն աւելի է պարզւում և թիգը երկարում է՝ դրական գուշակութիւն են անում, իսկ եթէ կուշ է գալիս և թիգը փոքրանում՝ բացասական:

Կարկտագիր.—Գանձակի գաւառի նման Լօռին ևս ունի մի քանի տիրացուներ, որոնք կարկտագիր անելով ապահովացնում են գիւղացիների արտերն ու այգիները կարկտից:

Այս տիրացուներից ամենահռչակաւորը դստկեցի Գրիգորն է: Սա երբ լաւ վարձատրուելով կամենում է, որ իւր կարկտագիրը սաստիկ պօրաւոր լինի, գրում է Աւագ Հինգշաբթի օրը, եկեղեցու խորանում, երբ քահանան վերաբերումն է

¹⁾ Երբ ճաղը դնում են բամբակի մէջ և երկու ծայրերը միացնելով փաթաթում վերան, երբեմն մի ծայրը միւսից կարճ են թողնում, այնպէս որ փաթաթելիս՝ ճաղը կարճ ծայրից դուրս է գալիս:

Կարճ շալիկ

կատարում, միայն թէ նախորդ օրը ութ կանոն սաղմոս պիտի քաղած լինի: Եւ նրա գրածը այս է.

Յորժամ երթայր Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս յերուսաղէմ, հարցին նմա սուրբ առաքեալն՝ Յորժամ ելանիցէ ամպ բարկութեան կարկտին զի՛նչ արասցուք: Պատասխանի ետ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս. «Ասեցէք անունը այսորիկ, որք են. Ենոք, Եղիա, Ռասին, Ռասուտ, Ատբէլ և Տրբէլ, դուք տարէք հեռացուցէք զամպ կարկտին հանդից, հանդաստանից, ծառոց և տնկոց ի տեղւոյս, ամէն»:

Չորս կտոր թղթերի վրայ այո միենոյնը արտագրելուց յետոյ նոյն խորանում վերցնում է նախ Ս. Յովհաննու Աւետարանը և ապա Ս. Գրիգոր Նարեկացու աղօթագիրքը և սրանց ժԲ. գլուխները կարդում այդ թերթիկների վրայ և յետոյ ինքն իրեն անդաստան կատարում: Յետոյ այդ թղթերը տանում է տուն և մի մաքուր տեղ պահում: Ինքն էլ 40 օր ողջախոհութեամբ է անցկացնում:

Համբարձման օրը, այդ թղթերը ծոցում դրած ներկայ է լինում պատարագին, որից յետոյ ամէն մինը տալիս է մի երկտասարդի, որ տանի գլուղի մի անկիւնում, երկու քարերի մէջ, մի չոր տեղ թաղի: Կարկուտն այդ թղթերի սահմանից ներս չի կարող անցնիլ:

Երազատես.—Լօռին ունի նաև երազատեսներ, որոնք խնդրատունների յանձնարարութեամբ քնում են և երազում տեսնում, թէ մինի հիւանդութիւնը ի՛նչ սրբից է յառաջացել, կամ կորած անասունը ո՞րտեղ է, և կամ գողացուած ի՞րը ո՞ւմ մօտ է: Այսպիսի երազատեսներից նշանաւոր է եղել դսեղեցի Հուլին, որի սրբատուր շնորհը փոխանցել է նրա եղբոր կին՝ Եղսօին, որին այժմ էլ դիմում են շատ շատերը:

Վախ չափել.—Երբ ցանկանում են իմանալ, թէ մինի հիւանդութիւնը վախենալուց է յառաջացել, դիմում են վախ չափող կանանց, որոնց մի որեւէ սուրբ պարզեւել է այդ իմանալու շնորհը: Վախ չափող կինը մի քանի անգամ երեսը խաչակնքելով քանդում է իւր գօտին, մի ծայրը տալիս հիւանդի ձեռքը, միւս ծայրից ինքը ձախ ձեռքով բռնում և «վախի

աղօթքներին» մինը չնշալով՝ աջ ձեռի արմունկը դնում բռնած տեղին և դաստակը աջ ու ձախ դարձնելով մեկնում գօտու վրայ. ապա ձախ ձեռով՝ առանց գօտու բռնած տեղը թողնելու՝ առաջ է բերում և բռնում գօտու այն տեղից, ուր հասել էր աջ ձեռի ցուցամատը և այս կերպ մի կանգուն ևս չափելով՝ հիւանդին բռնել է տալիս երկրորդ կանգունի յանկած տեղից. Ապա բաց է թողնում առաջի կանգունը չափելուց յետոյ բռնած տեղը և կրկին երկու կանգուն չափում, եթէ այս անգամ «ձեռքը երկարանալով» անցնում է հիւանդի բռնած տեղից, ասել է հիւանդը վախեցել է և անհրաժեշտ սաստիկ՝ որքան աւելի երկարանում է ձեռքը. իսկ եթէ «ձեռքը կուճ գալով» չի հասնում բռնած տեղին, նշան է, որ հիւանդու-թիւնը վախից չէ յառաջացել:

Յետոյ վախեցածին աղօթում են այսպէս՝ վերցնում են նրա մօր գօտին, վախի աղօթքը երեք անգամ ասում, իւրաքանչիւր անգամին մի հանգոյց ձգելով գօտու վրայ և վիշերը դնում վախեցածի գլխի տակ:

Ահա այդ աղօթքները.

Վախ չափելու.

Հրէս էկաւ երեք ձիաւոր,

Մինը Յիսուսը,

Մինը Քրիստոսը,

Մինը Մարիամ Աստուածածինը,

Թամբեց սև ձին,

Հաքաւ սև շորը,

Սարի էս կոնովը վէր էլաւ,

էն կոնովը վէր էկաւ,

Դուշմանի աչքը հանեց¹⁾:

Վախը բռնելու.

Դեղին ծաղիկ,

Դեղնածաղիկ,

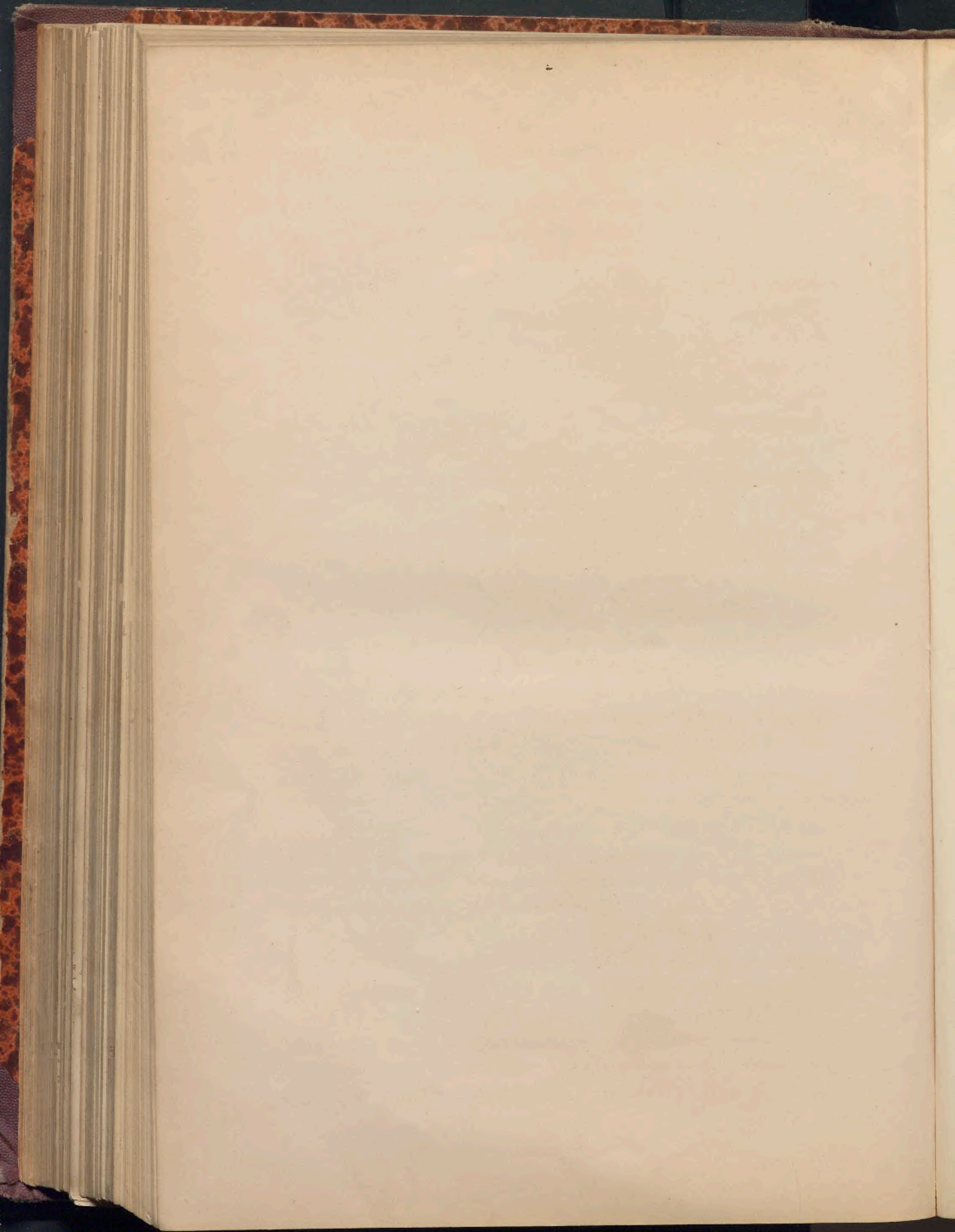
Մէրը քաղեց,

Դուստրը փնջեց,

1) 3 անգամ են ասում, միւս անգամներին «կարմիր, սպիտակ» ածականներն են տալիս ձիուն և շորին:

Мужчина

Հէրը հնջեց,

Որդին փնջեց.

էլաւ սարին,

Քոթոթը քարին,

Հաւն ա թառին,

Կովն ա կապին.

Ա՛յ սիրտ, տեղդ:

Չար աչք.— Լօռեցիներն էլ հաւատում են, որ մի քանի, մանաւանդ չէկ, մարդիկ չար աչք ունին և ինչի, ում որ հաւանին՝ աչքով կը տան,— իրը կը կոտորի, իսկ մարդը կամ անասունը կը հիւանդանան, գլխները կը ցաւին, կը սկսին սատիկ յօրանջիլ: Չար աչք ունեցողները շատ անգամ յայտնի են լինում, և մարդիկ զգուշանում են նրանցից, այսպէս, օրինակ, երբ դրանք մինի տանից դուրս են գալիս, տնեցիներն օջախի մոխրից վերցնում են և դրանց յետեից փչում ասելով. «Քու չար աչքը քի հետ տար», որպէսզի եթէ նոյնիսկ աչք տուած լինի՝ անցնի:

Եւ որովհետեւ առաւելապէս երեխաներին են աչք տալիս, ուստի և հոգատար մայրերը բռնի ծառից փոքրիկ կուժ են շինում և օրօրոցից կախում, որպէսզի եթէ աչք տան, այդ կուժը տրաքուի և երեխան ազատուի, և կամ մի քիչ խոզի մազ, մի կոտրած ասեղ և մի քիչ մոխիր են ածում մի փոքրիկ տոպրակի մէջ և կախում երեխաների վրից: Ոմանք էլ եօթը հատ աչքահլուներ (գունաւոր հլուներ) 4 կնոջ և 3 տղամարդի ազօթիկ են տալիս և կարում երեխաների թիկունքին: Թէ այս հուլունքները և թէ առհասարակ աչք տուածներին ազօթելիս՝ վերցնում են մի ասեղ կամ մի գրչահատ, և ալ ու հաց, շարունակ յօրանջիլով շնչում են չար-աչքի մի ազօթք, թեթեւութեամբ թքում հիւանդի գլխին թիւհ, թիւհ, թիւհ, անելով, և վերջը ալ ու հացը երեք անգամ պտտեցնելով հիւանդի գլխով, տալիս են, որ տան շանը, որպէսզի «չար նիաթը» շանը անցնի:

Չար աչքի ազօթքներ շատ կան, և շատ շատերը գիտեն, թէ տղամարդիկ և թէ կանայք, մանաւանդ սլառաներ, թէ այս և թէ միւս, կախարդական ազօթքներն ամէն մարդ կա-

լող է սովորել և գործադրել, սրանց համար հարկաւոր չէ երազում մի որևէ սրբից շնորհ ստանալ, ինչպիսին հարկաւոր է փիլթա թափելու, վախ չափելու, մաղ գնելու համար. այստեղ միմիայն պէտք է որ սովորեցնողն ու սովորողը տարբեր սեռի լինեն, ապա թէ ոչ երկուսի աղօթքն էլ չեն «կտրիլ» — ազդեցութիւն չեն ունենալ: Ահա այդ աղօթքներից մի քանիսը.

Ա.

Չար աչքը,
Չար սահաթը,
Հոգևոր պառաւը
Հանէ չար աչքը,
Մաղի պէս մաղէ,
Եղի պէս պարզացնէ,
Աղի պէս հալէ,
Մոմի պէս սառցնէ,
Իծի պէս ծղկեկացնէ,
Ուլի պէս մըկեկացնէ,
Օցի պէս սըկեկացնէ:

Բ.

Չար աչք, չար նիաթ,
Չար սահաթ,
Սև սարի տակին,
Սև քարի տակին,
Օձի պէս սողէր,
Ուռի պէս դողէր,
Ֆողի պէս մաղուէր,
Խախալի պէս ծկծկոտուէր,
Թէ մարդ ա մերուքը վէր գայ,
Թէ կնիկ ա ճաւը վէր գայ:

Գ.

Ով աչքը ընթահարէ,
Քրիստոսը նրա աչքը հանէ,
Կապիտ եզը լձեցի,
Կապիտ կովը կթեցի,

Կապիտ մածուն հանեցի,
 Կապիտ խնոցի հարեցի,
 Կապիտ կարագ հանեցի,
 Կապիտ մարդ, կապիտ կնիկ,
 Թէ մարթ ա աչք տուել՝
 Աչքը գուս գայ,
 Թէ կնիկ ա աչք տուել՝
 Ճաւը (ծամը) վէր գայ:

Դ.

Աչքը ընթահարի,
 Քրիստոսը մտնահարի,
 Ուռի պէս դողայ,
 Օձի պէս սողայ,
 Մաղով մաղուի,
 Շտարարով շտարարուի,
 Խըխալով խըխալուի,
 Գոմշի պէս տըռնգայ,
 Աղի պէս հալուի,
 Տւարի պէս բռնչայ,
 Գորդան պէս ճռնչայ,
 Թէ կնիկ ա, ճաւը վէր գայ,
 Թէ տղամարթ ա, միրուքը պոճոկուի:

Ե.

Չար աչքը,
 Չար չարաբանի,
 Քանց շունը կատաղած,
 Քանց գետը վարար:
 Պիղծ ուր ես գնում,
 Պիղծ պիղծ անելով,
 Կով կով անելով,
 Եզ եզ անելով:
 Սև սարըմը սև շոր կայ,
 Սև ձօրըմը սև ֆոր կայ,
 Սև ֆորըմը սև օձ կայ,
 Միսը կէ, արինը խմի,
 Յիսուս Քրիստոս.

Զ.

Գրիստոսի ութը մասնով երկու բթով,
 Չար աչքը արընի,
 Չար միտքը կործանի:
 Աստուածածնի քաղցր կաթնով
 Չար աչքը արընի,
 Չար միտքը կործանի:
 Սուրբ Սարգսին ձիու ձարով
 Չար աչքը արընի,
 Չար միտքը կործանի:
 Աստուածածինը նստել ա մարմար քարին՝
 Աղօթում ա էս հիւանդին,
 Չար աչքը արընի,
 Չար միտքը կործանի:
 Յոնան մարգարէն ձկան փորումը աղօթեց,
 Սև օձը սև սարի տակին կնքուեց մկրտուեց.
 Չար աչքը արընի,
 Չար միտքը կործանի:

Է.

Պատուեց սև լեռը,
 Դուրս եկաւ սև ձին,
 Դուրս եկաւ սև մարդը,
 Դուրս եկաւ սև օձը.
 Սև օձի մի աչքը ջուր էր,
 Միւս աչքը կրակ էր,
 Թուխ աչքաւորի,
 Շէկ աչքաւորի,
 Կանանչ աչքաւորի,
 Կապուտ աչքաւորի,
 Չար աչքը տրաքի:

Ը.

Շաղկոյս ասա,
 Շէնաւրիս ասա,
 Գարեկիս ասա,
 Ուլիս ասա,
 Ուլամանիս ասա,

Թաւիս ասա,
 Թաւլամանիս ասա,
 Էս կուռը ջուր,
 Էն կուռը ջուր,
 Մէջը կապ ու կշկուռ,
 Չար աչքը ճաքի,
 Պատով տամ պատահարուի,
 Օձի պէս սողայ,
 Մկան պէս դողայ,
 Աստուած քե պահի, պահպանի,
 Չարը քե չը մօտենայ:

Ասում են 7 անգամ:

Թ.

Չար աչքին՝ չոր փչակին,
 Քար ու քացախ բերանին,
 Ձէն ուտէր, զէն տանէր,
 Ձէն տանէր տէր իւր դոխերին,

Աչքի հատ.—Երբ մինի աչքի մէջ բրնձի մեծութեան բծեր (հատ) են գոյանում, պառաւ կանանց աղօթիլ են տալիս, որ անցնի: Սրանք ջրով լի մի աման բռնում են այգալիսի հիւանդութիւն ունեցողի աչքի առաջ, և գլխի վերայից 7 հատ բրինձ մի մի ձգում են ջրի մէջ, ամէն անգամին հետեւալ աղօթքը կրկնելով.

Մեր տան եղի կռնէն մի կալ,
 Կալի միջին մի դէպ,
 Դէզի միջին մի հասկ,
 Հասկի միջին մի հատիկ,
 Հատիկը գցի անդունդը:
 Ա՛յ, հատ, դու այստեղ ջուրն ընկի,
 Ա՛յ, հասկը, դու էլ կալն ընկի:

Ոմանք էլ այս աղօթքն են ասում.

Օխաը լուծը,
 Օխաը սամի,
 Օխաը սմոտէն,
 Օխաը հետ ասեմ,

Աչքի հետ վերցի,
Քեզ փրկի.
Հայր մեր, որ յերկինս...

Բեղնի եարա (рожа).—Երբ երեսի վրայ մանր բշտիկներ են դուրս գալիս՝ մի դանակ քսելով վերքին՝ 7 անգամ շնչում են հետեւալ աղօթքը.

Բեզո,
Բեզնիերո,
Քու դեղն թնչ ա,
Անհալ մեղրը,
Գոգրու ¹⁾ ծաղիկը,
Սառը շաքարը.
Կը գովեմ, կը գովասանքեմ,
Ալամ ²⁾ աշխարհքի գլխին կը պահեմ:
կամ

Բեզնի, բեզնի եարայ,
Գոգրի ծաղիկ,
Քու դեղն թնչ ա:
—Թսան բողոճը:
Բեզնի, բեզնի եարայ,
Քու դեղն թնչ ա:
—Չամիչը,
Բեզնի, բեզնի եարայ,
Քու դեղն թնչ ա:
—Գորտը:

Շեկէկ. (мигрень).—Երբ գլխի կէսն է ցաւում—շեկէկ ունին—հետեւալ աղօթքը գրում են մի թղթի վրայ, եռանկիւնաձև ծալում և կարում՝ եթէ տնամարդ է՝ գլխարկի, իսկ եթէ կին՝ գլխաշորի մէջ.

Շեկէկը մտաւ խոտի դէզը,
Երկաթը հէնց կերաւ,
Ոնց որ խոտը՝ եզը,
Առաւօտեան սուրբ Գէորգի անէծքով
Վե կաց, դուրս ել, շեկէկ:

Գորտնուկ, (бородовка).—Կամ ձեռքին աղ բռնած չը-

¹⁾ Գրում. ²⁾ Համայն.

Հնչում են հետևեալ աղօթքը և կամ մի հաւկթի վրայ գրում
այդ և հինգ կամ եօթը ճանապարհների ընդհարման կէտում
թաղում.

Լիսինը նոր,
Գորտնուկը չոր.
Օրթում ուտեմ,
Թոք չուտեմ:
Ա՛յ աղ. դու այստեղ հալուի,
Ա՛յ գորտնուկ, դու ըտտի չորացի:

Գէլ-կապ.—Երբ Լօռեցու անասունը կորչում է կամ
հանդն է մնում, գէլ-կապ անողին գայլի բերանը կապել է
տալիս, որպէսզի սա չը կարողանայ իւր անասունը ուտել:
Պատմում են, թէ շատ անգամներ գէլ-կապ անելուց յետոյ
գնացել տեսիլ են՝ որ գայլը կապուած բերանով հանգիստ
պազած է ոչխարի մօտ, առանց նրան մի որևէ վնաս հաս-
ցրելու: Լօռեցին նաև այնքան բարեսիրտ է, որ իւր անա-
սունը տուն բերելուց յետոյ նոյն գէլ-կապ անողին գայլի բե-
րանը բանալ է տալիս, որպէսզի խեղճը բաղցածութիւնից չը
սատակի: Գէլ-կապ անողը հետևեալ աղօթքը եօթը անգամ
շնչալով եօթը հանդոյց է ձգում տխրատէնի (տրեխի կապ)
կամ գուլպի թելի վրայ, որպէսզի ազահ գայլի բերանը կա-
պուի, կամ կացինը դնում սանդերքի բերանի մէջ, որպէսզի
գայլի բերանն էլ ուր դրուի, և կամ մոխրով լի գգալը դը-
նում է պատի մէջ, որպէսզի գայլի աչքերն էլ մոխիր լցուի
և չը տեսնէ անասունին:

Գայլի բերանը բանալիս առանց մի որևէ աղօթք ասե-
լու արձակում են հանգոյցները, վերցնում կացինը սանդերքի
բերանից և գգալի միջից մոխիրը դէն ածում:

Ահա այդ աղօթքը.

Գիր անեմ, գէլ-կապ անեմ,
Օխոր մատով, օխոր բթով,
Աստուածածնայ քաղցր կաթով,
Լուսաւորչի սուրբ աջով,
Գէլի գունչը կապեմ,

Փորը ցլի¹⁾ անեմ,
Ոտները ծղի²⁾ անեմ,
Ատամնին մոմի անեմ,
Լեզուն տըխտըմոր³⁾ անեմ,
Սուրբ Սարգսի ձիու չարը
Գեամ անեմ, գլուխն անեմ,
Տանեմ քեթիկիցը⁴⁾ կապեմ:

Սրտամնայ.—Երբ մինը վատ է զգում իրեն և ախորժակ չի ունենում, կարծում են թէ մի սրկէ բանից զարչել է՝ սրտամնայ է եղել: Եւ որպէսզի ստուգեն իրենց ենթադրութիւնը՝ դիմում են սրտամնայի աղօթքը իմացողին և սա ջրով լի մի թափ մէջ մի ասել է ձգում, ոչ ցուցամատը դընում վերան և հետեւալ աղօթքը հօթը անգամ կրկնելուց յետոյ բարձրացնում է ցուցամատը, եթէ ասելը կաած լինի մատին՝ նշանակում է, որ սրտամնայ է եղած:

Ահա այդ աղօթքը.

Սիպտակ սարի տակիցը,
Սիպտակ Ուհաննէս դուրս եկաւ,
Սիպտակ ջուրը մտաւ,
Սիպտակ ձեռը տարաւ,
Սիպտակ ձուկը հանեց:
Անձեռը բռնեց,
Անդանակ մորթեց,
Անկրակ խորովեց,
Անիշտահ կերաւ,
Մատաժուծէն եկաւ:

Երբ այսպէս որոշում են, որ հիւանդութիւնը սրտամնայ է, մի քանի առաւօտ հետեւալ աղօթքը շնչալով մի գաւաթ սառը ջրի վրայ՝ մի քիչ շաղ են տալիս երեսին, մնացածը խմեցնում, խորհուրդ տալով, որ թթու բաներ ուտի, և զբօսնի գլուխն բարձր բռնած:

Ահա աղօթքը.

Աթլաս,
Բաթլաս,

¹⁾ Ցիլից ²⁾ ծղտեայ ³⁾ թթխմոր, խաշ. ⁴⁾ կոճղից,

Թալաչբաշ,
Կարմիր քրեղան,
Լիքը կուժ:

Կոլինջ կամ սանջու. — Երբ մինի փորը ցաւում է, աղօթող պառաւը մի պոչիկ գդալ ձեռին ցաւոտ տեղերը սեղմելով աղօթում է՝ չնշալով հետեւալ աղօթքը և պատուիրում թթու թան խմացնել:*)

Ինքը սուրբ,
Տեղը մսուրք,
Թթու թան,
Պոչիկ գդալ,
Պառա խան.
Ով սուրբ Աստուածածին,
Դու կարես (այս ինչի) սանջուն:

Խիթք. — Եյսպէս է կոչւում մրսելուց յառաջացած այն հիւանդութիւնը, որի ժամանակ մէջքի և ուսերի մէջ գտնուող երակները կապտում են: Բժշկելու յուսով տրորում են այդ երակները՝ չնշալով այս աղօթքը.

Խիթքը խթեց,
Քրիստոսը վեր եկաւ խաչակնքեց,
Որ չէր խաչակնքէ
Խիթքը մարդ կ'սպանէր.
Քրիստոս բռնեց կանեփէ թուր,
Եկաւ առաւ Լուսաւորչու աջը:

Շամանի (կենդանիների рожка) Մի արծաթէ դրամ

*) Աղօթողները այս աղօթքն յառաջանալու պատճառն այսպէս են բացատրում. Մի անգամ, երբ Քրիստոս անցնում էր մի աղքատիկ գիւղով, մի գիւղացի հրաւիրում է նրան իւր տուն, մի պառա (կտորուած) խան (ցորեն չափելու աման) դնում՝ վերան նստելու և մի պոչիկ (պոչը կտորուած) գդալ ձգելով թթու թանի մէջ՝ ստաշարկում ուտել: Քրիստոս սիրով ընդունում է այդ աղքատիկ, բայց սրտանց հիւրասիրութիւնը, և երբ տեսնում է, որ դրա երեխան տանջւում է փորացաւով, աղօթում է նրան վերոյիշեալ աղօթքը հնարելով և աներևոյթանում է: Այնուհետեւ թթու թանն ու պոչիկ գդալով մասսաժը վերոյիշեալ աղօթքի հետ համարւում է փորացաւը կտրելու ամենալաւ միջոց:

դնելով վէրքի վրայ կամ քսելով նրա շուրջը և կամ դանակով խաչակնքելով եօթն անգամ ասում են այս աղօթքը.

Աթլաս,

Պաթլաս,

Ալալարա

Բաս բաս:

Մկնատամ.—Մի թղթի վրայ գրում են հետևեալը և դնում մկնատամի վրայ.—

Ամօն ամօն, յուալ ամօն էն էն ամօն բրայ բոն, բրայ բոն ամօն:—Ազ, եզ արզ. գասագ, ազ, ազ, եղէգն:

Այս գրում են առաւելապէս չորեքշաբթի և մանաւանդ «չիք-չորեքշաբթի» (Զատիկի Աւագ չորեքշաբթի) օրը:

Շների յարձակումից ազատուելու համար ասում են.

Յիսուս Գրիստոս աշխարհ եկաւ

Շուն կար՝ գլուխ չկար:

Օձի խայծոցից ազատուելու համար օձ տեսնելիս ասում են.

Կորիք անիծեալ. կապեալ լինիս Օհան Օձնեցու առաջի անմահ պատարագին:

Մինի սէրը գրաւել ցանկանալով մի փոքրիկ թղթի վրայ գրում են.

Սուրբ Յարոս,

Սուրբ Ամաթոս,

Սուրբ Սալաթոս,

Սիրեցուցէք (այսինչին այնինչի) հետ:

Յետոյ եռանկիւնածե ծալում են, մի շորի մէջ կարում— համայիլ շինում—և միշտ պահում սէրը գրաւել ցանկացողի մօտ և կամ մանր կտորներ անում, լցնում ջրի մէջ և խմացնում նրան, որի սէրը կամենում են գրաւել:

ՄՆՈՏԻԱՊԱՃՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աքաղաղը իմաստուն է, նա իմանում է երկնքի զանգակների առաջին զարկը և ինքն էլ թեկը թափահարում, ձայն տալիս:

Սև հաւը խեղդում են և դուռն շիմքում թաղում, որ չարը ներս չմտնի:

Եթէ մի ապրանք չարի հանգիպի, օրինակ, մի կով հիւանդանայ, ինչ տեղ հիւանդանում է, նոյն տեղը մեխ են խփում, որ չարը ոչնչանայ:

Հաւի ձուից ճուտ դուրս գալիս կճեպը դէն չեն ածում, այլ թելի վրայ շարում են, որպէսզի ճտերն ապրեն և չկոտորուին:

Եթէ մի տան անասուններն սատակում են, նորն առնելիս տան մաղը և խաշը պտոյտ են տալիս գլխովը, որ մնայ, չսատակի:

Երբ մինից շատ անասուններ են սատակում, վերջին սատակածի գլուխը թաղում են գոմի շէմքում, որ այլևս չսատակեն:

Մազերը սանրելիս՝ թափուած մազերը հաւաքում, դնում են պատի խորշում: Իսկ ոմանք հաւաքում են մի առանձին քսակի մէջ, որը նոյն մարդու մեռնելիս՝ դազաղի մէջ դրուելով՝ հեաը թաղում է, որպէսզի նա միւս կեանքում մազի նեղութիւն չքաշէ:

Նշոնները կտրելիս գետնում թաղում են ասելով.

Ղէյնը, դէյնը ըտեղ կաց.

Հերու որ ուզիմ հազիր կաց:

որպէսզի պատրաստ մնայ որ միւս կեանքում կրկին վերցնեն:

Հաւը թուխս դնելիս հաւկիթները դարսում են գգակի մէջ, տանում և մի անգամից դարձնում՝ ասելով.

Խոխուալի տակդ եմ անում,

Կճկճալի հանիւ պտես:

Յետոյ գդակը դնում են գետնին և իրենք էլ մօտը նստում, որ հաւը նստկան լինի:

Գդալը կրակի մէջ չեն ձգիլ, որպէսզի գայլը չուտէ հորթերը:

Կաթը տաքացնելիս եթէ մինը կրակ ուզէ, կամ չեն տալ և կամ մի կանաչ տերև են դնում կաթի վրայ ու ապա տալիս, թէ չէ կաթի բարաքեաթը կերթայ ու կովի պոռուկը կը քոտտի:

Եթէ կովի կաթը արիւնախառն է լինում, լաւացնելու յուսով առանց այդ մասին մինին ասելու, ծածուկ կթում են և երեք անգամ նախ իւր դրինդը (բո՛ւ փափուկ մասը) և ապա կովի ծիծը կծում, և յետոյ կթած կաթը տանում մասքենու տակ թաղում:

Կովի ստինքսը հիւանդանալիս սև խլուրդի (բորեխամուկ) առաջին ոտը դրամի վրայ դրած կտրում են և նրա չոր ճանկը երեք առաւօտ քսում ստինքսին, որ լաւանայ:

Նոր գնած անասունը օջախի մօտ են տանում և ոտներին շուր ածում, որ չը կորչի:

Հորթի գլխին աղաքար կամ հասարակ քար են քսում, որպէսզի գլուխը քարի պէս ամուր լինի:

Խնոցին փոխ տալիս մի գրաւական են վերցնում, որպէսզի

երևայ, որ խնոցին դարձեալ իրենց մօտ է, ապա թէ ոչ՝ բարաքեալքը կերթայ:

Մաղ, մերան, խաշ, սերմ փոխ չեն տալիս, որպէսզի բարաքեալքը չգնայ:

Որպէսզի մեռելը շատանայ՝ քահանան հեղեցեալ կողպէքը պէտք է կրծէ, կամ գերեզմանատանը թաւալուի և կամ ձեռի գաւազանը քաշ տայ:

Հրացանի վրայով թոյլ չեն տալիս անցնելու, որպէսզի 1) հրացանի մեղքերը անցնողին չանցնի. 2) հրացանի գնդակը չծռուի ու այլեւ որսին չդիպչի և 3) հրացանը «չկոխուի», այսինքն չփչանայ:

Կշեռքի վրայից էլ թոյլ չեն տալիս անցնելու, մեղք է, ասում են, անցնողը կը մեռնի:

Հաց թխելիս խոնչի վրայ մնացած ալիւրը յետ չեն վերցնում, այլ ածում են թոնիրը անտէր մեռելներին յիշատակի համար:

Մաղը առանց գրաւականի չեն թոյլ տալիս որ գիշերով դուրս տանին:

Փռնչտալիս խաշակնքում են, որպէսզի սատանան իրենց փորը չմտնի ¹⁾:

Երեկոները բարձը թափ են տալիս, որպէսզի չարը միջից դուրս գայ:

Խորոված անելիս եթէ շամփուրները աջ ու ձախ գնեն՝ անասուններից կըսատակեն:

Փիծեղը, որ նորատի տղէն ուտէ, թագի տակին կըսանայ:

Եթէ չամուսնացած աղջիկը կամ տղան կաթի տկուցքը քերէ՝ հարսանիքի օրը ձիւն կըգայ, իսկ եթէ կերակուր ուտելիս ամանը լաւ մաքրէ՝ աղագայ ամուսինը գեղեցիկ կը լինի:

Շորերը թարս չեն ծալում, թէ չէ տէրը կըմեռնի:

Թաթակիշը միշտ մաքուր լուանում են, որովհետեւ հաւատում են, որ նոյն երեկոյ նա Երուսաղէմ պիտի գնայ ուխտ անէ: Եթէ խմոր լինի վերան՝ կը գանգատուի:

Սարից վերադառնալիս պանրի մերանը թաղում են, որ սուրբ է, սուրբ կենայ:

Մերանը ուրիշից ուզելիս պէտք է մի գրաւական, օրինակ, մի բաժնաչափ կաթը տան:

Եթէ կիրակի օրը ստիպուած լինին հղունգ կտրել, պէտք է

¹⁾ Այս քացատրութիւնը մի թուրք լսելով, ասել է թէ ապա մեր փորը ինչի՞ չէ մտնում, չէ՞ որ մենք երբէք չենք խաշակնքում:

— 2-իւր փորը սատանի սեպհակսն տունն է, պատառխտնել է հայը, մտնում էլ է, դուրս էլ է գալիս, միայն սովորական բան լինելով դուր չէք իմանում:

օջախում թաղեն, պահեն, որովհետև միւս աշխարհում կը պահանջեն:

Երկուշաբթի օրը դրամ փոխ չեն տալ, որպէսզի ամբողջ շաբաթ նոյնը չկրկնուի:

Չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը ձեռք չեն անում, ապա թէ ոչ կայրուի:

Ձմռնադուսին, երբ արեւի շողերը տունն է ընկնում, կանայք խաշից կտրում են և տանում պատից կպցնում և երբ չորանում է՝ պահում են, որ ամառը, երբ արեւը հնձուորին այրէ, նրան քսեն ու առողջացնեն:

ՆՃԱՆԱԻՈՐ ՏՕՆԵՐ

Շուր-տաւրի.—Տարեմտին (դեկտ. 31-ին) ամէն մի տուն լուսոյք է անում, հաց թխում, (թէկուղ շատ էլ հաց ունենայ), փորրիկ, մարդակերպ հացիկներ պատրաստում՝ աչքերի, բերնի և կրծքին դրած ձեռքերի վրայ քիչմիշներ խրելով: Սրանց կոչում են Ասիւ-բասիւ և տալիս են երեխաների ձեռքը: Ջաւախքում սրանց միջոցով անուող գուշակութիւններն այստեղ յայտնի չեն: Բացի սրանից, չինում են նաև կըզալ, կամ դուլաճ—կլոր լիթ, մէջ տեղը ծակ: Սրանք, որ իբր հացի հոր են ներկայացնում, նոր տարու օրն անց են կացնում գոմէշի և հզան եղջիւրին, որպէսզի այդ տարին հորը լցուի ցորենով:

Հացը թխելիս, հետեեալ օրուայ համար պատրաստում են կերակրներ, որոնց մէջ լինելու է անշուշտ լոբի և լոբիջուր, այնպէս որ իրենք էլ ասում են, թէ նոր տարին չի գալ առանց լոբու:

Երբ հացը թխում, աւարտում են, վերջի երեք գունտի վրայ նշաններ են անում, յատկացնելով մինը ցորենի, երկրորդը՝ զարու և երրորդը՝ հաճարի նոր տարուայ բերքին և ձգում թոնրի մէջ, կրակի վրայ, ապա հանում և նայելով թէ որը որչափ է սուռիլ, բերքի առատութեան վերաբերութեամբ գուշակութիւններ անում:

Փոքր ի շատէ ունեւոր տներում էլ գոլլինալ են պատրաստում մեզրով ընկալոյից և նուշից:

Նոր նոր վերանում է այն, թերևս զբաղաշատկան կրօնից

մնացած սովորութիւնը, որ այս երեկոյ մի մեծ գերան են քաշ տալիս գլխատան մէջ, մի ծայրը դնում օջախը, իսկ միւսը շատ անգամ գոնից դուրս է ձգում, որի պատճառով էլ դուռը բաց է մնում. (գիւղացու համար այս մի առանձին նշանակութիւն չունի, որովհետեւ հերթիկն էլ է բաց, տունը երբէք չի տաքանում): Այս գերանը, որին տարեմտի քիւթուկ են կոչում, այս երեկոյից մինչև ծննդեան երեկոն անընդհատ պիտի վառուի: Ծննդեան երեկոյին վերցնում են այս գերանից մնացած խանձողները, տանում հանդերում թաղում, որպէսզի թէ բերքը առատ լինի և թէ կարկուտը չխփի արտին: Միևնոյն ժամանակ այս խանձողից պահում են, որպէսզի կարկուտ եկած միջոցին դուրս ձգեն՝ և երկինքը խաղաղի:

Այժմ թէև տարեմտի քիւթուկն այլ ևս չեն վառում, բայց աշխատում են գոնէ այս գիշեր կրակն անչէջ պահել. մեծ քանակութեամբ փայտ են կտորում և նոր տարու օրը ով ներս է գալիս, մի կտոր փայտ, գոնէ մի տաշեղ, է վերցնում և ձգում կրակի մէջ:

Տարեմտի կէս գիշերի մասին պատմում է, թէ գետերը մի փոքր ժամանակ կանգ են առնում և ով այս միջոցում ջուր վերցնի՝ կուժը ոսկու կը փոխարկուի և թէ ով մի բան գնելով գետի մէջ խնդրի որ ուրիշ բանի փոխարկուի, իսկոյն կը կատարուի: Այսպէս՝ պատմում էին, թէ մի գիւղացի բահը դրել է գետի մէջ և ցանկանալով ասել, թէ ոսկի դառնայ, ասել է թէ փայտ դառնայ: Հանել տեսել է, որ փայտ է դարձել: Այս հաւատով առաջնորդուելով այս գիշերը ջուր չեն դուրս ածում:

Նոր — տարու օրը տանտիկինը մի կարմիր շոր վերցրած գնում է դուրս, մի քիչ մեղր բոլում տան գոռներ և այդ կարմիր շորը մի տեղ վառում, որպէսզի տարին քաղցր ու կարմիր, ուրախ անցնի, ապա մի գիրկ փայտ է բերում, լցնում օջախը ապա շնորհաւորում որպիւնների, հարսների նոր տարին, բերանների մեղր քաշում, երեխաներին միւրգ և ասիւր-բասիլ բաժանում: Տան տղամարդն էլ կլկալներն առած գնում է գոմը, գոռն վերև մեղրով խաշ քաշում, գոմէշներն աջ եղ-

ջիւրներին մի մի կլկալ անցկացնում, բերաններին միքիչ մեղր քսում և վերադառնում:

Այս միջոցին սփռոցը ձգած են լինում, պասուց կերակրները շարած, մի շիշ օղի և մի գաւ գինի դրած: Մօտիկները գալիս են նոր տարին շնորհաւորելու, նստում են տղամարդիկ առանձին, կանայք առանձին, շատ անգամ տղամարդկանցից յետոյ, և հաց ուտում, օղի, գինի խմում, բարեմախտութիւններ անելով: Յետոյ տան մեծը մի շիշ օղի առած գնում է գլուղի տանուտէրի տունը, նոր-տարին շնորհաւորելու: Սա ևս սփռոց է ձգած լինում, պասուց կերակուրներ, օղի, գինի շարած, հկողին հրաւիրում է նստել, ուտել, խմել:

Ընդհանրապէս շնորհաւորում են հետեւեալ կերպով՝ շատ անգամ մի խնձոր կամ մի ընկոյզ տալով. «Տարիդ շնորհաւոր»:

— Տարի քի բոլոր, պատասխանում են ձեռքը բռնելով:

Իսկ օղի խմելիս այսպէս են բարեմաղթում. «Սաղ ըլիք. ուրախութենի տարի ըլի. ցամաք աչքով, ուրախ սրտով ամէն տարի էս օրս հասնունք. ուրախութենով տարեմուտ ենք անում, ուրախութենով էլ սուրբ Յարութեանը արժանանանք, լի ու առատ տարի ըլի. Աստուած մահին թանգութիւն տայ, հացին էժանութիւն:

Տանուտէրից յետոյ շատերը, թէև ոչ բոլորը, գնում են իրենց ծխական քահանայի մօտ, տարին շնորհաւորելու, — բայց սրան իբր նուէր օգի կամ ուրիշ բան չեն տանում, մինչդեռ տանուտէրի համար պարտաւոր են տանելու:

Նշանադրուած երիտասարդներն անշուշտ օղի, թխուածք և մրգեղէն առած գնում են աներանց տուն, համբուրում աներոջ և զորանչի ձեռքերը, օղին տալիս աներոջը, թխուածքը՝ զորանչին, իսկ մրգեղէնը՝ հարսնացուին:

Վերջինս էլ շատ անգամ «փնջած խնձոր» է նուիրում իւր նշանածին, միայն ծածուկ: «Փնջած-խնձորը» պատրաստում է ինքը իւր ձեռքով մետաքսեայ գոյգոյն թիւեր փաթածելով մի կարմիր խնձորի վրայ, և զանազան կոզմերումնայն թելով փնջիկներ շինում:

Առատաձեռն նշանածը որա փոխարէն ինքն էլ մի խնձոր է նուիրում, վերան արծաթեայ տառն կոպէկանոցներ խրած:

Սանամայրերն էլ իրենց քաւորներին ընծայ են տանում կամ ուզարկում օղի, դինի, մրգեր, թխուածքներ, առաւելապէս՝ բիշի, տոյալներ, դուլպաններ և այլն:

Միքանի գիւղերում, ինչպէս Հաղբատ, հրեխաները խըմբիր կազմած ման են գալիս տները ու միրիչ միրգ ստանալու յուսով երգում հետեւեալը.

Կըտեր հողը խնգան փռչի,
Ծոծը վրէն ծալած ոսկի,
Դուռը վրէն փերթ ըրեքնակ,
Կտեր վրէն բոլոր լիսնիակ,
Տան սները կերոններ,
Ոսկէ կամար գերաններ:
Բարի բիգուն ալէլուիա,
Ա. շէն, հա շէն, էս տունը շէն,
Մին ու գերան սողում քաշեն:
Տուն աւլողներ ջուխտ աղունակ,
Ձեռնաւելը փունջ մանուշակ,
Թորոնները խորաննի են,
Հացթուխները խանում խաթուն,
էս տանը կայ էրկու լիլու,
Մինը բարի, մինը չարի,
Չարինը ընդի, բարինը ըստի,
Բարին վէր դայ ձեզ հեա նստի,
Բարով թող գայ ձեզ նոր տարի,
Մուրազներուդ չիմ կատարի,
Ձեր տուն մանու հազար բարի,
Աճար, ցորեն, կորեկ, գարի:
Լիքը հորեր շատ ունենաք,
Կարմիր օրիւ շատ ունենաք,
Կարմիր օրով, կարմիր շրով,
Ուրախ կենաք միշտ կուշա փորով:

Ծնունդ եւ մկրտութիւն.—Ծննդեան օրը քահանաները մեծ բանակութեամբ նշխարք են պատրաստում և երիտասարդների ձեռքով ջրում ժողովրդին: Ստացողը բաժանողին

տալիս է երկու ձու կամ մի քանի ընկոյզ: Այս սովորութիւնը վերանայու վրայ է:

Ճրագալոյցին Դանիէլի գիրքը կարդում են չորս տղաներ, որոնց ծնողները պարտաւոր են յօգուտ եկեղեցու մի բան, օրինակ, մի քանի ֆունտ մեղրամոմ և կամ դրամ տալ:

Ժամերգութիւնից յետոյ ամէն մարդ շտապում է մի կըտոր նշխարք աւնել և տուն վերադառնալ ընթրելու, մանաւանդ որ մի քանիսն այդ օրը ծոմ են բռնած լինում:

Այս ընթրիքը «Թաթախումն» է կոչւում և սրանից՝ սոյն զիշերը «Թաթախման գիշեր»:

Ընթրիքին անշուշտ ձուկ է մատուցւում:

Մի քիչ յետոյ գրագէտ մանուկներն առանձին, անգրագէտները առանձին խմբեր կազմած սկսում են չրջել. առաջինները մտնում են տները «աւետիս» ասում, իսկ երկրորդները բարձրանում կտուրները, մի կողով քաշ անում հերթիկից և երգում.

Բարի բիգուն ձեզ, աւելուիա,
Հա ցնծացէք, ուրախացէք,
Մեր Մարիամի պատը բացէք,
Մարիամը գնաց էլի ծնունդ,
Ծննդուեցաւ, ազատուեցաւ,
Լուսաթաթախ մանուկ ծնեց,
Ծով ու ցամաք լուսով պատեց,
Իւր խաչ որդին, իւր սուրը հոգին,
Բարուր կապեց էդ իր գոքին:
Դեռ չէր հասել օխտն օրական,
Լեզուն բացեց, այսպէս խօսեց.
—Ա մէր, ա մէր, Աստուածամէր,
—Ինձ աւար տուր Տէր Ուհանին,
—Ոսկէ բերան էն գահանին:
Տարան տուին Տէր Ուհանին,
Ոսկէ բերան հայրապետին,
Կուս զգեստով շուրջառեցին,
Լուս մանուկը ձեռքը տուին,
Գեա Յորդանան մկրտեցին,
Յիսուս մանուկ անուանեցին,
Ողջ աշխարհը կանգնեց յուսով:

Հէնց որ դարձաւ տասը տարեկան՝
Ամենքին էր խիստ սիրեկան.

էրկու տարին վրէն անցաւ,

Տասնէրկուսը բոլորուեցաւ,

Դարձաւ մօր հետ, այսպէս խօսեց,

Քաղցր լեզուով խնդրեց, ասեց.

—Ա՛, մէր, ա մէր, Աստուածամէր,

—Ինձի շուտ տար երուսաղէմ,

—Սուրբ գրքերից օգուտ քաղեմ,

—Միտք իմանամ, միտքս բանամ,

—Աստուծո ճամփէն լաւ հասկանամ:

Մայրը առաւ, հետը տարաւ.

Հնտեղ նա շատ զրուց արաւ,

Վարպետներին հարցմունք արաւ,

Յաղթութիւնը ինքը տարաւ:

Վարպետները խիստ բարկացան,

Տեղներիցը շուտ վերկացան,

Խորհուրդ արին նրա մասին,

Խորհրդի մէջ այսպէս ասին.

Սա չի անիլ մեզ մոռթութին,

Սա մեզ կանի վարպետութին,

Հրեցներին գտնգատ արէք,

Աւագներին կաշառեցէք,

Եւ Մարիամին շատ զարգեցէք,

Իր որդու հետ յետ զարգեցէք»:

Մայր ու մանուկ, որ իմացան,

Նրանք էլ ըստեղ շատ չը կացան,

Որդին տեսաւ մօրը լալով,

Հալով, լալով, մղկտալով.

Դարձաւ ասաւ նա իւր մօրը.

—Ոչինչ բան ա էս բոլորը,

—Ոչինչ, թէ որ ինձ չեն թողում

—Իմ հօր տանը, իմ հօր հողումը,

—Բերան բանամ ուսուցանեմ,

—Բարի գործոց սերմեր ցանեմ,

—Բայց որ կը գայ, կգայ ժամը,

—Կառնուն դրանք իմ ուսման համը,

—Չիք կգառնայ չարակամը,

—Կը մօտենայ բարիկամը:

Մէր ու մանուկ շատ նեղացան,

Նրանք էլ այստեղ շատ չկացան:
Մանուկն ասաց.— Գնանք մեր տունը,
Ես կը կտրեմ աչքիս քունը,
Մահ ու մահագող կը բանացնեմ,
Կաթնով աղբիւր կը բղխացնեմ,
Քօռ ու քաշալ կը սաղացնեմ,
Ես քեզ ընդով կը կերակրեմ:

Աւելի փոքրահասակները կարճ են կտրում ասելով.

Բարրիգուն ձեզ, ալեւուիա,
Աշէն, աշէն էս տուն ա շէն,
Սին ու գերան սողումքաշ են,
Էս տանը էրկու օրօրոց,
Մինը բարի մինը չարոց,
Չարինը չարով կործանուի,
Բարին բարով առաջուի,
Տունը շէն, տունը շէն,
Ձեր պատիկի անըմն ի՞նչ ա:

Տանից պատասխանում են օր. Արամ, Անուշ:

Տղաները շարունակում են.

Արամը կամ Անուշը գնաց մէրին,
Եղ մտիկ արաւ իրան հօր կնանչքերին,
Չեռը ջիւրը տարաւ,
Չալ ապասին չարը տարաւ,
Մի պոչատ հաւ տուէք,
Կամ մի ստիլ եղ ալեւուէն տանի:

Թէ սրանց կողովի մէջ և թէ «աւետիս» աստղների պար-
կում ընկոյզ, մի երկու ձու, մի քանի կոպէկ են ձգում:

Քրիստոսի մկրտութեան տօնը տեղական բարրաւով
«ջրօխնէք» է կոչւում: Այս ժամանակ մի քանի գիւղերում
հանգիստաւոր թափօրով գնում են մօտակայ գետի ափը և
այնտեղ «խաչը ջուրը ձգում», իսկ շատերում այս ծէսը կա-
տարում են եկեղեցու մէջ, սեղանի վրայ ջրով լի մի կաթնայ
գնելով: Քաւոր լինողը պարտաւոր է յօգուտ եկեղեցու մի
բան նուիրել: Օրհնած ջուրն ահագին իրարանցումով լցնում
են շէրի, ամանների մէջ, տանում տուն, մի մասը երեսներին,
վէրքերին քսում, որ սրբուեն, առողջանան. մնացածը պա-

հում, որպէսզի այդ ջրով սրբեն պղծուած ամանները, այսինքն որոնց շուն է գիպել կամ մէջը մուկ ընկել:

Ս. Սարգիս.—Առաջաւորաց պատին այս գաւառացիքն Ս. Սարգսի պատն կոչում: Երիտասարդներից մի քանիսն անսուաղ, միւսները միաժողով ծով են բռնում, ալտինքն, ուրանք ամբողջ պատի ընթացքում բացի ջրից ոչինչ չեն ընդունում, իսկ միւսները օրական միմիայն մի անգամ, երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ, պատուայ կերակուրներ են ուտում:

Այս պատի ընթացքում իբր սգի նշան դուլս չեն լուանում, սալոն չեն գործածում, ճախարակ չեն մանում և ծանր աշխատանքներ չեն կատարում, նոյն իսկ եղջերուները տեղից չեն շարժւում, ոտը են պահում, ապա թէ ոչ մազերը կը թափուին:

Ուրբաթ օրը *կոնդրակ* են շինում, փոխինդ կամ փոխինձը (բոված և երկանքով աղացած ցորենի ալիւր) մեղրով չաղախում և զլանի ձև տալիս, յետոյ թաթախւում, այսինքն, առաջին անգամ ուտում, որովհետև նախընթաց հինգ օրուայ ընթացքում արգելւում է փոխինդ գործածել:

Նոյն օրն Օձնեցիները գնում են Մոխի գլխի Ս. Սարգսի խաչը «ուխտ անելու», այստեղ մի քիչ ջուր են ածում խաչի վրայ, ապա այդ խաչուայի ջրով և մեղրով փոխնդից կըլոնդրակ են շինում, իրենք թաթախւում և բերում անեցիներին էլ տալիս:

Այդ օրն անշուշտ փոխինդ գործածելու մասին իրենք զիջացիներն այսպիսի բացատրութիւն են տալիս:—Պող (ոպիտակ) ձիաւոր Ս. Սարգիսը ութ օր շարունակ կուտւում էր վրացիների (յունադաւանների) հետ. վերջին օրը ձեռքը տալու գրգանք, տեսաւ որ իբր պաշար վերցրած աղանձը այնքան հարուել է իւր քաշած նեղութիւններից, որ փոխինդ է դառել, բռնց, լցրեց բերանը և շարունակեց կռիւը: Բայց յանկարծ որդին ձիու քամակից վայր ընկաւ. իսկոյն վրացիները յարձակուեցան վերան: Այս անսպասելի աղէտը տեսնելով «մուրազատու» և «յարհառ» Ս. Սարգիսը՝ յուսահատ վայր իջաւ

ձիուց, ընկաւ որդու վերայ, զրկեց նրան և քացականչեց. Որդուս խաւարացրիք, եկէք ինձ էլ խաւարացրէք: Վրացիներն շտապեցին նրան էլ ողանել, խկոյն «ճառաղկապած լիսը վըրէն վէր էկաւ, լիս էր՝ լիս գառաւ»:

Նոյն ուրբաթ զիշերը, չափահաս երիտասարդները ու աղջիկներն «ազի բլիթ» (սաստիկ աղի, կլոր հաց) են ուտում և առանց ջուր խմելու քնում: Երազներումն սր տղան որ աղջրկան, և որ աղջիկը որ սղին տեսաւ իրեն ջուր տալիս, նրա ըռւթէն է, — նախասահմանուած կողակիցն է դառնում: Եւ եթէ ձեռին խնձոր ունենայ, գա նշան է որ հարուստ է լինելու:

Պառաւ կանայք էլ նոյն զիշերը դռան առաջ մի սկուտեղի մէջ մաղած փոխինդ են դնում, որպէսզի Ս. Սարգիսը եթէ իրենց այցելէ, ձիւռ պայտի հետքը մնայ փոխնդի վրայ:

Չարաթ առաւօտեան այս դուրս զրած կամ այլ փոխնդով անշուշտ խաշիլ են անում, ուտում: Չատերը ուխտ են դնում Ս. Սարգսի ուխտատեղիները, ինչպէս են Վարդաբլուրի մօտ, Արդուի գիւղի բարձրում, Օձուն գիւղի մօտ գտնուածները և այլն:

Աւանդաբար պատմում են, թէ Ս. Սարգիսը փախցրել է Յունաց թաղաւորի աղջիկը և երբ յոյները նրան հետեւել են, սաստիկ բուր բարձրացնելով նրանց մալուրեցրել և շատերին խեղդել է: Եւ իբր թէ մինչև այժմ էլ ոխ պահելով՝ ամէն տարի մի յոյնի կամ վրացու (որ նոյնպէս յունադաւան է) խեղդում է:

Բարեկենդան. — Այս երկու շաբաթուայ և մանաւանդ վերջի երեք օրերի ընթացքում թէ տղամարդիկ և թէ կանայք աշխատում են լաւ ուտել, խմել և լաւ հագնուել ու զուրճահալ: Հարսանիքներ առաւելապէս այս միջոցում լինելով՝ բոլորն էլ միջոց են ունենում հարսնիքատանը հաւաքուելու, ուտել խմելու, զուարճանալու:

Բացի սրանից՝ հաւաքում են կալերը, զանազան խաղեր խաղում, գօտիմարտում, սպարում:

Պատահում են նաև բաւականաչափ հարբած մարդիկ,

որոնք սրան նրան վիրաւորելով պատճառ են գառնում կատաղի կռիւները:

Ջուարճանալը՝ ուտել խմելը հետզհետէ աւելանում է մինչև վերջի՝ կիրակի օրը:

Երբ արդէն լիովին յագեցած այլևս չեն կարողանում ուտել, նախ տան մեծը, ապա միւսները «փակում են բերանները» ձուով կամ ձուաձեղով ասելով:

«Յերաններս փակում ենք սպիտակ ձուով, Աստուած արժանացնի կարմիր ձուով բաց անելու»:

Մեծ պատի առաջին օրը կոչւում է «լուացարուք սրբեցարուք»-ի և «կրծոնքի» օր: Առաջին իմաստն այն է, որ այդ օրը բոլոր ամանեղէնները պէտք է լուանան, սրբեն և բերանքսիվայր դնեն, որպէսզի կարելի լինի պասի ընթացքում գործածել: Երկրորդի իմաստն այն է, որ թոյլ է տրւում առաւելագոյն անշափահասներին և երիտասարդներին նախորդ օրերից մնացածները—կրճոնները—ուտել, վերջացնել:

Առաւօտեան վաղ տան պառաւը մի սոխի կամ գետնախնձորի վրայ անց է կացնում հօթ հատ փետուր և երեխաներին ցոյց տալով տուում.

—Տատը գնաց շերեփը ձեռին,

Պապը եկաւ չոմքախն ուսին:

Յետոյ այդ մի փայտի վրայ ամրացնելով կախում են տան հերթիկից: Ամէն շաբաթ մի փետուրը սրկում են երեխաները մեծ ուրախութիւնով: Սրան տեղացիները «պապի պլոր» են կոչում:

Նոյն առաւօտեան տան մէջ մի ճրութի են ձգում, այսինքն մի թուի ձգում են առաստաղի մի գերանի վերայով և ծայրերը միմեանց հետ հանգուտում: Ապա այս հանգուտած թուկի մէջ նստում են և առաջ ու յետ ճօճւում: Փոքրիկը մի քիչ ճօճուելուց յետոյ տան նանիին են բերում նստեցնում, որ «եղ անի».—Սա նստում է ճրութու մէջ, մի քար դնում գոգը, հարսները փոխանակ ճօճելու, պտտացնում են, թուկը ոլորւում է, յետոյ բաց են թողնում, թուկի ոլորքը սկսում է քանդուել և պառաւը պտոյտ է գալիս առաջուայ հակառակ կողմը: Այս

միջոցին նա ձգում է գողի քարը մի կողմ, գետնին, ասելով. «Էսքան եղ ինձ»: Իսկոյն հարսներից մինը վերցնում է նոյն քարը և կրկին նանու գիրկը գնում, որ նորից ձգելով ասում է. «Էսքան եղ էս հարսիս» և այսպէս շարունակ բոլոր հարսերի համար, որպէսզի շատ եղ ստանան:

Այդ օրը գրեթէ ամեն տուն աղանձ (բոված ցորեն) է անում: Ամէն մարդ ամենից առաջ աղանձ է ուտում, որ բերանը չը հոտի և չըթունքը չը ճաքի: Պետք է նկատել, որ տանտիկիները հաշում են, որ մի գուցէ մեծ պասի ընթացքում այնքան անգամ մոխոխ չեփեն, որ գոյգ լինի, այլ անպատճառ կենտ, որպէսզի «օջախին վնաս չը գայ»:

Ուշադրութեան աւելի արժանին այն է, որ պառաւ կանայք աշխատում են այս մեծ պասի ընթացքում շարունակ վառ պահել օջախը: Պատճառը չգիտեն, միայն ասում են, թէ այս պասի ընթացքում կրակը հանգցնելը շատ մեծ մեղք է: Ահա և՛ մի ուրիշ մնացորդ գրադաշտական կրօնի:

Հետաքրքրական է նաև այն, որ նորահարսները կշռում են իրենց ամուսինների հետ, կանգնելով իւրաքանչիւրը կըշիւռի մի նժարում, որպէսզի իմանան, թէ որն է ծանր:

Մնում է յիշատակելու միայն այն, որ շատերը գնում են միմեանց տուն շնորհաւորելու մեծ պասը և նոր խնամիները միմեանց պասուկայ կերակրներից բաղկացած «սեղան» են ուղարկում:

Տեսողնընդառաջ.—Լօռեցիներն այս տօնին «գոռոնջ-գոռոնջ» են ասում: Երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ ծերերն ու պառաւները եկեղեցուց մի մի վառած մօմ են բերում տուն և նրանով վառում ճրագները:

Ապա երեխաներն ու երիտասարդները ծլօտ են հաւորում տան գռան առաջ և վառում: Այս կրակը կոչւում է գոռոնջ: Երեխաներն ու երիտասարդները թռչկոտում են այդ գոռոնջի վրայով «որպէսզի հարինք չընկնին»:

«Դոռունջը» պահում, Ս. Սարգսի փոխնդի հետ խառնում և կարկուտ գալիս դէպի երկինք են փչում, որպէսզի

կարկուտը դադարի, և կամ բաղերի վրայ են շաղ տալիս, որ չխփի:

Ծառկազարդ. — Ծաղկազարդին Լռեցիները կոչում են ծոզարդար: Կիրակի առաւօտեան շատ վաղ զանգակները հնչեցնում են և բոլոր զիւղացիները, մանաւանդ կանայք և աղջիկները, շտապում են եկեղեցի: Այս օր բոլոր աղջիկները անշուշտ եկեղեցի պիտի գնան իրենց մայրերի առաջնորդութեամբ. նշանադրութեանը ձեռներին կլիպտար կոչուած մօմն են վառած բռնում, որպէսզի յայտնի լինին, որ նշանադրուած են:

Չամուսնացած երիտասարդները գնում ուռի ծառերի ճիւղեր են բերում եկեղեցի, որ քահանան օրհնի:

Այս օրհնուած ուռը գնում են ցորենի շտեմարանները, որ հացն առաւ լինի: Նոյն ճիւղերով հորեր են շինում և պահում, որպէսզի այդ տարի այդքան ցորենի հորեր ունենան:

Երեխաները ձեռներին ծեռ-եր չըջում են զիւղում և ճըռ-ռացնելով երգում.

Ճեռ ճեռ ճըճենակ,

Ասծու հալալ պըպենակ (թիթեռ),

Իմ հնգերը ծովն ընկաւ,

Ծովը ծիրանի դառաւ:

Ձէրէն (բազէն) էկաւ կեռ կտուց,

Հաւը թառէն թոցրուց,

Ջուխտ ձուռ տակէն պըցրուց,

Տարաւ կոտրեց բլցրուց.

Մինը ինձ, մինը իմ ընկորը.

Ով մեր փայը տայ դլարի,

Ով որ տայ ոչ՝ սըլարի:

կամ

Ճեռ ճեռ ճըջանակ,

Ասծու դուռը բանանք,

Դուրսը շարունք ժամ ասենք,

Ներսը պատարազ անենք:

Սև եզը մատաղ անենք,

Պոզերը չարգախ անենք,

Տակին նստենք քարգետն անենք:

ձեռք փայտի ատամնաւոր գլան է, երկար կոթով: Գլանի երկու կողմից 2—3 վերջով երկարութեան տախտակներ են անցկացրած, որոնք միանում են ուրիշ երկու տախտակներով, գօտիներով: Մի ուրիշ բարակ տախտակ էլ մի ծայրով յենւում է գլանի ատամների վրայ, իսկ միւս ծայրով անցնելով երկրորդ գօտիով՝ ամրանում է առաջի գօտու վրայ: Գլանը պտտեցնելիս լեզուակը ընկնում է ատամից ատամ և սուր ձայն բարձրացնում:

Հարչարանաց շաքաթի ընթացքում կատարում են հետեւեալները:

Աազ երեքշաքի.—Երեկոյեան ժամերգութեան միջոցին, երբ քահանան կարգում է յիմար և իմաստուն կոյսերի առակը, տասն երեսայի եկեղեցական շապիկ են հագցնում և կանգնացնում կարդացող քահանայի շուրջը: Ապա մի ափսէի մէջ ածում են տասն կլուրած թերթիկներ, որոնցից հնգի վերայ «իմաստուն», իսկ միւս հնգի «յիմար» խօսքերն են գրուած լինում: Աւետարանի ընթերցումից յետոյ երեսաներին առաջարկում են մի մի հատ վերցնել այդ թերթիկներից և նայած թէ ում յիմար և ում իմաստուն է գուրս գալիս, նախատում կամ գովում են, հաւատալով, որ յիրաւի, նրանք այդ գուշակութեան համեմատ են լինելու:

Եթէ կանայք մեծ պասի ընթացքում «հաւաքս» են ունենում, այսինքն մածուն կամ սեր են ունենում հաւաքած, այդ օրն անշուշտ հարում են, որովհետեւ «եթէ չիք չորեքշաքի հարեն, կը չքուի», այսինքն կանոնատանայ և ամբողջ տարին էլ կարագ բիշ և դժուարութեամբ կ'ստացուի:

Աազ չորեքշաքի օրին չիք չորեքշաքի են կոչում: Այդ օրը մի քանի ձու են ներկում «չքի աչքը հանելու համար»:

Ոմանք էլ իրենց եղունգների մէջտեղից մի որեւէ բանով գիծ են քաշում, որպէսզի իրենց «բանը կիսատ-պռատ չմնայ, ոչ էլ իրենց բաղդը ուրիշին գնայ»:

Աազ հինգշաքի.—Բոլոր գիւղացիները տօն են պահում: Հաւատալով, որ այդ օրում տնկած ծառը, ցանած սեր-

մը բարեբեր և ուճացող կը լինին՝ շատերը ծառեր են տընկում և սերմ ցանում:

Ոմանք էլ սև թելի վրայ եօթն հանգոյց են ձգում և դնում եկեղեցու պատի ճեղքուածքում, որպէսզի «թռչունները հաւերի ձագերը չփախցնեն»:

Երեկոյեան հարուստ տները մի մի քիչ կարագ են ուղարկում եկեղեցի՝ քահանային: Ոտնալուայի ժամանակ աւագ քահանան օրհնուած կարագ է դնում ժամուոր տղամարդկանց մերկացրած աջ ոտերի և կանանց ձեռքերի վրայ, որ մեծ մասամբ աւագութեան կարգով ներկայանում են նրան:

Օրհնած կարագը բաժանում են ժողովրդին, որ խլիւլիւլով աչքերին, ճակատին և երեսին են քսում:

Ժողովուրդը կարծում է, թէ այս գիշեր հրէաները խմորից Քրիստոս են շինում և շարչարում, քրիստոնեայ երեխայի բռնում սպանում են և նրա արիւնով հաց թխում, ուտում:

Հինգշաբթի գիշերը դարբիններն անխօս շինում են ուրբաթարուր—կեռ երկաթ—որ կարմիր ու կանանչ թելով*) կարում են երեխաների ուսերին, որպէսզի չար աչքից ազատ մնան:

Ոմանք էլ չորս մեխ են շինում և պահում մինչև կանանչ կիրակին, երբ մի ուլ են մատաղ անում և սրա ոտկորները մորթու մեջ փաթած թաղում են և այս մեխերը վրայից խփում, որպէսզի կարկուտ չը գայ:

Աւագ ուրբաթին Ութի (Յուդի) Ուրբաթ են կոչում, ծունր չեն դնում, որովհետեւ Քրիստոսը խաչին է, խաչ չեն հանում՝ որովհետեւ Քրիստոսը խաչուած է, դրամ փոխ չեն տալիս կամ առնում՝ որովհետեւ Քրիստոսը դրամի համար է մատնուած:

Այս օր ևս ձու են ներկում, որպէսզի Յուդայի աչքը տըրաքուի:

Կանայք բազարչ հաց են թխում տան իւրաքանչիւր անդամի համար մի հատ: Զատերն էլ ննջեցեալների համար

*) Ոմանք այս թելը զրպանում դրած տանում են եկեղեցի, «պատարագին շանց տալի»:

ևս անուն անուն թխում են և տալիս հարևաններին, աղքատներին: Այս, ննջեցեալների անունով թխուած բաղարջները «մեռելափայ» են կոչում:

Չատերն ևս բանջար են եփում, որպէսզի դրա ծակող զօրութիւնը ոչնչանայ, որովհետեւ Քրիստոսին բանջարով են ծեծել:

Շաքաթ օրը շատերը ծոմ են պահում մինչև երեկոյեան ժամերգութիւնը և հաղորդում:

Անհամբերները գրպաններում կարմիր ձուեր դրած գալիս են եկեղեցի և հէնց որ քահանան «Առէք, կերէք, այս է մարմին իմն» է ասում, սրանք սկսում են ուտել ձուն:

Ընթրիքին անշուշտ փաւ և տապակած լոբի են լինում, միայն խէշ լոբի, այսինքն ամառը դեռ կանանչ ժամանակ քաղած և անմիջապէս չորացրած:

Զատիկ. — Օձունում պատարազից յետոյ ժամուորները դուրս են գալիս եկեղեցուց և չրջապատում Սմբատ թագաւորի գամբարանը, մի քանի գիւղացիներ բարձրանում են նրա աստիճանների վրայ և երգում հետեալը, որի իւրաքանչիւր տան աւարտին բաղմութիւնը ձայնակցում է երգելով.

Օրհնեալ է Աստուած, օրհնեալ է Աստուած, օրհնեալ է Աստուած,

Օրհնեալ է հայրն Աստուած, Որդին Աստուած, Հոգին Աստուած:

Մեզ աւետիք, ձեզ աւետիք,

Մեզ և ձեզ մեծ աւետիք,

Զի տէրն յարեաւ 'ի մեռելոց,

Ազատութիւն իւր գերելոց: (Օրհնեալ է Աստուած:)

Օրհնեալ է երկինքն ու երկիր,

Սէրովբէք և Քէրովբէք,

Հրէշտակք և հրէշտակապետք,

Ռամիկք և շինականք,

Արք և կանայք, ծերք և տղայք,

Քրիստոս յարեաւ 'ի մեռելոց,

Ազատութիւն ետ գերելոց,

Մեզ աւետիք, ձեզ աւետիք,

Ձեզ և մեզ մեծ աւետիք: (Օրհնեալ է Աստուած:)

Նախահայրն գուշակեալ 'ի մարգարէից,
 Անարգեալն 'ի հրէից,
 Հայհոյեալն 'ի քահանայապետից,
 Ըմբռնեալն 'ի փարիսեցւոց,
 Մատնեալն 'ի պիղծ Յուդայից.
 Խաչեալն 'ի Պիղատոսէն,
 Խոցեալն 'ի զինաւորէն,
 Քրիստոս յարեալ 'ի մեռելոց,
 Ազատութիւն ետ գերելոց,
 Մեզ և ձեզ մեծ աւետիք: (Օրհնեալ է Աստուած):

Օրհնեալ է սուրբ Երրորդութիւն,
 Վենձութիւն, բարձրութիւն,
 Թագաւորաց հաստատութիւն,
 Գերելոց ազատութիւն,
 Հիւանդաց ազատութիւն,
 Քրիստոնէից հաստատութիւն,
 Մեր մեղացն թողութիւն,
 Ննջեցելոց արքայութիւն,
 Զի տէրն յարեալ 'ի մեռելոց,
 Ազատութիւն ետ գերելոց,
 Մեզ աւետիք, ձեզ աւետիք,
 Մեզ և ձեզ մեծ աւետիք: (Օրհնեալ է Աստուած):

Օրհնուի և պահպանուի
 Զեր զաշտն ու սարը, այծն ու ոչխարը,
 Կովն ու կթանը, չուխն ու գութանը,
 Վարն ու վաստակը, գլուխն ու տակը,
 Հանդն ու հանդաստանը, արօտն ու այգեստանը,
 Կալն ու ջաղացը, ցորէնն ու հացը,
 Զինն ու էշը, եզն ու գոմէշը,
 Գռնարածն ու հորթարածը,
 Տուարածն ու խոզարածը:

Այս երգից յետոյ եկեղեցու առաջ բաժանում են «Թուրքատարուկը» և «ախարը»: «Թուրքատարուկը» հասարակութիւնից հաւաքած դրամով գնուած մի մատաղ խոզի միւսն է, որ եկեղեցու դռանն եփում և մի մի քիչ տալիս են եկեղեցւոյ զուրս եկողներին, որ ուտեն և սրանով ցոյց տան, որ թուրքերի վրայ յաղթանակ են տարած, արձակ համարձակ ուտելով

խողի միտք: Իսկ «ախարը» նոյն դրամով գնած եղի կամ կովի միսն է, որ հում հում բաժանում են բոլոր գիւղացիներին: Իսկ քահանաների և միքանի պատուաւոր մարդկանց համար սոյն մսից կերակուր են պատրաստում և հիւրասիրում եկեղեցու մօտ գտնուած տներից մինում:

Այնուհետև շատերը միմեանց այցելում են շնորհաւորելու զատիկը, միմեանց կարմիր ձու նուիրում, «կրկտանուկի» և «թուլանուկի» խաղում, մանուսանդ անշափահասները, Կրկտանուկին այսպէս են խաղում: Նախ ձուերի ծայրերն ատամներին խփելով հանած ձայնից ենթադրութիւններ են անում, թէ որ ձուն աւելի կարծր է. ապա մինը ձուի ծայրը վեր ցցած բռնում է, իսկ միւսն իւր ձուի ծայրով խփում այդ ձուի ծայրին, եթէ կոտրում է, դարձնում են միւս ծայրը, որը կոտրելուց յետոյ գրաւում է ձուն, իսկ եթէ իրենն է կոտրւում հէնց առաջին խփելիս՝ այն ժամանակ սա է բռնում իւր ձուի միւս չկոտրուած ծայրը և առաջինը խփում է, եթէ կոտրեց գրաւում է, եթէ ոչ՝ այն ժամանակ սա է խփում:

«Թուլանուկի» խաղալիս էլ, մի զառիվայր տեղից հերթով գլորում են ձուեր, երբ մինի ձուն դիպչում է մի ձուի, սա գրաւում է բոլոր գլորուած ձուերը:

Այս օր գերդաստանների մեծերն ցերեկը չեն քնում, որպէսզի ամառն անձրեաշուրը կալերը չբշի:

Ձատկի հետեալ օրը, երկուշաբթի, մեռելոց է, բոլորը գնում են գերեզմանատուն իրենց հին և նոր ննջեցեալների գերեզմաններն օրհնել տալու:

Հետեալ երեքշաբթի օրը ժողովուրդը կիրակի է պահում անուանելով «կարկտի հուքմի», որպէսզի կարկուտը ապագային չխփէ իրենց արտերին և ցանքսերը ոչնչացնէ:

Չորեքշաբթի օրն էլ «Մկան հուքմի» է, տօն են պահում, որպէսզի մկները չկտրեն արտերը:

Իսկ հինգշաբթի՝ «Ցեցի հուքմի»: Առաւելապէս կանայք են պահում, որպէսզի ցեցը չուտէ նրանց թելերն ու բրդեայ գործուածքները:

Կրկնազատկին Լօռեցիները Կանանչ կիրակի են ասում և

այս օրն ահագին բազմութիւն ուխտ է գնում Արդուի Ս. Յոհան Օձնեցու մատուռը:

Յինանց իններորդ օրից սկսած մինչև համբարձում թէ կանայք և թէ տղամարդիկ արեւ մայր մտնելուց յետոյ այլևս չեն աշխատում, որպէսզի «հաւկուր» չլինին, այսինքն երեկոները բոլորովին կամ վատ չը տեսնեն:

Այս օրից նաև մինչև վարդավառ երկուշաբթի օրերը «կարկտի հուքմի» են պահում, որպէսզի կարկուտը չը խփէ արտերին և վնասէ:

Համբարձում. — Զորեքշաբթի առաւօտեան շատ վաղ տան մեծերը գնում են դաշտերը, քաղում սիրի-սիրի, առտղփուլ ու աւելուկի թուփ և բերում գնում կաթնով լի ամանի վրայ, որպէսզի «կաթը առատ լինի»:

Ճաշից յետոյ հարս ու աղջիկ հաւաքւում են մի նորահարսի տուն և այնտեղից միասին գնում դաշտերը, ծաղիկ քաղում, բերում նոյն տանը վիճակի երգեր ասելով փնջում և շինում խաչփնջեր, ձիաւորափնջեր, սիրափնջեր:

Ապա հօթն կամ երեք աղջիկներ վերցնում են մի կճուճ և անխօս գնում հօթը տեղից ջուր և աւաղ են վերցնում, բերում մի մեծ փունջ էլ մէջը ձգում և մի կարմիր շորով քերանք փակում:

Ոմանք հաւաքում են ծաղիկների վրայից առաւօտեան ցօղը և այն լցնում վիճակի կճուճի մէջ:

Երբ վիճակի կճուճը պատրաստ է լինում, աղջիկներն առնում են ձեռները և վիճակի երգեր ասելով խաղացնում, ապա տանում հանդերում թագցնում, որպէսզի եղնարած տղաները չը գտնին, ապա թէ ոչ փրկանք կը պահանջեն:

Վիճակի կճուճը գիշերը անշուշտ դուրսը, աստղերի տակ պիտի մնայ, որպէսզի ենթարկուի աստղերի զօրութեան:

Նոյն գիշերը մի քանի աղջիկներ անքուն հսկում են, որ չարաճճի տղաները չը գան և իրենց փնջած ծաղիկները չը գողանան, այս հանգամանքից էլ յառաջացել է «ծաղիկ հս պահում» դարձուածքը, որ ասում են երկար ժամանակ արթուն մնացողին:

Հետեւեալ առաւօտ, հինգշաբթի, աղջիկները նորից հաւաքուում են և տանում փնջերը տների հերթիկներից վայր ձգում: Տնեցիներն էլ իւր, կարպ, բրինձ, պանիր, ձու են ուղարկում այս աղջիկների խմբին, որ այդ պաշարեղէնով ճաշ է պատրաստում և ուտում, ուրախանում, երգում, պարում:

Ճաշից յետոյ այս աղջիկները գիւղացի կանանց և տղամարդկանց բազմութեան հետ գնում են մի կալ կամ դաշտ, ուր մի փոքրիկ աղջկայ գլխին ձգում են մի քոյ, նստեցնում իրենց շրջանի մէջ երեսը դէպի արեւելք դարձրած և վիճակը դնում նրա գիրկը: Այս ժամանակ հանգիստականները մի մի նշան, մատանի, կոճակ, մեխ և այլն, են ձգում վիճակի մէջ:

Ապա աղջիկները վիճակի երգեր են երգում և իւրաքանչիւր երգից յետոյ վիճակի «հարսը» մի նշան է հանում: Նշանի տէրը երգուած վիճակից գուշակութիւններ է անում:

Վիճակի ջրով ևս գուշակութիւններ են անում, միայն ոմանք վիճակ հանելուց անմիջապէս յետոյ, ոմանք հետեւալ օրը, ուրբաթ առաւօտեան:

Վիճակի ջրից ամում են մի մատնոցի մէջ, երկու բթամատներով բռնում, ջրի մէջ մի փոքրիկ ծոց (ծեղ) ձգում, եթէ սա դէպի աջ պտտուի, հասկը առատ կը լինի, իսկ եթէ ձախ՝ սակաւ:

Ուրիշներն էլ նոյն ջրից ամում են մի բաժակի կամ փոքրիկ թասի մէջ, որը չորս հոդի բռնում են իրենց աջ ցուցամատերով և կամ երկու հոգի՝ իրենց չորս ցուցամատերով. ապա պայման են դնում, թէ բաժակը կամ թասը թող աջ պտտուի՝ եթէ այսինչին այս տարի նշանելու ենք, եթէ այսինչի նշանածը չուտով գալու է, եթէ այսինչը արու գաւակ է ունենալու, եթէ այսինչի հիւանդութիւնը այսինչ խաչիցն է և այլն:

Վերափոխումն սուրբ Աստուածածնի.—Մի առանձին բան չի կատարում, միայն Օձնի շրջականերից ուխտ են գալիս Օձնի Ս. Աստուածածին կամ Խաչգունդ եկեղեցին:

- *Վարդապառ.*—Այս տօնը աւելի լաւ եայլաներումն է

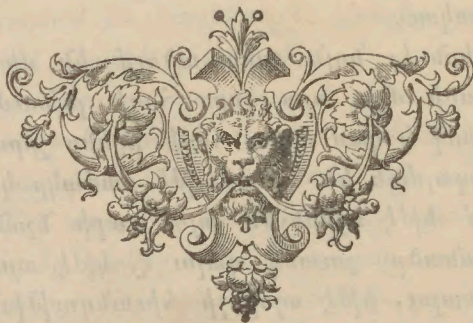
տօնուում քան գիւղերում: Չաբաթ օրը հորթարածները ծաղիկներ են քաղում, փնջում և հորթերի ու կովերի վզից կապում: Հետեւեալ առաւօտ, կիրակի, այս հոտաւորները ծաղկեփրնջերը ձեռներին չրջում են և ծաղկափայ իւղ հաւաքում, տանում ագղաւի եփում, ուտում, ուրախանում:

Հովիւներն էլ այդ կիրակի օրը մի խոյ են ներկում կարմիր գոյնով, ծաղիկներով և զանազան կտորներով պարզարում և տնէ տուն ման ածելով իւղ են հաւաքում, ուրախութիւն անում:

Աղջիկներն էլ ծաղիկներ են հաւաքում, փնջում, տնէտուն քաժանում և ծաղկափայ հաւարում, միասին եփում, ուտում, ուրախանում:

Երբեմն էլ այս աղջիկները վիճակ են չինում և հանում ինչպէս համբարձմանը:

Հօռու գրեթէ բոլոր գիւղերից ահագին բազմութիւն ուխտ է գնում Վարդարլըի մօտի Ս. Սարգիս ուխտատեղին:

ԱՐԵԱՆ ՎՐԷԺ ԵՒ ՓՐԿԱՆՔ

(Տեսութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից)

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

I

Նախնական իրաւունքի հետաքրքիր երևոյթներէից մէկն արեան վրէժի սովորութիւնն է: Դա ժողովուրդների սովորութեան իրաւունքի մէջ ընդհանրական բնութեան է կրում. դա նրանց իրաւաբանական գիտակցութեան առաջի յայտնութիւնն է: Դա այն հիմքն է, որից յետագայում կամաց կամաց աճել է ժամանակակից կոլտուրական մարդկութեան քրէական իրաւունքը:

Հենց այն փաստը, որ արեան վրէժը տեղի է ունենում գրեթէ բոլոր երիտասարդ ժողովուրդների մէջ և որ այդպիսի շրջան անցնում են իրենց կոլտուրական զարգացման թէ կարճ և թէ երկար ճանապարհին բոլոր ժողովուրդները, հենց այդ փաստը մասնացոյց է տնում, որ արեան վրէժի վրայ պէտք է նայենք ոչ իբրև սպանութիւնների վայրենի, բարբարոս ու անսոսնձ մի ծարաւի, այլ մի բարձր, վեհ բանի վրայ: Այդտեղ տեսնելու ենք առաջին հիմնական եղանակը, թէ ինչպէս է հարկաւոր սպանութիւնների դէպքերում մարդկային իրաւունքը պաշտպանել:

Ժողովրդական իրաւաբանական հիմնարկութիւններն հետազօտելիս, իւրաքանչիւր ուսումնասիրողի աչքին է

զարնում մի բնորոշ երևոյթ. ամենուրեք, ուր հասարակական կազմակերպութիւնները տակաւին հիմնուած են արենակից ազգակցութեան վրայ, այնտեղ անպայման գոյութիւն ունի և արեան վրէժը: Վերջինս ծաղկում է իբրև մի պարտաւորութիւն, սրբազան հոգևոր պարտք, որ ի կատար է ածում մօտակայ ժառանգը ե. կամ եթէ նա չկայ՝ նրա արենակից սերնդի մօտակայ ազգականը: Սերունդը կամ սերնդային միութիւնները, հիմնուած լինելով արենակցութեան սկզբունքի վրայ, իրենց հասարակական կազմին վերաբերեալ բոլոր կենսական երևոյթները սրբագործում են և վերածում կրօնական պաշտամունքների, որոնք խստիւ պահպանում են արենակից ազգականներից, սերունդ կազմող անդամներից: Հետևապէս արեան վրէժը սերտ կապուած է ժողովուրդների կրօնական աշխարհայեցողութեան, մանաւանդ մեռեալների պաշտամունքի հետ: Սպանուածն երբեք հանգիստ չի գտնի այն աշխարհում, մինչև որ վրէժը չիրականանայ, մինչև որ նրան մահ պատճառողը իւր սեփական արեամբ չի մաքրել կատարած սպանութեան մեղքը: Լինի այդ վրէժը մեր ժամանակակից կորսիկացիների vendeta-ն կամ հին հռոմէացոյց necis vindicta. լինի դա հին մովսիսական goel haddam կամ հին յունական ἀνδογηάτης. լինի դա հին սլաւոնական ու գերմանական ցեղերի կամ ժամանակակից մի քանի սլաւ ազգութիւնների (սև լեռնցիք, սերբիացիք) և կովկասեան լեռնականների (չեչենների, լեզգիների, աբխազների, օսերի և այլն) վրէժխնդրութիւնները—ամեն տեղ այդ վրէժը կանգուն է մնում և պահպանում ժողովրդի կրօնական աշխարհայեցողութեան շնորհիւ, որը սրբագործում է դարերով դոյութիւն ունեցող սովորութիւնն և սերնդից սերունդ, ազգականից ազգական պարտաւորացնում է այդ կատարելու:

Դառնանք հայ սովորութեան իրաւունքին: Եթէ նրկատի առնենք սերնդային սկզբունքները և դրան կցորդ՝ մեռեալների պաշտամունքը, որոնք տիրապետում են հայ-

կական ընտանիքի կազմակերպութեան մէջ ¹⁾, կարելի էր à priori ենթադրել, որ հայերի մէջ էլ գոյութիւն էր ունենալու արեան վրէժի հիմնարկութիւն: Յիրաւի, ոչ թէ ենթադրելու՝ այլ և իրաւունք ունինք հաստատապէս յայտնելու, թէ հայ սովորութեան իրաւունքին ծանօթ է արեան վրէժը: Չնայած պատմական նիւթերի սղութեանը, չնայած ժամանակակից մեր ժողովրդագրական փաստերի ազդատութեանը՝ այնուամենայնիւ մեր ձեռքի տակ եղած թէ պատմական և թէ արդի տեղեկութիւնների հիման վրայ, կարելի է եզրակացնել արեան վրէժի գոյութեան հարցը գրականօրէն:

Տարաբաղդաբար մեր հայ պատմագիրներն իրենց երկերում բնաւ չեն տալիս ուղղակի տեղեկութիւններ, թէ արդեօք հին Հայաստանում գոյութիւն ունէր արեան վրէժը, երբև մի իրաւաբանական հիմնարկութիւն: Այլապէս չէր էլ կարելի սպասել մեր հին գրողներից: Մեր պատմագիրները բոլորը հոգևոր դասակարգից էին և սնուած, կրթուած ամբողջապէս քրիստոնէական վարդապետութեան գաղափարներով, ուստի իրենց երկերի վրայ էլ դրօշմեցին իրենց աշխարհայեացքի սպեցիֆիկ ոգին՝ անհամբերատար լինել գէպի ամէն ինչ, որ հեթանոսական էր: Արեան վրէժը, իբրև մի երևոյթ, որ միանգամայն հակառակ է քրիստոնէութեան հիմնական սկզբունքին՝ ներել ու սիրել ամենքին, նոյն իսկ թշնամուն՝ տեղ չէր գտնի նրանց գաղափարների մէջ: Միւս կողմից էլ արեան վրէժը, իբրև մի սովորութիւն, որ բացառապէս հեթանոսական դրօշմ է կրում իւր վրայ, մի սովորութիւն, որ բղխում է ժողովրդի հեթանոսական—կրօնական աշխարհայեացքից, անշուշտ հալածանքի պէտք էր ենթարկուէր հոգևորականութիւնից: Բայց և այնպէս՝ մեր պատմագրների երկերում այս ու այնպէս սպրտում են փաստեր, որոնք միանգամայն ակամայ, գուցէ և անսպասելի յիշեալ պատմաբան-

¹⁾ Տե՛ս՝ Кавказскій Вѣстникъ, 1902 г. № 1. Очерки по общему семейному праву армянъ.

ների համար, մեզ կարող են մօտաւորապէս գաղափար տալ արեան վրէժի գոյութեան մասին: Այդ փաստերը մեզ կը ծառայեն իբրեւ թանգազին հետքեր, որոնց վրայով հնարաւոր կը լինի գիմել մեր ընտրած նպատակակէտին՝ ապացուցանել վրէժխնդրութեան գոյութիւնն հայ սովորութեան իրաւունքի մէջ:

II

Արայ Գեղեցկի և Շամիրամի յարաբերութիւնների վիպասանական պատմութեան մէջ նկարագրուում է, թէ ինչպէս Նինուէի այդ թագուհին ահու գողի մէջ է ընկնում: Արայի սպանման պատճառով. «Իսկ ՚ի գրգռել միւսանգամ զօրացն հայոց ՚ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջ Շամիրամայ՝ քինախնդիր լինել մահուանն Արայի, ասէ. «հրամայեցի աստուածոց իմոց լիզել զվէրս և կենդանացի» (Մովսէս Խորեն. գիրք Ա, Գլ. Ժէ.): Հայերի իրենց սիրեցեալ նահապետի համար վրիժառու լինելը գրգռել էր թագուհուն մի եւք գտնել և նա գիմել էր խաբեբայութեանը, ինչպէս աւանդութիւնը պատմում է, երբ Արայի յարութիւնը յարալէզների օգնութեամբ չէր իրականացել և երբ գիակը արգէն նեխուել էր, Շամիրամը հրամայում է հագցնել իւր մօտիկ մարդիկներից մէկին, որը շատ նմանութիւն ունէր Արային, վերջինից հանած շորերը և ապա ցոյց տալ նրան գրգռուած հայ ամբոխին: Այդ միջոցով միայն թագուհին կարողանում է հանգստացնել վրիժառու կրքերը: Այստեղ, ինչպէս նկատուում ենք, վրիժառուն ոչ թէ մի անձն է, զօրօրինակ որդին, եղբայրը կամ ուրիշ մօտիկ մի ազգական, այլ ամբողջ ազգը: Հին հայոց պատմական շրջանն, որին վերաբերում է մեր Արայի վէպը, միանգամայն նահապետական կազմ էր ներկայացնում: Ազգութիւնն այն մտքով, ինչպէս այսօր մենք ենք հասկանում, այն ժամանակ գոյութիւն չունէր. դա բաղկացած էր որոշ ազգակցական խմբակցութիւններից, որոնք կազմում էին մի մի սերունդ, սերուած

որևէ մի նահապետից: Իւրաքանչիւր սերնդի անդամը գիտակցում էր իւր արեւնակցական ազգակցութեան գաղափարը և սրբութեամբ պահպանում այն բոլոր պարտաւորութիւններն ու աւանդութիւնները, որոնք կցորդ էին սերնդական միութեանը: Արեւան վրէժն էլ իբրեւ հնադարեան մի հիմնարկութիւն (ինստիտուտ), սրբագործուած սերնդական—ցեղական պաշտամունքներից, անշուշտ պարտադիր էր սերնդի, նոյն իսկ ցեղի բոլոր բաղկացուցիչ տարրերի համար: Երբ նրա անդամներից մէկի համար վրէժ էր հարկաւոր առնել, 'ի հարկէ այդ պարտականութիւնը ամբողջապէս ծանրանում էր ամենամօտիկ ազգականի վրայ, սակայն և սերնդի իւրաքանչիւր անդամը սրբազան պարտք էր համարում իւր գործակցութեամբ օժանդակել վրէժխնդիր սերնդակցին: Բայց երբ վրիժառութիւն էր պահանջում նահապետի կամ սերնդի որևէ մեծաւորի մահը, խօսք չկայ որ այս դէպքում վրէժ էին կանչում ոչ միայն մօտակայ ազգականները, այլ և սերնդի բոլոր անդամները, իբրեւ այդ նահապետի, մեծաւորի արեւնակիցներ, իբրեւ այդ նահապետի նախահայրերից սերուածներ: Ահա այս տեսակ համայն—սերնդական վրէժ է ներկայացնում այն, ինչից որ վախենում էր Շամիրոմը՝ հայերի կողմից «քինախնդիր լինել մահուանն Արայի»:

Մի այլ տեղ նոյն Մովսէս Խորենացին մեզ աւանդում է, թէ ինչպէս հայոց թագաւոր Խոսրովն «և նոյն հետայն միաբանեալ զգօրս հայոց, անցանէ ընդ լեառնն մեծ, վրէժս պահանջելով մահուան հօրն» (Բ. գլ. Կէ.): Վրէժի ձայնն թելադրել է Խոսրովին պատերազմի գնալ խաղաղների ու սարմատացիների դէմ, որոնք սպանել էին նրա հօրը: Խոսրովի այդ վրէժն աւելի անհատական գոյն է կրում. նա հանդէս է գալիս իբրեւ անձն, թէև նա այդ վրէժը կատար է ածում մի ամբողջ ժողովրդի դէմ և այն էլ իւր զօրքի օգնութեամբ:

Նմանօրինակ փաստ գտնում ենք Փաւստոս Բիւզանդի մօտ Մուշեղ սպարապետ Մամիկոնեանի վերաբերմամբ:

«Իսկ Մուշեղ զօրավարն Հայաստանեայց չրջէր ընդ երկիրն և աւերէր զատրուշանս մազդեզանցն, իսկ զմազդեզունսն որ մի անգամ 'ի բուռն անկան՝ զամենեսեան տայր հրաման սպարապետն Մուշեղ ունել և հրով խորովել և զբազում պատուաւոր տեարս, որ պատուականք էին առաջի թագաւորին պարսից՝ ունէր ձերբակալս, և տայր մորթել և լնուլ խոտով և կանգնել 'ի վերայ պարսպացն... ընդ բազում տեղիս զայս առնէր (Մուշեղ) 'ի վրէժս հօրն իւրոյ Վասակայ:» (դպ. է, գլ. Ա.)

Երբ սպանուածն որդիք չունի կամ դրանք անչափահաս են, այն ժամանակ վրէժխնդրութեան պարտքը դրուում է նրա եղբայրների, կամ հօր կամ մի այլ կողմնակի ազգականի վրայ: Այսպիսի վրէժխնդրութեան օրինակ գտնուում ենք Սմբատ պատմագրի մօտ. «'ի թուին Ոժ-Գ սպանաւ պարոն Ստեֆանէ եղբայր պարոն Թորոսի՝ նենգութեամբ անօրէն Տուկին Համուսին, որ ձայնեաց զնա սիրով, և բռնեցին և խաչեցին 'ի պղինձն: Եւ մնաց Ստեֆանէի երկսւ տղայ Ռուբէն և Լևոն: Իսկ եղբայրն նորա պարոն Թորոս և պարոն Մլէհն զայրացեալ ընդ գործ նոցա առին վրէժ արեան նորան հազարապատիկ յաւելուածով:» ¹⁾

Սակայն վրէժխնդրութիւնն ազգակցութեան մի աստիճանով չի վերջանում: Նա անցնում է սերնդից սերունդ, հայրերից՝ որդիներին, թոռներին, ծոբներին և այլն: Մահմեդականների օրէնքներով վրէժխնդրութեան պարտաւորութիւնն անցնում էր ժառանգաբար մինչև որ ամբողջ սերնդից ոչ մի ներկայացուցիչ չէր մնում, որը իւր վերայ վերցնէր այդ պարտքը ²⁾: Նոյնն է ժամանակակից Կովկասի լեռնականների՝ օսերի մէջ ³⁾: Նմանօրինակ սովորութիւն գոյութիւն էր ունեցել նաև հայերի մէջ, զոնէ

¹⁾ Սմբատ Սպարապետի պատմութիւն 'ի Մոսկուա 1856 թ. էր. 86.

²⁾ Tobin—Die Blutrache 1840.

³⁾ М. Ковалевскій—Современный обычай и древній законъ. II томъ

այդպէս կարելի է եղբակացնել Սմբատ պատմագրի յիշած մի փաստից: «Յայնժամ բարկացաւ պարոն թորոս, և ասէ, «ե. գուք որ զայլ հօր և զօծեալ թագաւոր սպանիք, ինչ պացխուն տայք հայոց ազգիս»: Էառ կոան մի 'ի ձեռն, գնաց 'ի վերայ լալխառն, եզարկ զնա 'ի գլուխն և սատակեաց: Յայնժամ գոհացաւ պարոն թորոս զԱստուծոյ, որ արժանի արար զինքն առնուլ 'ի նոցանէ զվրէժ արեանն Գազկայ. քանզի մեծ հայրն նորա Ռուբէն յիշխանացն Գազկայ էր» (Երես 77) Խօսք չկայ, որ այդպիսի վրիժառութեան գործողութիւնները, որոնք անցնում էին ժառանգաբար, առաջ էին բերում ստէպ հակառակ կողմից կըրկին նոր վրէժխնդրութեան պատճառներ: Եւ ահա ծագում են մի շարք վրէժխնդրութիւնների պարտականութիւններ, որոնք ազգակից երկու որոշ խմբերին հանապազ լարում էին միմեանց դէմ, թշնամութեամբ բոլրօրում, որ պատրաստ լինեն ամեն մի վայրկեան իրենց հակառակորդներին չարիք հասցնել,—մի կերպ վրէժի ծարաւը յագեցնել: Հռովմէական պատմագիր Տակիտոսը իւր Germania պատմութեան մէջ տեղեկութիւններ է տալիս հին գերմանացիների մասին և 'ի միջի այլոց աւանդում, թէ ինչպէս վրէժխնդրութիւնն նոցա մէջ անսահման է և անցնում է սերունդից սերունդ. inimicitias seu patris, seu propinquus suscipere necesse est (գլ. 21): Այդ տեսակ վրէժխնդրութիւնն պահպանուել էր նաև միջնադարեան գերմանացիների մէջ feehde անունով ¹⁾: Անցնելով հին հայկական սովորութեան իրաւունքին, մենք այստեղ էլ պատահում ենք փոխադարձ վրիժառութեան գէպքերի: Դրոն փառաւոր ապացոյց գտնում ենք մեր պատմութեան մէջ նախարարական ու իշխանական տների յարաբերութիւններում: Ինչո՞վ պէտք է բացատրել այն արիւնհահեղ ընդհարումները նախարարների մէջ, եթէ ոչ վրիժառութեան անսահման ծաւալով: Այդ վրիժառութիւնը փոխարկ-

¹⁾ Frauenstädt—Die Blutrache und Fehderecht. նաև Wilda Das Strafrecht der Germanen.

ւում էր անվերջ թշնամական կրքերի, անվերջ գժառութիւնների, որոնք դարերով պահպանւում էին որոշ տոհմերի փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ։ Մեր ամբողջ պատմութիւնն՝ այդ նախարարական ցեղերի իրար դէմ լարած կռիւների ու միմեանց բնաջինջ անելու ձգտումների նկարագրութիւնն է։ Մրցութեան, գերիշխանութեան և այլ անձնական կրքերն էին, որ շատ անգամ նախարարական տներին մոռացնել էին տալիս հասարակական շահերն և քինախնդիր նետում անվերջ թշնամական պայքարների ու ինտրիգների մէջ, որ նոքա դարերով լարում էին հակառակորդ տոհմերի դէմ։

III

Միանգամայն հասկանալի է, որ ժողովրդի մէջ, որտեղ սերնդական սկզբունքները խորն էին արմատացած և որտեղ իրաւաբանական հասկացողութիւնները դեռ ևս կանգնած էին իրենց դարգացման ստորին աստիճաններում, վրեժառութիւնը միակ միջոցն էր, որով իւրաքանչիւր անհատ կարող էր իւր անձնական ապահովութիւնը պաշտպանել թէ ներկայում և թէ ապագայում։ Տակաւին այն ժամանակները, երբ հայկական կեանքում գտնուում ենք հասարակական—վարչական որոշ կազմակերպութիւն, ինչպէս օրինակ գառաւորներ, իշխաններ և այլն, այնու ամենայնիւ վրէժխնդրութեան սկզբունքը կանգուն է մնում. նոյն իսկ այդ սկզբունքով են զեկավարւում վարչական մարմինները և ուրեմն այդ վրէժը օրինական է համարւում վերջինների կողմից։ Մեր ձեռքն է հասել մի թանգագին վկայութիւն, որը միանգամայն պարզ հաստատում է, թէ հին հայերի մէջ գոյութիւն է ունեցել վրէժխնդրութիւն և այդ վրէժխնդրութեան սկզբունքն երբեմն իսկ գառաւորներից էր առաջ գալիս։ Դա եւսեբիոսն է, որ իւր Praeparation Evangelica (VI. 10, § 2) ասորի Բարդեղանէսի խօսքերի վրայ հիմնուելով ասում է, թէ հայե-

րի և պարթևացիների մէջ մարդասպանները պատժուով էին մահուամբ թէ դատաւորների և թէ սպանուածի ազգականների ձեռքով. եթէ վերջիններն անհատական վրիժառութիւնից դրդուած սպանում էին մարդասպանի ազգականներից մէկին, այն ժամանակ նորա ըստ տեղական օրէնքների պատասխանատու չէին դատաւորների առաջ. «Παρά Παρδοίς καὶ Ἀρμενίοις οἱ φονεῖς ἀναιροῦνται, ποτὲ μὲν ὑπὸ τῶν δικαστῶν, ποτὲ δὲ ὑπὸ ὀυγγειῶν τῶν φονευσμένων». Καὶ ἐάν τις φονεύσῃ γυναικα αὐτοῦ ἢ ἀδελφὸν ἄτεκνον ἢ ἀδελφὸν ἄγαμον ἢ υἱὸν ἢ θυγατέρα, οὐκ ἐγκαλεῖται ὑπὸ τινος νόμου τοιοῦτου ὑπάρχοντος ἐν ταῖς χώραις ἐκεῖναις.» Սակայն միայն այդ օտարազգի պատմագրի խօսքերը չեն, որ հաստատում են վրէժխնդրութեան գոյութիւնն հայերի մէջ. այլ և մեր Եգնիկ Կողբացին տալիս է այդ հարցի վերաբերմամբ հետաքրքրական տեղեկութիւններ: «Տեսանելք թէ թագաւորն զիւրոց օրինաց վրէժս պահանջէ, և պահանջմամբ վրիժուցն զվնասն կարճէ. և դատաւորն զգողն և զաւաղակն պրկէ և քերէ վասն զվնասակարութիւնն 'ի միջոյ բառնալոյ. և հայր զորդի դժնեայ մահապարտեալ՝ դատաւորաց մասնէ, և այլքն ամենեքեան զիւրաքանչիւր զանձն իւր զանարգանաց վրէժս պահանջեն կամ անձամբ կամ իշխանօք» (Կլ. Ա. ԺԵ): Եւս առաւել թանգագին է մեր հայ մատենագրի վերջին խօսքերը, որոնք միանգամայն լուսաբանում են այն, ինչ որ Եւսեբիոսը աւելի հին ժամանակների համար է վկայում: Իրաւունք, դատաստան այն մտքով, ինչպէս մենք ենք ներկայումս ըմբռնում, բոլորովին խորթ էր հին հայոց աշխարհայեացքին: Իրաւունքի, դատաստանի իրականացումն կախուած էր բացառապէս անհատի ինքնօգնութիւնից, սեփական ձեռնարկութիւնից: Այդ է պատճառը, որ Եգնիկը շեշտում է, թէ «անարգանաց վրէժս պահանջեն կամ անձամբ», այսինքն ինքը վնասուողը պէտք էր սեփական ոյժով, իւր օգնութեամբ, միջոցներ ձեռք առնէր որպէսզի կրած վնասն, լինի դա ընչքի, թէ մարմնի՝ լրացնի և ա-

պա պատժի ենթարկի մեղաւորին. և «կամ իշխանօք», այսինքն կամ դիմէ դատաւորներին, որպիսի պարտաւորութիւն կատարում էին իշխանները: Այդ իշխանները 'ի հարկէ յարմարուելով ժողովրդական սովորութիւններին ու աշխարհայեացքին, միայն կատարելու և հաստատելու էին այն, ինչ որ անելու էր հակառակ դէպքում և ինքն փաստողը՝ վրէժխնդրութեան սկզբունքին հաւատարիմ մնալ: Թէ որքան հաւատարիմ էին մնում այդ սկզբունքին և թէ որ աստիճանի էր տարածուած վրէժխնդրութեան ու դին հայ իշխանաւորների մէջ, դա երևում է Ներսէս Շնորհալու Ընդհանրականից: Այդ խօսքերը Ներսէս Շնորհալին արտասանում է XII դարում, երբ քրիստոնէութեան շնորհիւ, բարքերը հայերի մէջ համեմատաբար ազնուացել ու մեղմացել էին: Ինչ որ V դարում Եղնիկի համար բնական ու շիտակ էր համարուում, XII դարում արդէն ապօրինի է թւում հայկական վարչական ներկայացուցիչներին: «Մի առ բարկութիւն շարժելով և ոչ ուղղադատ իրաւամբք, կամ խրատ ինչ առնէք մարդոյ կամ մահու վճիռ տայցէք. քանզի նոր օրէնք ոչ հրամայեն զայսոսիկ, և հին օրէնքն թէպէտ և հրամայեն, բայց ոչ վայրապար, այլ ըստ յանցանացն արժանաւորութեան զիրաքանչիւրսն դատել 'ի խրատ և 'ի մահ... Իսկ եթէ առանց օրինաց դատիք զմարդիկ անիրաւաբար 'ի սպանումն և 'ի խրատ, գիտասջիք հաստատուն, զի խնդրելոց է 'ի ձենջ Աստուած յաւուրն դատաստանի զարին սպանելոցն և զհատեալ անդամն խրատելոցն... Նաև զոյս և պատուիրան աւանդեմք ձեզ, մի լինիք վրիժառուք և քինախնդիրք»... (Ներս. Շնորհ. Էջմիածին, 1865. եր. 103).

Համեմատական իրաւագիտութիւնից յայտնի է, որ պետական սկզբունքով կազմակերպուած հասարակութիւնները որոշ հիմնարկութիւններ են հաստատում վրէժխնդրութեան անսանձ ծաւալն ու զարգացումն եթէ ոչ խափանելու, դոնէ առժամանակ դադար տալու: Այդ նպատակով գոյութիւն ունէին հսուց ի վեր և նշանակուում

էին պետութիւնից որոշ տեղեր՝ օրինակ քաղաքներ, տաճարներ և այլն, որոշ օրեր՝ մի քանի տօներ կամ շաբաթուայ մէջ մի յայտնի օր, կամ որոշ անձնաւորութիւններ՝ որեւէ կալուածատէր իշխան, կամ թագաւոր և կամ որեւէ հոգեւոր պետ: Այդ բոլորը մի միջոց էր, որ առիթ էր տալիս վրիժառու ախոյեանների ծարաւը որոշ ժամանակամիջոցով հանգստացնել. դա այդպէս անուանուած *պապատանի իրաւունքն էր՝ asylrecht*, որ սրբութեամբ էր պահուած: Եթէ վրէժխնդրութիւնից հալածուողը փախչում էր և ապաստանում այդպիսի մի տեղ կամ այդպիսի մի անձնաւորութեան մօտ, վրիժառուն իրաւունք չունէր ձեռք տալ իւր թշնամուն, քանի որ վերջինս վայելում էր յիշեալ ապաստանի իրաւունքը: Նմանապէս, եթէ պետութիւնից նշանակուած ու վրէժ արդելած օրերը վրիժառու անձինք միմեանց հանդիպէին, իրաւունք չունէին իրար վրայ ձեռք բարձրացնել: Ապաստանի իրաւունքը շատ զարդացած էր իսրայէլացիների, նաև հին և միջնադարեան գերմանացիների մէջ. էլ չենք խօսում հին յոյների, հռոմէացիների մասին: Ահա այդպիսի մի հիմնարկութեան հետքերի հետ ծանօթանում ենք և մեր հայոց պատմութիւնից: «Ձայնու ժամանակաւ շինեաց իւր արքայն (Արշակ) դատաւեցաւ մի ՚ի Կող գաւառի: Եւ ետ հրաման ընդ ամենայն գաւառս իշխանութեան իւրոյ, և հրամայեաց կարգալ քարոզ ընդ ամենայն տեղիս աշխարհացն, և դամենայն կողմանս գաւառաց իւրոց լի առնէր հրամանաւն արքունի, զի եթէ որ ումեք ինչ պարտեցի, եթէ որ ումեք ուստէք ինչ փրասեալ իցէ՝ ամենեքեան եկեսցեն ՚ի դատաւերան զոր շինեաց: Եթէ արիւնական որ իցէ, կամ փրաս ումեք արարեալ իցէ, կամ զկին ուրուք տարեալ իցէ, կամ որ զուրուք կարասի ունեցի, և կամ որ յումեք երկիւղած ինչ իցէ և եկեսցէ յայն տեղի՝ դատ եւ իրաւունք մի լիցին: Իսկ եթէ որ ումեք ինչ պարտեցի, և որում պարտեցին դայցէ յայն տեղին՝ առանց դատի և իրաւանց կալցին զնա և ՚ի դուրս տարցին» (Փաւստոս Բիւզ, Դ. ԺԲ):

Նոյն այս փաստի մասին վկայում է նաև Մովսէս Խորենացին (գլ. Գ. Իէ)։ Բայց բանն այն է, որ յիշեալ երկու պատմագիրները այլ գոյներով են ներկայացնում Արշակ թագաւորի այդ հիմնարկութիւնն, աշխատելով ստորացնել, և մեզ հասկանալի պատճառներով անուանարկել այդ՝ իբրև մի «ժողով մարդկան մեղաւորաց» (Մովսէս Խոր.) կամ «վասն այսորիկ զամենայն մարդ հառաչելով վայէրն թէ իրաւունք մեռան» (Փաւստ. Բիւղ.)։ Նկատի առնելով մեր հոգեւորականութեան ու աշխարհական ներկայացուցիչների դարևոր մրցումն, որ իւր դադաթնակէտին էր հասել այնպիսի մեծ և ընդունակ անձնաւորութիւնների միջև, որ պիտիք էին ներսէս Մեծն ու Արշակ II-ը, մեզ պարզ է, որ պատմագիրները միանգամայն ուրիշ մոքով էին ըմբռնել կամ բնաւ չէին հասկացել Արշակաւանի հիմնարկութեան գաղափարը։ Այդտեղ նորա միայն տեսնում էին, թէ ինչպէս աշխարհական պետութեան ներկայացուցիչն ուղում է դրկել կամ խլել հոգեւորականութեան ձեռքից դատի ու դատաստանի իրաւունքը։ Մինչդեռ Արշակաւանի հիմնարկումն, չնայած մեր ձեռքն հասած սուղ տեղեկութիւններին, հենց իւր այն նպատակով ու թագաւորի այն կոչով, որը նսեմացնելու գիտաւորութեամբ առաջ են բերում երկու պատմագիրները, մեզ իրաւունք է տալիս ենթադրելու, որ դա ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ ապաստանի իրաւունքի մի մարմնացումն։ Արշակաւանն մի տեղ էր լինելու, ուր թագաւորի երկրի զանազան ծայրերից զանազան անձինք կարող էին ապաստան գտնել իրենց հալածողներից, վրիժառւաններից, լինէին այդ վրիժառւանները՝ թէ մարմնական և թէ ընչական ֆեոդալների համար։

IV

Մինչև այստեղ աշխատեցինք տեսութեան առնել այն փաստերը, որոնք յայտնի են պատմութիւնից։ Այդ փաս-

տերը վկայում են վրէժխնդրութեան գոյութիւնն հին հայոց մէջ և նոյն իսկ, թէև թոյլ կերպով, ներկայացնում են մեզ այդ վրէժխնդրութեան էվոլյուցիոնի զանազան աստիճանները:

Անցել են դարեր և ժամանակի պատմական հոսանքի հետ փոխուել է նաև մեր ժողովրդի կուլտուր-սոցեալական գրութիւնը: Բայց հասարակական կեանքի զարգացման մէջ հանապազ թագնուած են տարրեր, որոնք շատ դանդաղ, շատ պահպանողական քայլերով են առաջնթանում, տակաւին գտնելով պայմաններ, որտեղ ժողովրդի մոտուոր-բարոյական աշխարհայեացքը ճգնում է իւր հնագարեան գոյութեան բեկորները պահպանել: Դա՛ ժողովրդի սովորութիւններն ու բարքերն են, որոնք ժամանակի ու իրերի զարգացման ամենակատաղի թշնամիներն են: Ահա այսօր էլ մեր ժողովրդի սովորութիւնների մէջ պահպանուել են կամ աստիճանաբար չքանալու վրայ են այն մնացորդները, որոնք կրկին վկայում են վրէժխնդրութեան գաղափարի ծաղկումն: Մեր հոյ ազգագրութիւնը տակաւին նոր է սկսուել, ուստի նիւթերի կողմից աղքատ է, բայց և այնպէս՝ եղածներն էլ բուսական և հասարատելու մեր այս տեսութեան մէջ արծարծուած հարցը: Այստեղ էլ նոյնն ենք տեսնում, ինչ որ պատմութիւնն է մեզ հաղորդել. վրէժխնդրութեան ներկայութիւնը մինչև մեր օրերը:

Վրէժխնդրութիւնը բաւականին անարատ պահպանուել է Զէյթունի հայերի մէջ, որտեղ «վրէժառութիւնն ընդհանրապէս սերնդական հանգամանք մ' ունի» (Ալահ-վերդեան՝ Ուլնիա կամ Զէյթուն՝ Կ. Պօլիս): Սպանութեան դէպքերում սպանուածի ազգականները Զէյթունում պատրաստ են միշտ պատասխանել նոյնպէս սպանութեամբ և այդպիսով յագեցնել սերնդական վրէժխնդրութեան պարտաւորութիւնը: Ոչ միայն սպանութեան դէպքերում, այլ և ամեն մի անձնական և ընտանեկան ընդհարումների ժամանակ, երբ հակառակող կողմերի կրքերը հասնում են

թշնամականի, առաջ է գալիս վրէժխնդրութեան հարցը: Այստեղ վրէժխնդրութիւնը կարող է արտայայտուիլ ոչ միայն սպանութեամբ, այլ և մի շարք միջոցներով, որոնցով հակառակորդները ձգտում են միմեանց նիւթական վնասներ հասցնել, անձնական պատիւը վիրաւորել և այլն: Այսպիսի վրիժառութեան եղանակների մի շարք առաջ է բերում Ալլահվերդեանը Զէյթունցիների վերաբերմամբ:

1. Որև է վէճի առթիւ՝ հակառակորդաց մին 'ի գիշերայն գաղանազողի միւսոյն տունն կըմտնայ և նորա ննջած ատեն զոյգ մը գնդակով հրացան մ' արձակելու չափ վառօդ բարձին քով կըզնէ 'ի տես և ընդ փոյթ կը հեռանայ. սա առաւօտուն արթնանալով կըտեսնէ ու կը երկնչի. նշանակութիւն սորա է. ահա եկայ քովդ և ունէի ամեն միջոց զքեզ սպանելու, բայց չըրի, գաղբէ ուրեմն և դու այլևս ինձ հակառակելէ: Եւ եթէ հակառակորդն քան զառաջինն զօրաւորագոյն լինի, իրարու հանդիպած ատեն զինուք կըկռուին:

2. Նոյնպէս հակառակորդաց մին 'ի գիշերայն եկեղեցւոյ բակէն դադաղն կըգողանայ ու կըտանի թշնամոյն դուռն ի վեր կըկանգնեցնէ. այս սպառնալիք մ'է, որ կը նշանակէ «զքեզ շէշփեսին վերան կու հանիմ». զքեզ դադաղի վրայ կըհանեմ; (կըսպանեմ):

3. Երեկոյէն սկսեալ ցկէս գիշեր իրարու տուն կը քարկոծեն.

4. Տանեաց վրայ գտնուած լող քարերն բարձր տան մը վրայէն թշնամոյն տանեաց վերայ կընետեն, որ առաստաղի ձողերն կը կոտրէ:

5. Ծխնելոյգքն, որք հողէ կամ փայտէ շինուած են՝ կըփուլցնեն:

6. Ժամը 12-ին կամ անկէ վերջը եթէ իրարու կնոջ հանդիպին՝ գլխոյն և երեսին ծածկոցն կամ ճակտէն ոսկին կըյափշտակեն:

7. Իրարու այգի մտնելով որթերն կըկոտրեն յարմատոյ:

8. Այգիոց մէջ գտնուած տուններն կ'այրեն:

9. Եզին, ձիին, ջորիին և իշուն ագին կամ ականջն կըկտրեն:

10. Այգեաց մէջ փռուած չամիչն եթէ թարմ է կը կոխոտեն, իսկ եթէ չոր է, կըգոյանան:

11. Եթէ հակառակորդաց մին ջաղացք ունի, ջրի ընթացքն կը խափանեն խողովակի մէջ քար ձգելով:

Այս վերջին տեսակի վրիժառութիւնը, որ արտայայտուում է հակառակորդին նիւթապէս փնասելու պաշտօնով, շատ տարածուած է և մեր կովկասաբնակ հայ գիւղացիների մէջ: Այստեղ աւելորդ է մի առ մի յիշատակել այդպիսի դէպքեր, որոնք այնքան սովորական երևոյթ են դարձել մեզանում և որոնց մասին միշտ արձանագրուած է եղել մեր օրաթերթերի մէջ: Բայց և այնպէս՝ առաջ բերենք մի բնորոշ սովորութիւն, որի մասին տեղեկութիւն է տալիս մի թղթակից (Մշակ № 141, 1902 թ.):

Յիշեալ թղթակիցը սխալ է լուսաբանում իւր տուած տեղեկութիւնը, կարծելով որ այն վրէժխնդրութեան դէպքերը լոկ քիւրդական և այլ վայրերի ցեղերին յատուկ սովորութիւններ են, որոնք իւր թէ անցել են հայերին: Ընդհակառակն, վրէժխնդրութիւնը նոյնքան բնական-ինքնաբոյս է հայերի՝ որքան և քիւրդերի կամ այլ կիսավայրերի ցեղերի համար, որոնց վրէժխնդրութիւնը արտայայտուում է գուցէ աւելի խիստ ու բիրթ, քան թէ հայերինը, քանի որ վերջիններս կուլտուրապէս աւելի բարձր են յիշեալ հարևաններից: Ուստի ուշագրութեան չառնելով այդ թղթակցի անձնական կարծիքները, միմիայն բաւականանանք նրա յիշած փաստային կողմով. «Ինչպէս քիւրդերի, պարսիկների և այլ կիսավայրերի ցեղերի մէջ յաճախ աղջիկ ուղեւու դէպքում, տեղի են ունենում զանազան արիւնահեղ դէպքեր, միևնոյն բանը և յաճախ տեղի է ունենում հայերիս մէջ էլ՝ հայ գաւառներում, գիւղերում դրեթէ սովորական են միշտ տղպիսի դէպքերը: Արարատեան նահանգում, աւելի շատ Ապարանում, ուր ժողովուրդը

համեմատաբար աւելի տգէտ է, քան միւս կողմերում, միշտ անպակաս են արիւնհանգ դէպքերը այդ կողմից: Շատ անգամ ամբողջ մի գիւղի բնակիչներ, երկու կողմի բաժանուած, մի աղջկայ համար միմեանց միս են կրծում. մէկը միւսի տաւարը թալանում, մարագը, դէզը, քուլաղը կրակում, ծառերը կոտորում և այլն: Կոպիտ գիւղացու համար դա ինքնասիրութեան խնդիր է, իսկ երբ մէջ տեղ է գալիս վայրենի կիրքը, այդ դէպքում նա դառնում է անդգայ գազան: Բայց աւելի դատապարտելի է, որ այդ քրդական (!) դէպքերը տեղի են ունենում և քաղաքներում, ուր ժողովուրդը գոնէ փոքր 'ի շատէ զարգացած է, կրթուած»...

Վրիժառութեան սովորութիւնը գոյութիւն ունի նմանապէս Բուլանըխի մէջ առեւանգութեան դէպքերում: «Եթէ ժամանակին կիմացուի, աղջկայ ծնողները, ազգականները, մերձաւորները վրէժխնդիր հոգով կը հետապնդեն և շատ անգամ կամ աղջիկը կը վերագարձեն կամ սղանութիւն և արիւնհեղութիւն տեղի կ'ունենայ, իսկ երբ չ'յաջողուի, վրէժ լուծելը կը թողնեն ապագային նման առեւանգութեամբ առհասարակ վրէժխնդրութեան յազուրդը գահացնելու»¹⁾: Նմանօրինակ վրէժխնդրութիւն, որ հետեւում է առեւանգմանը, պատահում ենք Ախալքալաքի և այլ հայաբնակ գաւառներում:

Ժողովրդի աշխարհայեացքի, նրա մտաւոր-բարոյական հասկացողութիւնների հետ ծանօթանալու ամենաանհրաժեշտ միջոցը՝ նրա բանահիւսութեան ուսումնասիրութիւնն է: Այդ բանահիւսութեան մէջ է արտացոլում ժամանակակից բարքն ու վարքը, ժողովրդի մտածողութեան ձևերը, նրա հոգեւոր զարգացման ամբողջ մթնոլորդը: Ահա և վրէժխնդրութիւնն իբրեւ մի սովորութիւն, որ բղխում է ժողովրդի մտաւոր-բարոյական աշխարհայեացքից, շատ անգամ յիշատակում է ռամկական բանահիւսութեան մէջ: Ինչպէս որ պատմական վիպասանութիւնից Մովսէս Խորե-

¹⁾ Ազգագրական Հանդէս. Ե. գիրք, 1899 Բուլանըխ.

Նացին մեզ աւանդում է իբրև պատմական փաստ Շամիրամի վախճ հայերի վրէժխնդրութիւնից, նոյնպէս էլ մեր ժամանակակից անարուեստ գրականութեան մէջ տեսնում ենք, թէ ինչպէս ժողովուրդը՝ տակաւին չի փոխել իւր հայեացքը սերնդական վրիժառութեան վերաբերմամբ: Մեր ռամկական բանահիւսութեան մէջ նշանաւոր տեղ է բռնում «Դաւիթ և Մհերի» գիւցազներգութիւնը, որտեղ պարզ ցոյց է տրւում, թէ սպանուածի որդին պարտաւոր է վրէժ առնել իւր հօր սպանողից.

Ձիւղց վէ էկաւ, Դաւիթ Մհեր մտան գիւլաշ.

Մտան գիւլաշ, Մհեր Դաւթին տվից գետին.

Դանակ խանից, որ զԴաւիթ զինէր,

Դաւթին էսաց. «Այ տղայ,

Տիւ ընձի կ'սպանիս.

Ախր ընձի տղայ ունիմ,

Իմ տղէն կըզայ քեզ կը մորթի»¹⁾:

Մի այլ տեղ Մհերը իսկապէս վրէժ է առնում իւր հօր, Դաւթի սպանութեան համար: Երբ Դաւթը, Սըլթան Չմուշկի հետ կռուի բռնուկիով, սպանւում է մի պառուի ձեռքից, Մհերը լսում է իւր հօր ձայնը. Նա դիմում է քեռի Թորոսին՝

«Էլենք էրթանք, իմ խէր կնացիր է

«Սըլթան Չմուշկի կռիւ.

«Իմ խէր սպանին»:

Այնուհետև Մհերը.

«Խինգ քեռիք իրաւ խեռ առեց

«Էկան կնացին Սըլթան Չմուշկի կռիւ,

«Մտան Սըլթան Չմուշկի քաղաք.

.

«Ինչ կայ չկայ՝ ըրիազը սպանին:

«Սըլթան Չմուշկ զինքն էրաւ մէ կատու.

«Մնաց մների կլէօխ, նստաւ էնտեղը,

«Մհեր տեսաւ

¹⁾ Ազգագրական Հանդէս՝ VII և VIII գիրք. 1901 թ. հր. 107.

«Մհեր նետ-աղեղ եղարկ,
 «Սըլթան Չմուշկ սպանեց,
 «Էլաւ իրա խօր ջամգակ իբարձ,
 «Տարաւ Սասուն,
 «Ժամով պատարագով վըրցուց»¹⁾։

V

Իրաւաբանական սովորութիւններից մէկն էլ սերա-
 յարակցութիւն ունի արեան վրէժի գաղափարի հետ, դա
 այսպէս անուանած՝ եղբայրակցութիւնն է, սլաւոնական՝
 побраћимство-ն, յունական՝ Ἀδελφօποιութ, գերմանական՝
 die verbrüderung կամ Blutfrüderschaft, որպիսի երևոյթ
 տեղի ունի գրեթէ բոլոր երկրներում և բաւականին ընդ-
 հանրական բնաւորութիւն է կրում։ Եղբայրակցութեան
 ներկայութիւնը ժողովրդական սովորութիւնների մէջ՝ հա-
 մեմատական իրաւագիտութիւնը համարում է մի փաստ,
 որով ապացուցանել կարելի է, թէ այդ ժողովրդի բարքե-
 րի մէջ գոյութիւն ունի կամ երբեքէ գոյութիւն է ունե-
 ցել արեան վրէժխնդրութեան սովորութիւնը։ Եղբայրակ-
 ցութիւնը պարփակում է իւր մէջ հետեւեալ գաղափարը։
 Երկու, միանգամայն օտար անձինք որոշ ծէսեր կատա-
 րելով, դառնում են ընդմիջա ազգական։ Այդ ծէսերի մէջ
 ամենաբնորոշը կայանում է նրանում, որ փոխադարձաբար
 խմում են արիւն և փոխանակում զէնքերով։ Նոքա այդ-
 րոպէից կապւում են անխզելի ազգակցական կապերով,
 իբրև եղբայրներ, որոնք պարտաւոր են իրար պաշտպա-
 նութեան դալ փորձանքների ժամանակ, օգնութեան հաս-
 նել չբաւորութեան մէջ և մանաւանդ սրբութեամբ պահ-
 պանել արեան վրէժի ոգին։ Մի կողմը թողած միւս ժո-
 ղովուրդները, եղբայրակցութեան գաղափարը բաւական
 անարատութեամբ պահպանուել է ամենահին ժամանակ-
 ներից ի վեր մինչև այսօր սլաւ ազգութիւնների մէջ (Սև

¹⁾ Ազգագրական Հանդէս՝ VII և VIII գիրք 1901.

լեռնցիք, Սերբիացիք, Բուլղարներ և այլն): Նոյն այդ հիմնարկութիւնը պատմական ժամանակներից անցել է մինչև այսօր հայերի մէջ: Ամբողջ Առաջաւոր Ասիայում, որի մի մասն էր կազմում և Հայաստանը, եղբայրակցութեան դադափարը, ինչպէս կարելի է եղբակացնել պատմական տեղեկութիւններից, մեծ ծաւալով տարածուած էր բնիկ ժողովուրդների մէջ: Հին հռոմէական իրաւունքին և Corpus iuris civilis-ին խորթ էին այդ սովորութեան իրաւաբանական նշանակութիւնները: Յետագայում, երբ Փոքր Ասիայում սկսուեց հռովմէական տիրապետութիւնը, և հռովմէական օրէնքների կիրառութիւնը, բնականաբար հռովմէական օրէնագրութիւնը պէտք էր հաշուի առնէր տեղական ժողովուրդների սովորութեան իրաւունքը, որի դէմ նա երբեմն նոյն իսկ կռիւ էր մղում: Այդ տեղական սովորութեան իրաւունքին էր պատկանում և եղբայրակցութիւնը: Ուստի հռովմէական իրաւունքն այսպէս թէ այնպէս ձգտում էր որոշ չափով հաշտուել այդ սովորութեան հետ, մասամբ բնդունել այդ իւր օրէնքների հովանաւորութեան տակ և իրաւաբանական զօրութիւն տալ:

Դիտելով տիանոս՝ հռովմէական կայսրը՝ իւր հրովարտականներից մէկում՝ «c. 7 de Heredit. instit.» յայտնում է իւր կամքը, թէ եղբայրակցութիւնն այն ժամանակ միայն իրաւաբանական զօրութիւն կարող է ունենալ, երբ դա իւրաքանչիւր առանձին դէպքում առաջ է գալիս կայսեր անձնական հրամանից: Ասորա-հռովմէական դատաստանագիրքը (մօտաւորապէս 5-դ դարում), որ այնպէս տարածուած էր ասիական դատարանական հիմնարկութիւններում, նմանապէս ուշադրութեան է առել եղբայրակցութեան սովորութիւնը: Յիշեալ դատաստանագրքի միմիայն արաբական (§ 127) և հայկական (§ 126) վարիանտներումն է մի մի յօդուած նուիրում այդ հարցին: Հայկականը՝ ճԻՁ յօդուածը կայանում է. «Եթէ կամի ոք գրել թուղթ եղբայրութեան բնկերոյն առ ՚ի լինել նոցա միաբան և զոր ինչ սնին և զոր ինչ լինիցի հաւասար իշխեն

և ժառանգեն, փակէ արէնքս զայս և իբրև զանհաստատ խափանէ. քանզի կանայք նոցա և որդիք ոչ կարին լինել միաբան ¹⁾:

Թէև հռովմէական իրաւունքը, ինչպէս նկատեցինք, այդպէս խորթ էր վերաբերում դէպի եղբայրակցութեան գաղափարը, այնուամենայնիւ ժամանակների ընթացքում ստիպուած էր հաշտուելու ժողովրդի մէջ խորն արմատացած այդ սովորութեան հետ: Եւ ահա Բիւզանդական իրաւունքը, որը հռովմէականի ժառանգն է, վերջնականապէս ընդունում է այդ գաղափարն իւր codex-ի մէջ և պետական օրէնքի զօրութիւն տալիս, ենթարկելով նրան եկեղեցական իրաւասութեան կանոններին: Եղբայրակցութիւնը կատարում էր արդէն եկեղեցական օրհնութեամբ, վերջինս համարւում էր եղբայրակիցներին հոգեւոր ազգականներ և արգելւում նոցա մէջ ամուսնութեան կապեր ²⁾: Եթէ նկատի առնենք այն մեծ ազդեցութիւնը, որ ունեցել է բիւզանդական քաղաքակրթութիւնը մեր հին քաղաքացիական կեանքի, նամանաւանդ մեր հոգեւոր-եկեղեցական օրէնսդրութեան վրայ, այն ժամանակ ինքնըստինքեան պարզ կը լինի, թէ ինչ բնաւորութիւն էր կրելու յետագայում եղբայրակցութեան գաղափարը մեր հայկական կեանքում: Մինչդեռ ժողովրդի աշխարհայեացքով եղբայրակցութիւնը բղխում էր բեալ-նիւթական պայմաններից, որոնց մէջ առաջնակարգ տեղ է բռնում արեան վրէժի գաղափարը, վարչական-պետական ներկայացուցիչների աչքում՝ դա հոգեւոր-բարոյական պարտաւորութիւնների շարքն է դասուում:

Վերև բերած բոլոր պատմական տեղեկութիւնները բաւական լոյս են սփռում այն ենթադրութեան վրայ, որ Հին-Հայաստանում, իբրև Առաջաւոր Ասիայի մի մա-

¹⁾ Surisch-römisches Reschtsbuch. Bruns und Sachou. Berlin. Երես .133.

²⁾ Zachariae-Deschichte d. griechisch-römischen Rechts. Երես 97.

սուս, գոյութիւն ունէր ժողովրդի մէջ եղբայրակցութեան սովորութիւնը: Բայց այդ ենթադրութիւնը կը մնար լոկ ենթադրութիւն, եթէ մեր առաջ չը լինէին նոր փաստեր, որոնք ակներև ցոյց են տալիս, որ նոյն իսկ մինչև վերջերս, ներկայ հայ ժողովրդի մէջ պահպանուել է եղբայրակցութեան սովորութիւնը: Մի կողմը թողած այն փաստերը, որոնք նկարագրական ձևով առաջ են բերուում մի քանի հայ վիպասանների երկերում (բաւական է յիշել Պերճ Պռօշեանի՝ Սօս և Վարդիթերը, Կռուածաղիկը), յիշատակենք այստեղ եղբայրակցութեան բնորոշ նկարագրութիւնը, որ անում է պ. Զէլինսկին, Զանգեզուրի հայերի վերաբերմամբ: Եղբայրակցութիւնը կատարւում է թէ մի սեռին և թէ զանազան սեռերին պատկանեալ անձանց մէջ: Եղբայրանալու ծէսը կայանում է հետեւեալում. Զատիկի օրը, պատարագից յետոյ, երկու անձինք, որոնք եղբայրանալու են, միմեանց ձեռքերը բռնած համընդունում են աւետարանը և փոխադարձ խոստում տալիս՝ իրենց վերայ վերցնել եղբօր կամ քրոջ (նայած սեռին) պարտաւորութիւնները և մինչև ի մահ այդ կատարել: Այլ տեղերում եղբայրակցութեան ծիսակատարութեան միջոցին, ծակում են իրանց ճկոյթ մատերի ծայրերը և փոխադարձաբար ծծում միմեանց արիւնն: Այս եղանակով եղբայրացածները կոչւում են աւետարանի եղբայր կամ ողջոյն եղբայր: ¹⁾ Ինչպէս տեսնում ենք, եղբայրակցութեան սովորութիւնը մեզանում այժմ եկեղեցական ազդեցութեան է ենթարկուել և ժողովրդի աչքում արդէն մի սրբազործուած կարգ է համարւում:

VI

Պետական ու քաղաքացիական կեանքի զարգացմամբ վրիժառութիւնը, իբրև ինքնազուխ և ինքնակամ պատ-

¹⁾ Зѣлинскій. Народно—юридическіе обычаи Закавказскихъ армянъ. Երև 6.

ժական միջոց, որ գործ էր ածում յետապնդող վրիժառուն ոճրագործի դէմ, համարում է այլևս հասարակական անդորրութիւնը խանգարող հանգամանք: Եւ քանի որ պետական ներկայացուցիչների վրայ էր ընկած հասարակական անդորրութեան պահպանելու պարտաւրանութիւնը, բնականաբար միջոցներ էին ձեռք առնում վրիժառութեան իրական երեւոյթները կասեցնել ու վերացնել: Այդ նպատակին էին ծառայում՝ նախ այսպէս անուանած հաշտութեան պահանջը (Friedensgebot) մի միջոց, որ շատ ընդհանրացած էր միջնադարեան գերմանական իրաւունքներում և երկրորդ՝ ապաշխարանքը: Վերջինս գործադրում էր բացառապէս հոգևոր իշխանութիւնների կողմից, որոնք հալածում էին վրէժխնդրութեան սովորութիւնն իբրև քրիստոնէական վարդապետութեան հակառակ մի երեւոյթ և որոնք հիմնուելով կանոնական իրաւունքի սկզբունքի վրայ՝ *ecclesia non sitit sanguinem*, խստիւ արգելում էին՝ փոխադարձ թշնամութիւնից դուրսած արիւն թափել: Այնուամենայնիւ, չը նայած այդ ձեռնարկած միջոցներին, վրէժխնդրութեան ոգին շարունակում է պահպանել իւր գոյութիւնը թէև արդէն այլ ձևերով: Արեան վրէժի սովորութիւնը, վերոյիշեալ երկու միջոցների շնորհիւ աստիճանաբար փոխարկւում է կուսպօզիցիոն սիստեմի, կամ մասնակի վճարելի փրկանքների: Այդ փրկանքը հայ ժողովրդի մէջ, նմանապէս հայ դատաստանագրքերում, յայտնի է բնորոշ արեան գին անունով և հոմանիշ է միջնադարեան գերմանական *werqeld*-ին, կամ ռուսական ГОЛОВНИЧЕСТВО-յին: Փրկանքը՝ փոխարինելով արեան վրէժխնդրութիւնն, անպայման ու անբաժան կցորդ է հաշտութեան պահանջին և ապաշխարանքին, երկու միջոցների, որոնց շնորհիւ նա կարող էր իւր նշանակութիւնը պահպանել:

Հաշտութեան պահանջն ու կայացումն շատ հետաքրքրական է Կիլիկիայի հայերի մէջ և մեծ նմանութիւն ունի ուրիշ ժողովրդների մէջ կատարուող նոյնանիշ

հաշտութիւնների ձևերի հետ. օրինակ՝ օսերի կամ միջ-
նադարեան գերմանացիների ¹⁾: Կիլիկիայի հայերի հաշ-
տութիւնն այսպէս է նկարագրուում: «Եթէ մէկը մարդ մ'
սպանէ, ժամանակ անցնելէ յետոյ հաշտարարք առ տէ-
րն սպանելոյն դիմելով ներողութիւն կը խնդրեն և կան-
խաւ հաճութիւնն ստանալէ յետոյ՝ պատուաւոր թաղե-
ցւոց հետ միանալով մարդասպանը նորա տունը կտանին.
սոյն պարագային մէջ ոճրագործն 7 կանգուն կտաւ կը
առնու իւր հետ իբր պատանք և յորժամ մերձենայ
սպանելոյ տան՝ գլուխը կը փարտէ և նորա տիրոջ ոտից
փարելով կ'ըսէ. «Հասիկ իս՝ հասիկ պատռնքիս, չերք
կուզիս էրօ», որոյ կը պատասխանէ՝ «բոն ըչ պետը էնը,
չերք էր էատ զահմիթնու. քեշիցիր». նմանօրինակ փոխա-
նակեալ խօսքերէ յետոյ՝ հաշտարարք վերստին կը թա-
խանձեն, որ վերջապէս կը ներէ—«գոն իմ տեղէաս իս,
պիտը սպաննըէանը՝ բոն չեմ էնի էալ» ըսելով: Յետոյ
դինի կը հրամցնեն և սպանիչը իւր հակառակորդին բա-
ժակ մը դինի տալով ձեռքն կը համբուրէ, այսպիսեօք և
ի հնումն մի քանի հատ փոստալի (Զէյթունցւոց կօշկի
անուն), խոնճ և առառաւելն 1000 դահեկանի չափ դրամ
տալով՝ խնդիրն կը վերջանայ եղէր, բայց մի քանի տա-
րիէ 'ի վէր փոխարինութեան կամ տուգանաց դրամն
աստիճանաբար առաւելած է ²⁾:

Ապաշխարանքը՝ իբրև եկեղեցական մի կանոն, ինչ-
պէս երևում է, մեծ գործառնութիւն է ունեցել հայ ժո-
ղովրդի մէջ սպանութիւնների դէպքերում. գոնէ այդ-
պէս են ցոյց տալիս մեզ հասած պատմական տեղեկու-
թիւնները: Մեր եկեղեցական ամենահին կանոնների մէջ,
որոնք վերագրւում են Թադէոս Առաքեալին, սահմանուում
է այնպիսի անձնաւորութեան համար «որ կամօք մարդ-

¹⁾ М. Ковалевскій—Современный обычай и древный законъ т. II. кр. 10 և 11. նմանապէս Frauenstädt—Felderecht und Blutrache կրես 127-128:

²⁾ Ալլահվերդեան—Ուլնիս կամ Զէյթուն.

սպանանէ, տաան և հինգ ամ ընդ ունկնդիրս կացցէ, մի ամ ընդ ձեռամբ, և յեւս անձին իւրոյ հաղորդեսցի».¹⁾ Այնուհետև մեր բոլոր եկեղեցական կանոնագրքերի մէջ ապաշխարանքը, իւր մի քանի տեսակներով, դառնում է պատիժների գերակշռող եղանակ: Նոյն իսկ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքն հայոց» ապաշխարանքին, իբրև պատժական մի միջոցին, նախամեծար տեղ է սահմանում: Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի մէջ ապաշխարանքը անբաժան է փրկանքի վճարումից. առաջինը տեղի է ունենում, երբ արեան գինը վճարուած է: «Զի յորժամ սպանողի և կամ այլ չարագործի կրկին ցուցանէ պատիժս, քննել արժան է, զի յորժամ զգին արեանն առցեն, թեթեւ ապաշխարութիւն լիցի» (II, ՃԻԶ, եր. 438): «Թէպէտ արեամբ դնոյ վճարել կարծի, մի արասցեն առանց ապաշխարութեան . . .» (ibid): Ափսոս միայն, որ Մխիթար Գոշը մեզ ոչ մի տեղեկութիւն չի տալիս, թէ ինչ ձևով էին կատարում ժողովրդի մէջ փրկանքի վճարն ու ապաշխարանքը. այդպիսի տեղեկութիւն մեր ներկայ արծարծուած հարցի համար մեծ կարևորութիւն կ'ունենար:

Հաշտութեան և սրա հետ վճարուող փրկանքի եղանակը, որի օրինակը բերած էր Զէյթունցիների կեանքից, կրում է իւր վրայ բացառապէս մասնաւոր, անձնական բնաւորութիւն: Այդ գէպքում իրաւաբանական յարաբերութիւնները հիմնուած են ինքնապաշտպանութեան, ինքնագլուխ գործողութեան զգացմունքի վրայ: Մինչդեռ երբ պետական իշխանութիւնն սկսում է միջամտել սպանութեան գործերին և արինալի ընդհարումներին, այն ժամանակից կօնֆլիկտների անձնական յատկութիւնն աստիճանաբար փնջւում է, տեղի տալով իրաւաբանական հասարակական բնաւորութեանը: Ընդհարուող և վրնասուող կողմերն արդէն յենւում են ոչ թէ իրենց ինքնագլուխ գործողութիւնների, այլ հասարակական պետական

¹⁾ Աբէլ արքեպ. Մխիթարեանց—Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. երես 16.

ներկայացուցիչների օրինական միջամտութեան վրայ: Դատաստանական իրաւասութիւնը, լինի դա աշխարհական կամ հոգեւոր, դառնում է մի տեսակ միջնորդ սպանողի և սպանուածի աղգականների միջև, մի միջնորդ թէ քրէական և թէ քաղաքացիական բնաւորութիւն կրող ոճրագործների և սոցա զոհերի միջև. . . : Այդ իրաւասութիւնն, բացի ապաշխարանքից ու հաշտութեան պահանջի միջոցներից, որոնք հակառակորդ կողմերին լսկ բարոյական բաւականութիւն են տալիս, պահպանեց նաև փրկանքի տիրապետող սովորութիւնն, իբրև մի միջոց փնասուող կողմերի նիւթական բաւականութիւնը հատուցանելու համար: Շատ հետաքրքիր են Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքի որոշումները, որոնք միանգամայն լոյս են սփռում Դատաստանագիրքի այն յօդուածների վրայ, որոնք վերաբերում են քրէական իրաւունքին: Այդտեղ աչքի են զարնում իրաւաբանական գծեր, որոնք իրենց վրայ կրում են ժողովրդի մէջ գոյութիւն ունեցած վրէժխնդրութեան սովորութեան հետքերը: Այդ հետքերը երևում են մահուան դատաստանի, այնուհետև ius talionis և վերջապէս փրկանքի վճարումի՝ արեան գնի սովորութեան մէջ:

Եւս առաւել ուշագրութեան արժանի են վերջին յիշածները, քանի որ Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը, և ընդհանրապէս հայկական իրաւունքը, սոգորուած է հին երբայական իրաւունքի ոգով, և շատ բան իւրացրել է Մովսիսական օրէնքներից: Մովսիսական իրաւունքն, ինչպէս յայտնի է, ընդունում է «ակն ընդ տկան, ատամն ընդ ատաման» սկզբունքը: Իսկ փրկանքը համարում էր դատապարտելի և մի քանի չնչին դէպքերն ՚ի բաց առեալ նոյն իսկ ամօթալի և մեղապարտ երևոյթ: ¹⁾ Հետեւաբար Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը, չը նայած քրէական մասում, բացառապէս Մովսիսական օրէնքների դրօշմն է կրում, այնուամենայնիւ իւր մէջ պարփա-

¹⁾ Saalschüts- Das mosaische recht, H. Qeil, cap. 72.

կուժ է գուտ ժողովրդական, տեղական ազդեցութիւնն էլ, դա փրկանքի ներկայութիւնն է: Այդ փրկանքը մի կողմից, ինչպէս վերը տեսանք, խորթ է հին-եբրայական իրաւունքին և միւս կողմից չի համապատասխանում նմանապէս եկեղեցական կանոններին, որոնք ինքնըստինքեան հասկանալի կերպով իրենց ազդեցիկ նշանակութիւնն ունեցել են Մխիթար Գոշի վրայ: Ուրեմն այդ փրկանքի գոյութիւնն ժողովրդի մէջ և նրա իւրացումն Դատաստանագրքի կողմից մի նոր ապացոյց է, որ հին ժամանակներից 'ի վեր հայերի մէջ տիրապետել է արեան վըրէժի սովորութիւնն: Սակայն Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի մէջ գտնուում է մի այլ փաստ, որ կրկին մեղաւորութ է տալիս այդտեղ արեան վրէժի իրաւունքի հետքերը տեսնելու:

Մխիթար Գոշը իւր նախադրութեան Ե. գլխում պաշտպանում է այն գաղափարը, թէ՛ «երեք են որով վարին մարդիկ—չար, բարի և միջակ: Արդ՝ որ յայտնի բարի մարդիկ են և չըզրկեն զոք, նոցա չէ պիտոյ դատաստան. և ոչ որ յայտնի չարք են՝ գողք կամ աւազակք. այլ որ միջակն են՝ որ ունին դատախազութիւն կամ կարծեօք իրա»: Պարզ է, որ բարի մարդիկ դատաստանի չեն ենթարկուում: Բայց ինչո՞ւ չար գործերն էլ չպիտի ենթարկուին դատաստանի: Մխիթար Գոշի կարծիքով դատաստանը միայն «միջակների» համար է, այնպիսիների համար, որոնց գործողութիւնները դեռ անյայտ են, արդեօք չար թէ՛ բարի. հետևապէս անհրաժեշտ է պատժի ենթարկել, թէ՛ արդարացնել, մի խօսքով որտեղ տակաւին կարիք է զգացւում մեղաւորութիւնը դեռ ևս քննելու և հաստատելու: Չար գործերը, ինքնըստինքեան աշկարայ չար, պարզ ու անվիճելի լինելով, կարօտ չէին դատաստանի: Սակայն այստեղից չի կարելի եզրակացնել, որ այդ չարագործները անպատիժ էին մնում: Ընդհակառակը Մխիթար Գոշի խօսքերից տրամաբանօրէն հետևում է, որ չարագործները պատժւում են, բայց ոչ դատաստանի կողմից, վասն զի

չար գործերը գտնուում էին դատաստանի իրաւասութիւնից դուրս, այլ պատժուում էին անկասկած առանց որեւէ դատի, հենց զնաա կրողների կողմից: Այստեղից երևում են ինքնապաշտպանութեան, սփռագործի վրայ ինքնազուլի դատ անելու մնացորդ հետքերը. դա — այն միջոցներն են, որոնցով բնորոշւում էր իրաւաբանական յարաբերութիւնների անձնական յատկութիւնը, միջոցներ, որոնք վրէժխնդրութեան գաղափարի հետեանքներն էին:

Վերջապէս մի կէտ ևս, որ կրկին մատնանիշ է անում վերոյիշեալի նման իրաւաբանական յարաբերութիւնների մնացորդ հետքերի վրայ՝ մարդասպանի կամ որեւէ չարագործի վրայ ինքնազուլի դատաստան կատարել, միջոցներ ձեռք առնել անձամբ նրան պատժելու, մի խօսքով վրէժխնդիր լինել: Այդ կէտը՝ վճռաբեկ ատենի բացակայութիւնն է: Ինչպէս հայերի, նոյնպէս և այն ժողովրդների մէջ, որոնք կանգնած են իրաւաբանական զարգացման ոտոր աստիճանների վրայ, գոյութիւն չունէր դատաստանի վճռի դէմ բողոք բարձրացնելու կամ վճիռը բեկանել տալու իրաւունքը, բացակայ էր *ius appellationis*. «բայց մի դք մեզ դիցէ նոցա որ աւիւմայ սխալին. իսկ որ կամաւ թիւրէ զդատաստան՝ ինքն մնայ ի դատապարտութիւն վերին դատաստանին»: (Մխ. Գոշ Դատ. հայոց գլ. Ե.): Այստեղ դատաստանի գաղափարը իւր զարգացման առաջին աստիճաններից տակաւին չի բարձրացել. ոչ թէ դատաւորը կամ պետական-վարչական ներկայացուցիչներն են դատի կանչում, այլ հակառակորդներն են իրար դատաստանի հրաւիրում, որտեղ դատաստանական գործը վերջացնում են անմիջապէս միանգամից. վառն զի դատաստանական բոլոր գործողութիւնները, վկաների ցուցմունքները, ապաստանութիւնն ու պաշտպանութիւնն և այլն անում էին առանց որեւէ ձեւականութիւնների հենց իրենք հակառակորդները, իսկ դատաստանն լսկ վերջնական վճիռն էր արձակում: Դա մի մնացորդ է հին, նախնական դատաստաններից, որտեղ հակառակորդ կողմերը իրենց

արդարութիւնն պաշտպանելու համար դիմում էին մենամարտութեան հենց դատաւորների առաջ, ինչպէս օրինակ հին գերմանացիների (zweikampf), պաւ ցեղերի մէջ: Այդ մենամարտութիւնը հիմնուած էր այն գաղափարի վրայ թէ խախտուած իրաւունքի հետապնդողը, կամ անձնակտն իրաւունքից փտանդուածը պէտք էր ինքնապաշտպանութեան դիմէր, պէտք էր ինքնագլուխ իւր դատը տեսնէր: Վերջապէս վճռաբեկ ատենանի բացակայութիւնն մի մնացորդ է այն դատարանի, ուր հակառակող կողմերը իրենց պատիժը տեսնում էին հենց դատատանի միջոցին և դատաւորների ներկայութեամբ, ինչպէս մենք այդ գտնում ենք նախնի հայերի մէջ, հիմնուելով Բարդեղանէսի վկայութեան վրայ (Յւսեբիոսի եկեղեց. պատմ. սոյն ներկայ գրութեան 7-8 եր.):

Մինչև այստեղ ջանացինք քննութեան առնել Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի մէջ գտնուած կէտերը, որոնց հիման վրայ գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ յիշեալ Դատաստանագիրքը զերծ չի մնացել վրէժխնդրութեան գաղափարի ազդեցութիւնից: Դուցէ վրէժխնդրութեան սովորութիւնը Մխիթար Գոշի ժամանակները իրականապէս գոյութիւն ունէր ժողովրդի խաւերում, թէև ժխտուում պետական-վարչական մարմիններից, սակայն այդ իրաւաբանական սովորութեան նշանակութիւնն այնքան ազդեցիկ է եղել, որ հայկական ամբողջ քրէական իրաւունքն սնուել, աճել է այդ աշխարհայեացքի հետեւանքներով. նոյն իսկ ակամայ տեղ է գտել վարչական մարմինների կողմից կիրառուած հայ դատաստանագրքերում: Այս ընդհանուր տեսական ականարկից յետոյ դիմենք փաստերին, որոնք կարող են լուսաբանել, թէ ինչ եղանակներով էր ըստ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի գործադրւում մահուան պատիժը, ius talionis-ը և փրկանքը՝ արեան գինը—վրէժխնդրութեան գաղափարի այդ մնացորդները:

VII.

Թէև Մխիթար Գոշի կարծիքով «գին արեան մարդուն ըստ արժանեոյ գնոյ ոչ է, զի գործ Աստուծոյ է և պատկեր և յարուցանել միայն Աստուծոյ է մեռեալ», այնուամենայնիւ նա գնում է արեան գնի մի չափ, որ հաւասար է 365 դահեկանի, մարդու կեանքի գին, որը հաշոււմ է մարդկային կեանքի մի տարուայ օրերի թուով: Այս գումարը նայած հանգամանքներին աւելանում է կամ նուազում. այդ գումարի չափի մէջ մեծ դէր է խաղում փաստաւոր հասարակական դիրքը՝ ըստ աշտիճանաց յաւելցի (Մխ. Գ. Ա.), «նրա կրօնը, կամ ոճրագործութեան եղանակը»: Նոյնանման երևոյթ ենք նկատում միջնադարեան գերմանական իրաւունքի մէջ: Գերմանական sachsenspiegel օրինագրքում (III, 45, § 1) մի ամբողջ յօդուած իրեն նիւթ է առել արեան գնի (wergeld) քանակը զանազան հասարակական գասակարգերի վերաբերմամբ:

Մահուան պատիժն ու talionը ներկայացնում են իսկապէս միևնոյն պատժի՝ այսինքն հաւասար փոխադարձ վարձագրութեան՝ գաղափարի զանազան աստիճանները: Չնայած այդ երկու տեսակի գաղափարի ներքին մեակութեան, այնուամենայնիւ անհրաժեշտ է այստեղ ծանօթանալ նոցա հետ, իբրև պատժական առանձին տեսակների հետ:

Ա. Սպանութիւնների դէպքերում Դատաստանագիրքը զանազանում է նախ և առաջ՝ ղիտատրեալ՝ կամաւ և ակամայ մօմենտներ (Մխ. Գոշ, յօդ. Ա) և երկրորդ՝ ոճրագործի անձնատրութիւնն:

1. Իսկ եթէ սպանանիցէ այլազգի զբրիստոնեայ կամաւ, ըսպանցի փոխանակ նրա, ապա թէ ակամայ, խրատիցի ՚ի ձեռս և զգին արեան տուգանեացի (Մխ. Գոշ—ձԺԷ): Այստեղ երկրորդ դէպքում, ինչպէս նկատելի է,

բացի արեան գնի վճարումից, կտրոււմ են ոճրագործի ձեռքը: Այդ տեսակ ձեռք կտրելուն մէջ մարմնանում է հաւասար վրէժխնդրութեան գաղափարը, որ կուպիտ ձեռով պահանջում է, վրէժն ուղղած տեսնել ոճրագործի և իսկապէս նրա մարմնի այն մասի դէմ, որը անմիջական պատճառ է եղել հակառակորդի սպանման: Դա էլ talionի մի եղանակն է, մի մնացորդ սերնդական վրէժխնդրութիւնից:

2. «Եթէ քրիստոնեայ զայլազգի սպանցէ կամաւ, զգին արեանն տուգանեսցի հարիւր քսան և երկու դահեկան (այսինքն ամբողջ արեան գնի $\frac{1}{3}$ մասը) և եթէ ակամայ—վաթսուն և մի դահեկան ($\frac{1}{6}$ մասը ամբողջ արեան գնի):»

3. «Իսկ եթէ քրիստոնեայ զքրիստոնեայ սպանցէ կամաւ, զգինն տուգանեսցի արեան, և թէպէտ ըստ օրինացն մահու արժանի է, այլ 'ի ձեռս խրատ առեալ ապաշխարութեան հասցէ: Ապա թէ ակամայ—զկէս դրնոյն,» այսինքն մօտ 187 դահեկան, բայց չեն կտրոււմ ձեռքը:

4. Հետաքրքիր են սպանութեան դէպքերը փոքրահասակների վերաբերմամբ. «Սպանութիւն 'ի մանկունս եղեալ եթէ որ սպանն 'ի վեր քան զերկոտասան ամն է—իբր կատարեսալ արինն լիցի և ըստ այնմ տուգանեսցի»: Եթէ փոքրահասակը 12 տարեկանից էլ ցածր է, օրինակ 10 կամ 11 տարեկան է, պահանջել արեան գնի կէսը. եթէ 10 տարեկանից էլ փոքր է—տուգանել արեան գնի մի երրորդը: (Մխ. Գ. յօդ. Ա.)

Սպանութեան ոճիւրների շարքն է դառուում և նոյն պատժական հայեացքով չափուում կուսութեան բռնի խախտումը և կանանց բռնաբարութիւնը: Այս տեսակ չարագործութիւնները տուգանուում են արեան գնի ամբողջութեամբ և նոյն իսկ շատ տեղամ աւելի չափով. օրինակ՝ կոյսի առեւանգումն և բռնաբարումն հատուցուում էր 1000—600 դահեկանով: Կանանց պատուի վրայ կատա-

րած ոճիրները խստօրէն պատժուում էին բոլոր ժողովրդ-
ների օրէնքներում, ինչպէս օր. միջնադարեան գերմանա-
ցիների, հին իսրայելացիների, հին եգիպտացիների մէջ:
Նմանապէս Վախթանգի Դատաստանագրքի հայկական օ-
րէնքների մէջ գտնուում է մի յօդուած, որ ձայնում է. «ով
նշանուած օրիորդին կը խաբէ և կուսական պատիւը կը
խախտի, նրանից պահանջել ամբողջ արեան գինն յօգուտ
օրիորդի նշանուած երիտասարդին. իսկ օրիորդին կնու-
թեան տալ նրա բռնաբարողին, եթէ վերջինս ազապ է,
իսկ եթէ վերջինս արգէն ամուսնացած է, այն ժամանակ
գոնէ պահանջել նրանից օրիորդի կուսութիւնն խախտե-
լու պատճառով միմիայն արեան գինն» (Законы Вах-
танга изд. Френкеля, Тифлисъ § 231, стр. 291):

Բ. Talion-ի մասնակի ձևերը գտնուում ենք այն դէպքե-
րում, երբ մի կողմը հակառակորդի մարմնի որեւէ ան-
դամին շօշափելի վնաս է հասցնում, օրինակ՝ ձեռքից
զրկում, աչքը կուրացնում, ոտքը կտրում, մազերը փե-
տում և այլն: Այսպիսի դէպքերում իւրաքանչիւր վնա-
սուած անդամն առանձին է գնահատուում և ըստ այնմ
արեան գինն վճարուում. «տուգանք վճարեսցի ըստ բա-
նականի զնոյ արեան համեմատեալ»: Վնասուած մասնի
համար վճարելիք փրկանքը չափուում է միջին քանակու-
թամբ և ընդունուում իբրեւ նորմ՝ «քսան և վեց դահե-
կան և կէս դանդ, գարի պակաս»: Բացի այդ՝ Դատաս-
տանագիրքը շեշտում է, որ վնասի չափ ու աստիճանն ո-
րոշելու համար, անհրաժեշտ է քննութեան առնել և ըստ
այն էլ talion-ի քանակը որոշել: (Մխ. Գոշ. յօդ. ԻԹ.)
Talion-ի իրաւունքն այն աստիճանի է ընդլայնանում, որ
վնասուած կողմին վճարում էին նաև այն ծախքերը, ո-
րոնք կատարել էին յաշմացած անդամների բժշկութեան
և գեղորայքի համար. «և զայլսն ՚ի վնասից բժշկութեան
և զխափանածոյն հատուցեն և յանբժշկելեաց — ըզտու-
գանս» (Մխ. Գոշ. յօդ. ԺԴ, ԻԶ): Talion-ի այս օրինակ՝
համանիշ սովորութիւնը դոյութիւն է ունեցել ոչ միայն

հին մովսիսական օրէնքներում, այլ և հին ու միջնադարեան գերմանացիների մէջ^{*)}։ Talion-ի գաղափարը գործադրում էր նաև այնպիսի հանդամանքներում, երբ նիւթական ու մարմնական վնաս հասցնողը՝ չորքոտանի կենդանի էր։ Այս դէպքերում, 'ի հարկէ, պատասխանատու էին կենդանիների տէրերը, վասն զի վերջինների պարտաւորութիւնն էր հսկել իրենց կենդանիների վրայ, մանաւանդ եթէ դժբա կատաղի կամ վնասաբեր էին (Մխ. Գոշ ԺԴ. ԼԱ.)։

Նմանապէս է վարում Դատաստանագիրքը գողերի հետ։ Երբ գիշերուայ մէջ գողը իւր գողութեան միջոցին սպանուի վնասուողի կողմից, այդ սպանութիւնը համարւում է ակամայ, իսկ եթէ լոյսին կատարուէր այդ սպանութիւնը, այն ժամանակ համարւում էր կամաւոր և գողի սպանողին հետ պէտք էր վարուել ընդհանուր օրէնքի համաձայն, այն է՝ գոհանալ արեան գնի հատուցումով։ Ինչ վերաբերում է այն դուրս, որ գերծ է մնացել վնասուած սեփականատիրոջ հալածանքից, այնուամենայնիւ նա պէտք է որոնուի և գտնուի իշխանութեան կամ հենց վնասուածի ջանքերով։ Եւ ապա այդ ձերբակալուած գողն ենթարկւում է պատժի, վճարում է գողացած իրերի համար տուգանք, փրկանքի բնաւորութիւն է կրում, այն է՝ «գողօն կորուսեալ՝ չորրորդ հատուցի, և ոչ կորուսեալն՝ կրկին» (Մխ. Գոշ ԺԹ, ԻԳ, ԼԹ, Խ.)։

Վերև յիշուած արեան գնի բոլոր եղանակները, և անձնական իրաւունքի խախտման վերականգնելու բոլոր ձևերը, որոնց վրայ կանգ է առնում Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը, գործադրելի են ոչ միայն աղաա դասակարգին պատկանողների, այլ և նոյն չափով շինական ու ճորտացած բնակիչների վերաբերմամբ. (Մխ. Գոշ յօդ. Իէ, Լ)։

Մի քանի խօսք էլ առենք, թէ ինչպէս էր վճարւում

*) Համեմատ. Ttauenstädt—Tebdereht und Blutrache հրես 26.

արեան գինն: Տարաբաղդաբար մեր Դատաստանագիրքը չառ վայրիվերոյ է արծարծում այս հարցը: Մինչդեռ այդ հարցը հայ սովորութեան իրաւունքի հետազոտողի համար նշանաւոր է և հետաքրքիր, փրկանքի հատուցման եղանակների հիման վրայ կարելի էր յետադարձ միջոցով որոշ եղրակացութիւններ անել վրէժխնդրութեան սովորութեան վրայ լոյս սփռելու նպատակով:

Խօսք չկայ, որ արեան գինը հասնում է սպանուածի ամենամօտիկ ազգականներին՝ հայր, մայր, որդի և այլն: Սակայն, ինչպէս Դատաստանագրքից նշմարւում է, մի որոշ մաս էլ այդ տուգանքից հասնում էր յօգուտ գանձարանի կամ թագաւորի. «զգինն տուգանեսցի արեան իւրոցն և թագաւորի տուգանք ըստ կարի լիցի»: Ահա այստեղ նկատուում ենք արեան վրէժի էվօլյուցիօնի վերջնական աստիճաններից մէկը, երբ պետական իշխանութիւնն իւր միջամտութեամբ որոշ դեր է խաղում հակառակ կողմերի յարաբերութիւնների մէջ, և այսպիսով վրիժառու անձանց անձնական գոյն կրող կօնֆլիկտը ենթարկւում է հասարակական ոյժի ազդեցութեանն ու պատասխանատւութեանը, Բայց երբ սպանողը անկարող է հատուցանել արեան գինը՝ Այն ժամանակ ըստ Դատաստանագրքի պահանջւում է, որ նա «վաճառեսցի և սպանելոյն հատուցի և տունն յաւար արքունիս լիցի». կամ մի այլ տեղ՝ «ապա թէ աղքատ իցէ, վաճառեսցի իւրովին յազգատոհմ և հատուցանիցէ»:

Միևթար Գոշը նախատեսւում է նաև այնպիսի դէպքեր, երբ սպանողներն անյայտ են: Մովսիսական օրէնքն (Բ. օրին. ԻԱ. 1, 2, 3,) այսպիսի հանգամանքներում պահանջւում է՝ «եյցէ ծերակոյտն քո և դատաւորք քո, և չափեսցեն շուրջ զվիրաւորաւն զվայրս քաղաքացն. և եղիցի քաղաք որ հուպ իցէ 'ի վիրաւորն առցէ ծերակոյտ քաղաքին անօրիկ երինջ՝ մի յարջտուոյ...» Մեր դատաստանագիրքն հակառակ սրտն պահանջւում է՝ «յայտմանէ յայտ է ոչ տուգանս լինել այդպիսի սպանման և ոչ դատաստան

արեան, այլ քառութեան — պատարագաւ անդ և աստ (այսինքն դիակի ընկած որոշ տարածութեան վրայ գտնուած բնակութեան տեղերի մէջ) ապաշխարութիւն: Այդոցիկ հետեւելի է դատաւորաց որքան անյայտ է: Իսկ եթէ ըստ պանոզն անապատելի յայտնուի, այն ժամանակ 'ի հարկէ նրա հետ վարուելու էր, ինչպէս ընդունուած էր դատաստանագրքի ոգով՝ արեան գնի և ապաշխարանքի ենթարկել (Մխ. Գոշ յօդ. ԿԸ): Մխիթար Գոշի Պատաստանագրքի այս վերջին դէպքին վերաբերեալ որոշումը զարմանալի նմանութիւն ունի գերմանական միջնադարեան իրաւունքին, որ խօսում է նոյնանման դէպքի մասին: Այդ յօդուածը վերագրում են K. Chlodwig I. Մերովինգեան թագաւորին. «Եթէ դիակը ընկած է դաշտի վրայ կամ երկու տեղերի (բնակեալ) միջև, պէտք է ազդականներին բերել այդտեղ և դիակը ցոյց տալ, որպէսզի հաստատուի, որ նոցա ազդականի դիակն է: Երբ այդ չի կատարուում, այն ժամանակ նոյն տեղերի բնակիչները պարտաւոր են երգում տալ, թէ ոչ իրենք են կատարել այդ սպանութիւնն և ոչ էլ տեղեակ են, թէ ով է սպանողը, հակառակ դէպքում նոքա ստիպուած կըլինեն արեան դինը վճարել» ¹⁾:

Մենք աշխատեցինք քայլ առ քայլ հետեւել վրիժառութեան գողափարի զարգացմանը հայոց սովորութեան իրաւունքի մէջ: Մենք տեսանք, որ այդ սովորութիւնն ամենահին ժամանակներից ի վեր անցել է մինչև նորագոյն ժամանակները: Մի կողմից՝ նա անցել է որպէս առաջնորդում էլ գոյութիւն ունեցող ժողովրդական իրաւաբանական հասկացողութիւն, իւր գաղափարի կոպիտ արտայայտութեամբ և գրեթէ անփոփոխ՝ որպէս ինքնահատուցման իրական միջոց, անձնական ինքնօգնութեան ու պաշտպա-

¹⁾ Chlodovechi K. capitula pacto legis Salicae addita c. 9. b. pertz. Momsen T. IV, p. 5.

նութեան մի եղանակ: Միւս կողմից՝ նա հասել է մեզ որոշ էփօլիցիօնի, որոշ հասարակական յարաբերութիւններից բղխած պայմաններին ենթարկուած. այստեղ վրէժխնդրութիւնը, չկորցնելով իւր էական դադափարն ու ոգին, ներմուծուել է հայկական քրէական իրաւունքի մէջ տարբեր ձևերով ու պատմական ժամանակին համեմատ զարգացմամբ: Այդ քրէական իրաւունքը, որի հետ համառօտապէս ծանօթացանք Մխիթար Գոշի գաղափարաբանութիւնը, հայկական իրաւաբանական աշխարհայեացքում կազմում է վրէժխնդրութեան սովորութեան զարգացման վերջին աստիճանը: Մխիթար Գոշից յետոյ մենք չենք տեսնել մի այլ ինքնուրոյն օրինակ իրք կամ գաղափարաբանութիւն, որով կարելի լինէր չափել հայկական իրաւաբանական զարգացման յետագայ աստիճանները վրէժխնդրութեան ու արեան դնի վերաբերմամբ:

ԱՇՂ ԶԻՆԱՆԻ

ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴԱՆՈՍ

(ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ՄԵԾԺ)

Աղէքսանդր եւ իւր հայրը *) .— Աղէքսանդր Մակեդոնոսի մայրը սիրահարուել է գերի բռնուած մի թագաւորի վրայ: Սա նշանաւոր կախարդ լինելով՝ թագուհու մօտ գնալիս միշտ վիշապի կերպարանք է ընդունել, որպէսզի կարողանայ թագցնել իւրենց սիրային յարաբերութիւնը՝ որի արդասիքն եղել է Աղէքսանդրը: Սակայն հետզհետէ սկսել են կասկածել, ուստի և այս թագաւոր-կախարդը ստիպուել է հեռանալ թագուհուց: Նա եկել, բնակութիւն է հաստատել Մասիսի ստորոտում, ուր շարունակել է գործադրել իւր կախարդութիւնը:

Շատ տարիներէից յետոյ՝ երբ Աղէքսանդրն արդէն չափահաս դարձած՝ անցել է Հայաստանով իւր արշաւանքները կատարելու, լսում է այդ կախարդի համբաւը և գալիս է մօտը՝ ցանկանալով գուշակել տալ իւր ապագայ արշաւանքների ելքի մասին: Բայց նախ քան այդ՝ ցանկանում է փորձել կախարդին և հարց է տալիս՝ թէ ում ձեռքից է նա մեռնելու:

— Ես իմ որդու սրիցն եմ մեռնելու, պատասխանում է կախարդը, բայց այնքան հաստատուն կերպով, որ Աղէքսանդրը զայրանալով սրա այդքան հաստատուն կերպով խօսելու վրայ՝ հանում է սուրը և նրա կուրծքը խրում:

— Գուշակութիւնս արդէն կատարուեց, ասում է կախարդը հոգին աւանդելով, ես մեռնում եմ իմ որդու սրից, դու ես իմ որդին:

*) Պատմել են ինձ Օձունում աշուղ Առաքելը և մի քանի ծերունիներ:

Պ. Միխայ 2 հրապ թարգմանելով այս աւանդութիւնները իմ ձեռագրից 1900. կարգացել է Փարիզի Կրօնների պատմութեան համաժողովում, որ և ապուել է նոյն համաժողովի հրատարակութեան մէջ: Նոյնը ես թարգմանել եմ ռուսերէն, որ ղեկնուած է Извѣстія Кавказскаго Отдѣла Имп. Русс. Геогр. Общ. 1901 г. № 3 մէջ:

Աղէքսանդրի գլխի եղջիւրը.—Աղէքսանդրը գլխին մի եղջիւր ունէր, որ մարդկանցից սաստիկ թագցնում էր, ուստի և մագերէ խուզելիս սափրիչին սպանել էր տալիս: Այսպէս մէկ-մէկ գլխատել տալով մնացել էր միայն մի սափրիչ, որը, սակայն, կարողացաւ գլուխն ազատել, երդուելով որ ոչ ոքի չի յայտնիլ այդ գաղտնիքը: Սակայն, մի քանի օրից յետոյ այդ սափրիչի փորն սկսեց ուռչիլ, սիրտն ուզում էր մինին ասել այդ գաղտնիքը, միայն վախենում էր գլխից: Բայց փորն էլ աւելի ու աւելի ուռչում էր: Ճարահատուած մի օր գնաց մի դաշտ և կռահալով մի ջրհորի վրայ, ասաց. «Աղէքսանդրի գլխին եղջիւր կայ»: Իսկոյն փորի ուռուցքը սկսեց իջնել և սիրտը հանգստացաւ: Բայց այդ ջրհորի մէջ մի եղեգն բուսաւ, որը կտրեց մի հովիւ և սրինգ շինեց, և երբ սկսեց ածել, սրինգը պարզ և սրուց սկսեց կրկնել. «Աղէքսանդրի գլխին եղջիւր կայ»: Այնպէս պատահեց, որ Աղէքսանդրն այդտեղից անցաւ և լսեց այդ. իսկոյն իմացաւ, թէ ով է տաքածել այդ խորին գաղտնիքը և կանչելով երդմնազանց սափրիչին՝ հրամայեց գլխատել նրան, թէ և նա աշխատում էր արդարաւոր, պատճառաբանելով թէ միայն ջրհորին է ասել:

Աղէքսանդրը եւ իւր քոյրը.—Աղէքսանդր Մակեդոնաւը կամեցել է գնալ անմահական ջուր բերելու, որպէսզի իմի ու անմահանայ: Եւ որովհետեւ այդ անմահական ջրի աղը միմիայն ծերունիները կարող էին իմանալ, ուստի սկսում է սրտնել մի խելացի ծերունի: Սակայն երկար ժամանակ չի կարողանում գտնել, որովհետեւ այդ ժամանակի սովորութեան համեմատ ծերունիներին քթոցի մէջ էին գնում և գլորելով սպանում: Վերջապէս մի երիտասարդ ներկայանում է Աղէքսանդրին և նրանից խոստումն առնելով որ չի պատժելու իրեն, խոստովանում է, թէ ինքը, սաստիկ սիրելով իւր ծերունի հօրը՝ չէ սպանել նրան և պահել է մի ջրհորի մէջ:

Աղէքսանդրն իսկոյն իւր մօտ է բերել տալիս նրան և հետըն առած գնում մութ աշխարհը, որից անցնելով պիտի մտնէին լուս աշխարհը, ուր գտնուում էր անմահական ջուրը: Սակայն այստեղ նրանք սկսում են երկմտել, թէ ինչպէս անեն, որ վերադարձին կարողանան իրենց երկրի ճանապարհը գտնել: Ոմանք առաջարկում են գնացած ճանապարհի վրայ յարդ ածել, որ նրա հետքով վերադառնան, ուրիշները ասում են, որ աւելի լուս է թող իսպիլ ու ծոյրը բռնած գնալ: Իսկ ծերունին խորհուրդ էր տալիս մատակ ձիերի վրայ նստած անցնել այդ ճանապարհը, միայն սրանց քուռակներին իրենց հետ չը տանել, այլ թողնել

իրենց երկրի ճանապարհի վրայ, որպէսզի ձիերը վերադառնան, գտնեն իրենց քուռակներին, և այսպիսով բերեն իրենց այն տեղը, որտեղից մեկնել էին:

Աղէքսանդրը հետևում է ծերունու խորհրդին, մասաւ ձիերի վրայ նստած անցնում են մութ աշխարհը, գտնում անմահական ջրի աւազանը, լցնում մի սրուակի մէջ և հետներն առած վերադառնում: Մութ աշխարհից անցնելիս ծերունին ասում է. Այստեղ եղած քարերից ուզում էք վերցրէք, ուզում էք մի վերցնէք, վերցնողն էլ, չվերցնողն էլ ստրջանալու են: Ոմանք վերցնում են, ոմանք ոչ, սակայն վերադարձին բոլորն էլ ստրջանում են, որովհետև այդ քարերը ոչ թէ հասարակ, այլ անդին են եղել, վերցնողն ստրջացել է թէ ինչի՞ շատ չէ վերցրել, իսկ չվերցնողն էլ ստրջացել է, թէ ինչի՞ գոնէ մի քանի հաս չէ վերցրել:

Աղէքսանդրն անմահական ջուրը, առանց մի կաթիլ անգամ խմելու, դնում է պահարանը, պահում: Քոյրը իմանալով այդ ջրի նշանակութեան մասին, գալիս բաց է անում պահարանը և բոլոր ջուրը խմում: Աղէքսանդրը վրայ է գալիս և սուրը քաշած վերան յարձակւում: Սա երկիւղից թռչում է տան առաջ տարածուած ծովի մէջ և այնտեղ ապաստանում: Եւ դեռ մինչև այժմ էլ նա կենդանի է, ու տիրապետում է ծովի խորքին, միայն վախենում է դուրս գալ, որովհետև կարծում է, թէ եղբայրն էլ նոյն ջրից խմել է ու անմահանալով շարունակում է տիրապետել աշխարհին, ապա թէ ոչ ինքը դուրս կը գար ծովի խորքից և կը տիրէր ամբողջ աշխարհին, որովհետև ինքն էլ իւր եղբոր պէս հօր է և քաջ:

Աղէքսանդրը ևւ ծկները.—Աղէքսանդրը այս միևնոյն ծերունու խորհրդով կուսր է լցնում ծովի երեսին և կրակ տալիս, որպէսզի ձկներն ստիպուած լինին հպատակուիլ իրեն և հարկ վճարել: Եւ յիշատի, ձկները հպատակւում են և իբր հարկ մի կտոր խմոր են տալիս, ասելով որ զգուշութեամբ եփէ և ուտէ: Աղէքսանդրը յանձնում է այդ խմորը մի հացթուխի, պատուիրելով, որ մեծ զգուշութեամբ եփէ և իսկայն իրեն բերէ: Բայց որովհետև զոգոգած բանի գլխին սատանան կանգնած է լինում, ուստի և խմորը վառւում է: Հացթուխը գլուխը կորցրած տալիս է այդ վառուած հացը այդ միջոցին իրեն ձեռք մեկնած աղքատ ծերունուն և ինքը մի ուրիշ խմորից հաց թխելով ներկայացնում Աղէքսանդրին: Երբ աղքատ ծերունին ուտում է վառուած հացը, յանկարծ երթոտասարգանում է և սկսում է հասկանալ թաշտենների, ծառերի, ծաղիկների լեզուն, ու զառնում է բժիշկների բժիշկ՝ հոգակաւոր Լոխմանին:

Աղեքսանդրի մահը.—Երբ Աղեքսանդր Մակեդոնոսը ծնունդ, իսկոյն ոտի ելաւ, և վաղեց սենեակի երեք պատերը բռնեց, բայց երբ ուզում էր չորրորդն էլ բռնել՝ հրեշտակն Աստուծու հրամանով խփեց ոտին և թոյլ չտուեց: Եւ երբ նա մեծացաւ ու թագաւոր դարձաւ, տիրեց աշխարհի երեք կողմին, միայն չորրորդին չկարողացաւ յաղթել:

Նա հարկ դրեց ծովի ու ցամաքի վրայ: Ցամաքը հեշտութեամբ հնազանդուեց, բայց ծովը չէր կամենում հարկ տալ: Ուստի Աղեքսանդրը կուպր ածել տուեց ծովի վրայ և կրակ տուեց: Ծովի ձկները զարհուրեցան և մեծ քանակութեամբ անցին քարեր դուրս ածեցին, իբր հարկ, սակայն Աղեքսանդրը շարունակ աւելի պահանջելով չղաղարեցրեց իւր հալածանքը: Այս ժամանակ ծովի միջից մի ձեռք մեկնուեց, որ հինգ մատները պարզած մնաց կանգնած: Աղեքսանդրը իւր քառասուն իմաստուններին հարցրեց, թէ ի՞նչ է նշանակում այդ ձեռքը և երբ երեսուն և իննը չկարողացան բացատրել, հրամայեց բանտարկել: Քառասներորդը խորհուրդ տուեց թագաւորին զիմեւ Փրիդոնին, որ

Աչքերը շրջիկ,

Ոտները ծուռտիկ,

Մէջքը բութիկ,

մի իմաստուն էր:

Աղեքսանդրը կանչեց սրան և հարցրեց, թէ ի՞նչ է նշանակում այդ ձեռքը: Սա նախ ապահովութիւն խնդրեց իւր կեանքի համար և ապա բացատրեց այսպէս. Դա ծովի թագուհու ձեռքն է, նա ասում է, թէ ինչո՞ւ համար են քո այդ հալածանքները՝ քանի որ միայն հինգ օր պիտի ապրիս:

Աղեքսանդրը այս լսելով ասաց. «Եթէ հինգ օրից յետոյ կենդանի մնամ՝ կը հրամայեմ գլխատել քեզ, իսկ եթէ մեռնիմ՝ կարգադրում եմ, որ առատապէս վարձատրեն քեզ, միայն թէ այժմ այնպէս արա, որ անհետանայ այդ ձեռքը: Փրիդոն իմաստունը գնաց ձեռի մօտ, մեկնեց իւր ձեռը և մի մատը խփեց, սրանով կամենալով ասել թէ ահա մի օրն անց կացաւ: Իսկոյն ծովի թագուհին էլ իւր մի մատը խփեց: Յետոյ Փրիդոնը երկրորդը խփեց, կամենալով ասել, թէ վաղն էլ երկրորդը կանցնի: Ծովի թագուհին նոյնը հաստատեց խփելով երկրորդ մատը: Վերջապէս Փրիդոնը մնացած երեք մատն էլ մէկ մէկ խփելով քաշեց ձեռը, կամենալով հասկացնել, թէ հինգ օրից յետոյ Աղեքսանդրը կանհետանայ: Ծովի թագուհին նոյնն արաւ՝ և ձեռքը սուզուեց ջրի մէջ: Այս տեսնելով Աղեքսանդրը հաւատաց Փրիդոնի գուշակութեան և կտակեց, որ եթէ, յիրաւի, հինգ օրից յետոյ մեռնի՝

իրեն հայրենիք տանին թաղելու: Նա կարգադրեց նաև թաղման հանդիսի կարգը. առաջից պիտի գնային զօրքերը, որոնց պիտի հետևէին յաջորդաբար հոգևորականութիւնը, լալկան կանանց դասը և արքունի դանձերը կրող ծառաները: Ամենից յետոյ պիտի տանէին իւր դագաղը, որից դուրս պիտի մնար իւր աջ ձեռք՝ օրօրուելով օդի մէջ: Նա հրամայեց նաև որ վիշտ ունեցողները իւր հոգու հացից չուտեն:

Հինգ օրից յետոյ Աղէքսանդրը մեռաւ և նրա մարմինը տաւան հայրենիք նրա կտակած կարգաւորութեամբ: Նրա մայրը ընդառաջ եկաւ և տեսնելով այս տարօրինակ յուզարկաւորութիւնը՝ բացատրութիւն ինդրեց իմաստուն Փրիզմից: Սա նրան պատասխանեց, թէ Աղէքսանդրը սրանով կամենում էր ասել, թէ եթէ հնար լինէր ուժով ազատուելու մահից, իւր այս անթիւ զօրքերը կը փրկէին նրա կեանքը. եթէ աղօթքը կարողանար հեռացնել մահուան արհաւիրքը, այսքան հոգևորականները կարող էին լսելի տնել իրենց ձայնը Աստծուն. եթէ արցունքը կարողանային ոչնչացնել մահուան դատավճիռը, այնքան լալկան կանանց արցունքը բաւական կը լինէին. եթէ հարստութիւնը կարողանար գնել կեանքը՝ այնքան գանձերը լիովին բաւական կը լինէին: Ուրեմն պարզ է՝ որ մահը մի ընդհանուր չարիք է, որին պէտք է անմոռնջ հղիստակել, որովհետև «Աստուած տալիս է՝ Աստուած էլ առնում», և քանի որ այսքան վաղանցուկ է՝ հետևապէս և «ունայնութիւն ունայնութեան, ամենայն ինչ ունայնութիւն է»—ահա այս է ասում Աղէքսանդրը իւր ձեռքը շարժելով:

Աղէքսանդրի մայրը լսելով այս բացատրութիւնը՝ զաղարկեց լաց լինելուց և սրբելով արցունքները՝ նստեց նրա հոգու հացն ուտելու: Սակայն այստեղ յայտնեցին, որ Աղէքսանդրը ցանկացել է, որ իւր հոգու հացից ոչ մի վշտացող չուտէ: Բոլոր յուզարկաւորողները յիշելով իրենց սիրելիների մահը՝ վեր կացան առանց մի կտոր հաց բերանները դնելու: Թագուհին վերցրեց որդու դագաղը, փակուեց մի սենեակում և առանց ուտել խմելու սկսեց ողբալ: Երեսուն և իննը օր նա ողբաց ծոմապահութեամբ: Քառասներորդ օրը սաստիկ քաղց զգալով՝ վերև նայեց և տեսաւ, որ առաստաղից հաց է քաշ արած: Հանեց որդուն ջախդից, զրեց գիտնին, ջախդը յինեց պատին և վերև բարձրանալով՝ վերցրեց հացը և կերաւ, որովհետև սոված որովայնն ահաջներ չունի:

Ե. Լ.

ԴԱԽԻԹ ԱՆՅԱՂԹ

Դաւիթ Անյաղթը *) Կախէթիայից է եղել, մի ազնուականի որդի: Դեռ պատանի, թողնում է հայրենական տունը և գնում Անատոլի քաղաքը ուսում առնելու: Այստեղ տասերկու աշակերտ պատրաստում են գնալու Սէյրանու քաղաքը, իրենց ուսումը շարունակելու: Հէնց գնալու նախընթաց օրը զբանցից մինը հիւանդանում է, միւս տասնեմէկը գնում են: Դաւիթը հետևում է զբանց, կամենալով ինքն էլ նրանց հետ միասին գնալ ուսում առնելու: Ճանապարհին Դաւիթը մօտենում է նրանց և խնդրում, որ հիւանդացած ընկերի փոխարէն իրեն տանին հետները: Սրանք համաձայնում են և միասին շարունակում ճանապարհը: Երբ հասնում են Սէյրանու քաղաքը, դիմում են թագաւորին և նրա հրամանով ընդունւում դպրոցում: Մի առժամանակից յետոյ սրանք այնքան են յառաջադիմում, որ կրկին խնդրում են թագաւորին, և տեղափոխւում Սողոմոնի դպրոցը: Այստեղ պատշգամբում մի սլան կար կանգնեցրած, սա երեսուն և երկու կողմն ունէր, որոնց վրայ գրուած էր երեսուն և երկու հազարեան զիտութիւնը: Սրանց ուսուցիչն ուսուցանում էր մի այնպիսի փոքրիկ սենեակում, ուր միմիայն տասերկու մարդու տեղ կար, ուստի և երբ ուսուցիչը գալիս էր, աշակերտներից մինը ստիպուած էր լինում դուրս գնալու: Տասնեմէկ ընկերները շատ մտերիմ էին միմեանց հետ, այնպէս որ միշտ Դաւթին էին ստիպում հեռանալ դասարանից: Դաւիթն անմոռնջ դուրս էր գալիս և փոխանակ ժամանակն ապարդիւն կորցնելու՝ կարգում էր սեան վերայ գրածները:

Մի քանի ժամանակից յետոյ քննութիւն է լինում, Դաւիթը ամենից լաւ է պատասխանում և միւսների վրայ խալֆա կարգում, նրանց սովորեցնում: Մի օր Դաւիթը սովորեցնում է իւր աշակերտներին, որ ամեն տեղ ասեն, թէ անյաղթ է մեր Դաւիթ փի-

*) Պատմել է ինձ Ալեհհատցի 90 տարեկան Օխանց Պապը:

լիստփան: Այս լսում են այդ տեղի երկու նշանաւոր փիլիսոփաները, գիմում են թագուհուն և յայտնում, թէ Անատոլիայից եկած աշակերտները ասում են, թէ անյաղթ է մեր Դաւիթ փիլիսոփան, այդ ի՞նչպէս է, որ մենք լուր փիլիսոփայ կոչուենք, իսկ նա Անյաղթ կոչուի: Թագուհին պատասխանում է, թէ ես կը քննեմ նրա գիտութիւնը: Հետեւեալ կիրակի օրը թագուհին հրաւիրում է ճաշի Դաւթի ուսուցչին իւր տասերկու աշակերտներով, որոնց մէջ էր և Դաւիթը: Հրաւիրւում են նաև այդ երկու բողոքող փիլիսոփաները:

Ճաշից յետոյ փիլիսոփաներից մինը հարցնում է այս աշակերտներից, թէ մի բան էլ է սովորե՞լ են: Սրանք պատասխանում են, թէ հա, մի քիչ բան գիտեն: Ապա մի մի բան գրեցէք, առաջարկում է միւս փիլիսոփան: Սրանք սկսում են մի մի բան գրել, իսկ Դաւիթն անմիջապէս մի շրջան է քաշում և տալիս թագուհուն: Սա նայում է շրջանին և բացականչում. Յիրաւի որ Անյաղթ է Դաւիթը: Երկու փիլիսոփան սեանում են, բայց ձայն չեն հանում: Երբ աշակերտները գնում են, այս երկու փիլիսոփան բողոքում են, թէ Դաւիթն ի՞նչ գրեց, որ թագուհին նրան անյաղթ հռչակեց: Թագուհին պատասխանում է, թէ նա անյաղթ է, որովհետեւ մի շրջանակ գծելով, նա ձեռք անմիտ առաջարկին պատասխանեց, թէ աշխարհի ո՞ր բանի մասին կամենում էք որ գրեմ: Փիլիսոփաները վշտացած հեռանում են: Այնուհետեւ սրանք իրենց կողմն են գրաւում թագաւորի աղջկան, որ իմաստունի հռչակ ունէր, և նրա հետ միասին աշխատում են Դաւիթ Անյաղթին խայտառակելու: Մի անգամ նրան միայն ճաշի են հրաւիրում, սաստիկ հարբեցնում, շորերը հանում և մի կողովի մէջ դրած կախում քաղաքի պարսպից զէպի ձորը: Յետոյ որոնում են նրա շորերի մէջ նրա իմաստութեան թլիսմը, բայց չեն գտնում*):

Երբ Դաւիթը ուշքի է գալիս՝ հանում է իւր ականջի միջից իւր իմաստութեան թլիսմը և նրա շնորհիւ թռչում, ազատւում: Ապա գիր է անում և քաղաքի կրակը վերջացնում: Այլ ես ամբողջ քաղաքում ո՞չ մի ճրագ, ո՞չ մի կրակ չի վառւում: Ո՛չ ոք չի կարողանում ո՞չ խաւարը լուսաւորել և ո՞չ մի որևէ բան եփել, տաքացնել: Յուսահատութիւնը պատում է քաղաքին: Այս ժամանակ Դաւիթ Անյաղթը պատուիրում է իւր աշակերտներին, որ լուր

*) Մի վարիանտ աշուէս է պատմում. հարբեցնելուց յետոյ նստեցնում են իշի վրայ և քաղաքում ման ածում, բղաւիղով թէ ով է: Պատահողները մօտենում և թքում են Դաւթի երեսին: Վերջապէս պատահում են Դաւթի աշակերտները, որոնք ծեծում են այս ման ածողներին և խլում նրանցից Դաւթին, տանում իրենց մօտ, խնամում և երբ ուշքի է գալիս, պատմում են նրան եղելութիւնը:

տարածեն, թէ կրակը թագաւորի աղջկայ փորն է: Ժողովուրդը յուզուում է, ուզում է գահընկէց անել թագաւորին, պահանջում է, որ իրեն յանձնէ աղջկան: Թագաւորը ճարահատուած յանձնում է իւր աղջկան ամբողջի ձեռքը, իսկ սա Դաւիթ Անյաղթի աշակերտների խորհրդով տանում կապում է պարսպի այն մասում, ուր կապել էին Դաւիթ Անյաղթին: Ապա մէկ մէկ մօտենում էին և մօմը կոխում նրա փորը, հանում էին արդէն վառուած:

Թագաւորի աղջկան այդպէս խայտառակելուց յետոյ Դաւիթ Անյաղթը այլ ևս չի ուզում այդ քաղաքում մնալ և որպէսզի գոնէ մինին մի մեծ բարերարութիւն արած լինի, գրում է մի թղթի վրայ, թէ ով մի փոս փորի, ունեցած չունեցածը մէջը ածէ, չորս կողմից փութով փչէ, կը հալչի՝ ոսկի կը դառնայ և այս թուղթը թողնելով՝ ինքը գնում, հեռանում է:

Մի հարուստ մարդ գտնում է այս թուղթը, իսկոյն մի փոս փորել տալիս, իւր ունեցած չունեցածը և դեռ մի քանի բան էլ զրկիցներէից առնում, լցնում է մէջը, կրակ տալիս: Ամէն բան վառվում է և ոսկու փոխանակ մոխիր դառնում: Այս մարդը կատաղած քաշ է անում Դաւիթ Անյաղթի պատկերը իւր ահագին հարստութիւնից մնացած միակ բաղնիսի դռան վրայ և յայտնում, որ լողացողների միակ վճարը պիտի լինի թքիլ պատկերի երեսին:

Դաւիթ Անյաղթը գնում է Բաղդադ և թագաւորի միակ աղջիկը, որ գահաժառանգ էր, կնութեան ուզում: Թագաւորը հարցընում է նրան, թէ ով է:

— Ես մի փրկիսփայ եմ, մեծ տան զաւակ:

— Գիտութիւնդ ի՞նչ է:

— Այն, որ եթէ ուզես, բեզ Երկինք կը տանեմ, ման կածեմ և յետ կը բերեմ:

Թագաւորը տեսնում է որ ճիշտ է ասում, հրամայում է փողերը փչել և հարսանիքն սկսել:

Պսակում են: Նա դառնում է թագաւորի փեսայ և յետոյ՝ թագաւոր. և այս է պատճառը, որ այնուհետեւ Բաղդադի թագաւորները՝ Դաւթի խալֆա տիտղոսով՝ խալիֆա են կոչւում:

Անցնում է մի ժամանակ, Դաւիթ Անյաղթը նկատում է, որ իւր մարմինը թաց է լինում, մտածում, դառնում ասում է կընոջը. Երեւի իմ պատկերին թքում են, պէտք է մի ճար անել:

Վեր է կենում, գնում: Գնում է, գնում, վերջապէս գնում հասնում է մեր գիտեցած բաղնիսին: Ներս է մտնում, տեսնում է, որ բաղնիսապանը նստած օխ է անում, հէնց որ մինը լողանալուց յետոյ թքում է դռան վերայ կախ արած պատկերին և հեռանում: Մօտենում է բաղնիսապանին և հարցնում, թէ ինչի՞նչ են

Թքում այդ պատկերի վերայ: Բաղնիսպանը պատասխանում է, թէ դա մի անպիտան, խաբեբայ փիլիսոփայի պատկեր է, որի խօսքին հաւատալով իւր բոլոր հարստութիւնը ածել է մի փոսի մէջ և վառել:

—Չի՞ կարելի ցոյց տաս ինձ այդ փոսը, հարցնում է Դաւիթ Անյաղթը:

Նա տանում ցոյց է տալիս: Դաւիթն ասում է. «Այս փութքը հանիր այստեղից, այնտեղ դիր, այն մասը այս ինչ տեղը ամրացրու, ուրիշ բարեկամ չունի՞ս՝ թող բերեն իրեր լցնեն»:

—Չէ, այլ ևս ոչ մի բարեկամ չմնաց ինձ, պատասխանում է բաղնիսպանը:

Վերջապէս նորից փչել է տալիս, մի իր էլ ինքն է մէջը ձգում և անյայտանում է: Մի քիչ յետոյ ոսկին սկսում է վազել: Բաղնիսպանը հասկանում է, թէ ով էր այդ մարդը և թէ ինչումն է իւր սխալը, վազում վերցնում է բաղանիսի դռնից նրա պատկերը, համբուրում, դնում ճակատին, վերցնում՝ պահում ծոցում:

Դաւիթ Անյաղթը վերադառնալով Բաղդատ, յաջորդում է իւր աներոջը: Այս ժամանակ մեծ պատերազմ է ծագում պարսից դէմ և Դաւիթ Անյաղթը իւր հնարագիտութեամբ ջարդում և քշում է պարսիկներին մինչև Թէհրան:

Ե. Լ.

Кустарная промышленность на Кавказѣ. вып. II. Ковровый промыселъ у Курдовъ Эриванской губерніи. II. 1 р.

Քուրդը—այս կիսավայրենի ցեղը, որ մինչև հիմայ չէր արժանացել մանրամասն տնտեսական ուսումնասիրութեան, այս գրքում կատարելապէս պատկերացրուած է: Ձեր առաջ նկարագրուած է նրա բնակավայրը իւր վատ պայմաններով և խիստ կլիմայով, նրա խղճուկ և կեղտոտ բնակարանը, նրա ընտանեկան կազմակերպութիւնն ու մասամբ նրա ընտանեկան կեանքը, նրա տնտեսական գրութիւնը և կառավարուելու եղանակը, նրա տարեկան մուտքն ու ելքը և, վերջապէս, նրա ուտելիքի և խմելիքի որակը և քանակութիւնը, այս բոլորը հետաքրքիր ընթերցողի համար հարուստ նիւթ է մատակարարում, և կարող է նորան ուսումնասիրութիւնների համար խթան հանդիսանալ: Այս ուսումնասիրութիւնը Կովկ. Տնայնագործական կոմիտեի նախկին հրատարակութիւնից զանազանում է նրանով, որ սրա ուսումնասիրութեան իբրև հիմք վերցրած են ընտանեկան նախահաշիւները, այսինքն քիւղժները: Նախկին փորձերը ցոյց են տուել, որ Կովկասում չի կարելի ընդհանրապէս միմիայն գիւղեր ուսումնասիրելով բաւականանալ, այլ անպատճառ հարկաւոր է և մի քանի գիւղերում մանրամասն ուսումնասիրել ընտանիքներ և կազմել նրանց տարեկան նախահաշիւները, վերցնել զանազան կարողութեան տէր մարդկանց: Որովհետև մեզանում վիճակագրութիւնը դեռ սաղմային գրութեան մէջ է, հետեւաբար և մի որևէ ուսումնասիրութիւն կատարելու համար առաջանում են հազար ու մի արգելքներ: Դեռ մեզանում ինչպէս հարկաւոր է չի պարզուած հողերի քանակութիւնը և շատ գիւղական հասարակութիւններ մինչև անգամ իրենց հողի յատակագիծը չունեն, այս տեսակ հանգամանքներում շատ անգամ թիւրիմացութիւններ են առաջանում ու մեծ դժուարութեամբ կարելի է որոշել թէ այս ինչ գիւղը որքան հող ունի, դուք ստիպուած գիմում էք գրականութեան և նրա զանազան աղբիւրներում կը գտնէք զանազան թուեր, որոնք գիւղացին ցոյց է տուել զանազան հանգամանքներից զրդուած: Ռուսաստանում գտել են մի լաւ ելք, այն է՝ ամեն ծուխ մանրամասն նկարագրել (подворно-описательный способ) այնտեղ արդէն պարզ երևում է թէ որքան հող, տաւար և քանի հոգուց բաղկացած է ծուխը, այդ մեզանում չէ արուած և չունենք մի հիմնարկութիւն, մի մարմին, որ կարողանայ այդ գործը գլուխ բերել: Նոյն գրութեան մէջ է մեզա-

նում և բնակիչների ծուխերի և անասունների հարցը, ամեն տեղ տիրում է խառնակութիւն և տարաձայնութիւն: Այդ դէպքում միակ ելքը մնում է ընտրել գիւղերում մի քանի տիպական ընտանիքներ և մանրամասն ծրագրով կազմել նախահաշիւներ և այդ նախահաշիւների վրայ հիմնուած կարելի է որոշ եզրակացութիւն անել, այսինքն թէ քանի տոկոս են կազմում աշխատաւորները, կիսաշխատաւորները և ոչ աշխատաւորները, որքան հող է գալիս իւրաքանչիւր ծուխի վրայ և իւրաքանչիւր տղամարդու վրայ, նոյնը անասունի վերաբերմամբ, բացի գրանից նախահաշիւները ցոյց են տալիս գիւղացու պահանջը, շորերի, կահկարասիքի, ուտելիքի, վառելիքի, բնակարանի և այլն. այդպիսով կազմելով մանրամասն և բարեխիղճ կերպով մի շարք նախահաշիւներ՝ դուք նկարում էք մի պատկեր, որից կարող էք առատ նիւթ քաղել գիւղացու տնտեսական բոլոր ճիւղերի և նրա ապրուստի ձևի մասին: Այս տեսակէտը ի նկատի ունենալով կովկ. Տնայնագործական կոմիտէտը, ընտրել է ուսումնասիրութեան այս ձևը և ապագայում էլ նոյնը պիտի շարունակէ:

Վերոյիշեալ գրքի մէջ ուսումնասիրուած են 15 գիւղ Սուրմալուի գաւառում, 6 գիւղ Էջմիածնի գաւառում և 3 գիւղ Ալէքսանդրապոլի գաւառում: Սուրմալուի գաւառում ուսումնասիրուած 14 գիւղերում ծուխերի թիւը հասնում է 480-ի 2740 տղամարդ և 2335 կին. Էջմիածնի գաւառում 6 գիւղի մէջ 115 ծուխ, 501 տղամարդ և 420 կին և Ալէքսանդրապոլի գաւառում 3 գիւղի մէջ 138 ծուխ, 785 տղամարդ, 596 կին, որոնցից Սուրմալուի գաւառում մշտական պարապում են գորգագործութեամբ ծուխերի 39,4%, իսկ կանանց 42%: Էջմիածնի գաւառում—ծուխերի 39,9% իսկ կանանց 57,7 և Ալէքսանդրապոլի գաւառում—ծուխերի 27,6% իսկ կանանց 63,1%: Երեք գաւառի գործող կանայք տարուայ 8 ամսուայ ընթացքում գործում են 1532 գորգ և կարպետ զանազան մեծութեան ու տեսակի 15034 բուր. արժողութեամբ. ծախսելով 1550 պուղ բուրգ 6631 բուր. 29 կոպ.-ի և 3582 բուր. 75 կոպ.-ի ներկ: Ընդամէնը ծախս՝ 10214 բուր. զուտ արդիւնք 4820 բուր.: Մի ընտանիքի վրայ տարեկան մուտք գալիս է զրանից Սուրմալուի գաւառում 56 բուր. 64 կոպ. իսկ զուտ արդիւնք 18 բուր. 10 կոպ. այսինքն մի աշխատաւոր կին ստանում է 5 բուր. 42 կոպ. այսպիսով զուտ արդիւնքը կազմում է 31,9%:

Էջմիածնի գաւառում ընդհանուր մուտք մի ծխի վրայ գալիս է 53 բուր. 68 կոպ. իսկ զուտ արդիւնք 15 բուր. 70 կոպ. մի աշխատող կնոջ 4. բուր. 19 կոպ. այս գաւառում զուտ ար-

դիւնքը կազմում է 29,25%: Ալէքսանդրապոլի գաւառում ընդհանուր մուտքը մի ծխի 58 բուր. 83 կոպ. և զուտ արդիւնք գալիս է 17 բուր. 88 կոպ. տարեկան, իսկ մի աշխատող կնոջ վրայ գալիս է 3 բուր. 36 կոպ. զուտ արդիւնքը այստեղ 30,60%: Ինչպէս տեսնում ենք, զուտ արդիւնքը այդ արդիւնաբերութեան մէջ կազմում է 28—31% որը չի կարելի ասել, թէ քիչ է տնայնագործների համար, միայն մեր կարծիքով հարկատու է արդիւնաբերողների թիւը և քանակութիւնը աւելացնելու միջոցներ ձեռք առնել, այն ժամանակ մեր գիւղացիների համար դրա օգուտը աւելի շօշափելի կը լինի:

Այժմ մի քիչ կանգ առնենք նախահաշիւների և քուրդերի տնտեսական կեանքի վրայ: Ընդամենը կազմուած են 40 նախահաշիւներ զանական կարողութիւն ունեցող մարդկանց. այդ նախահաշիւները ցոյց են տալիս, որ Սուրմալուի գաւառի գիւղերում միջին թուով գալիս է մի ծուխի վրայ 42,24 դեա. և մի տղամարդու վրայ 7,36 դեա.: Էջմիածնի գաւառում՝ մի ծուխի—47,24 և մի տղամարդու—8,40 դեա. և Ալէքսանդրապոլի գաւառի գիւղերում մի ծխի վրայ 16,89 և մի տղամարդու 2,97 դեա.: Ի նրկատի ունենալով, որ քուրդերը երկրագործութեան մէջ շատ յետ են մնացել, հողի այս քանակութիւնը գուցէ ուրիշ ազգութիւնների համար և բաւարար լինէր, բայց քուրդերին նա հազիւ կարողանում է կերակրել. առ այժմ նրանք մեծ մասամբ իրենց յոյսը անասնապահութեան վրայ են դրել: Սուրմալուի գաւառում մի ծուխի վրայ գալիս է տաւար 8,4 գլուխ, իսկ ոչխար՝ 79,9 էջմիածնի գաւառում մի ծուխի վրայ տաւար 6,2 գլ. ոչխար՝ 53 գլ. և Ալէքսանդրապոլի գաւառի գիւղերում մի ծուխի վրայ տաւար՝ 9,6 գլուխ. և ոչխար՝ 35,5 գլ.: Հարկ տալիս են Սուրմալուի գաւառում մի ծուխի վրայ 19 բուր. 94 կոպ. և մի տղամարդու վրայ՝ 3 բուր. 49 կոպ.: Էջմիածնի գաւառում մի ծխի վրայ՝ 15 բուր. 92 կոպ. և մի տղամարդու վրայ՝ 3 բուր. 65 կոպ. և Ալէքսանդրապոլի գաւառում մի ծխի վրայ՝ 16 բուր. 93 կոպ. և մի տղամարդու վրայ՝ 2 բուր. 98 կոպ.:

Այժմ վերցնենք մի անասնապահ քիւրդի ընտանիք և քննենք նրա մուտք և ելքը. օրինակ նախահաշիւ №1. Ընտանիքը բաղկացած է 8 աշխատաւոր անդամներից, 3 կիսաշխատաւոր անդամներից և 5 ոչ-աշխատաւորներից, այսինքն 16 հոգուց. ունի 23 գլուխ տաւար, 1000 գլ. ոչխար, 11,79 դեա. հող, ընդամենը 5437 բուր. կայք, չը հաշուելով հողը: Տարեկան մուտքն է հողից՝ 33 բ. անասնապահութիւնից՝ 1678 բ. 90 կ. և 65 բ. տնայնագործութիւնից, ընդամենը մուտք 1776 բ. 90 կ. ծախսում է անասուն-

Կների վրայ 487 բուր. 80 կոպ. հագուստի վրայ 150 բուր. վառելիքի, լուսաւորութեան և ուրիշ պէտքերի համար 85 բուր. բուրդ 48 բուր. սապոն 4 բուր. հարկ տալիս է 30 բուր. և մանր ծախսեր 37 բուր. 80 կոպ. ընդամենը 1104 բուր. 20 կոպ. ուրեմն մնում է փողով ու մթերքով 672 բուր. որը ստացւում է միմիայն անասնապահութիւնից: Իսկ երկրագործութիւնից ստացուածը, ինչպէս տեսանք, շատ չնչին $\%$ է կազմում: Վերցնենք այժմ մի ընտանիք, որ իր գլուխը պահում է երկրագործութիւնով. դժբաղդաբար դրանց թիւը շատ սակաւ է: Բուրդը կամ անասունով է գլուխը պահում, կամ եթէ հողը առատ չէ, գնում է քաղաքները աշխատելու համար. իսկ աշխատել որչափ կարելի շատ օգուտ ստանալու, տնտեսական զանազան ճիւղեր մտցնել, դա չէք տեսնի նրանց մէջ: № 38 նախահաշիւը բաղկացած է 10 հոգուց, 3 աշխատողներից. ունի 15 գլ. տաւար և 25 գլ. ոչխար, 6₅₅ գես. հող, կայքը՝ չը հաշուած հողը՝ 1195 բուր. 50 կոպ.: Ստանում է հողից 247 բուր., անասնապահութիւնից 126 բուր. 45 կոպ. տնայնագործութիւնից 30 բուր. ջրաղացից 35 բուր. ընդամենը 554 բուր. մուտք: Ծախսում է անասնապահութեան վրայ 148 բուր. 40 կոպ. երկրագործութեան վրայ 27 բուր. ուտելիքի (սնունդի) 199 բուր. 30 կոպ. հագուստի վրայ 20 բուր. վառելիքի 11 բուր. 75 կոպ. լուսաւորութեան 8 բուր. սապոն 1 բուր. ուրիշ ծախսեր 25 բուր. 68 կոպ. հարկ վճարում են 30 բուր. ընդամենը ծախս 557 բուր. 07 կոպ. մնացորդ՝ 5 բուր. 76 կոպ.: Ինչպէս տեսնում ենք՝ 6₅₅ գես. հողը հազիւ հազ կերակրում է այս ընտանիքին, թէպէտ և համեմատելով միւս նախահաշիւների հետ՝ այստեղ երկրագործութիւնը ապրիս է մեծ տոկոս, այն է 44₅ $\%$: Թողնելով այս թուերով զանազան կոմբինացիաներ և համեմատելով Եւրոպական և Ռուսաստանի գիւղական մշակների բիւզժետների հետ համեմատութիւններ կատարելը, որը կարող է ահագին սուղ բռնել, մենք չենք կարող չը շնորհաւորել Կովկասեան Տնայնագործական կոմիտեայի այս ձեռնարկութիւնը, որի շնորհիւ մենք ժամանակի ընթացքում պիտի ունենանք մի շարք մանրամասն ուսումնասիրութիւններ, որոնք կարող են ահագին նիւթ մատակարարել մեր գիւղացիների գրութիւնը ուսումնասիրելու համար:

Յ. ԿԱՐԱՄՈՒՐԶԱ.

Кустарная промышленность на Кавказѣ. Выпуск. I. Ковровый промыселъ въ Кубинскомъ уѣздѣ. Бак. губ. цѣна 80 к.

Կովկասի տնայնագործութեան կոմիտեայը սկսել է մի շարք

լուրջ ուսումնասիրութիւններ մեր գիւղացիների մէջ տարածուած արհեստների մասին: Առայժմ, ինչպէս երևում է և նրա հրատարակութիւններից՝ նա կանգ է առել գորգագործութեան վրայ. և դա մեր կարծիքով շատ նպատակայարմար ընտրութիւն է, ի հարկէ ժամանակի ընթացքում հարկաւոր է և միւս ճիւղերը ուսումնասիրել ու տարածել արհեստների նոր տեսակները: Կովկասեան տնայնագործական կոմիտեոյը կանգ է առել գորգագործութեան վրայ հետեւեալ պատճառներով. ա) Որչափ էլ գործարանական արդիւնարեւութիւնը մրցելու լինի մեր գորգագործների հետ՝ յամենայն դէպս մեր տնայնագործները զեռ երկար կը դիմանան, որովհետեւ ունենալով իրենց սեփական բուրդը կամ վերցնելով այն շատ էժան գնով, նրանք իրենց ազատ ժամանակը զբաղեցնելու օգտաւէտ չեն կարող գործածել. բ) Մեր գիւղացիների բնտանիքներում գորգը և միւս գործուացքները զեռ մեծ դեր են կատարում և կատարելու են, և գիւղացին կը շարունակէ գործել և այն ժամանակ՝ եթէ մի առանձին օգուտ էլ չը ստանայ, ուրեմն ինչո՞ւ չը նպաստել նրանց որ այն արհեստը, որը այնքան սիրում են գիւղացիները և ինքըստինքեան մի գեղեցիկ գործ է, զարգանայ և տայ աւելի մեծ օ/օ քան հիմա ստանում են: գ) Գործարանական գորգերը առայժմ չեն կարող մրցել տնայնագործների արտադրած գորգերի հետ. այն ինչ վերջինների գործած գորգերը դիմանում են 50-ական տարի. գործարանական գորգերը ոչ թէ ոտի տակ չեն դիմանում, այլ լոյսի, օդի ազդեցութիւնից շատ շուտ փչանում են:

Կոմիտեոյը ամենից առաջ ընտրել է ուսումնասիրութեան համար Ղուբայի գաւառը, և չի էլ սխալուել: Որովհետեւ նա Կովկասում համարւում է գորգագործութեան տեսակէտից կլասիկական երկիր, այս գաւառում գործում են այնպիսի գորգեր, որոնք համարձակ կարող են մրցել Թեքիի գորգերի հետ, իսկ իրենց համեմատաբար բազմազան և հարուստ օրինակներով անհամեմատ բարձր են նրանցից: Ղուբայի գաւառում մեծ մասամբ բնակում են լեզգիներ, որոնք, ինչպէս յայտնի է, Կովկասի սղգերի մէջ ամենաընդունակներիցն են ձեռագործի մէջ. բացի զբանից, տեղացի ժողովուրդը մեծ մասամբ գործադրում է Դաղստանի լաւ բրդերից և վերջապէս լեռնային մասում բնակուող ժողովուրդը միշտ զրկուած լինելով առատ բերքից, ստիպուած պէտք է այդ կամ ուրիշ արհեստ կատարելագործէր. ահա այն պատճառները՝ որ այս գաւառում այդ արհեստը այդքան առաջ է գնացել և տարածուել. և յիրաւի, ամբողջ Կովկասում դուք ոչ մի տեղ չէք գտնիլ, որ այդքան տարածուած լինի և այդքան շատ պատրաս-

տեն գորգեր, ինչպէս Ղուբայի գաւառում. տեղացի կանանցից 37,5% պարապում է այդ արհեստով:

Ամբողջ գաւառում ուսումնասիրուած է 27 գիւղ, որոնցից 8-ը թուրքի, 9 թաթի, 9 լեզգիների և 1 բուլղուզցիների գիւղեր են: Դրանցից գաւառում ապրում են խինալուիցիներ, հրէաներ և երկու գիւղ հայեր: Բացի հրէաներից և հայերից բոլորը պարապում են այս արհեստով: Վերոյիշեալ 27 գիւղերում ապրում են 4097 ծուխ, միջին թուով մի գիւղում 151 ծուխ. տղամարդկանց թիւն է 18,264, իսկ կանանց 15,885, որոնցից աշխատաւոր հասակում, այսինքն 15-45 տարեկան, 9417 կին, կիսաշխատաւոր հասակում—10-15 տարեկան և 45-55 տարեկան—1725 կին և ոչ աշխատաւոր—1-10 և 55-ից բարձր—4743 կին: Այդ 27 գիւղերը ունին 58322 զետեատին հող, որից 0,85% կազմում է գիւղատեղ, 49,66% վարելահող, 4,20% այգիներ և բանջարանոց, 10,72% խոտհար, 0,60% մացառ, 34,57% արօտատեղ. իւրաքանչիւր տղամարդու վրայ գալիս է 3,10 զես. իւրաքանչիւր ծուխի վրայ 14: Ի նկատի ունենալով հողի քարքարոտ լինելը՝ լեռնային մասում և հողի մշակութեան նահապետական ձեւը, հողի այդ քանակութիւնը չի կարող նրանց բաւականաչափ ապահովել:

Նոյն 27 գիւղերում կան 18948 տաւար, 28454 ոչխար և 2462 ձի, միջին թուով իւրաքանչիւր ծուխի վերայ գալիս է տաւար՝ 4, ոչխար՝ 7 և ձի՝ մօտաւորապէս մէկը 2 տան վրայ:

Հարկ վճարում են այդ գիւղերը 62791 բուր. 14 կոպ. պետական և 10004 բուր. 28 կոպ. հասարակական և կալուածատէրներին 733 բուր. 24 կոպ.: Ընդամենը 73528 բուր. 66 կ.: Միջին թուով իւրաքանչիւր տան վրայ գալիս է 18 բ. 02 կ.:

Համառօտ կերպով կանգ առնելով այս գիւղերի տնտեսական դրութեան վրայ՝ այժմ խօսենք թէ ինչ դրութեան մէջ է նրանց մօտ գորգագործութիւնը: Մենք կաշխատենք այդ անել օգտուելով մեր առաջ ունեցած գրքից, որ կարելի է այդ հարցի վերաբերութեամբ համարել միակ աղբիւրը: Ինչպէս երևում է I աղիւսակից այդ գիւղերում 4097 ծուխից միայն 1479 ծուխը ունեն մշտական բուրդ, այսինքն 38,10%: Դրանց մէջ աշխատող կանանց թիւը հասնում է 4178-ի, որոնք տարեկան բանեցնում են 5958 պ. բուրդ, որից ստացւում է 106737 պ. թել. դրանցից 1832 պուղը սեփական ոչխարներիցն է, այսինքն 95188 բուրդու, հաշուելով մի պուղ բուրդը 4—9 բուրդի. իւրաքանչիւր տան վրայ գալիս է միջին թուով 4 պուղ բուրդ: Բացի դրանից, ներկի վրայ նրանք ծախսում են 12344 բուր. այսինքն իւրաքանչիւր տուն 86 բուր.: Ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ 3479 կին աշխատաւոր հա-

սակում 699 օգնականներով գործում են 5009 հատ գորգեր գանազան մեծութեան և տեսակի 83,536 բուր. ծախսելով 48,532 բուր. զուտ արդիւնք են ստանում 34,204 բուր. այսինքն 40,9% ընդհանուր մուտքի, այսինքն ծախսելով մի գորգը 15 բ. արժողութեամբ. զուտ արդիւնք մնում է 6 բուր. 14 կոպ. ուրեմն գործելով 2 գորգ տարեկան՝ կարելի է ստանալ զուտ արդիւնք 12 բ. 28 կ., ի հարկէ, չը հաշուելով նրանց գործ դրած աշխատանքը, բնակարանի վարձը և ուտելիքը: Եթէ այդ գործը լաւ կազմակերպուած լինէր, լինէին բուրգի պետական պահեստներ, տնայնագործներին տրուէր փող և բուրգ պարտքի չնչին տոկոսով և նրանց ազատէին վաշխառուների և վաճառականների ձեռքից, այն ժամանակ այդ 10% անհամեմատ կը բարձրանար և գիւղացիներն աւելի կը շահուէին, իսկ այժմ հազիւ օրական 2-5 կոպէկ աշխատեն այդ բանում: Մենք անձամբ առիթ ենք ունեցել ականատես լինել և համոզուել զբանում: Եթէ հաշուենք բնակարանի, վառելիքի, հացի և միւս ծախսերը՝ այն ժամանակ գիւղացիներին ոչինչ չի մնալ կամ եթէ աշխատող կանանց վարձը դուրս գանք օրական 10 կոպ. այն ժամանակ կը տեսնենք, որ գիւղացին ոչ թէ օգուտ է անում, այլ վնաս: Բայց հէնց գաղտնիքը այստեղ է և տնայնագործութիւնը վաղուց ոչնչացած կը լինէր, եթէ չը լինէին այն նպաստող հանգամանքները, որոնք տալիս են նրան կենսունակութիւն և միջոց մաքառելու թշնամու դէմ: Այդ հանգամանքներից առաջինն է գիւղացիների 6—7 ամիս ազատ ժամանակը: Բ) Բազմակնութիւնը և կանանց փակ կեանքը. Գ) Հում նիւթի համեմատաբար առատութիւնը: Դ) Սեփական բնակարան, հաց, վառելիք և այլն ունենալը: Ե) Զաւրազանց քիչ ծախսերը: Զ) Գործիքների և միւս առարկաների էժանութիւնը և պարզութիւնը, որը միջոց է տալիս նոյն իսկ իրենց, անդամներին շինելու, և է) գորգերի գիմացկանութիւնը:

Ահա այն գլխաւոր պատճառները, որոնք պահպանում են և դեռ շատ ժամանակ կը պահպանեն մեր տնայնագործներին:

Ամբողջ Ղուբայի գաւառը իւրաքանչիւր տարի միմիայն ընդամադի երկաթուղու կայարանից արտահանում է տեղացի հրէայ վաճառականների միջոցով 500,000 բուր. գորգեր, որոնք զընում են Պոլիս: Իսկ 27-ը գիւղերը 5000. հատ գորգ զանազան մեծութեան 83536 բուր. արժողութեամբ: Իւրաքանչիւր գիւղի վրայ գալիս է 2094 բուր. և զուտ արդիւնք 1267 բուր. մի գումար՝ որ գիւղացուց խզուկ նախահաշիւների մէջ պատկառելի տեղ կարող է բռնել:

Յ. ԿԱՐԱՆՄՈՒՐԶԱՆ.

Բ Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ Է

ՂԱՏԱԳՐԱԿԱՆ

„ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻՒ“

1904 ԹՈՒԻՆ ԼՈՅՍ ՏԵՄԵՆԼԻՔ

XI ԵՒ XII ԳՐԱԳԵՐԻ

ԲԱԺԱՆ ՈՐԴԱԴՐ ՈՒԹԻՆԸ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԴՐՆԵՆ Է 3 ԲՈՒԲԼԻ ԿԱՄ 10 ՓՐԱՆԿ

ՄԻ ԳԻՐԴՆ ԱՐԺԷ 2 Բ. ԿԱՄ 5 Ֆ.

Նախկին գրքերը վաճառում են խմբագրատանը բաժանորդագրական գնով:

Դիմել՝ Ерванду Лалаянцъ. Тифлисъ, Семинарія Нерсисянъ կամ Саперная 5. Արտասահմանից՝ Ervand Lalayantz, Tiflis (Caucase) Séminaire Nersissian.

Ազգագրական Հանդիսի նպատակն է հաւաքել հայ ազգագրութեան վերաբերեալ նիւթեր և սրանց ուսումնասիրութեամբ գծել հայ ազգի հոգեկան, մտաւոր և հասարակական կեանքի զարգացումը:

Ազգագրական Հանդիսի ցանկութիւնն է նպաստել ամէն մի հայի ճանաչելու իրեն, իւր երկիրը, իրեն շրջապատող ազգերը, որովհետեւ ամենաանհրաժեշտը և գիտութիւնների նախադուռը իրեն ճանաչելն է:

Ազգագրական Հանդիսը մինչև այժմ տուել է Ախալքալաքի (Զաւախք), Շուշու (Վարանդա), Զանգեզուրի, Գանձակի, Բորչալուի, Նոր-Նախիջևանի, Բուլանըխի գաւառների և Սև ծովի ափերի Համլէնցիների մասին մանրամասն նիւթեր՝ հետեւեալ կէտերի վերաբերմամբ.

ա. Տեղագրութիւն.

բ. Պատմական տեսութիւն.

գ. Մարդաբանական տեղեկութիւններ.

դ. Վիճակագրական տեղեկութիւններ.

ե. Հնագիտական հետազոտութիւններ.

զ. Բնակարան և իւր պարագաները.

է. Զգեստ և զարդ.

ը. Պարապմունք և տնտեսական վիճակ.

թ. Ընտանեկան կեանք.

ժ. Հաւատք.

ժա. Սովորութեան իրաւունք.

ժբ. Բանաւոր գրականութիւն և

ժգ. Ժողովրդական եղանակներ (ձայնագրուած):

Ազգագրական Հանդիսին մինչև այժմ աշխատակցել են.
Ա. Արեղեան, Հ. և Ա. Աճառեաններ, Ա. Աթաբեկեան, Ա. Ահարոնեան,
Հ. Առաքելեան, Գ. Աստուածատրեան, Լ. Բարայեան, Բենսէ. Ա.
Դիրր, Գր. քհ. Երզնկեան, Ս. Զելինսկի, Ս. Թառայեան, Մ. Իսա-
հակեան, Գ. Լեոնեան, Ս. Լիսիցեան, Կրպէ, Կարա-Մուրզա. Բ.
Համամչեան, Ստ. Մալխասեան, Յ. Մալխասեան, Յ. Մուրադեան,
Ի. Յարութիւնեան, Գար. վար. Յովսէփեան, րժ. Բ. Նաւասար-
դեան, Գ. քհ. Նժդեհեան, Ե. Շահազիզ, Շերենց, Ա. Չարուզ,
Խ. Սամուէլեան, Տէր-Նազարեան, Մեսրոպ վարդ. Տէր-Մովսի-
սեան, Վ. Փափագեան, Քաջբերունի և րժ. Քր. Օհանեան:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Լ. ԳԻՐԶ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.—Հրատարակչից, Ե. Լալայեան: Համա-
նոտ տեսութիւն Հայ ազգագրութեան, Ե. Լալայեան: Ման-
նիացոց տէրութիւնը ըստ Վալդեմար Բելքի, Լ. Բ.: Խոջալ-
լուի գերեզմանները, Լ. Բարայեան: Խծկօնք, Կրպէ: Կովկասի
տեղը քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, Ռ. Վիրխովի,
Թարգմ. Լ. Բարայեան: Հաւախք, Ե. Լալայեան: 1) Պատմական
համառոտ տեսութիւն: 2) Հաւախքի տեղագրութիւնը: 3) Հնու-
թիւններ: 4) Բնակիչներ: 5) Վիճակագրական տեղեկութիւններ:
6) Ազգաբնակչութեան շարժումն: 7) Տնտեսական դրութիւն: 8)
Ժողովրդի լուսաւորութիւնը: 9) Բնակարանները: 10) Զգեստ և
զարդ: 11) Ընտանեկան բարք: ա) Ամուսնութիւն: բ) Տղաքերը և
կնուք: գ) Մանկանց դաստիարակութիւն: դ) Ընտանեկան կեանք:
ե) Գերդաստանի անդամների իրաւաբանական յարաբերու-
թիւնը: զ) Հիւանդութիւն և բժշկութիւն: է) Ժողովրդական դե-
ղեր: ը) Մահ, թաղումն և մեռելոց: 12) Հաւատք: ա) Աստուածու-
թիւն, սրբեր և կրօնական գրուածքներ: բ) Հրեշտակներ և ոգի-
ների բարի և չար: գ) Աշխարհածնութիւն, հաւատալիք տարրերի,
Փիղիքական երևոյթների և բնութեան թագաւորութիւնների մա-
սին: դ) Կերպարանափոխութիւն, կախարդներ և կախարդութիւն:
ե) Մոտիապաշտութիւններ: զ) Բախտի և ճակատագրի մասին:
է) Պատեր, ուխտագնացութիւն:

Ժողովրդական եղանակներ, ձայն. Կարա-Մուրզա:

ՄԱՐԴԱՌԱՆՈՒԹԻՒՆ.—Մարդաբանութեան պատմական
զարգացումն, պր. Պետրի: Ամուսնութեան զարգացումն, պր.
Շ. Լեւուրնօի: Կրակը, Բժ. Քր. Օհանեանի: Ժրագիր հարսա-
նիքի մասին նիւթեր հաւաքելու:

ՆԿԱՐՆԵՐ.—1) Հեթում Բ. Թագաւորի հաւաքած նշխարների
տուփը: 2) Ախալքալաքեցի հայ օրիորդ: 3) Վարձիւ: 4) Ախալ-
քալաք: 5) Պրօֆ. Շ. Լեւուրնօ: 6) Պրօֆ. Ռ. Վիրխով: 7—11)
Անդրկովկասեան գերեզմաններում գտնուած հնութիւններ:

II. ԳԻՐՔ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.—Վարանդա.—Խմբագրեց Ե. Լ. 1) Պատմական տեսութիւն, Ե. Լ.: 2) Տեղագրութիւն, Ե. Լ.: 3) Ստատիստիքական տեղեկութիւններ, Լ. Աթաբէկեանի: 4) Տնտեսական գրութիւն, Ղ. Տէր-Ղազարեանի: 5) Լուսաւորութիւն, Ե. Լ.: 6) Ընտանեկան բարք: ա) Ամուսնութիւն, Ե. Լ.: բ) Տղաբերք և կընունք, Յ. Վ.: գ) Ընտանեկան կեանք, Ա. Բ.: դ) Հիւանդութիւն և բժշկութիւն: ե) Մահ, թաղումն և մեռելոց: զ) Հոգու և հանդերձեալ կեանքի մասին: 7) Հաւատք, Ե. Լ. ա) Լեոների պաշ-

ՀԱՂԲԱՏԻ ԶԱՆԳԱՍՏՈՒՆԸ

տամունք: բ) Քարի պաշտամունք: գ) Կրակի պաշտամունք: դ) Զրի պաշտամունք: ե) Ծառերի պաշտամունք: զ) Կենդանիների պաշտամունք: է) Լուսաւորների պաշտամունք: ը) Ոգիների պաշտամունք: թ) Կախարդութիւն: ժ) Մոտիապաշտութիւններ:

Զաւախք, Ե. Լ. 1) Նշանաւոր տօներ: 2) Հայ գրչագրներ: Նախապաշարմունքներ Եղիշէի կանոններում: Մեսրոպ վարդապետի «Եղիշէի» անունը, Լեւոնի, թարգմ. Լ. Բ.: Հարաքուլաղի գերեզմանները, Ե. Լ.: Բանանց գիւղի գերեզ-

մանները, Ե. Համաձ.: Արդեան որպէս ազգագրագետ: Սուր-
մալուի ժողովրդ. երգեր, Ահարոնեանի: Կենդանական վէպ, Ե. Լ.:
Դրախօսութիւն—Ցուցակ ձեռագրաց, Սեպաձե աբձանագը-
րութիւններ, Մեար. վարդ.: Այլ և այլք:

ՄԱՐԻԱՖԱՆՈՒԹԻՒՆ.—Մարդաբանութիւն, Կանեստրինի:
Մարդաբանական գրքեր:

ՆԿԱՐՆԵՐ.—I. 1) Շուշի, 2) Շուշեցի հայ կիւն ու իւր թուր,
3) Շուշեցի այսին ու հարսը, 4) Շուշեցի կիւնը փողոցում, 5)
Մոլլան ազան տալիս, 6) Զէնքեր, 7) Շուշու ջրկիր, 8) Վարան-
դեցի հայ գեղջիկուհի, 9) Վարանդեցի հայ կիւն, 10) Խ. Արդեան:
II. 11—13) Նեգրական տիպեր. 14) Մոնղոլական տիպ, 15)
Ամերիկեան տիպ, 16—17) Կովկասեան տիպեր—լեզգիներ, 18—20)
Հայեր, 21) Բուլղարուհի, 22) Հրէաներ, 23) Հնդկաստանցի, 21)
Հրէայ, 25) Եգիպտացի, 26) Ռուս:

III. Գիրք

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.—Ժողովրդի արհեստագործութիւնը, Ս.
Թառայեանի. ա) Ներածութիւն: բ) Գիւղական ընտանիքի ար-
հեստագործութիւնը: գ) Վարպետի արհեստագործութիւնը: դ) Գու-
մարատէրը: Հայ-քոչաներ Վ. Փափագեանի: Զաւախք, Երգեր: Ե.
Լ. Սիսիան, Ե. Լալայեանի: 1) Պատմական տեսութիւն: 2)
Բնակիչներ: 3) Բնակարան: 3) Զգեստ և զարդ: 4) Ընտանեկան
բարք: ա) Ամուսնութիւն: բ) Տղաբերք և կնուէր: գ) Ընտանեկան
կեանք: դ) Հիւանդութիւն և բժշկութիւն: ե) Մահ, թաղումն և մե-
ռելոց: զ) Տօներ: է) Ժողովրդական երգեր: ը) Աւանդութիւններ:
Սանահին, Ի. Յարութիւնեանի: Կայան բերդ եւ Կայենոյ
ծոր, Գ. ք. Երզնկեանի: Լոռուայ հարսանիք, Գ. ք. Երզնկեանի:
Վարանդա, Նշանաւոր տօներ, Ե. Լալայեանի: Հայկական երաժշ-
տութեան մասին, Վ. Փափագեանի: Հայ գեղջիկի ալճոմը, Յ.
Մալխասեանի: Դրախօսութիւն, Ս. Լիսիցեանի:

ՄԱՐԻԱՖԱՆՈՒԹԻՒՆ.—Նորագոյն տեսութիւններ գերդաս-
տանի, հասարակութեան եւ պետութեան ծագման մասին, Ա.
Պողոզայի, Թարգմ. Ե. Լալայեանի: Օգիւստ Կօնտ, Ս. Թառայեա-
նի: Սօցիոլոգների միջազգ. ինտրոտուտ, Գ. Լարաշեանի: Ժրա-
գիր տղաքերի եւ նորածին մանկան ֆիզիքական դաստիա-
րակութեան մասին նիւթեր հաւաքելու, Ս. Զելինսկու:

ՆԿԱՐՆԵՐ.—1) Սիսիանի քարտէզը. 2) Տաթևի ձորը Որոտ-
նայ վանքի կողմից. 3) Սատանի կամուրջը. 4) Տաթևի վանքը.
5) Սիւն-գաւազան. 6) Մանհիրներ և դոմէններ. 7) Սիսիանցիներ.
8) Սիսիանցի գերդաստանը. 9) Բնակարան և յարդարանք. 10)
Սանահնի վանքը. 11) Սանահնի կամուրջը. 12) Երաժշտական
գործիքներ. 13) Թառ. 14) և 15) Սափորներ. 16) Գութան. 17—
27) Դաշտային գործիքներ. 28) Գնչուհի:

IV Գիրք.

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.—Զանգեզուր, Ե. Լալայեանի: 1) Պատ-
մական համառօտ տեսութիւն: 2) Պատմական աւանդութիւններ:
3) Տեղագրութիւն: 4) Գաղաքական մասն: 5) Բնակիչներ: 6) Բը-
նակարան: 7) Զգեստ և զարդ: 8) Ընտանեկան բարք: ա) Ամուս-
նութիւն: բ) Տղաբերք և կնուէր: գ) Ընտանեկան կեանք: դ) Ժո-
ղովրդական դեղեր: ե) Մահ, թաղումն և մեռելոց: զ) Տօներ:
է) երգեր: Համշէնցի հայեր, Յ. Մուրադեանցի: Քիւրդները իրանց
տանը, Հ. Առաքելեանի: Ժածկալեզուներ, Ե. Լ.: Շիրակի ժո-
ղովրդական երգեր, Մ. Իսահակեանի: Բոյսերի գործածութիւնը
Երեւանի նահանգում, Ս. Զելինսկու: Հայ-քոչաներ, Վ. Փափա-

գեանի: 1) Ծագումն: 2) Մարդաբանական տեղեկութիւններ: 3) Բնակարան: 4) Կենցաղ և զբաղմունք: 5) Լեզու: 6) Սովորութիւններ: 7) Բանաւոր գրականութիւն: 8) Իրաւաբանական սովորութիւններ: 9) Բառարան: Կաթնային արդիւնքներ, Ա. Քալանթարի:

Գրախօսութիւն, Ս. Լիսիցեանի:

ՄԱՐԴԻԱՅԱՆՈՒԹԻՒՆ.—Նորագոյն տեսութիւններ զերդաստանի, հասարակութեան եւ պետութեան ծագման մասին, Ա. Պօզդայի, թարգմ. Ե. Լալայեանի: Օգիւտ Կօնտ, Ս. Թառայեանի: Տարերջ ազգագրութեան, պրօֆ. Ռաուցիի, թարգմ. Ի. Յարութիւնեանի: Ժրագիր հիւանդութեան եւ բժշկութեան մասին նիւթեր հաւաքելու համար, Ս. Ջելինսկու:

ՆԿԱՐՆԵՐ.—1) Զանգեզուրի քարտէզ. 2) Զրվէժ «Շոռան». 3) Գորիս. 4) Քարահունջեցի կիւն. 5) Գորիսեցի. 6) Ծիծեռնավանք. 7) և 8) Պղնձէ անօթներ. 9) «Ճոճք». 10) Կաթնատնտեսական գործիքներ:

ԿԱՐ ԶԿԱՐ . . .

V. ԳԻՐՔ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.—Կոնդակ Վեհափառ Հայրապետի Ազգագրական Հանդիսի մասին. Բուլանըխ կամ Հարք զաւառ. Բենսէի, խմբ. Ե. Լ. 1). Տեղագրութիւն. 2). Ազգաբնակչութիւն. 3). Կառավարութիւն. 4). Բնակարան. 5). Զգեստ և զարդ. 6). Պարսպմունք. 7). Ուտեստ. 8). Ընտանեկան բարք՝ հարսանիք. 9). Ծնունդ. 10). Մանկանց դաստիարակութիւն. 11). Ընտանեկան կեանք. 12). Ժողովրդական դեղեր. 13). Մահ և թաղումն. 14). Հոգի և հանդերձեալ կեանք: Ալաշկերտի բանաւոր գրականութիւնը. Գ. քհ. Նեղեհեանի: Երրակի ժողովրդական երգեր. Իսահակեանի.—Դանձակի զաւառ. Ե. Լալայեանի. 1). Պատմական տեսութիւն, հայ մեղիքութիւններ. 2). Մեղիքների հասարակական և իրաւաբանական սովորութիւնները. 3). Տեղագրութիւն. Դանձակ քաղաքը, նշանաւոր դիւղեր, վանքեր, բերդեր: Հասցէնցի հայեր. 3. Մուրադեանի. 1) Տղաբերք և կնուանք. 2). Ընտանեկան կեանք. 3). Հասարակական կեանք. 4). Ժողո-

վերջական դեղեր. 5). Մահ և թաղումն. 6). Հոգու և հանդերձեալ կեանքի մասին: Գրախօսութիւն. Պոռշեան.

ՄԱՐԴԱՅԱՆՈՒԹԻՒՆ.—Սորազոյն տեսութիւններ գերդաստանի, հասարակութեան եւ պետութեան ծագման մասին. Ե. Լալայեանի. Տարերք Ազգագրութեան. պրոֆ. Ռատցէլի. Թարգմ. Ի. Յարութիւնեանի:

ՆԿԱՆՆԵՐ.—Քարտէշներ. 1). Բուլանըխի և 2) Գանձակի (հինգ վերստանոց). 3—10). Բուլանըխին վերաբերեալ նկարներ. 11). Գանձակի հրապարակը. 12). Շահ-Աբասի հիմնած մզկիթը. 13). Բէկլեար-բէկ Մէլիք-Բէկլեարեան. 14). Այրին և բէկը. 15). Չարեքայ վանքը. 16). Գանձակի բերդը. 17). Նամրուզ բերդը. 18). Պ. Պոռշեան:

VI. Գիրք

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.—Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ. Ժող. Բենսէ, խմբ. Ե. Լ. 1). Հաւատք՝ բարի և չար հրեշտակներ. 2). Կերպարանափոխութիւն. 3). Կախարդութիւն. 4). Աստուածութիւն և սրբեր. 5). Երկնային լուսաւորներ. 6). Լեռների մասին եղած աւանդութիւններ. 7). Նախապաշարմունք. 8). Նշանաւոր տօներ. 9). Ժողովրդական երգեր. 10). Առակներ: Համշէնցի հայեր. Յ. Մուրադեանի. 1) Աշխարհայեցողութիւն և բնութեան պաշտամունք. 2). Երկնքի լուսաւորներ և բնութեան երևոյթներ. 3). Բնութեան տարրերը. 4). Բոյսեր. 5). Կենդանիներ. 6). Եղանակի գուշակութիւններ. 7). Աշխարհք և ազգեր. 8). Սրբեր. 9). Չար ոգիներ. 10). Կախարդութիւն. 11). Մնոտիապաշտութիւններ. 12). Տօներ: Թլուատ Դաւիթ—Ժողովրդական դիւցազներգութիւն. Արեղեանի. Հայ գեղջուկի ալբոմը. Յ. Մալխասեանի. Ախալքալաքի գաւառի հայ գիւղացիների գործածած կերակրները, ամանեղէնը և կարասին: Գանձակի գաւառ. Ե. Լալայեանի.— 1). Ազգաբնակչութիւն. 2). Գերմանացիներ. 3). Հայեր. 4). Բնակարան. 5). Ձգեստ և զարդ. 6). Ընտանեկան բարք՝ ամուսնութիւն և հարսանիք. 7). Տղարերք և կնունք. 8). Ընտանեկան կեանք.—գեղջիկուհու ընտանեկան և հասարակական դրութիւնը.— 9). Բաղանիս. 10). Կերակուր և խմիչք. 11). Հիւանդութիւն և առողջութիւն. 12). Ժողովրդական դեղեր. 13). Մահ, թաղումն և մեռելոց. 14). Հաւատք՝ ա. Լեռների, բ. Քարի, գ. Ջրի, դ. Ծառի, ե. Կենդանիների, զ. Տարրերի և ֆիզիքական երևոյթների, է. Ոգիների, և ը. Սրբերի պաշտամունք. Թ. Կախարդութիւն, ժ. Մնոտիապաշտութիւններ: 15). Նշանաւոր տօներ. 16). Բանաւոր գրականութիւն: Բասնն՝ Չարուղի:

ՄԱՐԴԱՅԱՆՈՒԹԻՒՆ.—Տարերք ազգագրութեան. պրոֆ. Ռատցէլի. Թարգմ. Ի. Յարութիւնեանի:

ՆԿԱՆՆԵՐ.—1). Համշէնցի հայեր. 2—10). Ախալքալաքի գաւառի հայ գիւղացիների ամանեղէններն և կարասիները. 13). Գանձակեցի կիւնը ճախարակ մանեկիս. 14). Գիւղական հարսանիք:

VII և VIII Գրքեր.

Սոր Նախիջևանը եւ Սոր Նախիջևանցիք. Ե. Շահազիզի 1). Ղրիմի հայոց գաղթականութիւնը. 2). Նոր Նախիջևանի եկեղեցիները. 3). Ծէսեր և սովորութիւններ: Թլուատ Դաւիթ Ա. Արեղեանի.—Հայկական սովորութիւններ Քաջբերունու. 1). Տօներ. 2). Ընդհանրական կեանք և սովորութիւններ: Ռոստամ-Չալ. Ժողովրդական վէպ. Գարեգին վարդ. Յովսէփեանի: Գանձակի գաւառ. Ե. Լալայեանի. Մալախաներ:—Բորչալուի գաւառ. Ե. Լալայեանի. 1). Բնագրութիւն. 2). Պատմական տեսու-

Թիւն. Գուգարաց բզեշխութիւն. Կիւրիկեան թագաւորութիւն. Սպասալարների տոհմ. 3). Բաղաքական մասն՝ Հայոց բոլոր գիւղերը. այլազգիների նշանաւոր գիւղերը: Նշանաւոր վանքեր ա). Հայոց. բ). Վրաց.: Այաշկերտ Նժդեհեանի.—Ժողովրդական երգեր. Առաձներ.—Հ. Ղ. Այիշան.—Ա. Երիցեան՝ Բժ. Բ. Նաւասարդեանի: Տնայնագործների ժողովը. Կարա-Մուրցա. Գրախօսութիւն. Տերսիմ-ՔՍտ. Մախասեանի: Ժրագիր սեպհակաւնութեան նշանների մասին նիւթեր հաւարելու Ա. Դիրբ:

ՆԿԱՐՆԵՐ.—1). Ռ. Պատկանեան. 2). Պատկանեանի ընտանիքը և տունը. 3). Պատկանեանի կարէնեւոր. 4). Ս. Խաչ վանքը. 5). Մ. Նալբանդեան. 6). Նալբանդեանի տունը. 7). Նալբանդեանի շիրիմը ս. Խաչ վանքում. 8). Կիւրիկե թագաւորի դրամը. 9). Մահարձան Դսեղում. 10). Խաչկոնդ եկեղեցին Օձունում. 11). Մմբատ Ա. մահարձանը. 12). Սանահնի վանքը. 13). Ս. Սարգսի խաչը Սանահնում. 14). Սանահնայ նշխարախուցն և ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին. 15). Տոււտորդու շիրիմը. 16). Սանահնի կամուրջը. 17). Հաղբատի Ս. Նշան եկեղեցին. 18). Ամենափրկիչ խաչը Հաղբատում: 19) Հաղբատի զանգակատունը. 20) Կուսանաց անապատը Հաղբատում. 21) Բարձրաբաշ Ս. Գրիգոր, արտաքուստ. 22) Նոյնը՝ ներքուստ: 23) Ախտալայի վանքը. 24) Հնէ վանք. 25) Հ. Այիշան. 26) Երիցեան. 27) Բորչալուի գաւառի քարտէզը (հինգ վերստանոց).

IX. ԳԻՐԸ.

Նոր-Շախիջեւանը եւ Նոր-Շախիջեւանցիք Ե. Շահագիզի, ա) Ծէսեր և սովորութիւններ. բ) Մնտիապաշտութիւններ, հաւատայեքներ. 3) Արդի կացութիւնը և առտնին կեանքը:

Հայկական Սովորութիւններ. Բաջբերունու: 1) Երեխայոց ասելիքներ. 2) խաղեր 3) հանելուկներ. 4) Արագախօսութիւններ. 5) Աղօթքներ: Սասնայ ծոեր. Ա. Արեղեան. Արա Դեղեցիկ Ե. Լալայեանի. Հաւարածոյ Պոլսահայ ռամկական անգիր գրականութեան. Հ և Ա. Աճառեանի. 1) Աւանդական աղօթքներ. 2) ժողովրդական երգեր, օրօր. 3) Մանկական խաղեր. 4) Զուարճալիք. 5) Շուտասելուկներ. 6) Զուարճայի հեգարան. 7) Առաձներ. 8) Երգումներ 9) Օրհնէքներ. 10). Անէճքներ: Բորչալուի գաւառ Ե. Լալայեանի: 1) Ազգաբնակչութիւն. 2) Բնակարան 3) Զգեստ և զարդ. 4) Ամուսնութիւն և հարսանեաց սովորութիւններ. 5) Տղաբերք և կնունք: Պառաւաշունչ. Նժդեհեանի. 1) Երկինքն ու գետինը. 2) Հրեշտակներ. 3) Սատանաներ: Դարեգին եպիսկոպոս Սողանծտեանց Շերեցի. Արսէն արքեպիսկոպոս Այտնեան. Ստ. Մախասեանի.

Նկարներ (լուսատիպ) 1) Հաղբատեցիներ. 2) Հարսանեաց եզր մորթելը. 3) Թագաւորին սափրելու Ծէսը. 4) Արևի պաշտամունք. 5) Մանկական խաղ. 6) Սարում. 7) Կար չկար:

X ԳԻՐԸ.

Գոշայ վանք. Ի. Յարութիւնեանի.—Հայ աշուղներ. Գ. Լեոնեանի. Սայաղ—Մովսիսի անյայտ երգերից Գ. Աստուածատրեանի. Բորչալուի գաւառ. Ե. Լալայեանի, Սերունդ և տոհմ. Նահապետական գերդաստան. Ընտանիքը. Կերակուր և խմիչք. Ժողովրդի առողջապահիկ դրութիւնը. Մահ և թաղումն. Հաւատք. Տօներ. Արեան վնէժ եւ փրկանք. Հայ սովորութեան իրաւունքից. Սամուէլեանի. Աղէքսանդր Մակեդանոս Ե. Լ. Դաւիթ Անյաղթ Ե. Լ. ՆԿԱՐՆԵՐ Գոշ Մխիթարի վանքը. Լալկան կանանց ողբը. Վախ չափել. Նեո դնել. Հիւրի ոտը լուսնալը. Զէջիմ գործելը. (լուսատիպ) Աշղ Զիւանի:

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԻ ԳԻՆՆ Է.

Երեւանի քաղաքի քաղաքապետարանի քաղաքապետի պաշտոնատեղի

10 Գիրքը ի միասին՝	.	.	.	.	15 ռ.
Մի որևէ գիրքը առանձին	.	.	.	.	2 ռ.
Երկու կամ աւելի գիրք իմիասին առնելիս՝					
Իւրաքանչիւրը .	.	.	.	.	1 ռ. 50 կ.
Առաջին գիրքը առանձին՝	.	.	.	.	3 ռ.
Ճանապարհածախսը խմբագրութեան վրայ է:					

Գրաւթաճառնէրի մօտ

Առաջին գիրքը 3 ր. միևնույնից իւրաքանչիւրը 2 ր.

10 գիրքը 21 բուլլի, առանց ճանապարհածախսի:

Պէտքէ դիմել. Երվանդ Լալայանց, Թիֆլիս, Տափերայ 5
կամ Տեմինարիա Ներսիսյան արտասահմանից Ervand Lalayantz,
Tiflis (Caucase) Séminaire Nersissian.—Դիւրութեան համար ար-
տասահմանից կարելի է բաժանորդագրել ուղարկել նաեւ Վենի-
տիկ՝ Direction de l'imprimerie armenienne, Venise, Italie S.
Lazare կամ Վիէննա Rédaction de la revue Handess Amsorya.
Vienne (Autriche) VII/2, Mechitharistengasse 4.

Կարելի է բաժանորդ գրուել նաև Բագուում՝ «Պրումթէոս» և Թիֆլիսում «Գուտեմբերգ» զբախանութներում:

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

Առանձին գրքով հրատարակած աշխատութիւնները

[illegible]

Մարդաբանական գրադարան

1) Լեռներն ո. Ամուսնութեան զարգացումն, թարգմ. Ե. Լա-
լայեանի. 20 կ.

2) Կանեւտրինի. Մարգարանութիւն. թարգմ. Ե. Լ. 40 կ.

3) Պօղոզա. Նորագոյն տեսութիւններ գերդաստանի, հասարա-
կութեան և պետութեան ծագման մասին. Ե. Լ. 30 կ.

4) Ռաոցէլ. Տարերք ազգազրուութեան. թարգմ. Ի. Յարութիւ-
նեանի. 30 կ.

Բոլորը ի միասին՝ փոխանակ 1 ռ. 20. կ. մի ռ. ճնշւրհձախտով.

Հայ աշուղներ. Ախվերդեանի 1 ռ. 50 կ.

*) Ըրժանացած են Սահակ—Մեսրոպեան մրցանակաբաշխութեան:

Արագատիպ Մն. Մարտիրոսեանցի Պուշկինեան փողոց

Дозволено цензоромъ 3-декабря 1903 года. гор. Тифлисъ

ԲԱԾՈՒԸԺ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1904 թ.

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(Նոր շրջան IV տարի)

Խմբագրութեան եւ աշխատակիցների նոյն կազմով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԻՆԸ

Ռուսաստանում՝ տարեկան 10 ռ.	Արաստահման՝ 12 ռ.	(32 ֆ.)
կէս տարին 6 »	» 7 »	(18 ֆ.)
1 ամսուան 1 »	» 1 »	20կ. (3 1/2 ֆ.)

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԻՈՒՄ Է.

Թիֆլիսում—խմբագրատանը (ձալձալաձեան փողոց, տ. № 16):

Կայսերական այլ «եղերից պէտք է դիմել՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „МУРЧЪ“.

Արաստահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „MOURTCH“.

Բացի այդ, «Մուրճ»-ին կարելի է գրուել նաև.

Թիֆլիսում—«Գուտտենբերգ» և «Գենտրոնական» զրավաճառողներում: Հաւաքարում, Արաքսեանի թատրոնի գրասենեակում, թատրոնի կառավարիչ պ. Լեոն Մնացականեանի մօտ:

Բազում—«Գրոմեթէոս» զրավաճառանոցում, «Արօր» տպարանում և Բազումի հասարակական ժողովարանի դանձապահ Ս. Լ. Թադէոսեանի մօտ:

Երևանում—«Արարատ» զրախանութում:

Արաստահմանի բաժանորդները կարող են դիմել՝ Զվէյցաւիա, հեռեկալ հասցէով՝ Zürich (Suisse), Weinbergstr 103II, Hagop Aghasseri:

Ծանօթութիւն. Բաժանորդագիրն կարելի է վճարել նաև մաս-մաս. սկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յուլիսի 1-ին 2 ռ.—կամ՝ սկզբում 5 ռ. և յուլիսի 1-ին 5 ռուբլի:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ քնդունում է ամեն լեզուով: Ցայտարարութիւնների համար վճարում են—1 երես բոլոր յայտարարութեան համար 15 ռ., 1/2 եր.—8 ռ., 1/3 եր.—4 ռ., տողատեղ (կորպ.)—40 կ.:

Այն բաժանորդները, որոնք կը գրուեն մինչեւ դեկտ. 15-ը, վճարելով տարեկան ամբողջ բաժանորդագիրն միանուագ, կը ստանան 1903 թ. Մուրճ-ի նոյեմբեր եւ դեկտեմբեր ամիսների համարները ԶՐԻ:

Զեռագիրները, նամակները և ծրարները պէտք է ուղղել խմբագրութեան, ԼԵԻՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ անունով:

ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԻԿ ԹԵՐԹ

Հոկտեմբերի 1-ից մինչև 1904 թ.
հոկտեմբերի 1.

Բաժ. 2 ր. 50 կ. արտաս. 10 ֆ.
Խմբ. հրատ. բժ. Վ. Արծրունի
Հասցեն՝ Тифлисъ, Ред. „Арог-
джапаик Терт“.

ԱԳԲՈՐԲ—ՏԱՐԱԶ

Բաժանորդագիրն երկուսը միասին
պրեմիաներով տարեկան 10 ր.
Հասցեն՝ Тифлисъ, Ред. журн.
„АГБЮРЪ-ТАРАЗЪ“. Tiflis,
réd. journal „Agbur—Taraz“.

ԱՆԱՀԻՏ

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՐԻԱՅ

Բաժ. 12 ֆր.

Հասցեն՝ A. Tchobanian. Paris
6. 17. Rue La Brayère

ԱՐԱՐԱՏ

Ամսագիր և տարի 1904

Բաժանորդագիրն 4 ր.

Հասցեն՝ Редакция „Апаратъ“
Вагаршапатъ

ԱՐԵՒԵԼԻՔ

ՕՐԱԳԻՐ

Հասցեն՝ Rédaction du journal
„AREVELK“ Constantinople

ԱՐՏԵՄԻՍ

Օրգան XX դարու հայ կանանց.

Բաժանորդագիրն 12 ֆր.

Հասցեն՝ Réd. de la revue
„Artemis“ Alexandrie (Egypte).

ԲԱՋՄԱՎԵՊ

Ամսաթերթ. բաժանորդագիրն է
10 ֆր. (4 րուբլի)

Հասցեն՝ Rédaction de la Re-
vue „Basmavep“. Venise (Ita-
lie), St. Lazare.

ԲԱՆԱՍԻՐ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Բաժ. 15 ֆ. կամ 6 ր.

Հասցեն՝ Basmadjian 112 Bd.
Rosechouart. Paris.

ՆՆԴԻՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ

ԺԸ տարի 1904

Բաժ 4 ր. կամ 10 ֆ.

Հասցեն՝ Rédact. de la Revue
„Handess Amsorya“ Au Cou-
vent des RR. PP. Méchitharis-
tes Vienne. VII/2 Mechitaristen-
gasse 4.

ՆՈՐ-ԴԱՐ

Օրաթերթ. Բաժ. 10 ր.

Հասցեն՝ Тифлисъ Редакция
„НОР-ДАРЪ“. Tiflis Rédact.
„NOR-DAR“

ՄՇԱԿ

Օրագիր. ԼԲ. տարի 1904

Բաժանորդագիրն է 10 րուբլի

Հասցեն՝ Тифлисъ. Редакция
„МШАКЪ“. Tiflis. Réd. du
jour. arménien „MSCHAK“.

ՄՈՒՐՇ

Ամսագիր. ԺԴ տարի 1904

Բաժանորդագիրն է 10 րուբլի

Հասցեն՝ Тифлисъ Редакция
журнала „МУРЧЪ“ Tiflis Red.
de la revue „MOURTCH“.

Բ Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ Է

ՉԱՏԱԳՐԱԿԱՆ

„ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻ“

1904 ԹՈՒՒՆ ԼՈՅՍ ՏԵՄԵՆԼԻՐ

XI ԵՒ XII ԳՐԱԳԵՐԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ Է Յ ԲՈՒՔԼԻ ԿԱՄ 10 ՖՐԱՆԿ

ՄԻ ԳԻՐԴՆ ԱՐԺԷ 2 Ր. ԿԱՄ 5 Ֆ.

Նախկին գրքերը վաճառուով են խմբագրատանը բաժա-
նորդագրական գնով:

Դիմել՝ Ерванду Лалаянцъ. Тифлисъ, Семинарія Нер-
сисянъ Կամ Саперная 5. Արտասահմանից՝ Ervand Lalayantz,
Tiflis (Caucase) Séminaire Nersissian.

